

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№2(85)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

KazNU Science • ҚазҰУ Ғылымы • Наука ҚазНУ

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 2(85)

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Көптілеуова Д.Т., филол.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Телефон: +77075005595

E-mail: dina0028@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е.,

филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор (Қазақстан)

Серікқалиева А.Е.,

PhD – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Палтөре Ы.М.,

PhD (Қазақстан)

Алдабек Н.Ә.,

т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ким Г.Н.,

т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Авакова Р.Ә.,

ф.ғ.д. профессор (Қазақстан)

Құдайбергенова Р.Е.,

т.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)

Көкеева Д.М.,

ф.ғ.к. доцент (Қазақстан)

Мұстафаева А.А.,

PhD, доцент (Қазақстан)

Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem),

профессор (Түркия)

Роберт Эрмерс (Robert Ermers),

профессор (Нидерланды)

Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng),

профессор (Вашингтон, США)

Масару Тономура,

профессор (Жапония)

Ли Джон О.,

профессор (Корея)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қанаева Ә.Д.,

жетекші маман (Қазақстан)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті, тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТИ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаққозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Айдана Керімқұл

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ №12046

Басуға 20.03.2018 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84^{1/8}. Көлемі 11,3 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс №3451. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

Ashinova Zh.Ye¹, Kim Kyoung Hee², Bekzhanova S.G.³

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: janar72@mail.ru

²Ph.D, Associate Professor, Graduate School, Dept. of Global Cultural Contents,
Hankuk University of Foreign Studies, South Korea, Seoul, e-mail: andantino@hanmail.net

³Student of the Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**INFLUENCE OF THE FACTOR OF JAPAN'S GEOGRAPHICAL
POSITION ON ITS ECONOMIC DEVELOPMENT**

Japan is an eastern country that is famous for its national cultural traditions and at the same time is a country of high technology. To date, Japan is among the highly developed powers. A distinctive feature of the country of the Rising Sun is the high position in the world economy, despite the fact that the country is poor in mineral resources. Due to the correct solution of economic problems arising from natural conditions and geographical location, Japan in a short time was able to join the club of economically developed world powers and become one of the largest exporting countries. The article analyzes the features of Japan's economic and geographical location. The problems caused by the economic and geographical location of the country and their impact on economic development are considered. Particular attention is paid to the policy of the state, which in a different direction wisely used its weaknesses in geography, and was able to bring its economy to the highest level.

Key words: Japan, economic and geographical situation, kudoka, scientific and technological progress, manufacturing industry.

Ашинова Ж.Е.¹, Ким Кёнг Хи², Бекжанова С.Г.³

¹Т.ғ.к, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: janar72@mail.ru

²Ph.D, доцент, Жаһандық мәдениет мазмұны кафедрасы,
Ханкук шет тілдер университеті, Оңтүстік Корея, Сеул қ., e-mail: andantino@hanmail.net

³шығыстану факультетінің студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Жапон экономикалық дамуына оның географиялық орналасу факторының әсері

Жапония – өзінің ұлттық мәдени дәстүрлерімен әлемге әйгілі болуымен қатар, технологиялары жоғары дамыған мемлекет болып саналады. Қазіргі кезде Жапония жоғары деңгейде дамыған державалардың бірі болып табылады. Пайдалы қазбаларға кедей ел болғанына қарамастан, әлемдік экономикада жоғары орын алуы Күншығыс елінің ерекшелігі болып табылады. Табиғи жағдайлары мен географиялық орналасу жағдайынан пайда болған экономикалық мәселелерді дер кезінде, дұрыс шешуі арқылы Жапония аз уақыттың ішінде экономикалық жағынан дамыған әлемдік державалардың қатарына қосылып, ең ірі экспорттаушы мемлекеттердің біріне айнала алды. Мақалада Жапонияның экономикалық-географиялық жағдайының ерекшеліктеріне талдау жасалынады. Елдің экономикалық-географиялық жағдайынан шыққан мәселелер қарастырылып, олардың елдің экономикалық дамуына әсері қарастырылады. Өзінің географиялық жағдайының әлсіз тұстарын әр түрлі бағытта, тиімді түрде қолдануы арқылы экономикасын жоғары деңгейге көтере алған мемлекеттің саясатына ерекше көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: экономикалық-географиялық жағдай, кудока, ғылыми-техникалық прогресс, өңдеуші өнеркәсіп.

Ашинова Ж.Е.¹, Ким Кёнг Хи², Бекжанова С.Г.³

¹к.и.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: janar72@mail.ru

²Ph.D, Ассоциированный профессор, кафедра Содержания глобальной культуры,
Университет иностранных языков Ханкук, Южная Корея, г. Сеул, e-mail: andantino@hanmail.net

³студент факультета востоковедения, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Влияние фактора географического расположения Японии на его экономическое развитие

Япония – восточная страна, которая славится своими национальными культурными традициями и в то же время является страной высоких технологий. На сегодняшний день Япония входит в число высокоразвитых держав. Отличительной чертой страны Восходящего солнца является высокое положение в мировой экономике, несмотря на то, что страна бедна на полезные ископаемые. Благодаря правильному решению экономических проблем, появившихся вследствие природных условий и географического положения, Япония за короткое время смогла вступить в клуб экономически развитых мировых держав и стать одной из крупнейших стран-экспортеров. В статье проводится анализ особенностей экономико-географического расположения Японии. Рассматриваются проблемы, порожденные экономико-географическим расположением страны, и их влияние на экономическое развитие. Особое внимание уделяется политике государства, которое в разном направлении грамотно использовало свои слабости географического положения и смогло вывести свою экономику на высший уровень.

Ключевые слова: Япония, экономико-географическое положение, кудока, научно-технический прогресс, обрабатывающая промышленность.

Introduction

Until now, Japan, which suffered a severe defeat in the war and suffered immense material and economic damage, is admired by the whole world, because, in a relatively short time, the country has become a first-rate economic power leading in many fields of industry and commerce, science and technology.

The unprecedented rates of industrial development that have been achieved annually by the Japanese economy for three decades are still being studied by economists from all over the world. They are cited as an example and point the way for developing countries. Japan's industrial development and economic growth are interesting as a unique phenomenon of the present, but especially impressive results achieved by Japan, if we take into account the obvious unfitness of the geographical and climatic conditions in which this country had to develop.

This article examines the impact of Japan's economies and geographic location on its economic development. It is necessary to disclose such a concept as the economic and geographical situation.

The economic-geographical position (EGP) is a category of economic geography, the most specific for it. EGP is characterized by a combination of geographic, economic and historical features of the territory and therefore is a strategic resource of the state.

Economic and geographical position indicates the country's place on the economic map. The most

important element of geographical research is the establishment and analysis of the links between objects located in space, determined precisely by their location.

To give an estimation to EGP means to determine the position relating to:

- The main centers of the world economy, market (market-geographic position);
- Neighboring countries;
- International transport routes (transport and geographical position);

In economic geography, the position of the territory has to be determined not only in relation to physical-geographical data, that is, to mountains, rivers, seas, etc., which can also have its economic significance, but also in relation to conditions created by human hands in the process of history. For economic geography, the position of the given country (or region, city, generally investigated range) is extremely important for roads, markets, major centers (industrial, commercial, administrative, cultural). The concept of "economic and geographical position" is key for the entire system of geographical sciences.

The concept of EGP was introduced into the science by N.N. Baranskyj, he returned to it many times, expanding and deepening his content. His work was subsequently continued by Nikolai Nikolaevich Kolosovsky and Isaak Moiseevich Maergoyz. A significant contribution to the development of the concept of EGP was made by Saushkin Yu.G., Mashbits Ya.G., Leizerovich E.E. and other scientists.

According to N.N. Baranskyj, EGP is the attitude of any place, district or city to outside of its lying objects, which have this or that economic significance, whether these objects are of a natural order or objects created in the process of human economic activity. (Maergoyz I.M., 1981: 18).

The economic-geographical position is a category of space, since the elements forming it are spatially interrelated, that is, objects located at a certain distance from each other (countries, regions, enterprises, cities, sources of raw materials, fuel, etc.). It is in relation to the territory that the central, internal (deep), peripheral (marginal) and so-called border position of an object are distinguished. They also distinguish between the elements of production and the non-productive sphere: transport-geographical (including maritime), industrial-geographical, agro-industrial, market, demographic, recreational and geographical. (Maergoyz I.M., 1986).

Let us consider the most important components of the situation as a relation to the elements of social production.

Transport-geographical position (TGP) is a position in relation to the routes of communication, taking into account: their capacity, the degree of congestion and the cost of transportation. Therefore, in order to evaluate the TGP, one must understand the technique and economy of transport. TGP very quickly changes due to intensive road construction.

Industrial and geographical position: with relates to energy sources, position relative to the centers of manufacturing industry, as well as scientific and technical bases.

Agro-geographical position – the situation relative to food bases and important centers of consumption of agricultural products. The degree of profitability of the agro-geographical position can be expressed in the form of differential rent, which is created by the agro-geographical position.

Market position (or sales / geographic) is the position relative to the sales markets for consumer goods for industrial purposes (especially the zones for the sale of coal, ferrous metals, etc. – zonal position). This kind of provision is closely related to the pricing policy.

Demographic situation. There can be two divisions: with respect to labor resources; concerning scientific and technical personnel.

Recreational and geographical location. This kind of position is manifested through the factor of time and transport costs of tourists – “economic remoteness”, “psychological distance” have not small importance.

EGP in relation to the territory.

Central functions are functions in relation to the surrounding area. They have a certain hierarchy. The central position – with other things being equal – is the most profitable. The central position gives great savings on communications, on all types of services.

The peripheral and deep position is largely conditional. These two distinct categories of EGP have unequal importance for different objects studied in economic geography. The complexity of their perception and analysis is not the same. A known difficulty in evaluating the EGP of the economic region, including those named above, creates the fact that the economic region is not always a clearly limited object. Peripheral, or marginal, position is an essential feature of the EGP of the region, which has a very tangible effect on the activity, pace, nature and methods of economic development of the area. Correct and profound evaluation of the peripheral position of the district is important for the development of the concept of the district, the choice of ways to develop its economy and the orientation of its economic ties.

Since the peripheral situation proves to be at the same time a border location, it is important for the region that possesses it to assess the international EGP. Such an examination is extremely important for determining the program for using the resources of the district. Here the most important element is the nature of borders, relations between countries.

EGP directly affects to the economic development of the territory. It is divided into such categories as “profitable” and “unprofitable” position. (Zemtsov S.P., Baburin V.L., 2016: 117). Basically it is considered that the territories with “profitable” EGP are developing more and more quickly. But, in the case of Japan, this is completely different. Despite the fact that Japan's economic and geographic situation is unfavorable, it was able to use this for a profitable economic development of the country. There are several factors proving this.

Methods

The research was based on historical-comparative and historical-system methods of scientific research. Economic-statistical analysis and data analysis in the field of economic geography were also conducted. A problem-chronological method was used to study the state's activity in its gradual economic development.

Main body

The area of Japan is only 378 thousand square km., with a population approaching 130 million people. (9th in the world) and its average density of 341 people per 1 sq. km. And this is despite the fact

that about 3/4 of the territory of Japan is occupied by mountains up to 3000 m high and higher. The steepness of the slopes in most cases exceeds 15°, so that the mountainous terrain is practically unsuitable for development. A significant part of the mountain peaks of Japan is volcanoes. Their number is about 150, of which 15 are active. Also, the country is a zone of increased seismic activity – up to 1,500 earthquakes a year. The territory of the country is strongly crossed, which makes it difficult to build roads, create communications. Plains occupy a very small area. The most common of these are small lowlands and plains on the sea coast, as well as narrow river valleys, which are the centers of concentration of life, excessive concentration of population and economic activities. And the limited territory makes the Japanese create artificial islands.

Also associated with the natural conditions, the economic problem of Japan is almost complete dependence on the import of mineral raw materials. In particular, Japan's dependence on imported raw materials is characterized by the following indicators: iron ore – 99%, manganese – 100%, chromites – 100%, bauxites – 99%, copper – 99.9%, lead – 94.1%, zinc – 85, 3%, nickel – 100%, cobalt – 100%, tungsten – 100%, tin – 100%, phosphates – 100%. There are small reserves of coal, oil (reserves – 200 million tons, annual production – about 0.8 million tons – 0.2% of own needs) and gas. (Nikolaev A. V., 2006: 236).

Due to the profitable solution of economic problems that appeared after the natural conditions, Japan in a short time became a country with a high economic position, and one of the largest exporting countries. One of the factors of this development was a truly colossal saving money for the development of their own R&D through the acquisition of foreign licenses and patents. In addition, during this period, the prices for energy carriers and mineral raw materials were relatively low. It was also important that Japan at that time had a cheaper labor force compared with other developed countries. In addition, Japan after the defeat in the war had the right to spend on defense no more than 1% of GDP, which released additional funds for development.

The lack of raw materials in Japan sent it to the path of creating non-extractive and manufacturing industries. Therefore, Japan is considered one of the major importing countries of raw materials.

Japan's economic achievements are primarily related to the development of the manufacturing industry. Japan was forced to increase the volume of imports of raw materials and fuel for the development of industry. Taking advantage of the stability of raw

material prices, and in some years cheapness, Japan decided to import raw materials and organize a full cycle of its processing. Thus, the sphere of heavy industry developed in Japan.

Since the 1950s, Japan began an intensive process of renewing fixed capital in key industries, such as ferrous metallurgy, oil refining, electrical engineering, shipbuilding, the chemical, and textile and food industries. Both the reconstruction of old industries and the creation of new ones were mainly based on imports of foreign technology. Thus, in the period 1950-1971, Japan acquired over 15 thousand patents and licenses abroad. At the same time, as a rule, the technologies acquired abroad were thoroughly elaborated by Japanese companies, brought to perfection, and as a result, in many cases, the equipment produced in Japan by purchased technologies outperformed Western counterparts. In 1960-1970 the technical level of Japanese industry was already one of the highest in the world. The demand for machines, equipment, building materials and other investment goods, which grew from year to year, was accompanied by an increasing concentration of investment and production in the heavy industry.

Economic growth, with an emphasis on the development of heavy industries, in addition to undeniable positive results, had a number of negative consequences. The main among them was pollution in a huge scale of the environment with waste energy and material-intensive industries. Not only was the nature of the Japanese islands under the threat, but also the health of the population. In Japan, there were diseases that had not happened before (“itai-itai”, “minamata”), caused by the accumulation of mercury and heavy metal salts in seafood as a result of the regular discharge of wastewater into reservoirs.

1973 The energy crisis hindered the development of the Japanese economy. Having led to a sharp rise in prices for raw materials and energy in world markets, it undermined the foundations of the previous mechanism of economic growth based on involving in production in ever increasing volumes of raw materials, fuel and energy. But also the energy crisis positively influenced, giving significant acceleration to the processes of restructuring the Japanese economy, and also changed the very approach to this problem. Since the 1970s, the creation of a structure with low energy and material intensity has been proclaimed as the main direction of development of the Japanese economy.

Together with this, after the energy crisis of 1973-1974, the radical restructuring of Japan's energy

industry began. Its main direction was the maximum reduction in the dependence of the country's energy balance on oil through the development of alternative energy sources – coal, hydrogen, geothermal energy, tidal energy, solar energy, wind, and the development of nuclear energy. It is important to say about this direction, in connection with the fact that the activities of Japanese industry are directly related to energy. Work on alternative energy sources was integrated into the national program “Sunlight” and became an object of priority financing from the state. Thus, it can be concluded that Japan's poverty in mineral resources has a significant impact on several industries developing the Japanese economy.

By the end of the 1980s, significant changes had taken place in the industry structure of Japanese industry. First, the share of machine-building industries (primarily electric machine building) increased significantly, from 33.4% in 1973 to 38.2% in 1989. Secondly, the share of energy- and material-intensive industries has decreased. In general, the share of raw-material-type industries declined from 42.7% in 1973 to 37.0% in 1989, while the share of processing branches rose from 57.3% to 63.0%, respectively.

Rising commodity prices on the world market and a small amount of Japan's own raw materials made it develop in a different direction. Thus, the main factor in the development of the Japanese economy in the 1970s was scientific and technological progress. An important feature of the development of Japanese industry in the second half of the 1970s and 1980s was a significant increase in the technical level of production based on the intensive use of scientific and technical progress (STP). And this process took place in all sectors – old and new, stagnant and fast-growing.

According to the calculations of the Office of Economic Planning of Japan, if during the period 1971-1975 the contribution of the factor STP to the economic growth in industry averaged about 20%, then in 1976-1980 – about 70%, and in 1981-1985 and 1986-1990 biennium – about 60%. This allows us to conclude that after the crisis of 1974-1975 in Japanese industry there was a transition from an industrial to a postindustrial system of productive forces based on a sharp increase in the use of NTP achievements. (The economy of Japan., 2008: 49).

Thus, the Japanese industry, through the introduction of scientific and technological progress, achieved high results in the areas of raw materials and energy saving.

The second half of the 1970s and 1980s became a period of deep and large-scale restructuring for

the Japanese industry. By the end of the 1980s, the image of the Japanese industry had radically changed. If in the mid-1970s it was mainly formed by the medium-level science-intensive industries (automotive, consumer electronics, shipbuilding, steel production), in the late 1980s and early 1990s – by primarily high-tech industries. At that time, Japan accounted for about 2/3 of world production of robots, almost half of CNC machines and products of pure ceramics, about 3/4 of the world's output of ultra-large integrated circuits, 60.0 to 90.0% of the production of individual types of microprocessors, etc. Japan's share in world exports of high-tech products reached 24.0% and was equal to the United States share. All of the above is indicative of Japan's economic development.

Another disadvantage of the geographical location of Japan is that it is a small country by area. This factor pushed Japan to improve its infrastructure. Compared with other developed countries, in Japan there are many more territorial disproportions. The territorial concentration of Japan's industrial forces is surprising, compared to the countries of Western Europe, close in area to Japan. The bulk of the population and workers in the industrial sector are located on the Pacific belt.

Because of the small territory and environmental damage, Japan began the process of exporting plants abroad. The term “kudoka” (lit. “leaching”, “emasulation”) in Japanese economic literature is used to designate the process of exportation of production abroad.

The export of capital by Japanese companies for the purpose of setting up enterprises abroad has become quite widespread in the 1970s. Then the main direction of foreign investment was the Asian countries, where Japan transferred one after the other “lower” floors of its industrial structure (production of textiles, food products, garments, metals, chemical fertilizers, various household electrical and electronics, etc.), mastering and developing on its own territory more and more complex types of production. (Lebedeva I.P., 2012: 8). There are positive aspects of the export of factories abroad for Japan such as: harm reduction of the environment; cheapness of labor abroad; the emergence of additional income; opening new markets for goods and services; strengthening economic and political influence;

The term “kudoka” arose precisely in the second half of the 1980s due to the huge scale of capital export abroad. Since the early 1980s, investments in the creation of enterprises in the

United States and Western European countries have quickly become a way to alleviate trade disagreements and overcome the barriers that have been built in the way of Japanese goods, as well as the establishment of various forms of cooperation between Japanese and Western firms. The creation by Japanese companies of enterprises abroad was sharply accelerated in the mid-1980s as a result of the rapid appreciation of the yen against the US dollar and other world currencies.

In fact, Asian countries have although become the second production base in Japan, which supplies not only a wide range of consumer goods to the Japanese market, but also details and components for a number of assembly plants in Japanese industry. However, the priority object of foreign investment of Japanese firms were developed countries like the USA, China, and Western Europe.

Over time, the process of “kudoka” revealed a number of negative aspects. They can be considered on the example of the automotive industry. In the automotive industry, the removal of production abroad was significant in the 1980s, and by the beginning of the 1990s foreign branches of Japanese companies produced 3 million cars a year, which was just under a quarter of domestic production. However, during this period, in parallel with the development of foreign production, the scale of domestic production of cars continued to grow. At this stage, foreign production only supplemented the domestic capacity.

However, at the turn of the 1980s-1990s there was a “breakdown” of this model, and in subsequent years, the growth of foreign production of Japanese automotive companies was accompanied by an absolute reduction in domestic production. In other words, in the 1990s, the removal of production abroad by automotive companies literally became a process of “washing away”, “emasculating” automobile production from the industrial structure of the country. A powerful impetus to the development of the “kudoka” in the automotive industry was given by the acquisition of large blocks of shares of Japanese firms by foreign companies. As of 2005, of the eight largest automotive companies, only one – Toyota – has retained its independence from foreign capital, the rest have become dependent companies of foreign companies.

Among the most obvious social and economic consequences of the “kudoka” in the automotive industry are mass layoffs, the destruction of the existing system of production linkages between parent companies and their many subcontractors among small and medium-sized firms, and a

reduction in the absolute size of the central and local budgetary tax base.

The consequences of the “kudoka” and of the subcontracting enterprises working on the assembly plants of the parent companies are very dramatic. Reducing the volume of orders, not to mention the closure of assembly plants of parent companies, not only puts subcontractors in an extremely difficult situation, but also impacts on the lives of local communities in general.

Finally, as a result of the “kudoka”, the absolute size of the tax base is reduced, which is especially sensitive for the budgets of those cities and regions where the assembly plants of parent companies are located.

Conclusion

In conclusion, Japan has proved the main essence of the post-industrial society – not necessarily the country should have a rich source of raw materials in order to prosper. Japan, despite its unfavorable economic and geographical situation, achieved striking results. In comparison with Japan, the economic and geographical position of Kazakhstan is much better. Therefore, Kazakhstan has great opportunities for development.

Due to the fact that Japan at various times, in different directions, competently used its weaknesses in geography, it was able to bring its economy to the highest level. The development of the economy was greatly influenced by the following factors: effective use of foreign economic assistance; massive renewal of fixed capital; expansion of the domestic market; wide use of foreign scientific and technical achievements, purchase of patents.

The country’s economy functions not on its own energy and raw materials base, but on imports, lives and develops through the processing of imported resources and the export of high-quality products with “added value”, the revenue for which more than covers the cost of imports and is a source of capital accumulation. Rich Japan is increasingly becoming an exporter of not only goods, but also capital. Keeping the role of world leader in many important areas of scientific and technological progress, Japan at the same time demonstrates an extremely high degree of adaptation to the constantly changing conditions of economic development.

Thus, the unparalleled “Japanese phenomenon” has shown the path from the post-war weak state to the level of the post-industrial state.

Литература

- Маергойз И.М., (1981). Методика мелкомасштабных экономико-географических исследований. – М.: МГУ. – 136 с.
- Маергойз И.М., (1986). Задачи изучения экономико-географического положения. – Новосибирск: Наука. В.7.
- Машбытз Я.Г., (1998). Географическое положение. – М.: Смоленск. – С. 101-112.
- Лейзерович Е.Е., Базовые составляющие экономико-географического положения стран и районов. Известия РАН, №1. – М. – С. 9-14.
- Лейзерович Е.Е., (1964). К вопросу о количественной оценке экономико-географического положения промышленного предприятия. – М.: ВИНТИ-МФ ВГО. – С. 62-89.
- Баранский Н.Н., (1960). Экономическая география. – М.: Государственное издательство географической литературы. – С. 128-159.
- Саушкин Ю.Г., (1973). Экономическая география. История, теория, методы, практика. – М.: Мысл. – 362 с.
- Земцов С.П., Бабуринов В.Л., (2016). Оценка потенциала экономико-географического положения регионов России // Экономика региона. – №1. – С. 113-138.
- Николаев А.В., (2006). Японская экономика: некоторые характерные черты и показатели // Экономический журнал. – №13. – С. 231-239.
- Лебедева И.П., (2012). Глобализация японского промышленного производства. – М.: Институт Востоковедения РАН. – 220 с.
- Экономика Японии. (2008). – М.: Восточная литература. – 407 с.

References

- Maergoyz I.M., (1981). Metodika melkomashtabnykh ekonomiko-geographicheskikh issledovaniy. [The method of small-scale economic-geographical studies]. – Moscow: MGU. – 136 p.
- Maergoyz I.M., (1986). Zadachi izucheniya ekonomiko-geographicheskogo polozheniya. [The tasks of studying the economic and geographical situation]. – Novosibirsk: Nauka. V.7.
- Mashbytz Ya.G., (1998). Geographicheskoe polozhenie. [Geographical position]. – Moscow: Smolensk. – P. 101-112.
- Leizerovich E.E., (2006). Bazovye sostavlyayushie ekonomiko-geographicheskogo polozheniya stran i raiyonov. [Basic components of the economic and geographical situation of countries and regions]. Izvestiya RAN, №1. – Moskva. – P. 9-14.
- Leizerovich E.E., (1964). K voprosu o kolichestvennoi otsenke ekonomiko-geographicheskogo polozheniya promyshlennogo predpriyatiya. [On the issue of the quantitative assessment of the economic and geographical situation of an industrial enterprise]. – Moscow: VINITI-MF VGO. – P. 62-89.
- Baranskyj N.N., (1960). Ekonomicheskaya geographiya. [Economic geography]. – Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo geographicheskoi literatury. – P. 128-159.
- Saushkin Yu.G., (1973). Ekonomicheskaya geographiya. Istoriya, teoriya, metody, praktika. [Economic geography. History, theory, methods, practice]. – Moscow: Mysl. – 362 p.
- Zemtsov S.P., Baburin V.L., (2016). Otsenka potentsiala ekonomiko-geographicheskogo polozheniya regionov Rossii. [Assessment of the potential of the economic and geographical situation of the regions of Russia] Ekonomika regiona. №1. – P. 113-138.
- Nikolaev A.V., (2006). Yaponskaya ekonomika: nekotorye harakternye cherty i pokazateli. [Japanese Economy: Some Characteristics and Indicators]. Ekonomicheskij zhurnal. №13. – P. 231-239.
- Lebedeva I.P., (2012). Globalizaciya yaponskogo promyshlennogo proizvodstva. [The globalization of Japanese industrial production]. – Moscow: Institut Vostokovedeniya RAN. – 220 p.
- Ekonomika Yaponii. (2008). [The economy of Japan.] – Moskva: Vostochnaya literatura. – 407 p.

Baisultanova K.

candidate of political sciences, associate professor Ablai khan Kazakh University
of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, e-mail: baisultan_k@mail.ru

NEW DIRECTIONS IN THE DEMOGRAPHIC POLICY OF CHINA

This article is devoted to the actual problem of demographic policy and the demographic situation in China. The author analyzes the consequences of the policy of birth control in the PRC and new approaches to regulating the demographic policy and socio-economic tasks related to the demographic situation of modern China, voiced at the XIX Congress of the CPC.

Key words: demography, socio-economic situation, demographic policy, phenomenon of the “little emperor”, “aging of the nation”, XIX Congress of the CPC.

Байсултанова К.Ш.

с.ғ.к., Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университетінің доценті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baisultan_k@mail.ru

ҚХР-дың демографиялық саясатының жаңа бағыттары

Бұл мақалада Қытайдағы өзекті мәселе – демографиялық саясат пен демографиялық жағдайы қарастырылады. Автор ҚХР-дағы бала тууды шектеу саясатының салдарын және демографиялық саясатты реттеудің жаңа әдістері мен ҚКП-ның XIX съезінде айтылған қазіргі кездегі Қытайдың демографиялық жағдайына байланысты әлеуметтік-экономикалық міндеттерін саралайды.

Түйін сөздер: демография, әлеуметтік-экономикалық ахуал, демографиялық саясат, «кішкентай император», «ұлттың қартаюы», ҚКП-ның XIX съезі.

Байсултанова К.Ш.

кандидат политических наук, доцент, Казахский университет
международных отношений и мировых языков, Казахстан, г. Алматы, e-mail: baisultan_k@mail.ru

Новые направления в демографической политике КНР

Данная статья посвящена актуальной проблеме демографической политики и демографического положения Китая. Автором проанализированы последствия политики ограничения рождаемости в КНР и новые подходы в регулировании демографической политики и социально-экономические задачи, связанные с демографическим положением современного Китая, озвученные на XIX съезде КПК.

Ключевые слова: демография, социально-экономическое положение, демографическая политика, феномен «маленького императора», «старение нации», XIX съезд КПК.

Introduction

In today's world, demography is one of the global problems. The state regulates the birth rate of specific months in all countries.

Incentive methods are used in European countries. In most of the economically developed

countries that have entered the demographic crisis, the policy of demographic policy, the achievement of which is to increase the birth rate and natural increase. Especially countries of Eastern Europe made active demographic policy until the late 80's. To stimulate population growth, observe one-time loans to the newlyweds, allowances for the

birth of each child – according to a progressively increasing scale, monthly allowances for children, long maternity leave, the priority right to purchase an apartment, and the placement of children in children's institutions.

Most of the funds in the twentieth century began to implement a demographic policy aimed at reducing fertility and natural population growth. Quite an active demographic policy were done in Latin America, some countries in North Africa. Measures to increase population growth are mainly used in the countries of the East. Developing countries in Asia, where most of the inhabitants of the planet live is a more vivid example of the implementation of the demographic policy. Because of the religious factor, demographic policy is not so relevant in Muslim countries.

Inside the country, the main goal of the demographic policy is to reduce the birth rate and natural population growth. Fertility decreases as a result of the popularization and spread of contraceptives, health education, counseling on family planning, the promotion of the advantages of a small child, and the stimulation of low-income families through various economic and administrative measures.

Theoretical basis of demography and population

In the Ancient World, ancient China and during the Middle Ages on the population formed different opinions. Confucius, Plato, Aristotle drew attention to the relationship between the population and its overall development. Plato in the doctrine of the ideal state put forward as a mandatory condition a limited number of citizens of 5,040 people of the free population. The demographic ideal of Plato is precisely the established population. He believed that wealth is not inexhaustible and that the number of free population should be accurately determined.

Aristotle adopts the demographic views of Plato, but primarily focuses on the economic threat caused by demographic expansion.

Confucius attempted to determine the ideal proportion between the amount of cultivated land and the population. As a violation of this proportion can lead, with a small number of people to deteriorate the cultivation of arable land and to abandon taxes, with excessive population density to impoverishment, idleness, social tension. So, it is necessary to regulate the population growth and adopt such a measure as the resettlement of densely populated areas in sparsely populated areas.

Demographics, being an interdisciplinary scientific field, concern various problems of

politics, sociology, economics, history, law and a number of other areas. Modern scientists study the demographic policy in different ways. One group of scientists believes that population policy is one of the methods of economic planning, with which it is possible to improve the situation of the population, the demographic situation of the country must be regulated through government programs.

The second group of scientists understand it as a means of reducing the population. Such examples are found in the theory and practice of regulating the population in a number of countries in South-East Asia.

In our opinion, the demographic policy should be aimed at protecting all segments of the population: motherhood and childhood, ensuring a comfortable elder, the ratio of the sexes, etc. A weighted demographic policy depends on raising the level of the well-being of society. The main goal of the demographic policy is to achieve the quality of life that corresponds to the material possibilities of society, taking into account its cultural and ethnic traditions.

A distinctive feature of studying the demographic problem of China in the modern period is undoubtedly connected with its huge population and the leading position in the world arena. The ideological basis of China's demographic policy is based on the teachings of Confucianism on the creation of public order and harmony, which are the central elements of Chinese civilization. Harmony supposes a peaceful solution to problems, the inadmissibility of violence, the adoption of mutually complementary solutions for the sake of universal prosperity. The Chinese concept of "harmony" is based on ethics and culture of the individual, implying the achievement of political harmony through the development of the inner harmony of man himself.

The demographic policy of China in the twentieth century

The demographic situation of China has always been under the close attention of both the Chinese government itself and the world community. The Chinese population was about 1,400 million people in 2018, over the past year the population of the country has increased by approximately 7,156,639 people. The idea of fertility planning appeared in China under the rule of Mao Zedong. However, he did not realize his idea because of other important reforms at that time. Several measures were taken to reduce the rate of growth of the birth rate in the 1950s, but the government's efforts did not bring the expected results. The government began to purposefully exercise control over the population

in the beginning of August 1956. According to statistics, the Chinese population in the period from 1949 to 1976 increased from 540 million to 940 million people, which entailed problems related to lack of water and land resources, providing medical and educational services. All these problems were particularly relevant in the 1970s, in connection with that government, a new demographic policy was developed, the essence of which was planned childbearing. The Constitution of the People's Republic of China approved the official demographic policy in 1978 and the Law on Family Planning was approved in 1980. The State Committee for the Planning of Fertility began to function in 1981. The Chinese government has officially obliged all Chinese citizens to "plan fertility" to bring population growth in line with China's economic and social development plans since 1979. Demographic policy measures included mass propaganda about the restriction of children, the spread of means of birth control, the resolution of abortion and sterilization. Also, the Chinese government has taken more stringent administrative, economic and legal measures to increase the age of marriage and measures of "punishment".

In general, the demographic policy of China in the 1970s and 1980s was aimed at moving from a large family to a one-child family. The wide propaganda of a one-child family was carried out under such slogans and mottos as "One child in the family", "One family – one child", "The people without brothers and sisters", "Two children – well, three – too many, have four children – error", "Later, less often, less", etc. These slogans and mottos provided for stimulating late marriages and encouraging large gaps between children in the family. Such a policy was carried out to coordinate the development of population on the one hand, on the other – the development of the economy, society, resources and the environment

It should be noted that the planning of births in China had its own specifics and the measures taken to limit the birth rate were not widely spread. When implementing the demographic policy, the Chinese government took into account the number of national minorities, cultural traditions, the structure of the population of the hotel region and the socio-economic resources of a particular locality. Distinctive features of the implementation of this policy were visible between cities and villages. For example, peasants experiencing difficulties in labor shortages were allowed to have a second child, and the family should observe the interval after the birth of the first child. In areas where national minorities

lived, families were allowed to have two and three children. For small national minorities, there were no restrictions at all.

The active measures to limit the birth rate, conducted in China in the 1970s-1980s, contributed to a significant change in the demographic situation in the country in comparison with the period of the 1950s, the birth rate has more than halved. The demographic regulation policy allowed the country to cut government spending to provide for a growing generation, to soften population pressure on resources and ecology. As a result, these events contributed to the development of the economy and the improvement of people's lives, in 2000 the Chinese government managed to carry out socio-economic transformation of China. In 2000, GDP per capita was \$ 800. Since the beginning of the transition to the policy of birth control, the PRC authorities have succeeded in solving the problem of reducing three indicators: fertility, mortality and population growth rates as a whole. Consequently, the policy of regulating the size of the population has borne fruit.

Socio-economic consequences of the policy of birth control in China

At the XVI Congress of the CPC set the goal of building a "small welfare" society – xiaokang shahui in 2002, and put forward a new task of increasing the gross domestic product by 4 times by 2020 compared to 2000, and GDP per capita should be over \$ 3,000. (Delyagin M. Sheyanov V. 2017: 205). In the process of realizing the tasks set by the XVI Congress of the CPC, the Chinese government has faced multiple problems, despite the effective implementation of the demographic policy, a number of other issues remain unresolved.

According to statistics, in 2002, the population of China was 1.285 billion people, according to the forecast of the Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations by 2050 is expected to increase the Chinese population to 1.5 billion. Achieving a larger population in the country is exacerbating the problems of providing food, shelter, fuel and jobs. The discrepancy between the total population and the pace of development of education, health care, housing construction and public services are reflected in the qualitative characteristics of the population. Also, the environmental problem associated with population growth is acute. Rapid population growth and increased industrial production put enormous pressure on the environment.

The demographic situation of the country has always been an urgent task for the Chinese

Communist Party. Thus, at the XVIII Congress of the CPC, the course was confirmed to continue the planned birth rate policy and to raise the qualitative characteristics of the new generations, which should contribute to the balanced development of the population of the PRC for a long period of time.

The communiqué of the All-China Committee on Population Development and Family Planning noted in recent years that the demographic situation should favor socio-economic development, and population policy should be its progressive basis. (China Population Today, Vol. 29. N 1. 2012. P.)

The 2010 Census statistics provide a deep understanding of the changes in population in China. This is very important information that shows the positive and negative aspects of the demographic situation in the country. On the one hand, the level of qualification of the workforce and the level of education are growing, there is an increase in the population with higher and secondary education, an increase in urbanization, and a new map of the population economy of China is being formed. On the other hand, there are more and more challenges in the field of population. The number of children and their share in the age structure is decreasing, the aging of the population is progressing, the situation with the labor force is exacerbated. There are new difficulties that are incomparable with the difficulties of the previous period. The aging of the population and the slowing of its growth rates together resulted in a shortage of cheap labor (Bazhenova E.S New aspects of the demographic situation in China, 2014).

Thus, it can be concluded that the demographic factor in China is one of the main factors constraining the solution of the task of rapid economic development of the country. China has a huge surplus of labor, which creates a threat of unemployment. There is also a noticeable increase in the proportion of adult disabled people. According to the UN assessment, if the number of people aged 60 and over is more than 10% of the total population, then this country is a “country with an elderly population”. According to the scientists’ forecast, aging of the nation is expected in the next 40 years in China. The elderly population of the Chinese will be over 300 million people by 2025, or more than 20% of the total population. The proportion of older people will rise to 27% by 2035; every fourth person in the country will be elderly. If the current trend persists till 2040, the number of elderly Chinese will reach a quarter of a billion and 2-3 times the number of young people in the country until the age of 20. (Population of China: 2018)

The Chinese National Commission on Health and Family Planning stated that the “one family-one child” policy “prevented” the birth of approximately 400 million people in 2013. The government collected about 2 trillion yuan (\$ 314 million) in the form of fines since 1980. (China’s Demographic Policy “One Family – One Child”: 2018)

The Chinese government has officially allowed families to have two children since 2015. The birth control program helped to reduce the rate of population growth, but at the same time gave rise to a new problem – the “little emperor” – the only child in the Chinese family. Over the years of the implementation of the planned birth rate policy in China, 140 million single children were born. In today’s Chinese society, the social and psychological consequences of this policy for the whole generation of children who grew up without brothers and sisters are acutely felt. The only children in the family grew more selfish, spoiled and socially not adapted. The centuries-old Confucian traditions under the influence of such processes undergo changes, some value orientations of youth, problems that were not previously characteristic of Chinese society, deformation of the national traditions of moral education.

In addition to the listed negative phenomena, there are more serious consequences of the policy of one child. According to scientists, in China, an imperfect pension system that does not allow to cover the entire population of the country. Thus, caring for the elders and all the related costs of their maintenance fall on young people, often on single children. This leads to another socio-economic problem associated with the increase in the economic burden of older people. Currently, every able-bodied married couple has to support one child and four elderly people, which will lead to additional expenses of the state budget for pensions, social insurance and medical care. This trend will continue in the near future. In the second half of the XXI century, the younger generation, even with all the will, objectively can not provide the required and necessary economic and other assistance to the older generation.

Another side effect of containing demographic growth was a skewed gender balance caused by artificial family planning. According to the census, five girls are born for almost six boys in China.

It should be noted that the state in every possible way tries to ensure the calm and comfortable old age of the citizens of China. In many autonomous regions and cities of central subordination, a network of old people’s homes has been established.

Regional authorities involve pensioners in various forms of socially useful activities. For them, a number of special enterprises have been created with a facilitated mode of production; they also take part in the maintenance of public order, in the upbringing of the younger generation, and help with advice and consultations on the ground of their previous work. Such activities are aimed at further socializing the elderly and ensuring the continuity of generations in Chinese society.

It is impossible not to notice the transformation of the views of traditional society on the institution of marriage and family. Currently, the number of adherents of late marriages, the late birth of a child is increasing, the Chinese consciously limit the number of children to ensure the health and well-being of the next generation. The modern Chinese family applies equally to the child's sex. Gradually, the social role of women as a mother, and so on in the world of work, increases.

It should be noted that faced with the problems of excessive population growth, the leadership of China made demographic policy an important part of the country's modernization program. In the process of implementing measures to plan fertility, it was possible to significantly reduce population growth, which favored the development of the economy and the improvement of people's lives. At present, the main tasks in the field of population are to maintain stably modest indicators of natural growth and eliminate such negative consequences of birth control, such as population aging and the growth of the demographic burden, gender imbalance.

New approaches to regulating the demographic situation in China

At the XIX Congress of the Communist Party of China, the Secretary General of the Central Committee, Xi Jinping, touched on the issue of demography in his speech. In general, we can conclude that the XIX Congress of the CPC marked the further direction of the demographic policy of the PRC. In his report, Xi Jinping said: "Ensuring that the policy of procreation is linked with appropriate measures in the field of social and economic policy, it is necessary to intensify the strategic studies of demographic development." (Report of Xi Jinping Chairman at the XIX All-China Congress of the Communist Party of China: 2017), the General Secretary of the Central Committee drew attention to the aging of the Chinese population, defined tasks for the government to formulate a system of state measures and ensure an adequate social environment. Social problems caused by the planning of childbearing and population growth,

today have become particularly relevant. Therefore, the Chinese government is trying to solve the problems of pension provision for the elderly, job creation, upgrading of labor resources and provision of housing for the population. In connection with the pressing problems of Chinese society, at the XIX Congress of the CPC was set a task to ensure a decent old age, respect for old age and respect for the elderly. In the future, the government will promote the integration of services for the care of the elderly and their medical services, accelerate the development of the gerontological service and the corresponding industry in China.

Thus, it can be concluded that the demographic policy of China since 1979 on the planning of fertility to bring population growth in line with China's economic and social development plans is gaining new strength in a new era. It should be noted that today the Chinese government does not set the task of limiting the birth rate, but focuses on the consistency of the demographic situation with the socio-economic tasks of the country. "To coordinate the policy on fertility with economic and social policies." (Report of Chairman Xi Jinping at the XIX All-China Congress of the Communist Party of China: 2017).

The implementation of the new concept of development and the creation of a modernized economic system, announced at the XIX Congress of the CCP, requires a huge army of labor, which in the near future in China will be problematic. Economic growth and prosperity of the economy are closely related to the availability of young and relatively cheap labor resources in the country, which in turn ensures the competitiveness of the national economy at the world level. At the same time, in our opinion, the Chinese government still does not directly target the increase in population, given the lack of many types of resources, services and environmental pressures and environmental degradation, especially in densely populated regions of China. According to Chinese researchers, a scientific approach is needed to solve demographic problems and regulate the demographic policy of China. Currently, Chinese scientists are faced with the task of developing a scientific justification for practical demographic policy measures aimed at coordinating demography with the state's economic and social policy.

Summing up, we can conclude that in historical retrospect, the demographic policy of China is dependent on the priority tasks of the states of different stages of the country's development. After the formation of China in the period of formation with the aim of providing the subsistence level of

the population, also for the social and economic development of the country, severe measures were needed to limit the birth rate. In the new era, in the period of China's leading position in the international arena, administrative solutions are not required for rational solution of demographic problems, and other methods, in the priority will be a scientifically grounded approach to regulating the demographic

situation of China. The processes currently taking place in China inevitably lead to changes in the balance of forces in the world. The development of China, the increase of its economic and political status in the international arena is of interest to all. New directions in the demographic policy are interesting for Kazakhstan for further cooperation with the neighboring state, having a huge population.

References

- Delyagin M. Sheyanov V. The Empire in the jump. China from the inside. How and for what "the East is bright". The main event of the XXI century. Opportunities and risks for Russia. M.: 2017, – 205 С.
- China Population Today. Vol. 29. N 1. 2012. P.
- Bazhenova E.S. New aspects of the demographic situation in China, 2014, People's Republic of China: politics, economy, culture. To the 65th anniversary of the PRC. Moscow: ID Forum, 2014. pp. 192-209
- The population of China. The journal "Russia and China", [Electronic Resource] – URL: <http://ruchina.org/china> (reference date: 14.03.201)
- Demographic policy of China "one family – one child", [Electronic Resource] – URL: <http://tass.ru> (reference date: 14.03.2018)
- Report of Xi Jinping Chairman at the XIX All-China Congress of the Communist Party of China, [Electronic Resource], – URL: <http://md.china-embassy.org/eng> (reference date: 04/04/2018)

Балакаева Л.Т.¹, Жанузаков А.²

¹к.и.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²бакалавр, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

КЛУБНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ ЯПОНИИ

Данная статья посвящена такой малоисследованной проблеме, как деятельность клубов в современной Японии. В статье рассматриваются особенности японской системы образования, т.к. деятельность клубов тесно связана с образованием. Показаны категории и типы японских клубов: букацудоу, курабу кацудоу, сакуру кацудоу. Выявлены различия в работе клубов на различных ступенях образования: начиная от младшей школы и до университета. Особое место уделяется школьному совету, который руководит деятельностью клубов.

Ключевые слова: школа, колледж, университет, клубная деятельность, категория, вид, различия, школьный совет.

Balakayeva L.T.¹, Zhanuzakov A.²

¹Ph.D, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

²bachelor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Club activities in the modern Japan

This article is devoted to a little-searched problem as activities of clubs in the modern Japan. The peculiarities of the Japanese education system are considered in the article, since the activities of clubs are closely linked with education. The categories and types of Japanese clubs are shown: bukatsudou, kurabu katsudou, sakuru katsudou. Differences in the work of clubs at various levels of education are revealed: from the junior school to the university. A special place is given to the school council, which manages the activities of the clubs.

Key words: school, college, university, club activity, category, form, differences, school council.

Балакаева Л.Т.¹, Жанузаков А.²

¹т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

²бакалавр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Заманауи Жапониядағы клуб қызметі

Бұл мақала қазіргі заманғы Жапониядағы клубтардың қызметі сияқты аз зерттелген мәселеге арналған. Мақалада жапондық білім беру жүйесінің ерекшеліктері қарастырылады, өйткені клубтардың қызметі біліммен тығыз байланысты. Жапон клубтарының түрлері мен санаттары көрсетілген: буксадсу, курабу кацуду, сакуру кацуду. Білім берудің әртүрлі деңгейлеріндегі клубтар жұмысындағы айырмашылықтар анықталды: кіші мектептен университетке дейін. Клубтардың қызметін басқаратын мектеп кеңесіне ерекше орын беріледі.

Түйін сөздер: мектеп, колледж, университет, клуб қызметі, санат, түрі, айырмашылықтары, мектеп кеңесі.

Введение

Перед исследованием особенностей системы клубов в современной Японии необходимо кратко изложить суть японской системы образования.

Система образования в Японии (Дошкольное образование)

Дошкольные учреждения в Японии являются, в большей степени, одной из ступеней социализации ребенка: они обучают его общению со сверстниками, адаптации к коллективу, что в дальнейшем будет способствовать скорейшему и довольно безболезненному привыканию к обучению в школе. В японских детских садах также уделяется внимание формированию у малыша навыков самостоятельности, кроме того, детей учат ценить собственное здоровье и бережно относиться к окружающей среде (Боярчук, 1995:23).

В Японии действует 12-летняя система школьного образования.

Начальная школа

Обучение в начальной школе начинается с шестилетнего возраста и продолжается шесть лет. Подавляющее большинство начальных школ – государственные. Есть и частные школы, но обучение в них – удовольствие не из дешевых. Есть и такой «предмет», как «специальная деятельность», когда ученики обязаны принимать участие во внеклассной работе и каких-то общественных мероприятиях (Боярчук, 1995:23).

Неполная средняя школа

Обучение в неполной средней школе (младшей средней школе) продолжается три года. Освоение учебных дисциплин – более глубокое, преподавание ведется разными учителями. Численный состав классов – в среднем 39-45 человек, и потому класс делится на группы по 4-5 учеников. Особое внимание уделяется изучению иностранного (английского) языка.

По окончании занятий в школе учащиеся посещают различные клубы, где проводят время до вечера. Получение неполного среднего образования (общий срок обучения – 9 лет) является обязательным

Полное среднее образование

При том, что обучение в полной средней школе (старшей средней школе) не является обязательным, большинство японских детей, окончив неполную среднюю школу, продолжают учебу. Продолжительность обучения на этой ступени – три года.

Прием в старшие средние школы происходит на основании документа об окончании непол-

ной средней школы и результатов вступительных экзаменов. Полные средние школы бывают как государственные, так и частные, обучение в них – платное, независимо от статуса. Наряду с получением общего среднего образования учащиеся могут получить и профессиональное, освоив некоторые специальности. По профилю обучения такие школы делятся на академические, естественнонаучные, технические, общие и школы искусств.

Колледжи

Японские колледжи – это, по сути, аналог казахстанских средних специальных учебных заведений. Они бывают младшие, технологические и колледжи специальной подготовки.

Младшие колледжи обучают по двухгодичной программе. В большей степени они предназначены для девушек. Эти учреждения, преимущественно частные, предлагают образование по гуманитарному, медицинскому, естественнонаучному и техническому профилю (Япония о себе и о мире, 1994:57).

Для поступления необходимо иметь на руках свидетельство об окончании полной средней школы и сдать вступительный экзамен. Выпускник младшего колледжа имеет право поступить в университет сразу на второй или третий курс.

Высококвалифицированных специалистов для различных сфер деятельности обучают в **технологических колледжах** по пятилетним программам (на базе неполной средней школы) и двухлетним программам (на базе полной средней школы). В этих учебных заведениях изучают электронику, машиностроение, строительство и пр.

Колледжи (школы) специальной профессиональной подготовки предоставляют профессиональное образование, но без права продолжить обучение в младшем или техническом колледже и вузе. Здесь можно получить специальность дизайнера, автомеханика, портного, повара.

Высшее образование

Система высшего образования Японии включает в себя университеты полного цикла (со сроком обучения – 4 года), университеты ускоренного цикла (продолжительность обучения – 2 года) и технические институты (срок обучения – 5 лет) (Елисеєф, 2008: 316).

Университеты в Японии бывают государственные и частные.

Было бы ошибкой полагать, что упорные японские студенты только тем и занимаются, что корпят над книгами, рефератами и докладами. Помимо учебы, они ведут обычную молодежную жизнь, посещая всевозможные мероприя-

тия, занимаясь музыкой, спортом. Организация учебного процесса в японских университетах предполагает разграничение общенаучных и специальных дисциплин.

Основная часть

Особенности системы клубов в Японии

Отличительная черта японской педагогической мысли – внимание к самовоспитанию. Самовоспитание, базирующееся на нравственных ценностях, определяется как центральная задача воспитания в XXI веке. Так, одним из 13 направлений «улучшения и обогащения школы», как указывается в прогностическом документе Министерства образования Японии, является усиление акцента на моральное воспитание, которое «играет решающую роль в формировании людей, обладающих богатым сердцем, умом, здоровым телом».

В целях воспитания предусматривается несколько часов внеклассной работы в форме факультативных занятий, посещения экскурсий, клубной деятельности (входит в расписание с 4-го класса начальной школы), различных клубов, и т.д. Воспитательной работе после уроков придается большое значение. Данный факт объясняется тем, что в это время дети учатся применять на практике те нравственные принципы, которые они усваивают на уроках. Следование нравственному образцу, демонстрируемому учителем, является важнейшим средством воспитания.

Японские клубы делятся на две категории: школьные, учреждаемые в младших, средних и старших общеобразовательных школах Японии и учреждаемые в государственных и частных университетах. Клубы по типу делятся на спортивные и общеобразовательные. Японское название кружков, или клубов – клубная деятельность (яп. *クラブ活動*). Японские клубы делятся на 3 подвиды:

Букацудо (*部活動*) – школьные или университетские организации, предназначенные для создания школьной среды и проведения мероприятий, а также одобренные администрацией клубов. Букацудо формируются в интересах школы. В такой тип входят школьные и университетские советы, органы самоуправления. Букацудо также присутствуют в младших, средних, старших общеобразовательных школах, государственных и частных университетах, колледжах и профессионально-технических лицеях. Иногда в общеобразовательных школах применяется система, которая позволяет получить

финансирование от Министерства образования: общество ценителей (*同好会*), общество по интересам (*愛好会*) и простые клубы (*部*). При формировании нового клуба она получает статус общества ценителей или клуба по интересам, в последующем, если клуб выдает приемлемые результаты на соревнованиях или же добивается крупных успехов, он получает статус клуба (БУ). При получении статуса полноценного клуба, финансирование производится школой или министерством образования.

С другой стороны, как правило, структура клубов формируется каждой отдельной школой. Клубы, имеющие отношение к спорту, называются спортивными клубами (*運動系*), а к образованию – общеобразовательными клубами (*文化系*). По данным Министерства Образования Японии за 2007 г. в средних и старших школах префектуры Тотиги процент вступления в клубы среди поступивших составляет 90,8%. В свою очередь, в спортивные клубы поступило 73,6% и в общеобразовательные клубы 17,2% (Клубы по интересам, 2012).

Курабу кацудо – клуб, сформированный из участников общества ценителей. Он имеет куратора и является более неформальным объединением без постоянного расписания. Курабу кацудо в основном имеет ту же концепцию, как и букацудо, но отличается тем, что не преследует интересов школы как таковой. Целью клуба является взаимопомощь между участниками.

Сакуру кацудо – клуб, предназначенный для формирования социальных связей между участниками. В большинстве случаев сакуру кацудо практикуется в университетах. В сакуру кацудо не передают большого значения достижениям, результатам. Главной идеей Сакуру кацудо является социальная коммуникация в виде товарищества между участниками. Зачастую участники собираются на мероприятия, основной целью которых является установление социальных связей. Надо отметить, что в Японии есть такое явление, как клуб на всю жизнь. В это понятие входит поддержание социальных связей между участниками одного и того же клуба после окончания общеобразовательной школы и университета. Надо отметить, что система клубов в деталях различается от учебного заведения к заведению. В средних и старших школах букацу и курабукацудо отождествляются, а в высших учебных заведениях сакуру кацудо имеют схожие понятия. Сама система клубов делится на спортивную и общеобразовательную. Считает-

ся, что первоначальные клубы были учреждены как дополнительные спортивные занятия. В спортивных клубах важным считается дух соперничества и стремление к успеху, а также воспитание в учениках духовных и личных качеств через спорт. К тому же в последнее время в Японии через науку рассматривается степень влияния спортивных клубов на духовное развитие молодого поколения.

В общеобразовательных клубах цель варьируется от клуба к клубу. Такие клубы также могут участвовать в крупных симпозиумах, выставках, поощряются общепризнанные достижения, результаты. Кроме того, такие клубы, как духовой оркестр, хор, драматические кружки, являются частью общеобразовательного типа клубов. Такие клубы участвуют в общенациональном (Япония) конкурсе духовой музыки, общенациональном конкурсе музыки при поддержке NHK. Важным фактором при формировании общеобразовательного клуба является оригинальность и самобытность, которые бы соответствовали стандартам Федерации культуры школ Японии.

Внесённых в список участников, но не посещающих, называют призрачные члены (幽霊部員). Для клуба важным фактором является качество членов клуба., те, кто хотят восстановиться, должны написать заявление на имя главы клуба и гарантировать, что впредь они добьются успехов (Клубы по интересам, 2012). Кроме спортивных и общеобразовательных, также выделяются общие клубы, такие как различные комитеты (дисциплинарный и так далее), группы болельщиц, радиокружков и тому подобные клубы.

Различия в младшей, средней, старшей школе и университете.

Постепенно от младшей школы и до университета положение дел клубов меняется. Например, в младших классах предпочтение отдается Курабу кацудоу, в средней и старшей школе – букацудоу. В университете нет каких-либо предпочтений, всё зависит от самих студентов. Основными идеями клуба являются: устранение идеи верховенства победителя, воспитание взаимоуважения и группового поведения. Одним из важнейших критериев при создании клуба является безопасность учащихся, групповая ответственность.

Начальная школа

В младших школах посещение курабу кацудоу является обязательным. Максимально допустимым временем посещения клуба является 50 часов. Выбор вида клубной деятельности является свободным.

С 2002 года Министерством образования Японии суббота была объявлена выходным днем, и большинство школ распорядилось перенести все Курабу кацудоу на понедельник. Это распоряжение преследовало определённую цель: сохранить время на школьные занятия.

Клубы начинаются только после окончания школьных занятий, но время проведения различается от клуба к клубу, средней продолжительностью проведения клубных занятий является 2 часа. Каждым клубом курирует преподаватель. В последние годы в городе Киото начали открываться общеобразовательные клубы, однако трудность состоит в коммуникации между различными группами учеников с разных факультетов и курсов. Также есть трудность с преподавателями-кураторами, которые зачастую в силу некоторых факторов не справляются с наложенными на них обязанностями. В регионах наблюдается спад качества образования, поэтому некоторые родители сами берутся вести клубы. В следствии этого были упразднены многие клубы. Взамен упразднённым было вновь создано большое количество спортклубов и спортивных лагерей. Многие спортивные секции были переименованы в молодежные спортивные секции, например, молодежная футбольная команда в спортивный клуб футбола, молодежная баскетбольная команда в клуб баскетбола. Вышеуказанные секции считаются школьными клубами.

В средней и старшей школе букацудоу и Курабу кацудоу являются внеклассной деятельностью. В 1958 году по рекомендации министерства образования были проведены реформы в учебном плане. Клубы были введены как часть специальной образовательной программы. Из-за реформ учебного плана в 1972 г. в средней школе и в 1973 г. в старшей школе посещение курабу кацудоу стало обязательным как часть специальной образовательной программы. В 1993 и 1992 годах в средней и старшей школах соответственно была проведена реформа учебного плана, по которой все курабу кацудоу должны участвовать в крупных мероприятиях, организованных букацудоу. Но в 2002-2003 годах эти правила были упразднены, и все клубы превратились во внеклассные факультативы (Клубы по интересам, 2012).

В большинстве школ все мероприятия и клубная деятельность проходят под надзором школьного совета. В высших учебных заведениях все клубы являются внеклассными факультативными занятиями. Система клубов отличается от

университета к университету. Основным критерием является совпадение деятельности клуба с интересами университета, или она направлена на социально-коммуникативные цели.

В целом, все клубы подчиняются студенческому органу самоуправления, также студенческому совету подчиняются спортивный комитет, комитет культуры, но в редких случаях бывают клубы, которые не подчиняются студенческому совету. Есть случаи, когда и в фирмах, корпорациях функционируют клубы. Клубы также процветают в социально-образовательных учреждениях, культурно-спортивных центрах. Также есть такое понятие, как общественные клубы. Как правило, в Японии существует такая практика, когда учащиеся от начальной школы до старшей посещают один и тот же клуб. Например, в США учащиеся меняют клуб в зависимости от сезона года. В течение года они стараются поучаствовать в различных мероприятиях и состязаниях. В Республике Корея, как правило, в обычных школах нет клубов. В большинстве случаев они встречаются в спортивно-направленных школах. В США, Австралии, Новой Зеландии и Европе школьные клубы не добиваются крупных успехов, наоборот, в этих странах преобладают региональные и местные секции, команды. В Европе клубы являются муниципальными или местными, при школах клубы не создаются.

В Японии букацудо часто подвергается общественной критике в связи с тем, что преимущество в них отдается духовному воспитанию, а не в физическому, что ведет к недостатку в профессиональных спортсменах.

В школе японские подростки обучаются групповому поведению. Для этого учащихся вовлекают в групповые беседы, где каждый обязан открываться перед другими и объясняться по поводу собственных проступков. Обычно конфликты улаживаются между самими сверстниками. Учитель берёт на себя решение только наиболее сложных вопросов. Групповому обучению стараются подчинить всю жизнь школьника – и сам процесс обучения, и всё его свободное время. Так, учащиеся вовлекаются в разработку различных групповых проектов, в организацию и проведение туристических походов, в клубную деятельность. Всё это делают для того, чтобы научить детей уважать друг друга и быть преданными своей группе. В связи с этим в школах учащихся не делят на группы сообразно уровню их способностей так, как это происходит в США.

Иногда выдающиеся успехи в каком-либо виде спорта во время университетской учёбы, обозначенные в резюме, играют положительную роль при устройстве на работу. Ведь хорошо работать новоиспечённого служащего научат уже в самой компании, а вот готовый игрок в бейсбол или мастер карате сделает честь фирме, если та будет участвовать в каких-либо соревнованиях. Такие состязания не редкость, а благодаря подготовке в школе и университете человек становится почти профессиональным игроком. К тому же, проявленная стойкость к тренировкам тоже характеризует человека с хорошей стороны.

Ротация клубов имеет весьма обширный диапазон: весь набор традиционных японских боевых искусств – айкидо, дзюдо, карате, кэндо, сёринджи кэмпои. Кроме того, многие занимаются бейсболом, футболом, баскетболом, теннисом, волейболом. Иногда среди клубов встречаются такие, как спортивное ориентирование или плавание на яхте, конный спорт, плавание на каноэ. Те, кто занимается лыжами, в тёплое время года катаются на роликах, а основные тренировки проводят зимой. Иногда для занятий приходится отправляться в северные районы страны, в некоторых случаях поездки финансируется школой, т.е. Министерством образования. Существует и возможность научиться играть на многих музыкальных инструментах, петь в хоре, танцевать. Есть клубы, направленные на обучение чайной церемонией *садо*: или икебана. Существуют также всевозможные общества любителей фотографии, кино, иностранных языков.

Часто организуются соревнования между клубами различных школ и университетов. Например, чрезвычайной популярностью пользуются ежегодные соревнования по бейсболу, которые проводятся среди старшеклассников (15-17 лет). Эти состязания называются так же, как и сам стадион, на котором они проводятся, – Ко:сиэн. Стадион находится в городе нисиномия префектуры Хёго. Это событие собирает множество зрителей как на самом стадионе, так и у экранов телевизоров. Интерес к нему не меньший, чем к профессиональному бейсболу.

Состав секции бывает чисто мужским, чисто женским или смешанным. Количество участников варьируется в зависимости от положения дел в клубе на данный момент. В нём могут заниматься и три человека, и тридцать. Президентами клубов называют бучё. Помимо бучё, существует и должность фукубутё:, то есть заместителя президента клуба. У многих

спортивных секций есть наставники – кантону. Иногда занятия посещают приглашённые профессионалы в данном виде спорта или искусства – сэнсэй.

Учебный год в Японии начинается в апреле. В это же время первокурсники выбирают, в какой клуб им вступить. Часто проводится мероприятие, называемое сакуру ориэнтэ:сён, то есть собрание, на котором представители различных секций рассказывают о своей деятельности. Выпускается брошюра-путеводитель по клубам. Во время большой перемены на территории университета могут устраиваться демонстрации боевых искусств или концерты для привлечения желающих вступить в клуб. В спортивном зале и в сакуру капкан (специальное здание с помещениями для клубов на территории учебного заведения) посменно дежурят представители клубов, чтобы давать объяснения и записывать тех, кто уже сделал свой выбор.

Помимо самих занятий, товарищи по клубам вместе участвуют в различных университетских мероприятиях. Например, во многих университетах проводятся нацу мацури – «летние фестивали». Для такого фестиваля обычно выделяется площадь целого стадиона на территории кампуса – университетского городка. Каждый клуб предварительно делает заявку на участие и выставляет на празднике свою лавочку. Это может быть, например, палатка, в которой на глазах у покупателей готовятся различные блюда. Для организации таких грандиозных праздников студенты тоже объединяются в специальные клубы, которые функционируют из года в год, подготавливая всё необходимое для торжества и следя за порядком. На фестивали приходят не только сами студенты, но и простые обыватели. Иногда клубу удаётся существенно улучшить материальное положение, выставив свою лавочку на празднике.

Особенно строгая дисциплина царит в спортивных клубах. Помимо обязательного посещения регулярных тренировок (они могут быть три-четыре раза в неделю по два-три часа), существует множество других обязанностей для участников. Например, уборка тренировочного зала, ведение бухгалтерии клуба, организация совместных путешествий, а иногда администрирование веб-страницы в Интернете. Тяжелее всего тем, кто состоит в клубе второй год, так как и основная работа по обучению новичков также ложится на их плечи. Впрочем, иногда у клубов есть свои бухгалтеры, которые могут даже не участвовать в самих занятиях.

Ещё одна характерная черта большинства клубов – строгая субординация старший – младший (*сэмтай – ко:хай*). По отношению к тем, кто старше (по времени пребывания в клубе, а не по возрасту), младшие обычно используют особенную вежливую речь и внимательно прислушиваются ко всем их указаниям. Это напоминает выстраивание взаимоотношений в японской фирме, так что занятия в клубе подготавливают человека и к будущей взрослой жизни и работе (Статья о Хикикомори, 2014).

Университетские клубы и кружки подчиняются приуниверситетским координирующим организациям. Например, это может быть комитет *тайикукай* («объединение спортивных клубов»), выбранный из членов различных секций. Комитет несколько раз в год собирается для обсуждения общего состояния дел, а также организует совместные вечеринки.

Очень серьёзным событием в жизни клуба является *гассюку*, когда для проведения более интенсивных занятий все члены секции селятся вместе примерно на одну неделю. Такие съезды проводятся обычно два раза в год. Для спортивных клубов они означают тренировки в более жесточённом режиме, а для других клубов это может быть, например, совместное чтение докладов (Об атлетических соревнованиях студентов, 2013).

В клубе идёт строгое разделение обязанностей: присутствуют начальник клуба, заместитель начальника и так далее. Занятия проходят по окончании занятий и организуются самими учащимися. Чем больше клубов, тем больше поддержки и финансирования он получает со стороны администрации школы. Поэтому члены клубов стараются заполучить как можно больше новых участников. В начале года они вывешивают «рекламу» своего клуба, чтобы привлечь внимание новеньких и первогодков. Клубы в Японии стремятся к гармоничному развитию ума и тела посредством групповой деятельности, развитию личных качеств для успехов в жизни. Школьный совет является автономной организацией в среднеобразовательных учреждениях. Школьному совету подчиняются все студенты, совет периодически курирует преподаватель. Школьный совет организует и координирует деятельность учащихся. Целью школьного совета является улучшение качества школьной жизни. Он также управляет деятельностью клубов и составляет бюджет. Совет организует мероприятия и волонтеров. Структура школьного совета разъясняется в «глава 5:

особая активность» учебного плана средней и старшей школ. Эта организация в том или ином виде встречается в университетах и начальных школах Японии.

После Второй мировой войны по требованию штаба верховного командования союзных войск Японии в общеобразовательных учреждениях и высших учебных заведениях были созданы автономные организации учащихся как часть демократизации. Позже, формирование школьного совета было предусмотрено статьей закона об образовании. В начальной школе школьный совет получил название «общество детей» (*jidō-kai*), в высших учебных заведениях – студенческий совет.

Школьный совет является юридической организацией с возможностью управления внутренним распорядком учебного заведения, внесения поправок в правила заведения. Например, дресс-код, разрешенные принадлежности и так далее. Школьный совет имеет исполнительные полномочия. Школьный совет имеет разнородные отделы, такие как «законодательный орган», «исполнительный орган». «Заседание школьного совета» имеет высшие полномочия по принятию правил. Должности в школьном совете: Президент, вице-президент, секретарь, бухгалтер, представитель дисциплинарного комитета.

Отделы школьного совета и их юрисдикции

Законодательный орган: Генеральное заседание – имеет наивысшие полномочия, рассмотрение основных вопросов, принятие бюджета, поправки в устав образовательного учреждения. Роль генерального заседания не ограничивается вышеперечисленными функциями. Центральный комитет проводится каждый день, обсуждаются маловажные вопросы, а также вопросы, которые будут рассматриваться на генеральном заседании, вопросы, связанные с деятельностью клубов, планирование и составление различных проектов, рассмотрение бюджета различных клубов, выступление их представителей.

Исполнительный орган: комитет школьного совета – распределение должностей, таких как президент, вице-президент, бухгалтер, секретарь путем голосования. Зачастую для укрепления авторитета президента школьного совета именно президент назначает должности. Школьный совет имеет своё помещение, которое может прослужить десятки лет. Различные комитеты – организуются школьным советом для выполнения повседневных задач. Комитеты для планирования и проведения различных мероприятий, таких, как спортивные соревнования, фестиваль

культуры, на котором выделяются крупные части школьного бюджета. Существуют такие комитеты, как спортивный комитет, дисциплинарный комитет, волонтерский комитет, комитет труда и здоровья, комитет питания, комитет живого уголка, комитет журналистики, библиотечный комитет, комитет радиовещания. Несмотря на то, что комитеты находятся в подчинении у школьного совета, они имеют некоторую автономию. Зачастую юрисдикции школьного совета и различных комитетов пересекаются, что создает некоторые трения между ними. Надзорные органы: Избирательный комитет, организует выборы в президенты школьного совета. Комитет по аудиту – занимается аудитом различных внутриобразовательных организаций, клубов.

Вспомогательные организации: Органы самоуправления: совет по букацудоу и совет по курабу кацудоу – занимается координацией деятельности клубов, обществ ценителей и любителей. Отвечает за выделение бюджета клубам, повышение и понижение их статуса в структуре клубов. Имеет своего представителя в школьном совете.

Классный комитет – членами комитета являются представители каждого отдельного класса. Занимается организацией школьных поездок. Заседание комитетов состоит из представителей каждого из них. Заседание комитетов является надзорной организацией, которая следит за прочими.

Консалтинговый орган: Совет преподавателей. Занимается консультацией и руководством в школьном совете, в различных комитетах и клубах. Самовоспитание и самосовершенствование являются центральным звеном нравственного воспитания личности. Основным средством здесь выступает труд и волевая концентрация, необходимые для решения поставленной задачи. Ассоциация школьного совета. Создается из представителей школьного совета различных школ с целью взаимопомощи по различным вопросам, курируется преподавателями. Иногда множество представителей различных школ собираются на совещание. Так, в 2013 году на общенациональное студенческое заседание были направлены представители более 70 учебных заведений (Образование в Японии, 2007).

Заключение

Таким образом, клубная деятельность в Японии является актуальной темой. Около 90%

учащихся в школах посещают клубы при общеобразовательных школах и около 80% студентов посещают клубы в университетах. Клубы имеют огромную значимость в воспитании молодежи, а также в качестве вспомогательного инструмента

в образовании в Японии. Клубы являются инструментом социализации школьников и студентов, а дальнейшее использование приобретенных коммуникативных навыков возможно после окончания школы или высшего учебного заведения.

Литература

- Боярчук Ю.В. Развитие образования в современной Японии : (Реформа средней школы и образовательные стандарты) // Школьные реформы и образовательные стандарты. – 1995. – №1. – С. 23-51.
- Белая книга по образованию в Японии. (Генеральное обследование учебных заведений: 1992 финансовый год) // Япония о себе и о мире. – 1994. – №8. – С. 55-75.
- Елисеёф В., Елисеёф Д. Японская цивилизация. – М.: АСТ Москва, 2008. – 526 с.
- Клубы по интересам/ <https://suomea74.livejournal.com/9432.htm> 2012.
- Статья о Хикикомори // телевизионные тропы и идиомы <http://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/Hikikomori> 2014.
- Об атлетических соревнованиях студентов // MEXT. http://www.mext.go.jp/b_menu/hakusho/nc/t20010330004/t20010330004. 2013
- Образование в Японии <http://web.archive.org/web/20071112065000/http://www.tokyo-np.co.jp/article/tochigi/20071111/CK2007111102063574.html>. 2007.

References

- Boyarchuk Yu.V. The development of education in modern Japan: (secondary school reform and educational standards) // School reforms and educational standards. 1995. № 1. - P. 23-51.
- White book on education in Japan.(General Survey of Educational Institutions: 1992 fiscal year) // Japan about itself and about the world. -1994.0 №8. 55-75 p.
- Eliseeff V., Eliseeff D. Japanese civilization. Moscow: AST Moscow, 2008. – 526 p.
- Clubs by interests / <https://suomea74.livejournal.com/9432.htm> 2012.
- Article Hikikomori// television troper and idioms <http://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/Hikikomori>
- On athletic competitions of students // MEXT. http://www.mext.go.jp/b_menu/hakusho/nc/t20010330004/t20010330004 2013
- Education in Japan <http://web.archive.org/web/20071112065000/http://www.tokyo-np.co.jp/article/tochigi/20071111/CK2007111102063574.html>. 2007

Балакаева Л.Т.¹, Увалиева Ж.²

¹к.и.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

²бакалавр, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

МАССОВАЯ КУЛЬТУРА ЯПОНИИ

Данная статья посвящена такому феномену последних десятилетий как массовая культура Японии. В наши дни японская массовая культура, сохраняя свои уникальные национальные особенности, все шире вторгается в мировое культурное пространство и начинает формировать вкусы нового поколения и на Западе, и на Востоке. В статье рассматриваются такие проявления японской массовой культуры как аниме и манга, которые стали фишкой Японии во всем мире. Также показаны различные субкультуры: сукебан, текенкозоку, янки и босозоку, ко гал, гангуро, манба, кигуруми, лолита, декора. Особое внимание уделяется тренду «каваи», элементы которого встречаются в Японии повсеместно, в крупных компаниях и в небольших магазинчиках, в правительстве страны и в муниципальных учреждениях.

Ключевые слова: аниме, манга, субкультура, каваяи, дорама, мягкая сила.

Balakayeva L.T.¹, Uvalieva J.²

¹Ph.D, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

²bachelor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Mass culture of Japan

This article is devoted to this phenomenon of recent decades as the mass culture of Japan. Nowadays, the Japanese mass culture, preserving its unique national characteristics, increasingly invades the world cultural space and begins to form the style of a new generation in both the West and the East countries. The article deals with such manifestations of Japanese mass culture as anime and manga, which have become Japan's specialty all over the world. Also shown are various subcultures: sukeban, tekhnokozoku, yankee and bosozoku, kol, ganguro, manba, kigurumi, lolita, decora. In article paid more attention to the trend of "kawaii", the elements of which are found in Japan everywhere, in large companies and in small shops, in the government and in municipal institutions.

Key words: anime, manga, subculture, kawaii, dorama, soft power.

Балакаева Л.Т.¹, Увалиева Ж.²

¹т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

²бакалавр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Жапонияның бұқаралық мәдениеті

Бұл мақала соңғы онжылдықтың жапондық бұқаралық мәдениет деген феноменына арналған. Қазіргі кезде жапондық бұқаралық мәдениет өзіндік ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, әлемдік мәдениет кеңістігіне тереңірек кіріп, Батыста да, Шығыста да жас ұрпақтың талғамын құрастыруға қатысуда. Мақалада бүкіл әлемде Жапонияның ерекшелігі ретінде танылған аниме және манга сияқты жапондық бұқаралық мәдениеттің көрінісі қарастырылған. Сонымен қатар түрлі субкультуралар да көрсетілген: сукебан, текенкозоку, янки и босозоку, ко гал, гангуро, манба, кигуруми, лолита, декора. Соған қоса, элементтері Жапонияда кеңінен таралған, ірі компаниялар мен кішігірім дүкендерде, басқару және муниципалдық мекемелерде кездесетін «каваи» трендіне ерекше көңіл бөлінген.

Түйін сөздер: аниме, манга, субкультура, каваяи, дорама, жұмсақ күш.

Введение

Уходит в прошлое время, когда визитной карточкой Японии являлись икебана и чайная церемония, гейши и самураи. Сегодня понимание японского общества и восприятие страны в мире формируются во многом феноменом последних десятилетий – массовой культурой: покорившими весь мир анимационными фильмами (анимэ), не менее популярными комиксами (манга) самобытными японскими роком (J-rock) и поп-музыкой (J-pop), актуальной в наши дни японской модой, что стало неотъемлемой частью мирового культурного пространства. Это тем более удивительно, что на поприще массовой культуры Япония долгие годы являлась далеко не самым сильным и авторитетным ее создателем, если, конечно, не принимать во внимание производство первоклассных телевизоров, транзисторных приемников, стерео- и видеомagneтофонов и т.д., которые помогли познакомить жителей многих государств с героями голливудских лент, собранием диснеевских мультфильмов, последними музыкальными новинками поп- и рок-музыки и другими атрибутами западной массовой культуры (Катасонова, 2012:6).

О самой же современной культуре Японии до последнего времени мало знали за рубежом: при всей ее популярности и большом коммерческом успехе внутри страны она долгие годы не выходила за рамки национальных границ. Вот почему до сих пор в представлении многих иностранцев Япония все еще таит в себе определенный парадокс, являясь признанным лидером в области новейших технологий и одновременно ревностным хранителем патриархальной культуры. Это свидетельствует о том, что понимание современной Японии невозможно без осознания тех огромных трансформаций, которые произошли в стране во второй половине XX – начале XXI в., в том числе и в области культуры.

В наши дни японская массовая культура, сохраняя свои уникальные национальные особенности, все шире вторгается в мировое культурное пространство и начинает формировать вкусы нового поколения и на Западе, и на Востоке. В первую очередь это касается самого интересного и разнообразного ее сегмента – японской анимации и комиксов, которые нашли своих приверженцев по всему миру, а слова анимэ и манга прочно вошли в международный лексикон (Катасонова, 2012:6-7).

Основная часть

Понятие массовой культуры имеет множество научных определений. По большей части все сходятся к одному – область культуры, доступная для понимания представителям всех социальных слоев и групп и получившая широкое распространение в обществе. Массовая культура традиционно противопоставляется элитарной культуре, способной создавать уникальные по художественной ценности продукты, требующие для своего восприятия определенных интеллектуальных усилий и исходного культурного багажа. Элемент новаторства в массовой культуре незначителен, поскольку ее творцы занимаются в основном созданием упрощенных, адаптированных для массового сознания версий достижений “высокой” культуры. В то же время неправомерно считать массовую культуру заповедником дурного вкуса, не имеющим ничего общего с подлинным искусством. В действительности, массовая культура – своеобразный посредник между общепринятыми ценностями элитарной культуры и традиционной народной культурой.

СМИ стали неотъемлемой частью нашей жизни, что и объясняет популярность массовой культуры во всем мире. СМИ своего рода диктуют ту или иную популярную культуру. То же случилось и с Японией. В 1940-е года японцы познакомились с американским типом вещания и медиа. Таким образом на нынешнюю популярную культуру Японии большое влияние оказал Запад в послевоенное время. Молодежь Японии смотрели американские фильмы, слушали западную музыку и постепенно забывали свои традиционные ценности, которыми славились на весь мир. На улицах Японии играла американская музыка и из японского только традиционная «энка». Такой жанр как джаз стал очень популярным среди молодежи. Этот факт можно проследить в произведениях известного писателя Харуки Мураками, который был ярким поклонником западного джаза, что часто подчеркивал в своих произведениях. Его герои танцевали под джаз, слушали, играли и т.д.

Также не обошла стороной и обычная поп-музыка запада, ярким примером можно назвать группу Beatles, которая была популярна во всем мире, и Япония не исключение из правил. В будущем благодаря американской культуре в японской музыке появилось разнообразие, в 80-90-х годах во всем мире стали известны такие жанры, как J-pop и J-rock, что соответственно являлось

японской поп-музыкой и рок-музыкой. Впервые этот термин ввела радиостанция J-Wave, тем самым отделив японскую популярную музыку от популярной музыки других стран, что в принципе было очень логично, так как японская популярная музыка имела определенный колорит. J-роп это сокращение от Japanese Pop или если просто японская попса. Потом по аналогии уже в конце 90-х появились такие понятия как K-роп, C-роп, V-роп и т.д. Соответственно корейская, китайская и вьетнамская поп-музыка.

Также и западная анимация в Японии преобразовалась в аниме, комиксы в манга. И будет неприлично не затронуть японский кинематограф. Одними из известных за рубежом режиссеров фильмов считаются Акира Куросава, Такеши Китано и Такаши Миике. Японский кинематограф тоже взял часть идей у западного кинематографа, но при этом в японских фильмах был определен шарм. Кроме кинематографа, можно также и выделить влияние западного телевидения на японское телевидение. Аналогией мыльных опер стали «дорамы» на японском телевидении. Драма – это японское прочтение английского слова «драма». По большей части это японские сериалы, рассчитанные на домохозяйку. На нынешний момент «драма» – это любой японский сериал. То есть японцы, как и часто было в истории, взяли определенные направления в культуре и переделали ее на свой лад, и очень даже удачно. На данный момент японская популярная культура является одной из самых популярных в мире.

Костина А.В. в работе «Массовая культура как феномен постиндустриального общества» подчеркивает, что японская массовая культура содержит отличительную черту – способность к адаптации, которая выделяет ее на фоне других культур. С одной стороны, цивилизованная и развитая Япония высоко ценит и очень бережно относится к многовековым традициям, обычаям, нормам, укрепившимся в стране. С другой стороны, она повторяет главные признаки западного масскульта, что имеет непрерывную связь с важнейшими процессами постиндустриального общества, в частности: урбанизацией, информатизацией, дифференциацией в современном обществе (Костина, 2011:352).

Елисеффу В. и Елисеффу Д. в труде «Японская цивилизация» делают акцент на том, что главная особенность японского массового общества – его историчность: важными компонентами его являются сохранение традиционных устоев, уважительное отноше-

ние к наследию прошлого, а также почитание предков и сохранение ценностей. Японской массовой культуре присущ традиционализм и консерватизм в отношении к западному миру. Общество страны восходящего солнца очень осторожно реагирует на все то, что связано с чуждой для нее культурой (Елисеффу Д., Елисеффу Д., 2008 :180).

Японской массовой культуре свойственна высокая духовность, которая пронизывает главные институты общества, поэтому для японского народа первостепенными остаются семья и иерархические отношения. Опора на порядок и иерархию составляют основу межличностных отношений. Иерархические структуры всегда определяют положение человека в группе и в обществе. Социальные нормы взаимоотношений, существующие в японском обществе, также регулируют отношения между «старшими» и «младшими». Японское общество строится на основе жесткой иерархической системы (старший – младший) («семпай» – «кохай»). Старшие и младшие определяются как возрастом, так и социальным положением. Старший дает младшему все – в первую очередь жизнь. Младший всегда в долгу перед старшим. Другая основа японского общества, по словам Р. Бенедикт, – «корпоративный дух, коллективное сознание, подчинение личных интересов интересам группы» (Бенедикт 2007: 97).

Костина А.В. обращает внимание на японскую эстетику, она своеобразна и интересна. «Японская эстетика сочетает в себе, казалось бы, совершенно противоположные друг другу категории ужасного и трогательного, что вовсе не уместно на Западе, где важнейшими категориями являются величественность, непревзойденность и сверхъестественность», – пишет Костина А.В. (Костина, 2005: 214).

Рассмотренные характерные особенности японского массового общества выделяют страну восходящего солнца из ряда других стран, делают ее непохожей ни на мир Европы, ни на Америку. Поскольку образы самурая и гейши переходят из японской культуры в мировую массовую культуру, следует отметить популярность японской культуры в современном обществе, ее влияния на другие культуры.

Японская культура выделяется на фоне других культур своей уникальностью, оригинальностью и многогранностью. Культура Японии – сложный, комплексный объект, изучение и понимание которого подвластно не каждому. Возможно, эта «непонятность» является одной из

причин мирового интереса к стране восходящего солнца. Японские кинорежиссеры, такие как Акира Куросава, законодатели индустрии мод получили признание как внутри страны, так и за рубежом. Элементы литературы, живописи и архитектуры широко заимствуются не только странами-соседями, в первую очередь такими, как Китай, Корея, но и Западом. «Сегодня, в условиях развивающихся глобализационных процессов, Япония проводит активную политику экспансии собственной массовой культуры в других странах, в том числе и в России», – отмечает Мошняга П.А. (Мошняга, 2008: 38).

Когда мы говорим о японской популярной культуре, нельзя не упомянуть такие понятия как аниме и манга, которые стали фишкой Японии во всем мире в современное время.

Манга – японские комиксы, и если перевести дословно с понятия 漫画 (manga) – означает странные или веселые картинки. Манга значительно отличается от комиксов, которые мы привыкли представлять. Это не просто карикатурные истории, которые печатаются в газетах (истории про кота по имени Гарфилд) и не похожи на истории про супергероев (американские комиксы MARVEL, в которые входят такие истории как Человек паук, Люди Икс и т.д.), ориентированные на подростков (Томас, 2001:162).

Манга является очень важной частью художественной литературы Японии и нацелена на людей всех возрастов и полов. Доля с продажи манга с 1991 года в общем объеме печатной продукции выше 35%. Кроме того, в современное время манга популярна не только в Японии, но и за ее пределами.

Предпосылки создания манга уходят в далекое прошлое, и даже сейчас ученые спорят на тему того, что стало предшественником создания манга. Многие утверждают, что все началось с прихода китайской письменности и буддийских писаний с иллюстрациями. Также сами иероглифы можно считать рисунками, которые повествуют ту или иную историю (Катасонова, 2012: 112).

Но манга в том виде, в которой мы ее знаем, берет свои истоки в 20 веке, после реставрации Мейдзи в 1867 году. Тогда Япония «открылась» и столкнулась с западной культурой, в связи с чем японцы начали жадно перенимать любые культурные новинки, приспособивая их к национальным традициям и жизненным реалиям. Так в Японии появились первые юмористические издания, выходящие на регулярной основе. Первоначально нововведения ввел

Чарльз Виргман, который в 1862 году начал издавать в Иокогама юмористический журнал «Japan Punch» – японский аналог британского «Punch». Так же в работе над журналом ему помогли его японские ученики, и одним из них был Киетака Кобаяси, который не только был мастером укие-э, но и рисовал манга. (Катасонова, 2012: 134) После этого появились и другие издания и японские художники, которые, почувствовав относительную творческую свободу, стали активно экспериментировать смешивая восточные и западные стили, придавая своим работам яркую индивидуальность.

И уже в начале 20 века появились и первые детские комиксы, и три журнала издательства «Коданся» – «Сёнен курабу», «Сёдзё курабу» и «Ёнен курабу» (Мещеряков, 2003: 216).

Так и появилась одна из особенностей японских комиксов, они разделились не просто на жанры, к которым мы привыкли, а на жанры по полу и возрасту, к примеру манга стиля сёдзё рассчитана на девочек подросткового возраста, сёнен – на мальчиков подросткового возраста, ёнен комиксы – для детей. Позже появились манга жанра сейнен, рассчитанная на молодых парней, и дзёсей – манга, рассчитанная на молодых девушек. Также есть и комиксы эротического характера, рассчитанные на взрослых. Сам стиль манга в послевоенный период многое переманил с западного стиля. Только комиксы читались справа налево, это было удобно японскому читателю в связи с тем, что иероглифическое письмо читалось также.

Прародителем манга и стиля рисования, который стал для последующих художников основным стал Тедзука Осаму (Мошняга, 2010: 48). Осаму перенял многое с западной культуры, при этом придав комиксам своеобразный стиль. Также он одним из первых ввел экшн в японские комиксы. Рисунки стали более подвижными и появились своеобразные звуковые эффекты, благодаря которым комиксы «ожили» (Овчинников, 1971: 67).

Тедзука Осаму в то время решил бросить вызов популярному в тот момент Диснею, и хотел создать определенную анимацию с японским стилем. И аниме часто становилось продолжением известной манги. Самыми популярными жанрами считались и считаются до сих пор истории про героев, рассчитанные на большую часть мужского населения страны. Одними из ключевых тем являются дружба и борьба с несправедливостью. Немного напоминает американские комиксы, верно? Но японские герои имеют

свою специфику, если в американской истории обычный мальчик вдруг становится героем, то в японских историях главному герою надо упорно трудиться и не забывать про друзей (Ортега-и-Гассет, 2003: 98).

Возникновение анимационного кино относится к началу XX века. В это время с анимацией экспериментируют режиссёры многих стран: Франции, Германии, России, США, Аргентины, Японии и других. Рассмотрим этапы развития аниме в Японии в первой половине XX века, его история берёт начало в 1917 году, когда ученик Ракутэна Китадзава – Симокава Хэкутэн создал первый в Японии анимационный фильм «Imokawa Mukuzo Genkanban no Maki» («Рассказ о привратнике Мукудзо Имокаве») продолжительностью пять минут. Этот фильм был показан в театре. Интересен сам процесс создания анимационного фильма того времени. Из-за дороговизны и дефицита целлулоидной плёнки, чтобы сократить производственные потери, художники рисовали персонажей мелом или белым воском на тёмном фоне и фотографировали получившееся изображение. Для достижения эффекта движения часть изображения стиралась, рисовалась в следующей позиции и вновь фотографировалась. Необходимые дополнения художник делал тушью непосредственно на фотоплёнке. Вторым этапом развития анимации в Японии можно считать выход в 1945 году первого полнометражного анимационного фильма «Momotaro: Umi no Shinpei» («Божественные морские воины Момотаро») режиссёра Mitsuyo Seo, в котором рассказывалось о приключениях обезьянки, щенка, медвежонка и фазана во время их службы в парашютных войсках. Фильм длился семьдесят четыре минуты и был снят по заказу Министерства военно-морского флота Японии для пропаганды идеи «Освобождения Азии», однако, скорее, это был фильм о мечтах и надеждах, скрытых под видом агитации (20). Третий этап относится к послевоенным годам, когда на развитие аниме большое влияние оказала американская анимация и, в частности, творчество Уолта Диснея. Так, главный герой манга и аниме-сериала «Astro Boy».

В заключение отметим, что аниме – это уникальное художественное явление, самобытно развивающееся, имеющее ряд отличительных жанровых и композиционно-стилистических особенностей, которые могут изменяться в зависимости от поставленных задач. Исследования в данной области представляют интерес для фундаментальной науки, поскольку аниме, хотя

и популярное, но ещё малоизученное направление изобразительного искусства.

В 20-м веке мода в Японии претерпела кардинальные изменения: благодаря тинэйджерам, собирающимся в многочисленные субкультурные группы, новые стили начали проникать в японскую культуру и распространяться из страны. С появлением этих течений были те, кто одобрял их и воспринимал как модное веяние и выражение своей индивидуальности, но были и другие, для которых подобные вещи – всего лишь сомнительная попытка выделиться из общей массы (Sakurai, 2009: 7).

Сукебан (スケバン/女番/スケ番)

В переводе с японского «suke» – это женщина, а «ban» значит «босс». Раньше сторонницы Сукебан были известны тем, что формировали женские банды, в которых грабили и нападали на людей. Впервые эти группировки появились в 1960-х, а «благодарить» за них следует банды, известные под названием «Банчо», в которые объединялись юноши, которые мечтали попасть в якудза – японскую мафию.

Все формирования Сукебан различаются по количеству участниц, а самой многочисленной была группировка Женский Делинквентный Альянс Канто, которая включала в себя около 20 000 барышень. Кстати, враждующие группы часто сталкиваются друг с другом в драках и боях. Кроме того, все объединения Сукебан придерживаются строгих правил, невыполнение которых может наказываться как линчеванием, так и более жестокими репрессиями против провинившихся, среди которых самый мягкий способ экзекуции – прижигание сигаретой. а стиль одежды у группировок Сукебан примерно следующий: верх от формы моряка, а низ – плиссированная юбка длиной по щиколотку. Кстати, свою форму они шьют под заказ.

2. Текенкозоку (竹の子族)

Стиль Такенкозоку стал одним из первых, привлёкших внимание представителей множества субкультур к кварталу Харадзюку – нынешней Мекке японской моды. Стиль сформировался в 1970–1980-х годах. Его главными чертами были аксессуары неоновых оттенков, состоящие из бисера и бантиков, а также свистки, которые представители субкультуры всегда носили с собой.

Магазин «Такеноко» стал одним из первых и главных производителей одежды для поклонников стиля Такенкозоку, на который, кстати говоря, сильное влияние оказала традиционная японская одежда. Костюмы шили мешковатые и свободные в ярко-синих, розовых или фиолето-

вых тонах с несколькими иероглифами. На ногах у молодых людей были мягкие тапочки для удобства на танцплощадках. Многие представители Такенокозоку, собираясь в большие группы, включали свои бумбоксы и начинали танцевать прямо на улицах Харадзюку под популярную музыку того времени.

3. Янки и Босоцоку (ヤンキ、ボソ族)

Банды мотоциклистов, известные как «Кланы Скорости» или «Босоцоку», были популярны в Японии в ранние 1960-е гг. В 1970-е начали появляться и женские формирования поклонниц крутых мотоциклов. Популярность этих объединений сказалась на статистике японской полиции: по их данным, около 26 000 жителей страны состояло в различных байкерских бандах, но в 1980-х годах количество мужчин в этих группировках постепенно начало снижаться. Что, кстати, не помешало девушкам сплотиться ещё сильнее. Так родилась субкультура «Янки», в которой можно увидеть отголоски стилей как Босоцоку, так и Сукебан. Их главными атрибутами была сараша – белая материя, которую оборачивают вокруг груди, халат, похожий на плащ и маску. И разумеется, основным «реквизитом» были скутеры или мотоциклы.

4. Ко Гал (コギャル)

Слово «gal» появилось в обиходе японцев в 1980-х годах и означает оно – «девушка, которая любит брендовую одежду». «Ко» происходит от японского слова «kodomo», что значит «ребёнок». Впервые это словосочетание было использовано в 1990-х гг. в СМИ, чтобы описать ситуацию, когда восьмиклассница, встречаясь со взрослым мужчиной, заработала \$4 000. Представители Ко Гал стараются выглядеть настолько молодо, насколько это возможно, используя при этом милые детские аксессуары. Узнать их можно по школьной форме с укороченными юбками, сильному загару, обесцвеченным волосам и бесшнурочным высокими носкам. Некоторые, кстати, используют клей, чтобы носки держались на икрах как положено.

Для поиска денег на модные вещи представительницы Ко Гал в районах Шибуйа иногда прибегают к услугам платных свиданий и знакомств, правда, происходит это не так часто, как пишут японские СМИ. Стиль Ко Гал распространился из Токио по всей Японии. Тематические фильмы, журналы, телевизионные программы стали приобретать всё большую популярность в обществе. Кроме того, адептов стиля никогда нельзя увидеть без мобильных телефонов, мало того, именно они стали первыми молодыми людьми, использующи-

ми мобильные технологии в Японии. Со временем течение Ко Гал трансформировалось в субкультуру под названием «Hime Gal», где первая часть означает «принцесса». Основным условием этого стиля является ношение вычурных ярко-розовых вещей самых дорогих марок.

5. Гангуро (ガングロ)

Легкий загар Ко Гал у Гангуро приобрёл экстремальный характер. Каждую неделю представители стиля посещают солярий, но на этом не останавливаются: перед выходом в свет обильно наносят на кожу тёмный тональный крем. Дословный перевод слова «Гангуро» – «чёрное лицо».

Загар – это еще не самый главный атрибут стиля. Представительницы субкультуры всегда носят обувь на невероятно толстой подошве, мини-юбки, а волосы обесцвечивают или раскрашивают во все цвета радуги. Макияж – это отдельный разговор: Гангуро не скупаются на черную или белую подводку для глаз, а также на белую помаду, кроме того, они носят голубые контактные линзы. Журнал «Egg» разместил на своей обложке Буритери, которую признал самой известной представительницей субкультуры Гангуро. Этот стиль был крайне популярен среди подростков районов Шибуйа, даже несмотря на то, что они часто подвергались преследованиям и осуждению общественности. К концу 2001-го года популярность стиля стала сходить на нет, а солярии начали постепенно закрываться.

6. Манба (マンバ)

Стиль Манба во многом схож с Гангуро. Слово пошло от имени японской безобразной ведьмы Яманба (в СМИ нередко представителей Гангуро называли Яманба).

Из-за вредности частого посещения соляриев Манба используют очень темную основу под макияж, отсюда и параллели с ведьмой. Собираясь в группы, адепты стиля танцуют под музыку Рага или просто синхронно двигаются под техно. Представители Манба создали формирования Гал, самое популярное из которых – Анжелик. В него входят парни, которые проводят своё свободное время в клубах Манба и перенимают их стиль. Их ещё называют «Центральные Парни» (в честь центральной улицы Шибуйа). Одежда и аксессуары Манба всегда эксцентричные и яркие. Косметики они тоже не жалеют: очень белые губы и огромные белые круги под глазами, кроме этого, подростки наклеивают прямо на лицо «блестяшки» и наклейки, а их лица обрамляют волосы всех оттенков радуги.

7. Кигуруми (着ぐるみ)

Стиль Кигуруми ненадолго задержался в японской индустрии моды – с 2003-го по 2004-й годы. И был очень странным фэшн-феноменом. Девушки, которые проводили своё время в районах Шибуйа, болтаясь без дела, нуждались в комфортной одежде, и поэтому их выбор пал на дешёвую спортивную одежду в виде животных, которую они покупали в магазинах «Всё для вечеринки». Кроме костюмов Пикачу или Винни-Пуха, представительницы Кигуруми носили милые аксессуары в виде животных: кошельки, серьжки и прочие. Кроме того, они использовали такой же макияж, как Манба.

9. Лолита (ロリータ)

Стиль Лолиты – наиболее популярная субкультура Японии, которая широко распространилась за пределы страны. На сегодняшний день насчитывается огромное количество брендов в стиле Лолита, к примеру, Baby the Stars Shine Bright, Metamorphose, Angelic Pretty. Стиль набоковской героини приобрёл популярность в конце 1990-х и, как и Нагому, появился под влиянием музыки. Готическая звукозаписывающая компания в Японии открыла новое направление в музыке – visual kei, которое, собственно, и вдохновило модернизировать стиль Лолиты до его готического варианта. Почитатели стиля Visual kei относятся к тем группам, которые считают, что сложный макияж, больше похожий на грим, и карнавальные костюмы – это отличный способ продемонстрировать свою индивидуальность. Название появилось после того, как музыкант Мана из группы Malice Mizer назвал свою линию одежды «Элегантная готическая Лолита». После этого последовал и запуск популярного журнала – Библии для Лолит – «Gothic».

Существует несколько подвидов Лолит. Готические представляют собой смесь рококо и предпочитают одежды темных цветов. «Сладкие» Лолиты выбирают пастельные тона, а также кружева и бантики. Любительницы панка сочетают оборки с цепями. Кроме того, существует направление стиля, которое носит название «Wa». Они, в свою очередь, предпочитают традиционную японскую одежду – кимоно – расшитое иероглифами. Аксессуары, популярные для всех видов Лолит включают в себя шляпки, капоры, зонтики, обувь на платформе с завязками, а также гольфы с оборками.

10. Декора (デコラ)

Декора – это японский уличный стиль, крайне популярный на сегодняшний день. В 1997-м году вышел журнал «FRUiTS», который публиковал фотографии самых ярких представи-

телей моды улиц в Японии. Аки Кобаяси, первая модель, которая оказалась на обложке этого журнала, поделилась в одной из колонок о том, как она создала свой индивидуальный стиль и одежду. После выхода «FRUiTS» девушки последовали примеру Аки и также начали реализовывать свои творческие способности. Стиль со временем стал известен как Декора, а его последователи стали продавать свои изделия в японском квартале Харадзюку. Несмотря на то, что каждый наряд adeptов Декоры является уникальным, тенденции к яркости, эксцентричности и экстремальности присущи всем. Девушки Декора цепляют на себя безумное количество пластиковых украшений и заколок, надевают неоновые юбки и разноцветные гольфы, а иногда даже носят марлевые повязки, которые сами и разукрашивают (молодежные субкультуры, интернет-ресурсы).

Тренд “кавайи” в японской массовой культуре

Кавайи (яп. 可愛い кавайи) – японское слово, означающее «милый», «прелестный», «хорошенький», «славный», «вызывающий жалость, желание пожалеть, приглубить». Это субъективное определение может описывать любой объект, который индивидуум сочтёт прелестным. Может также использоваться для выражения чувства жалости, милосердия.

С 1970-х годов прелесть стала едва ли не повсеместно почитаемым аспектом японской культуры, развлечений, одежды, еды, игрушек, а также внешнего вида, стиля поведения и манер. В результате слово «кавайи» часто можно услышать в Японии; также оно встречается при обсуждении японских культурных явлений. Западные наблюдатели часто относятся к «кавайи» с любопытством, так как японцы прибегают к такой эстетике, несмотря на пол, возраст и во множестве таких ситуаций, в которых это в западной культуре сочли бы неуместно инфантильным или легкомысленным (например, помимо прочего, в правительственных публикациях, коммунальных объявлениях и объявлениях о вербовке, в учреждениях, на пассажирских самолётах). Часто употребляется поклонниками аниме. В аниме основными особенностями стиля «кавайи» являются большие «светящиеся» глаза персонажей и сюжетные линии жанра «сёнэн» (Sakurai, 2009: 9).

По предположению, происходит от стяжения древнего произношения «каваюй» или слова «каохаюси» (яп. 顔映ゆし) и является атэдзи, то есть, произошло не от китайского слова «милый» (кит. трад. 可愛, упр. 可爱, пиньинь: kě'ài, палл.: кэай).

Элементы «кавай» встречаются в Японии повсеместно, в крупных компаниях и в небольших магазинчиках, в правительстве страны и в муниципальных учреждениях. Множество компаний, больших и малых, используют прелестные талисманы (маскоты) для представления публике своих товаров и услуг. Например:

- Пикачу, персонаж «Покемонов», украшает борта трёх пассажирских самолётов авиакомпании All Nippon Airways;

- Банк Асахи изображает Миффи, персонажа голландской серии детских книжек, на некоторых пластиковых картах;

- Все 47 префектур имеют прелестных персонажей-талисманов;

- Японская почтовая служба использует талисман в виде стилизованного почтового ящика;

- Каждое подразделение японской полиции имеет свои забавные талисманы, многие из которых украшают кобаны (полицейские будки).

- Прелестная сувенирная продукция чрезвычайно популярна в Японии. Два крупнейших производителя такой продукции – Sanrio (производитель «Hello Kitty») и San-X. Товары с этими персонажами имеют большой успех в Японии как среди детей, так и среди взрослых.

«Кавай» также может использоваться для описания восприятия моды индивидуумом, обычно подразумеваемая одежда, кажущаяся (если не обращать внимания на размер) сделанной для детей, или одежду, подчёркивающую «кавайность» носителя одежды. Обычно (но не всегда) используются гофры и пастельные тона, в качестве аксессуаров часто используются игрушки или сумки, изображающие персонажей мультфильмов (J-Pop and the global success, интернет ресурсы). «Кавай» как культурное явление всё в большей степени признаётся частью современной японской культуры. Томоёки Сугияма, автор книги «Cool Japan», считает, что истоки «прелести» лежат в почитающей гармонию японской культуре, а Нобоёси Курита, профессор социологии токийского Университета Мусаси, утверждает, что «прелесть» – это «волшебное слово», охватывающее всё, что считают приятным и желанным. С другой стороны, меньшая часть японцев скептически относится к «кавай», считая его признаком инфантильного склада ума. В частности, Хирото Мурасава, профессор красоты и культуры Женского университета Осака Сёин, утверждает, что «кавай» – это «образ мышления, порождающий нежелание отстаивать свою точку зрения.

В японском обществе и в правительственных кругах росло понимание того, что путь к культурному лидерству лежит не через пропаганду исключительности японской национальной культуры, а главным образом через распространение поп-культуры, бурное развитие которой объясняется сущностью потребительского общества, а также стремительным развитием новых технологий. В отличие от традиционной японской культуры, не всегда доступной для понимания широкой аудитории, японская поп-культура, построенная по мировым канонам этого жанра, при всем своем ярко выраженном национальном колорите обладает универсальностью, обеспечивающей ей «доходчивость» даже в среде, весьма далекой от дальневосточной цивилизации. Любопытно заметить, что сегодня в обиход прочно вошел пусть не строго научный, но весьма яркий термин – «попдипломатия», который вполне применим к нынешнему курсу культурной дипломатии Японии. Достаточно привести цифры, которые говорят сами за себя. В условиях продолжительной и глубокой депрессии число работников во всех отраслях так называемой креативной индустрии возросло на 16% (с 1,2 миллиона в 1996 году до 1,4 миллиона в 2001 году), тогда как в других сферах этот показатель снизился на 4,3% (с 60,9 миллиона до 58,3 миллиона человек). Вся креативная индустрия заработала в 1999 году 28 триллионов иен (280 миллиардов долларов США) против 15 триллионов иен (150 миллиардов долларов США) в 1989 году, показав прирост за 10 лет на 86%. Экспорт продуктов культурной индустрии увеличился за 1996-2006 годы более чем в 3 раза (с 837 миллиардов иен (8 миллиардов долларов) до 2,5 триллиона иен (25 миллиардов долларов).

Заключение

Бурный рост сайтов, посвященных анимэ и манга, во многом был «спровоцирован» самими японскими компаниями-производителями, заинтересованными в максимально возможном охвате соответствующей аудитории. Именно возможность обсуждения темы в режиме реального времени, мгновенного доступа к графическому и тематическому содержанию делают любителей этих жанров постоянными потребителями. Как писал известный исследователь Дуглас Макгрей в своей статье, опубликованной в американском журнале «Foreign Policy» в 2002 году, «даже в условиях, когда экономика и политика переживали смутные

времена, культурное влияние Японии в мире, напротив, возросло. Именно в течение 1990-х годов Япония превратилась в культурную супердержаву». Более того, именно с легкой руки Макгрея широкое хождение получил придуманный им термин «Gross National Cool» – «модный валовый национальный продукт». С тех пор «Cool Japan» стал слоганом культурной дипломатии и японских брендов.

Для разработки концепции внешней культурной политики в 2004 году был создан Консультативный совет по содействию культурной дипломатии во главе с профессором Тамоцу Аоки, который выработал ряд серьезных рекомендаций МИД Японии и другим структурам. Суть их сводится к тому, что основные усилия государства нужно сосредоточить на пропаганде именно поп-культуры – манга, аниме и т.д. с ориентацией на представителей молодого поколения других стран. Основная цель этих акций – воспитать в других странах так называемую «анимэ-генерацию», состоящую не только из адептов современной японской поп-культуры и ее ярых пропагандистов, но и это главное – преданных друзей Японии, которым еще предстоит постичь

более глубинные и сложные для понимания слои японской цивилизации. Эти идеи в дальнейшем широко пропагандировал бывший премьер Японии и большой поклонник манга Таро Асо в своих публичных лекциях и политических заявлениях. В 2013 году вышло распоряжение премьера Синдзо Абэ о создании специальной консультативной группы для разработки нового крупного брендинг-проекта с тем же названием «Cool Japan», куда вошли известный дизайнер Дзюно Косино, автор песен Ясуси Акимото, мастер чайной церемонии Сэн Сосицу. Японские власти ожидают, что вновь смогут поднять уровень популярности японской культуры в Китае, Франции, США, Индии и Южной Корее, а также в разы увеличить приток иностранных туристов в Японию. Предполагается, что обновленный проект «Cool Japan» обеспечит рост зарубежных продаж японских производителей модных товаров к 2020 году до 8-11 млрд иен (около 130 миллиардов долларов США). А всего к 2020 году Япония рассчитывает заработать на поп-культуре до 123 миллиардов долларов США (Политика культурной дипломатии, 2014: интернет-ресурсы).

Литература

- Катасонова Е.Л. Японцы в реальном и виртуальном мирах. – М., 2012.
- Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. Издание 5-е – М.: Издательство ЛКИ, 2011. – 352 с.
- Елисееффу В., Елисееффу Д. Японская цивилизация. – М.: АСТ Москва, 2008. – 526 с.
- Бенедикт Р. Меч и Хризантема. Модели японской культуры. – М.: Наука, 2007. – 256 с.
- Костина А.В. Популярная культура // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 3. – С. 213-215.
- Мошняга П. А. Японская литература 1920-30-х годов: проблемы «массовой литературы» // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – № 5. – ISSN 2218-9238.
- Клири Томас. Японское искусство войны. Постигание стратегии / перевод с английского Котенко Р. В. – СПб.: Евразия, 2001. – 256 с.
- Мещеряков А.Н. Книга японских символов. Книга японских обыкновений. – М.: Наталис, 2003. – 556 с.
- Мошняга П.А. Глобализация японской культуры. – М.: Макс-пресс, 2010. – 248 с.
- Овчинников В. Ветка сакуры. – М.: Молодая гвардия, 1971. – 226 с.
- Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. – М.: АСТ, 2003. – 352 с.
- Takamasa, Sakurai. アニメ文化外交 – Иностранная дипломатия Аниме Токио, 2009.
- Молодежные субкультуры современной Японии как феномен молодежной солидарности. [rah.shtmlhttp://zhurnal.lib.ru/t/tatxjana_alekseewna/ojaponskihsbkulxtu](http://zhurnal.lib.ru/t/tatxjana_alekseewna/ojaponskihsbkulxtu)
- Takamasa, Sakurai. 世界カワイイ革命 – Милая революция в Японии. – Токио: 2009.
- J-Поп и глобальный успех культуры «kawaii» <http://www.bbc.com/culture/story/20130603-cute-culture-and-catchy-pop>
- Политика культурной дипломатии (PDF) (секретариат кабинета министров 21.04.2014) http://www.cas.go.jp/jp/sei-saku/cool_japan/cj/dai1/siryou2.pdf

References

- Katasonova E.L. Japanese in the real and virtual worlds. M., 2012.
- Kostina A.V. Mass culture as a phenomenon of post-industrial society. The 5th edition. – Moscow: Publishing house LCI, 2011. – 352 p.
- Eliseeff V., Eliseeff D. Japanese civilization. – Moscow: AST Moscow, 2008. – 526 p.
- Benedict R. Sword and Chrysanthemum. Models of Japanese culture. – Moscow: Science, 2007. – 256 p.
- Kostina A.V. Popular Culture // Knowledge. Understanding. Skill. – 2005. – No. 3. – P. 213-215.
- Moshnyaga, P.A., Japanese Literature of the 1920s-1930s: Problems of “Mass Literature” // Knowledge. Understanding. Skill. – 2008. – No. 5. – ISSN 2218-9238.
- Cleary Thomas. Japanese art of war. Comprehension of strategy. Translation from English Kotenko R.V. – SPB.: Eurasia, 2001. – 256 p.
- Meshcheryakov A.N. The book of Japanese symbols. The book of Japanese customs. – Moscow: Natalis, 2003. – 556 p.
- Moshniaga P.A. Globalization of Japanese culture. – Moscow: Max-Press, 2010. – 248 p.
- Ovchinnikov V. Sakura branch. – M.: Young Guard, 1971. – 226 p.
- Ortega y Gasset H. Revolt of the masses. – Moscow: AST, 2003. – 352 p.
- Takamasa, Sakurai. Foreign Diplomacy of Anime. Tokyo: Chikumashobo, 2009
- Youth subcultures of modern Japan as a phenomenon of youth solidarity rah.shtmlhttp://zhurnal.lib.ru/t/tatxjana_aleksewna/ojaponskihsbkulxtu
- Takamasa, Sakurai. Cute Revolution in the World. Tokyo: PHP Kenkyujo, 2009.
- J-Pop and the global success of ‘kawaii’ culture <http://www.bbc.com/culture/story/20130603-cute-culture-and-catchy-pop>
- Cool Gapan Policy (cabinet secretary 21.04.2014.) http://www.cas.go.jp/jp/seisaku/cool_japan/cj/dai1/siryou2.pdf

Борантаева Ф.Ж.¹, Байсултанова К.Ч.²

докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: farizka_b@mail.ru.

²с.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baisultan_k@mail.ru

**ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ «ЖҰМСАҚ КҮШ» СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ**

XX ғасырдың аяғындағы әлемдік өзгерістер халықаралық қатынастардың негізгі тұжырымдамаларының өзгеруіне әкелді. Мақалада авторлар жаңа теориялардың бірі – «жұмсақ күш» концепциясы жайында сөз қозғайды. Авторлар қалыптасқан «күш» ұғымына жаңашыл көзқарастың мәні – өзге елге өз ықпалын «қатты күш» қолданбай жүргізу, өз елінің ерекшелігінің тартымдылығына еліктіру арқылы әлемдік көшбасшылыққа ұмтылуда жатыр деген ой түйеді. Авторлар «жұмсақ күштің» маңыздылығын мемлекеттік стратегия ретінде қалыптастырып, жемісті жетістіктерге қол жеткізіп отырған Корея Республикасының мысалында көрсетуге тырысады. Бұл мақалада әлемдік аренада мемлекеттің жағымды образын қалыптастырудағы Корей Республикасының стратегиясының теориялық аспектілері талданған.

Түйін сөздер: жұмсақ күш, қатты күш, Дж. Най, конфуциандық идея, халықаралық қатынастар, мемлекет имиджі, Оңтүстік Корея.

Borantayeva F.Zh.¹, Baisultanova K.Sh.²

¹Doctoral candidate Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: farizka_b@mail.ru.

²candidate of political Sciences, Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: baisultan_k@mail.ru.

Theoretical and practical aspects of South Korea's "soft power" strategy.

Changes in the world arena in the late 20th century led to a change in the theory of international relations. In this article, the authors touched on one of the new theories, as the concept of "soft power". The authors tried to reveal the gist of this concept, which in their opinion consists of excluding the "hard power" of countries towards to other countries, also in using the specialties of the culture of their people and to show its attractiveness on the world stage. The authors show the strategy of "soft power" in the example of South Korea, which with the help of its instruments achieved significant achievements in world politics. Also in this article, reviewed the theoretical foundations of the South Korean strategy "soft power" and its role in forming the positive image of the country at the international level.

Key words: soft power, hard power, J.Nye, Confucian idea, international attitude, image of the country, South Korea.

Борантаева Ф.Ж.¹, Байсултанова К.Ч.²

¹докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: farizka_b@mail.ru.

²к.п.н., доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени
Абылай хана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: baisultan_k@mail.ru.

Теоретические и практические аспекты стратегии «мягкой силы» Южной Кореи

Изменения в мировой арене в конце XX века привели к изменению и теории международных отношений. В данной статье авторы затрагивают одну из новых теорий – концепцию «мягкой силы». Авторы пытаются раскрыть суть данной концепции, которая, по их мнению, заключается в

исключении «жесткой силы» государствами по отношению к другим странам, также в использовании особенности культуры своего народа и пропаганды ее привлекательности на мировой арене. Авторы показывают стратегию «мягкой силы» на примере Южной Кореи, которая добивается с помощью ее инструментов значимых достижений в мировой политике. Также в данной статье рассматриваются теоретические основы южнокорейской стратегии «мягкой силы» и ее роль в формировании положительного имиджа государства на международном уровне.

Ключевые слова: мягкая сила, твердая сила, Дж. Най, конфуцианская идея, международные отношения, имидж страны, Южная Корея.

Кіріспе

1980-90 ж. әлемдік өзгерістердің орын алуы халықаралық қатынастар теориясына да белгілі деңгейде өзінің ықпалын тигізді. Халықаралық қатынастар теориясының негізгі мәселелерімен қатар, түрлі аспектілеріне де көзқарастар өзгереді. Қалыптасқан «күш» ұғымын қайта ой елегінен өткізіп, «жұмсақ күш» ұғымы етек жайып, әлемнің қызығушылығын тудырды. Бұл ұғымды 1990 жылы өзінің «Көшбасшылыққа әуестік: америкалық күштің өзгеріп жатқан табиғаты» («Bound to Lead: The Changing Nature of American Power») атты кітабында алғаш рет америкалық ғалым, саясаткер Джозеф Най қолданды. Сол жылдың көктемінде Foreign Policy журналында «Жұмсақ күш» («Soft Power») атты мақаласында: «Әскери державалар күшінің өлшемі дәстүрлі түрде соғыста өлшеніп келді. Алайда бүгін, күш ұғымы әскери күште өзінің акцентін азайтуда... Халықаралық орта үшін география, халық саны мен шикізат маңыздылығы әлсірей түсіп, білім алу, экономикалық өсім технологиялары алдыңғы қатарға шыға бастады», – делінген (Nye, 1990:154). Ол күштің араласуының бес негізгі тенденцияларын анықтап кетеді: экономикалық өзара тәуелділік, трансұлттық акторлар, әлсіз мемлекеттердегі ұлтшылдық, технологиялардың таралуы мен саяси мәселелердің өзгеруі. Жұмсақ күш немесе кооптивті күш ұғымын Дж. Най мемлекеттің өзге мемлекеттердің өзінің қалауы мен қызығушылықтарын құптауға жеткізу қабілеті деп түсіндіреді. Келесі еңбектерінде де жұмсақ күш жайында анықтама беруге тырысты. Концепция авторы «жұмсақ күш – мәжбүрлеусіз, өз еркімен қатысу негізінде қалағаныңа қол жеткізу», – деп түсініктеме берді.

Ғалымдардың қызығушылығын тудырған «жұмсақ күшпен» қатар «қатты күшті» салыстыру арқылы екі ұғымның аражігін анықтау тенденциясы орын алды. Сонымен, «қатты күш» ұғымына әскери интервенция, мәжбүрлеу дипломатиясы, экономикалық санкциялармен қатар, әскери күш пен экономикалық құралдар секіл-

ді материалды ресурсқа сүйенеді (Gallarotti, 2011:29).

Керісінше, жұмсақ күш имидждік еліктіргіштік құралына негізделеді. Қазіргі таңда «жұмсақ күш» термині ғылыми әдебиетте көп қатпарлы мағыналық құрылымнан тұратын концепт ретінде қарастырылады. Осы «жұмсақ күш» концептісін көбінде келесі мағыналарда қарастырады:

Мемлекеттің ішкі және халықаралық саяси мобилді болу қабілеті;

Символдық ресурстардың көмегімен өзге адамдарға әсер ете білу;

Өзгенің өзіңді жақсы көруге мәжбүрлеу;

Өркениетті және гуманитарлы-мәдени әрекеттердің көмегіне сүйене отырып әлемге ықпал ету;

Сыртқы саяси міндеттерді шешетін кешенді құрал (Русакова, 2015:11).

Осылайша, әлем алдында жағымды образ қалыптастыру мен «жұмсақ күш» стратегиясын жүзеге асыру мақсатында көптеген мемлекеттер бірқатар әрекеттерді дамыту үстінде. Әдетте, қарулы, экономикалық немесе әкімшілік қысымды «қатты күш» ұғымы ретінде қарастырып, «жұмсақ күшті» сырттан жүргізіліп, қысым жасаушы күш ретінде қарастырмайды. Ол арнайы өз шарттарына жұмсақ күш бағытталған коммуникациялық әсер ету арқылы реципиент өзінің жеке шешімі ретінде қабылдауға итермелейтін әрекет.

Негізгі бөлім

«Жұмсақ күш» концептісі халықаралық қатынастардың субъектілерін өзге елдің құндылықтарына қызыға қарау, сол мемлекеттің даму деңгейіне жетуге тырысу арқылы мемлекет құрылымына әсер ету қабілетін айтуымызға болады. Жұмсақ күштің әсеріне ұшыраған мемлекет өзге елдің мәдениетіне қызыға отырып, өз елінің мәдениетін шеттетеді, өзге елдің менталитетін меңгеріп, бойына сіңіреді, сол елді дәріптейді. Ол мемлекет ынтымақтастық процесінде еш қауіп төндірмей, еш сыйсыз, өзінің мәдениетімен, саяси идеалдары мен

бағдарламасымен қызықтыра алғанда туындайды. Жаңа ұғымның қатарына: экономикалық өсімнің еліктіргіш күші, халықтың дәулеттілігі, қоғамдық құрылым мен мемлекеттің даму моделінің келбеті, жағымды сыртқы саяси стратегиясы жатады. «Жұмсақ күш» саясатын нәтижелі қолдана білу мемлекеттің халықаралық бәсекелестік деңгейінің өсу негізі ретінде қарастырылады.

«Жұмсақ күш» концепциясы ұлттық мәдениеттің, тұрмыстық салттың, ұлттық тілдің тартымдылығы негізінде сыртқы әлемге қатысты белсенді саясат жүргізіп, күш көрсетуден бас тартуды білдіреді. Соңғы 30 жыл бойынша АҚШ сыртқы саясатта осындай ұстанымды қолдана отырып, америкалық қоғамдық құрылымы мен өмір сүру салтының тиімділігін әлемге барынша насихаттап, бірталай экономикалық және саяси ұпай жинады. АҚШ-тың саясатындағы осы құрал Қытайдың сыртқы саясатында да анық байқалады және сол арқылы дүниежүзіне танылды. Зерттеушілер мен сарапшылар ҚХР-дың ұстанған бағытын «бейбіт жаулап алу» деп түсіндіреді. Жалпы, «жұмсақ күш» стратегиясы конфуциандық идеяға негізделеді, бұл Қытай билеушілерінің халықты басқаруда қолданылған құралы ретінде тарихтан белгілі. Ежелгі қытай ойшылдарының пікіріне сәйкес, осындай әдіс арқылы халықты бейбіт түрде бағындыруға болады, бұқара ешқандай үстемдікті, билеп-төстеуді сезінбейді. Қытай философы Лао-Цзы «жұмсақ күшті» мемлекетті басқаруда қолданғандарды «халық байқамайтын көсемдер, ең жақсы билеушілер» деп атады. Бұл мәдени билік, «ақылды билеушілер» дегенді білдіреді. Конфуций іліміне сәйкес, билік иесі бұқараны көрінбейтін, байқалмайтын күштер арқылы басқарып, өз мақсатына жетеді. Конфуцийдің мінсіз патша физикалық күшке емес, моральға сүйенуі тиіс және варварларға қатысты төтенше жағдайға келгенде ғана қытай императоры күш қолдануы мүмкін деген қағидалары осы «жұмсақ күш» түсінігіне жақын келеді. Ал, корей халқының дәстүрлі мәдениеті конфуциандық ілімге сүйенеді және ықпалы күшті болды. Бұл орайда тәуелсіздігіне 1945 ж. ғана қолжеткізіп, аз уақыттың ішінде әлемдік өркениетке бейімделініп, жоғары потенциалын көрсеткен Корея Республикасының мемлекеттік деңгейде мән берілетін «жұмсақ күш» стратегиясының нәтижелі тәжірибесін көре аламыз. 1990 ж. аяғында «корей толқыны» атты корей мәдениетін өзге елге дәріптейтін феномен қазіргі таңда әлем елінде үл-

кен сұранысқа ие болып қана қоймай, Оңтүстік Кореяның жағымды образын қалыптастырудың негізгі құралына айналып отыр.

«Жұмсақ күш» концептісі: құрылымдық компоненттері мен негізгі категориялары

Бүкіл әлем ғалымдарының қызығушылығын тудырған Дж. Найдың «жұмсақ күші» көптеген салмақты зерттеулердің бастамасы бола білді. Танымалдылығы тез тараған «жұмсақ күш» концептісін зерттеуде ғалымдар негізгі үш бағытты ұстанды. Зерттеушілердің бір қатары Дж. Найды қолдап, «жұмсақ күш» стратегиясын белгілі бір мемлекеттің стратегиясы мен оның потенциалына көңіл бөлуге тырысса, келесілері «жұмсақ күштің» маңыздылығын мойындай отырып, аталмыш концептке өзінің көзқарастары мен толықтыруларын енгізу үшін еңбек етуде. Ал, үшінші бағыттағы ғалымдар «жұмсақ күш» концептісіне сын көзбен қарады. «Жұмсақ күш» потенциалына асыра назар аудару қаупін ескерте отырып, «қатты күшпен» салыстырғанда «жұмсақ күштің» шекара, табиғи ресурстар, экономикалық және әскери дәрменсіздігін дәлелдеуге тырысуда. Терминнің авторы өзінің берген анықтамасын келесі еңбектерінде толықтырып отыруға тырысқанымен, сыншылар бұл идеяның логикалық тұрғыда әлсіз тұстарының көп екендігін айтады. Мысалға, Т. Холл «жұмсақ күш» тәжірибе категориясы бойынша мойындалғанымен сараптау категориясына жете алмады деген қарсы пікірін білдіреді.

Ғалымдардың қызығушылығын тудырған «жұмсақ күшпен» қатар «қатты күшті» салыстыру арқылы екі ұғымның аражігін анықтау мақсатында Дж. Най өз еңбектерінің бірінде идеясын графика түрінде көрсетті. Екі күш бір-біріне қарама-қарсы болса да, бір сызықтың бойында орналасып, континуум құрайды, яғни бірін бірі жалғастырып тұр (1-сурет).

Дж. Найдың қатты күш пен жұмсақ күшті бір сызықтың бойында бейнелеуінің мәні түсінікті болар. «Қатты күш» секілді «жұмсақ күш» материалды немесе материалды емес залал келтірмейді. Дегенмен екі күштің түп мақсаты бір екенін ұмытпаған жөн.

Күш қолдану, әсіресе, әскери күшті қолдану белгілі себептерге байланысты шектелуде, мысалы: күш қолдану шиеленістердің күтпеген ушығуына алып келуі мүмкін; соғыстың көнерген әдістерін пайдалану барысында жоғары дәлдіктегі қаруды пайдалану жеңісті қамтамасыз етпейді; соғыс қимылдары аяқталғаннан кейін зардаптарды реттеу де мәселе тудырады және т.б. Әскери күш қолдану әсер ету арсеналынан түп-

кілікті жойылмаса да, әсер ету саласы әлемдік саясатта елеулі өзгерістерге ұшырады (Лебедева, 2014:102). Дегенмен, үшінші көзқарасты ұстанушылардың қатары аз. Халықаралық қатынаста «қатты күшке» қарағанда «жұмсақ күшке» көбірек

көңіл бөліп, «қатты күштен» бас тарту жолдарын қарастыруға тырысады. Тарих толқынындағы соғыстың зардабы мен оның орны толмас салдарының нәтижесінде болашақ ұрпаққа соғыссыз бейбіт өмірге талпыныс байқалады.

КҮШ		
Әрекет ету спектрі	Қатты	Жұмсақ
		<p>Мәжбүрлеу</p> <p>Ынталандыру</p> <p>Бұйыру</p> <p>тәсілі</p>
Мүмкіндігі жоғары ресурстар	<p>Күш көрсету</p> <p>Төлемдер</p> <p>мен</p> <p>паралар</p> <p>әдістері, санкциялар</p>	<p>Институттар</p> <p>Құндылықтар, мақсат,</p> <p>мәдени ережелер</p>

[Омаш, 2016].

1-сурет – «Жұмсақ күш» пен «қатты күшті» салыстыру

Жаһандану заманында халықаралық қатынастарда мемлекеттің маңызы өз деңгейінен әлсірегенімен негізгі рөлді ойнайды дей отырып, әскери күштің ұлттық қауіпсіздік мәселелері туындаған кезде пайдасы тиетіндігін келесі сөздерінен байқауға болады: «Әкс-қорғаныс министрі ретінде әскери күштің маңыздылығын жоққа шығара алмаймын. Әскери күш – біздің лаңкестікке қарсы күресіміз болып табылады» (Минасян, 2017:37). Най қатты күшке жұмсақ күшті тудырушы идея ретінде қарайды. Кейінірек «қатты күш пен жұмсақ күшті» толықтыратын «ақылды күш» (smart power) концепциясымен таныстырды. Жаңа идеясына қатты және жұмсақ күштерді тоғыстыра отырып, қажетті стратегияны қолдану қабілеті деген анықтама береді.

«Жұмсақ күштің» негізгі компоненттерінің бес категориясын ұсынуға тырысады:

үкімет (government) – мемлекетті басқару үлгісінің тартымдылығы;

мәдениет (culture) – мәдени жетістіктер, тілінің таралуы, мемлекеттің мәдени өнімінің халықаралық деңгейді қамтылуы;

дипломатия (diplomacy) – халықаралық аудиторияға арналған жағымды ұлттық нарратив құру қабілеті;

білім беру (education) – жоғарғы білім беру жүйесінің тартымдылығы, академиялық ұтқырлық;

бизнес/инновация (business/innovation) – инновацияға қабілеттілік пен ашықтық тұрғыда

мемлекеттің экономикалық тартымдылығы.

Дж. Най білім беруді мәдениеттің құрамына кіргізуге де болатынын айтқанымен, білім беру жүйесінің тартымдылығы факторы мен оның «жұмсақ күш» стратегиясының ықпал етуші маңызды ресурс ретіндегі орнын ескерген эксперттер қатарының пікірімен санаспақ болмады (Русакова, 2015:47).

Жоғарыдағы моделге сәйкес, түрлі халықаралық және ұлттық ұйымдардың беретін есептерінен «soft power»-нің рейтингін құрады. Белгілі параметрлерге негізделіп «жұмсақ күштің» халықаралық рейтингі құрылады. Оның әр бес категориясы бойынша 2012 жылғы халықаралық рейтингін келесі кестеден көре аламыз.

Бұл орайда, мемлекеттік акторлардың барлығының мақсаттары – күш, әлемдік аренадағы күші мен ықпалы өзгеріссіз қалғанымен, әлемдік үстемдік үшін күресте күш мөлшерін есептеудің жаңа стандарттары қалыптасуда. Жаһандану үрдісі жүзеге асуымен қатар, мемлекеттік актордың күші әскери күш, ядролық қарумен ғана бағаланудан қарағанда мемлекеттің экономикалық жетістігі, идеологиялық сенімділігі мен мәдени тартымдылығы арқасында өзіне еліктіруге бағытталған бүгінгі таңдағы негізгі күрес әр мемлекеттің өзіндік жағымды образын қалыптастырумен бәсекелескен ақпараттық кеңістікте жүзеге асырылуда. Демек, «жұмсақ күштің» маңыздылығының шарықтап тұрған

шағында әрбір мемлекет осыған көбірек көңіл беруді талап етуде. Алайда, адамзаттың негізгі бөлігі «жұмсақ күштің» нысаны болып отыр. Сонымен қатар, әлемде экономикалық даму орталығы Еуропадан Қытай, Жапония мен Оңтүстік Корея сияқты Азия мемлекеттеріне өтіп келе жатқан тенденция орын алуда. Жоғарыдағы

«жұмсақ күштің» халықаралық рейтингіндегі назар аудартатын мемлекеттің бірі – Корея Республикасы. Жапон колониясында болып, Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін түбек екі мемлекетке бөлінді. Оңтүстік Кореяның аграрлы мемлекет қатарынан алғашқы ондық деңгейіне жетуі үлкен қызығушылық тудырады.

1-кесте – халықаралық рейтингтегі топ 10 мемлекет (2012 жыл)

Rank	Government	Culture	Diplomacy	Education	Business/Innovation
	Норвегия	АҚШ	Франция	АҚШ	Финляндия
	Швейцария	Ұлыбритания	Ұлыбритания	Ұлыбритания	Швейцария
	Швеция	Франция	Германия	Австралия	Сингапур
	Дания	Австралия	АҚШ	Германия	Швеция
	Нидерланд	Германия	Швеция	Қытай	Дания
	Финляндия	Қытай	Нидерланд	Жапония	Нидерланд
	Жаңа Зеландия	Италия	Норвегия	Франция	Жапония
	Канада	Канада	Италия	Канада	Германия
	Австралия	Испания	Бельгия	Корея	Норвегия
	Австрия	Корея	Канада	Нидерланд	Ұлыбритания

Корей Республикасының «жұмсақ күш» стратегиясының мәні мен рөлі

Бүгінде корей жұмсақ күш феномені Сингапур, Вьетнам, Жапония мен Қытай елдеріндегі сериалдары мен поп-музыкаларынан бастау алып, әлемдік деңгейде танымалдылығы арта бастады. Оңтүстік Кореяда ақпараттық технологиялармен қатар, мәдени технологиялардың маңыздылығы жайында мәселелер көтерілді. Өнеркәсіп өндірісі мен мәдени индустрияны дамытуға мемлекеттік деңгейде көңіл аударуда. Корея Республикасында мемлекеттік ұйымдар мен бағдарламалардан бөлек, жартылай мемлекеттік ұйымдар мен үкіметтік емес ұйымдар, ғаламтор-ресурстары мен диаспора өкілдері секілді «жұмсақ күш» стратегиясының мықты құралы құрылған. 2009 жылы Корея Республикасының беделі мен ұлттық статусын көтеру мақсатында Ұлттық брендинг жөніндегі президенттік комитет құрды. Оның мақсаты – өзге елдерде Оңтүстік Кореяның жағымды образын қалыптастыру (Толорая, 2011:69). Комитет өзге елді өз еліне еліктіруді жүзеге асыруда төрт негізгі қадам жоспарлады:

Бірінші қадам – Заманауи корей музыкасы мен телесериалдарына деген қызығушылық;

Екінші қадам – қызығушылығы туындаған корей музыкасы мен сериалдарына байланысты өнімдерді (концерттеріне билет, корей танымал әншілері мен актерларының постерін) тарату;

Үшінші қадам – корей тауарларына (корей бренді: косметика, техника, киімі, тұрмыстық химиясына) сұранысты арттыру;

Төртінші қадам – біртұтас корей мәдениетін қалау. Осы негізгі қадамдарға жету мақсатында бірнеше маңызды жобаларды жүзеге асыруда:

«Тхэквондо» ұлттық спорт түрін шет елде дамуына жол ашу;

«Дүние жүзіндегі корей достар» жобасы. Дамушы мемлекеттерге гуманитарлық және экономикалық көмек көрсету мақсатында жоспарлы түрде жылына 3000 волонтер азаматтарды әлемге жібереді;

«Корей толқыны» бағдарламасы өзге елдерге корей бұқаралық мәдениетін тарату. Мемлекет шет елдерде корей сериалдарының көрсетіліміне жол ашты. Жыл сайын Сыртқы істер және сауда министрлігі би топтарының

гостролі мен кинофестивальдердің көрмесін ұйымдастырады.

«Корея еліндегі әлемдік шәкіртақы» бағдарламасы. Бұл бағдарлама бойынша Корея Республикасында білім алғысы келетін шет ел студенттеріне бағытталған;

Заманауи технологияларды дамыта отырып, әлемде ең жоғарғы технологиялы мемлекет болу;

Туризм мен мәдениет индустриясын дамыту;

Корей асханасын жаһандандыру бағдарламасы. Басты мақсаты – корей асханасын шет елде қолжетімді етіп, оның денсаулыққа пайдасы жайында әлемге таныстыру. Бұл бағытта әлемнің түкпір-түкпірінде корей асханалары мен мейрамханалары ашылып, түрлі мастер-класстар ұйымдастырылады;

«Әлем азаматы» бағдарламасы. Үкімет корей қоғамында мультикультурализмнің дамуына ықпал етуде. Мәдени орталықтар құрып, өзге елдің мәдениетімен таныстырады. Бұл корей қоғамының шетелдіктерге деген толеранттылық, қонақжайлық секілді құндылықтарды қалыптастыру негізі болады (Кагазбаева, 2014:217).

Жоғарыда айтылған негізгі қадам мен маңызды жоба, бағдарламалары арқылы Корея Республикасы әлемдік аренада өзінің жағымды имиджін қалыптастыруға бет алды. Сонымен, Оңтүстік Корея елінің «жұмсақ күш» стратегиясының негізгі ресурстарына төмендегі бағыттарды жатқызады:

- кино өнері, музыка мен биі;
- корей ұлттық тағамдары;
- сән үлгісі;
- IT технологиялары;
- білім беру бағдарламалары мен түрлі гранттар;

– халықаралық деңгейдегі фестивальдар.

Мысалы, «Хан стилі» – Хан (한-Корея) елінен шығарылатын брендтер, үкімет «Хан стилінің» тек ішкі тұтынымға емес, сыртқы әлемге шығаруды көздеп отыр. Бұл корей жазбасы «хангыль» (한글), корей ұлттық киімі «ханбок» (한복) (заманауи сәндегі кейбір элементтері болса да), корей ұлттық тағамы «хансик» (한식), корей ұлттық үйі (한옥) (бұл жерде жылытылған едендер меңзелген) және «хангук ымак» (한국의음악) корей ұлттық музыкасынан тұрады. «Хан стилін» коммерциялық тұрғыда жарнамалау арқылы елдің сырттан түсетін табыс көлемін бірнеше есеге арттыру көзделіп отыр. Корей телехикаяларын көріп, әнін тыңдап, уақыт өте сол арқылы оңтүстік корей еліне қызығушылығы артып, туризмнің дамуына жол ашты. Оңтүстік

Корея халқының фильмдері мен телехикаялары олардың дәстүрлі мәдениеті мен менталитетін түсінетін қақпаның кілтін айналы. Корей тіліне қызығушылықтары артып келе жатқан шетелдік азаматтардың қатары күн санап толығып келеді. Тіл үйренуге, ғылыми айырбас, ЖОО-да айырбас бағдарламаларымен жұмыс істеуге баратын жандар артты. Білім, ғылым және технология министрлігі мен Мәдениет, спорт және туризм министрлігі шет ел студенттеріне арналған бірқатар грант бойынша оқу бағдарламаларын қолдап отыр. Солардың бірі, Korean Government Scholarship Program (KGSP) бағдарламасымен Корея университеттерінде тегін біліммен қатар, шәкіртақы да ала алады. Корейтану ғылымының дамуына үлкен қаражат бөлінген. Шынында да, корей косметикасы, киім-кешегі, көлігі мен технологияларындағы «Кореяда жасалған» деген жазба халықаралық деңгейде үлкен сұранысқа ие.

Соңғы он жылдың ішінде Оңтүстік Корея медицинасына қызығушылық артып келеді. Пластикалық отадан бастап қатерлі ісік ауруларын емдеуімен танымал Корея Республикасына медициналық туризмнің дамуына жол ашты.

Сонымен қатар, 1988 жылғы Сеул олимпиадасы әлем назарын Оңтүстік Кореяға аударта, 2018 жылы өткен Пенчхандағы қысқы олимпиада ойындары да олимпиада ойындары өткен елдің спорт түрлеріне, спорттық жетістіктеріне қызығушылық тудырып, әлем елдерінің алдында еліктіруші мемлекет образын жемісті қалыптастырып келеді. Алдағы уақытта корей үкіметі Мәдениет, спорт және туризм министрлігі әлемде қызмет атқарып жатқан «Седжон королінің атындағы Институттарды» біріктіруді жоспарлап отыр.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бүгінде көптеген елдер өзінің мемлекеттік бренді мен отандастары, халықаралық серіктестері және аймақтық көршілерінің алдында жағымды образ қалыптастыру мақсатында «жұмсақ күш» стратегиясын жүзеге асыруға тырысу үстінде екендігіне көз жеткіземіз. Қатты күш ұғымына әдетте, қарулы, экономикалық немесе әкімшілік қысымды жатқызса, жұмсақ күшті сырттан жүргізілетін күш ретінде қарастырмайды. Ол арнайы коммуникациялық әсер ету арқылы өз шарттарына жұмсақ күш бағытталған реципиент өзінің жеке шешімі ретінде қабылдауға итермелеген әрекет. Алайда, «қатты күш» пен «жұмсақ күштің» мақсаты бір,

тек айырмашылығы материалды және материалды емес залал келтірмейді.

«Жұмсақ күш» стратегиясы арқылы мемлекет өзге елді өзінің құндылықтарына қызықтырып, өзінің даму деңгейіне еліктіре алатын қабілетке ие болады. Нәтижесінде, өзінің мәдениетін шеттетіп, өзге менталитет пен құндылықтарды бойына сіңірген мемлекет сол елдің қалағанын орындағанын байқамауы мүмкін. Бұл дегеніміз «жұмсақ күш» стратегиясын қолданған акторынтымақтастық процесіне еш қауіп төндірмей, жағымды сыртқы саяси стратегиямен бәсекелестік деңгейінің жоғары көрсеткішін білдіреді.

Корея Республикасының ұлттық мәдениеті трансформацияланып әлемдік өркениетке аз уақыттың ішінде бейімделіп, жоғары потенциалын көрсетті. Оңтүстік Корея әлемдік аренада мемлекеттің жағымды образын қалыптастыруда «жұмсақ күшті» қолдана отырып, әлемде үстемдікке талпыну мақсатында мемлекет брендингі мен қоғамдық дипломатияны жүйелі түрде дамытып келеді. Бұл феномен Қазақстанды айналып өтпеді. Қазақстан жастарының көп бөлігі корей толқынының әсерінде екенін қоғамда байқауымызға болады. Оңтүстік Корея үкіметінің алға қойған төрт қадамының біздің елде жетістікке жеткендігі айқын көрінеді. Біздің қоғамда корей «жұмсақ күшінің» әсері келесідей көрініс табуа.

Біріншіден, «халлю» (корей толқыны) деп аталатын корей бұқаралық мәдениетінің танымал болып, корей жұлдыздарына деген еліктеу феномені қалыптасты. Елімізде К-поп әншілерінің образы мен музыка туындыларын айнытпай орындау арқылы жастар арасында сұранысқа ие топтар қалыптасты. Көрермендерін жасөспірімдер қатарынан іздеген режиссерлер де корей сериалдарына ұқсатып сериал түсіруге әуестенуде;

Екіншіден, корей тіліне деген қызығушылықтың артуы. Корей тілін үйренуге Қазақстандағы этникалық корейлерден бөлек, қазақтар, орыстар мен т.б. ұлт өкілдерінің үйренуіне деген ниеті жыл санап өсуде;

Үшіншіден, Қазақстан қоғамының алдында жағымды образын қалыптастырып үлгерген Ко-

рея Республикасына барып білім алу қол жетімді болуы. Түрлі гранттар мен университеттердегі айырбас бағдарламалары арқылы, білім алушы студенттер мен зерттеушілер үшін тиімді жағдайлар жасалынған;

Төртіншіден, корей брендінің қоғамдағы сұранысы. Соңғы 5 жылдай елімізде корей елінің косметикасымен қатар, тұрмыстық қажеттіліктерге арналған тауарларға сұраныс артты. Корей дүкендері мен корей асханалары ашыла бастады. Бір сөзбен айтқанда, корей бренді жақсы жолға қойылған;

Оңтүстік Корея еліне Қазақстаннан иммигранттардың ағылуы. Жұмыс істеу жағдайы мен біздің елмен салыстырғандағы жоғары төленетін жалақы жұмыс күшін еліктіруде.

Әрине, екі ел арасындағы жемісті жүргізіліп отырған интеграцияға жоғарыда айтылған Оңтүстік Кореяның жүргізіп отырған «жұмсақ күш» стратегиясының ықпалын сезуге болады. Дегенмен, халықаралық қатынастар аясында, ақпараттық технологиялардың дамып, әлем жаһандану процесінде жүрген кезінде қазір Қазақстан да өз тарапынан «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыруды қолға алды.

Қазақстан азаматтарына ата-бабаларымыз арқылы қанға сіңген құндылықтарымыз бен мәдениетімізді, тілімізді жаңғырту арқылы өзіміздің мәдениетіміз бен менталитетімізді сақтауға, жастарымызға да сіңіру арқылы ғаламдық үрдістерге қарсы тұра аламыз. «Жұмсақ күш» стратегиясының қоғамға пайдалы тұстары болғанымен, бастапқы мақсаттың өзге екенін түсініп, аражігін ажырата білуіміз керек.

Жалпы, жұмсақ күшті Дж Найдың тұжырымына сәйкес, оны қазіргі уақытта «ақылды күш» ретінде қарап, оның әсер етуші, басқыншылық және басқару әсерлерінің бірігуі деп қарастыру қажет. Болашақта «жұмсақ күштің» мүмкіндіктері мен тетіктері одан әрі күшейе береді. Демек, оның тиімді жақтарымен қатар, жағымсыз тұстарын терең саралаудың және оның ықпалын азайтуға қарсы іс-шараларды қалыптастырудың маңызы зор.

Әдебиеттер

- Giulio Gallarotti, *Soft Power: what it is, it's importance, and the conditions for its effective use*. *Journal of Political Power*, #4(1), 2011, p. 29
- Nye J. *Soft Power* // *Foreign Policy*. – 1990. – №80. – P.153-172
- Soft Power: теория, ресурс, дискурс* / под ред. О.Ф. Русаковой. – Екатеринбург: Изд.дом «Дискурс Пи», 2015. – 376 с.
- Кагазбаева Э.М. (2014) Имиджевая политика государства: опыт Южной Кореи / *Корееведение Казахстана*. – №2. – С. 212-221.

Лебедева М.М. Ресурсы влияния в мировой политике // Полис. – 2014. – № 1. – С. 99 – 108

Минасян Н. Концепция «мягкой силы» в контексте международных отношений // 21-й век. – 2017. – № 3(44). – С. 35 – 41.

Омаш С.Б. Орталық Азияға қатысты «жұмсақ күш» саясаты: АҚШ дипломатиясы//<http://repository.enu.kz:8080/handle/data/13168>

Толорая Н. (2011) «Мягкая сила» Кореи и Россия: попытка сравнения, уроки и выводы. – Сеул.

Чихарев И.А., Столетов О.В. (2013) К вопросу о соотношении стратегий «мягкой силы» и «разумной силы» в мировой политике // Вестн. Моск. Ун-та. Сер12. Политические науки. – №5. – С. 26-43.

References

Giulio Gallarotti, Soft Power: what it is, it's importance, and the conditions for its effective use. Journal of Political Power, #4(1), 2011, p. 29

Nye J. Soft Power/J.Nye //Foreign Policy. – 1990. – №80. – P.153-172

Soft Power: teoriya, resursy, diskurs/pod red. O.F. Rusakovoi. – Yekaterinburg: Izd.dom «Diskurs Pi», 2015. – p.376.

Kagazbayeva A.M. Imidjevaya politika gosudarstva: opyt Yujnoi Korei/ Korievedeniye Kazakhstana. 2014. №2. p. 212-221

Lebedeva M.M. Resursy vliyanya v mirovoi politike/Polis. 2014. № 1. P. 99 – 108

Minasyan N. Konceptiya «myagkoi sily» v kontekste mejdunarodnyh otnoshenii/XXI vek. 2017. № 3(44). P. 35 – 41

Omash S.B. Ortalyk azyiaga katysty «jumsak kush» sayasaty: AKSh diplomatiyasy//<http://repository.enu.kz:8080/handle/data/13168>

Toloraya N. «Myagkaya sila» Korei i Rossii: popytka sravneniya, uroki i vyvody. – Seoul. 2011

Chiharev I.A., Stoletov O.V. K voprosu o sootnoshenii strategii «myagkoi sily» i «razumnoi sily» v mirovoi politike// Vest. Mosk.Un-ta. Ser12. Politicheskiiye nauki.2013. №5. P. 26-43

Габдуллин К.Т.¹, Шупанова Р.Э.²

¹доктор PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gabdullin.kenzhebek@kaznu.kz

²докторант 1 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: roza_sh_e@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА И ИРАНА В СФЕРЕ ВИЭ

В данной статье рассматривается в сравнении энергетическая политика Ирана и Казахстана в сфере ВИЭ. Результаты исследования могут быть использованы в политической науке, связанной с анализом энергетической политики национальной безопасности Ирана и Казахстана, а также могут быть использованы в дальнейшей разработке в рамках политического знания об энергетической политике; выработке повышения эффективности энергетической политики в сфере ВИЭ в Казахстане на примере опыта Ирана. Методология исследования основывается на междисциплинарном подходе, охватывающем экономическую и политическую науки. В ходе исследования были применены научные принципы и методы анализа, синтеза, сравнения, а также сравнительно-исторический метод, который в результате помог выявить общие и специфические черты предмета исследования, перспективы и качественные характеристики его развития.

Ключевые слова: энергоэффективность, ВИЭ (возобновляемые источники энергии), «зеленая» энергия, энергетическая политика Казахстана, энергетическая политика Ирана

Gabdullin K.T.¹, Shupanova R.E.²

¹PhD., Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gabdullin.kenzhebek@kaznu.kz

²PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: roza_sh_e@mail.ru

Comparative analysis of the energy policy of Kazakhstan and Iran in the field of renewable energy

In this article, the energy policy of Iran and Kazakhstan in the sphere of RES is compared. The results of the research can be used in political science connected with the analysis of the energy policy of the national security of Iran and Kazakhstan, and can be used in further development in the framework of political knowledge about energy policy; to improve the efficiency of the energy policy in the area of renewable energy in Kazakhstan, based on the experience of Iran. The methodology of the study is based on an interdisciplinary approach that encompasses economic and political science. In the course of the research, scientific principles and methods of analysis, synthesis, comparison, as well as a comparative-historical method were used, which as a result helped to reveal the general and specific features of the research subject, prospects and qualitative characteristics of its development.

Key words: energy efficiency, RES (renewable energy sources), “green” energy, Kazakhstan’s energy policy, Iran’s energy policy.

Габдуллин К.Т.¹, Шупанова Р.Э.²

¹PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gabdullin.kenzhebek@kaznu.kz

²PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: roza_sh_e@mail.ru

Қазақстан мен Иран арасындағы жаңартылған энергия көзінің бағытындағы энергетикалық саясаттың салыстырма талдауы

Бұл мақалада Иран мен Қазақстанның жаңартылған энергия көзі бағытындағы энергетикалық саясаттың салыстырмасы қарастырылады. Зерттеудің нәтижелері саясат ғылымында

Иран мен Қазақстанның ұлттық қауіпсіздік энергетикалық саясатының талдаумен байланысты саясат ғылымында қолданылуы мүмкін, сонымен қатар болашақта энергетикалық саясат туралы саяси білімдер шеңберіндегі теориялық дамуда, Қазақстанның Иран тәжірибесі үлгісінде энергетикалық тиімділікті арттыру, саяси энергетиканы жаңартылған энергия көзі бағытында арттыруда қолданылуы мүмкін. Зерттеу тақырыбының жалпы және нақты ерекшеліктері перспективалары және оның дамуының сипаттамалары айқындалған ғылыми тақырыптар, талдау әдістері, синтез, салыстыру, сондай-ақ тарихи салыстыру әдісі қолданылды.

Түйін сөздер: энергия тиімділігі, жаңартылған энергия көзі, «жасыл энергия», Қазақстанның энергиялық саясаты, Иранның энергиялық саясаты.

Введение

Экономический рост стран во всем мире, увеличивающийся уровень благосостояния ведут к соответственному увеличению потребности в энергопотреблении в стремительно развивающихся странах, в особенности в азиатском регионе. Сверхпотребление является показателем низкой энергоэффективности экономики страны, что является не только невыгодным с экономической точки зрения, но и опасным для окружающей среды. Традиционные природные энергоносители сжигаются, выделяя в огромном количестве углекислый газ CO_2 и нанося огромный ущерб окружающей среде. В этом свете развитие возобновляемых источников энергии, являясь мировой тенденцией, получило дополнительный толчок своему распространению благодаря выходу на энергетическую арену новых потенциально перспективных площадок в развивающихся странах. Сфера возобновляемых источников энергии демонстрирует высокие темпы роста по сравнению с традиционными источниками энергии, чьи темпы роста уже давно стабилизировались и не показывают столь впечатляющих результатов.

Исламская Республика Иран и Республика Казахстан во многом имеют близкие энергетические показатели и как страны, обладающие богатыми запасами традиционных энергоносителей и сравнительно в одно время обратившиеся к развитию «зеленой» энергетики, могут взаимно сотрудничать и обмениваться опытом в сфере возобновляемых источников энергии. Актуальность рассмотрения данного типа сотрудничества между двумя странами ввиду наличия общемирового тренда развития ВИЭ подтверждена инициативой Казахстана в проведении выставки ЭКСПО-2017, а также активным участием в ней и ИРИ. Кроме того, ряд законодательных правительственных решений подчеркивает уделяемое внимание данной сфере энергетического развития обеих стран. В свою очередь, создаваемые законодательной базой ус-

ловия способствовали активизации заключения договоров с крупнейшими производителями возобновляемой энергии для строительства сети энергетических станций нового типа. Вследствие молодости сферы возобновляемой энергетики очевидно, что данная тема имеет много неисследованных вопросов, в особенности касаемо отдельных стран, куда включается и опыт Ирана и Казахстана. *Объектом исследования* являются предпосылки и перспектива развития возобновляемых источников энергии в Казахстане и Иране. *Предмет исследования* – энергетический потенциал в сфере ВИЭ и поддержка со стороны законодательных и политических правительственных решений обеих стран в сравнении. *Целью исследования* является выявление общего и различного в характеристике большого энергетического потенциала Ирана и Казахстана в сфере ВИЭ и общих особенностей правительственной поддержки рассматриваемых стран-производителей возобновляемой энергии. Для этого необходимо решить несколько задач:

- собрать статистику и сравнить количественные данные по энергетическому потенциалу Казахстана и Ирана,

- проанализировать полученные данные и определить перспективность и наблюдающиеся сегодня тенденции развития направления ВИЭ в обеих странах,

- отобрать и рассмотреть сформировавшуюся законодательную и организационную базу в сфере ВИЭ в Казахстане и Иране.

Работа над поставленным вопросом проводилась поэтапно, с использованием статистического, сравнительно-сопоставительного, сравнительно-исторического методов, методов анализа и синтеза. В первую очередь была собрана самая последняя из доступной статистическая информация с ежегодников, бюллетеней международных агентств, официальных данных, опубликованных министерствами энергетики, а также найдены и отобраны основные законодательные и политические правительственные решения в области ВИЭ. Далее полученные

данные были сведены в сравнительные таблицы с диаграммами, наглядно показывающие не только количественные данные, но и изменение их во временной перспективе, составлена общая картина законодательной базы возобновляемой энергетики двух стран. На основе полученных диаграмм и собранного материала стало возможным показать, что Казахстан и Иран имеют много сходств и базовых возможностей в потенциале развития «зеленой» энергетики, уделяют особое внимание определенным видам возобновляемой энергии, стремясь при этом по мере возможностей сбалансировать имеющиеся перекосы в пользу одного из типов источников энергии, и как очевидно, обе страны придают важное значение данной сфере энергетики.

В основном данная работа опиралась на статистические данные Международного энергетического агентства (IEA), независимой международной информационно-консалтинговой компании Enerdata, международного агентства по возобновляемой энергии ИРЕНА (IRENA), Департамента стратегии и информации Банка Развития Казахстана, Департамента Статистики ООН. Также были использованы материалы публикаций официального сайта Президента Республики Казахстан, заместителя руководителя отделения консалтинговой и аудиторской компании «Rödl & Partner Wirtschaftsprüfer Steuerberater Rechtsanwälte KASACHSTAN» Михаэля Квиринга, совместная работа иранских экспертов Мунир Хассана и Шагайег Мусави “Iran” и официальные отчеты и пресс-релизы организации по возобновляемой энергетике и энергоэффективности Министерства энергетики Ирана (SATBA) и Департамента по исследованиям АО «Самрук-Қазына». В Казахстане на сегодняшний день имеются исследования в области ВИЭ, в частности, данная статья опирается и на публикацию казахстанского экономиста доктора PhD Тлепбаева А.М. «Benchmarking and indicators of energy efficiency in the transition of Kazakhstan to a green economy». Тем не менее, рассмотрение политических аспектов в имеющихся работах затрагивалось лишь косвенно, так как имеющиеся публикации написаны в большинстве своем специалистами – экономистами и аудиторами.

Основная часть

В апреле 2017 года Президент РК Н. Назарбаев объявил о начале третьей волны модернизации Казахстана, выделив несколько

направлений для модернизации сознания общества и каждого гражданина, на которые опирается данная статья: конкурентоспособность, прагматизм, культ знаний, эволюционного, а не революционного развития Казахстана, а также открытости сознания (Назарбаев, 2017).

В рамках этих направлений очень важно внедрять и развивать возобновляемые источники энергии (ВИЭ) в экономике Республики Казахстан с учетом дефицита электроэнергии в стране, особенно в южных регионах. Неэффективная централизация энергоснабжения на обширной территории Казахстана, занимающей 2,7 млн км², с низкой плотностью населения (5,9 чел/км²) приводит к значительным потерям энергии при ее транспортировке (Статистический отдел ООН, 2017: 16). Поэтому использование возобновляемых источников энергии позволит снизить затраты на электроснабжение отдаленных населенных пунктов, что значительно поможет сэкономить на строительстве новых линий электропередач. В Исламской Республике Иран с её территорией 1,6 млн км² и средней плотностью населения 46,1 чел. на км², несмотря на более высокую среднюю плотность населения, имеется схожая проблема, поскольку население Ирана имеет крайне неравномерное распределение по всей территории страны. В северных частях государства наблюдается экстремально плотное заселение от 150 до 1000 и выше человек на км², тогда как южные, и в особенности центральные пустынные площади, имеют плотность населения от 0 до 9 человек на км² (Статистический отдел ООН, 2017: 6). Правительство Ирана в свою очередь также поддерживает идею перехода на «зеленую» экономику, последовательно ставя перед собой ежегодные задачи по наращиванию энергетических мощностей в сфере ВИЭ. При этом можно снова наблюдать особенности принятия политических решений в обеих странах по этому вопросу, характерные для них практически во всех вопросах. Так, Иран строит амбициозные планы по увеличению мощностей на 1 гигаватт ежегодно (до 2022 года) (Financial Tribune, 2018). В рамках этого плана Иран намерен ввести 5ГВт электростанций, работающих на основе ВИЭ, в первую очередь, на солнечной энергии. Правительство Казахстана придерживается в этом плане «золотой середины», сдерживая стихийное развитие данной отрасли энергетики и планируя поступательное увеличение доли возобновляемых источников энергии в общем энергобалансе до 3% к 2020 году, до 10% к 2030 (Development Bank of Kazakhstan, 2014: 19).

Сегодня использование возобновляемых источников энергии стало важным и незаменимым направлением развития энергетического сектора в будущем. Казахстан в этом отношении обладает всеми необходимыми ресурсами. Потенциал ветроэнергетики в Казахстане составляет 920 млрд кВт / ч в год, технически возможный гидропотенциал оценивается в 62 млрд кВт / ч, а потенциал солнечной энергии в южных районах республики достигает 2500-3000 солнечных часов

в год. Существует потенциальная возможность генерировать 30 000 МВт энергии ветра и 10 000 МВт солнечной энергии в Иране, согласно

Нельзя отрицать, что развитие возобновляемых источников энергии является мировой тенденцией. Согласно данным, предоставленным Международным агентством по возобновляемым источникам энергии (IRENA), в конце 2016 года общая мощность «зеленых» электростанций в мире составляла 2111 ГВт (Рисунок 1).

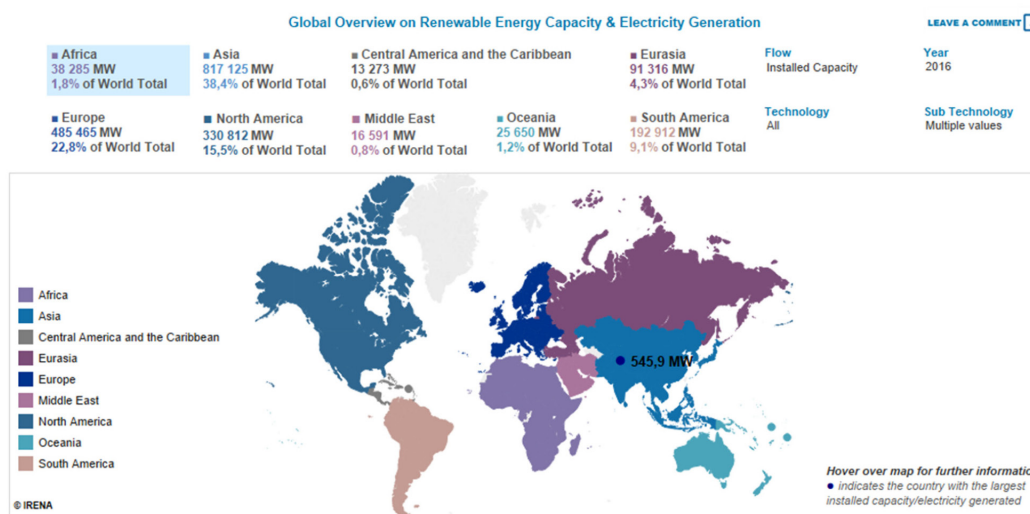

Рисунок 1 – Глобальный обзор возможностей возобновляемых источников энергии и производства электроэнергии

За этой тенденцией следует и Казахстан. К концу 2017 года, по данным Международного агентства по возобновляемой

энергии (IRENA), возобновляемая энергия в республике составила 2 901,3 МВт (Рисунок 2).

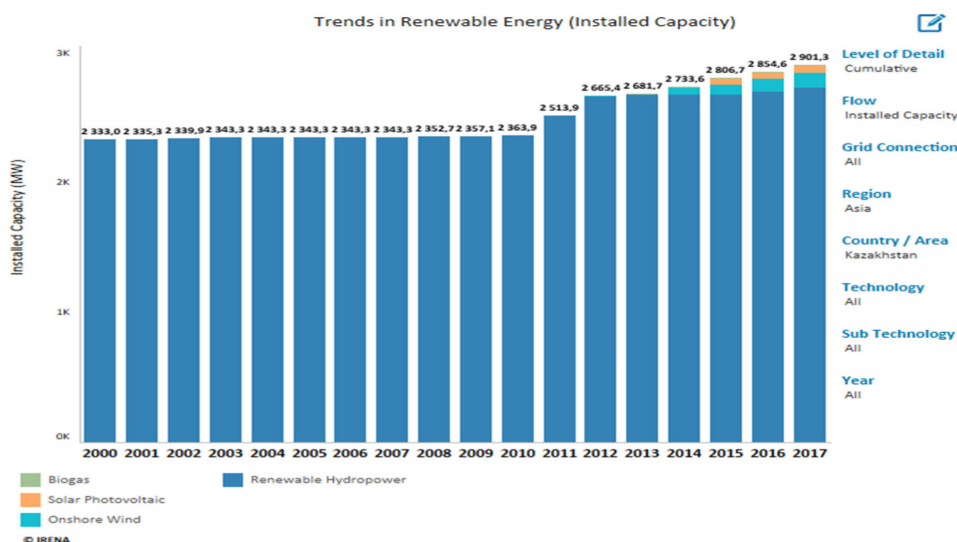

Рисунок 2 – Тенденции в области возобновляемых источников энергии. Казахстан

В то же время можно отметить, что это в основном крупные гидроэнергетические проекты, с 2012 г. добавлено несколько небольших ветровых электростанций, начиная с 2013 г. производство биогаза началось в крайне малых объемах, а с 2015 г. – ряд солнечных станций был добавлен. В целом, в течение 18 лет – с 2000 по 2017 г. рост объемов производства электроэнергии в натуральном выражении показал небольшие цифры, всего около 600 МВт. Существенно, что в рамках этих данных движение в сфере возобновляемых источников энергии наблюдается только с 2011 г. Сегодня доля «зеленой» электроэнергии по-прежнему составляет менее 1% от общего объема производства. Отечественные специалисты поставили задачу достичь 3% доли в 2020 г., и к 2030 г. доля станций РЭС должна составлять уже 30%. Амбициозные планы достичь уровня 42% к 2050 г. объявлены на Всемирном конгрессе инженеров и ученых на выставке ЭКСПО в июне 2017 г. В Иране, по данным Международного агентства по возобновляемой

энергии (IRENA), уровень производства возобновляемой энергии составил впечатляющие 12 263 МВт (Рисунок 3). Почти каждый год Иран увеличивал объемы доли ВИЭ в энергобалансе примерно на 1000 МВт. В Казахстане же до 2011 г. увеличения доли ВИЭ практически не было. При этом наблюдается сходство с Казахстаном в большем внимании к крупным гидроэлектростанциям. Несмотря на то, что ветровые и солнечные установки были введены в эксплуатацию раньше, чем в Казахстане, за рассматриваемый период данные типы возобновляемых источников энергии существуют уже с 2000 г., тем не менее, они развивались крайне медленно по сравнению с гидроэлектростанциями. В результате к концу 2017 г. всё еще наблюдается преобладание гидроэлектроэнергии над остальными типами возобновляемой энергии, так же, как и в Казахстане. Кроме того, весьма заметны темпы роста ветровой и солнечной энергетики по сравнению с биотопливом, в обеих рассматриваемых странах.

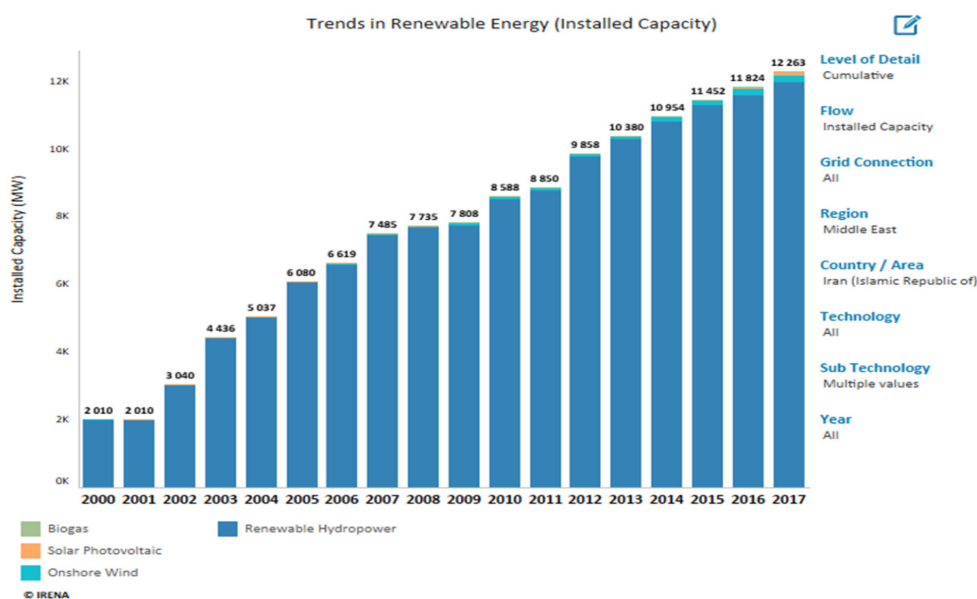

Рисунок 3 – Тенденции в области возобновляемых источников энергии. Иран

ВИЭ в соответствии с Государственной программой промышленного и инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 г. являются одной из высокотехнологичных отраслей, инновационных отраслей «новой экономики», развитие которых в значительной степени обусловлено уровнем научных исследований и разработок. В связи с этим Программа

указывает на значительную роль образовательных организаций, в частности, Автономной образовательной организации (АОО) «Назарбаев университет», которая заключается в разработке фундаментальных, прикладных и технологических исследований и разработок в области энергоэффективности и энергосбережения, возобновляемых источников энергии и охраны ок-

ружающей среды, перспективных материалов и источников энергии, разработке общей и персонализированной медицины для создания основ биомедицинской промышленности в РК (Назарбаев, 2017).

Конечно, есть некоторые проблемы, связанные с вкладом возобновляемых источников энергии в экономику Казахстана и Ирана.

Казахстан и Иран являются одними из мировых лидеров по разнообразию и количеству полезных ископаемых. Поскольку наиболее значимыми для экономики стран являются нефть и газ, уголь и другие полезные ископаемые, поэтому законодательная база в этих секторах экономики настолько развита, что исторически правительство было менее сосредоточено на развитии альтернативных источников энергии. Например, в настоящее время большая часть электростанций в Казахстане работает на природном газе, угле или нефтепродуктах. Однако недавний кризис в мировой экономике и осознание необходимости снижения энергоемкости экономики и воздействия на окружающую среду заставили руководство страны активно сосредоточиться на создании благоприятных условий для использования возобновляемых источников энергии. Основным законом страны, регулирующим деятельность в сфере энергетики является Закон Республики Казахстан об электроэнергетике от 9 июля 2004 года № 588-III. В 2006, 2012, 2013 годах были внесены и приняты соответствующие поправки в связи с повысившейся актуальностью разработки и развития альтернативных источников энергии, а также в связи с естественной необходимостью регулировать возникшие юридические отношения между производителями альтернативной энергии, государством и потребителями. В результате было принято решение создать законодательную базу для контроля и регулирования отношений в сфере ВИЭ. В 2009 году был принят новый Закон Республики Казахстан от 4 июля 2009 года № 165-IV «О поддержке использования возобновляемых источников энергии». В дополнение к нему некоторые юридические вопросы, появляющиеся в данной сфере, регулируются Земельным и Водным кодексами, Кодексом об административных правонарушениях, Законом О естественных монополиях и регулируемых рынках, О государственном регулировании производства и оборота биотоплива и Законом о ратификации устава международного агентства по ВИЭ (IRENA) (Квининг, 2016).

В Иране так же, как и в Казахстане, существуют планы развития Республики на опреде-

ленный период. В частности, можно упомянуть 20-летний стратегический план перспективного развития страны (2005-2025), в котором указан фокус на мировые рейтинги и запланирован выход Ирана в региональные лидеры в области современных технологий. Еще в 1963 г. был принят Закон об электроэнергии, регламентирующий основные положения в сфере энергетики страны, вслед за которым было создано Министерство воды и электричества (впоследствии переименовано в Министерство энергии с 1975 г.). Уже в 1995 г. была образована Организация по возобновляемой энергии Ирана (SUNA). 18 декабря 2004 г. официальным решением Верховного административного Совета Ирана Министерство энергии было установлено контролирующим органом всей легальной деятельности, связанной с возобновляемыми источниками энергии (Мунир Хассан, 2016: 206).

Продолжая говорить о некоторых трудностях в области законодательной базы для ВИЭ, следует отметить, что они систематически устраняются. Казахстан и Иран приобретают опыт и получают поддержку со стороны международных организаций в области развития возобновляемых источников энергии. Например, Казахская программа по сдерживанию изменения климата (КССМР) является трехлетним проектом Агентства США по международному развитию, направленным на поддержку РК в долгосрочном и устойчивом снижении энергоемкости ВВП и выбросов парниковых газов.

Нормативно-правовая база Казахстана в области энергетики в основном сосредоточена на «традиционной» электроэнергетике. Но в связи с новым курсом модернизации промышленности правительство Казахстана постепенно заполняет пробелы в законодательстве, и результатом этой деятельности стало принятие в 2009 году Закона Республики Казахстан «О поддержке использования возобновляемых источников энергии». Согласно пункту 1 статьи 8.1. Закона Республики Казахстан «О поддержке использования возобновляемых источников энергии», фиксированные тарифы утверждаются Правительством Республики Казахстан сроком на пятнадцать лет для каждого типа возобновляемых источников энергии, поддержка которых предусмотрена Государственной системой планирования Республики Казахстан. Кроме того, в пункте 10 статьи 9 вышеупомянутого Закона утверждается, что государство оказывает адресную помощь отдельным потребителям в размере пятидесяти процентов стоимости установок

для использования возобновляемых источников энергии с общей мощностью не более пяти киловатт в порядке, определяемом уполномоченным органом.

В течение двух лет в республике действует Ассоциация возобновляемых источников энергии во главе с Султаном Тундукпаевым и объединяет 25 компаний. Ассоциация принимает участие в разработке правил использования возобновляемых источников энергии, а также при расчете тарифов. Кроме того, ведется работа по совершенствованию законодательства.

«Несмотря на то, что Казахстан является страной с достаточно высоким энергопотреблением, необходимо развивать чистую энергию для сокращения выбросов парниковых газов и других загрязняющих веществ. В настоящее время активно идет государственная политика в области развития возобновляемых источников энергии, потенциал которых очень значителен», – сказал К. Бозумбаев, министр энергетики Казахстана, на X Астанинском экономическом форуме «Энергия будущего и роль Казахстана в Мировой энергетической системе», организованном Центром стратегических инициатив (CSI) в июне 2017 г.

Еще одна проблема, в основном связанная с повышением инвестиционной привлекательности Казахстана и Ирана, – это энергоэффективность энергетического сектора республик. В связи с высокими целями, поставленными в Стратегическом плане развития Республики Казахстан на период до 2020 года для диверсификации экономики и роста темпов экономического роста

и Стратегическим планом развития 2005-2025 ИРИ, энергетический сектор, естественно, увеличит свою рабочую нагрузку. Сегодня отечественная промышленность в Казахстане по-прежнему значительно энергоемкая, что делает условия для инвестиций в производство в РК не очень прибыльными, хотя наблюдается общая положительная тенденция снижения энергоемкости (Таблица 1).

Таблица 1 – Энергоемкость ВВП в Республике Казахстан. Данные Комитета по статистике Министерства народного хозяйства РК. Тонна нефтяного эквивалента / 1000 долл. США по уровню стоимости в 2000 году

	2012	2013	2014	2015	2016
Энергоемкость ВВП	1,62	1,69	1,52	1,53	1,54

По данным Комитета по статистике Министерства народного хозяйства Республики Казахстан, очевидно, что, несмотря на общее небольшое снижение энергоемкости ВВП в тоннах нефтяного эквивалента на 1000 долларов США, тренд последних трех лет, согласно которым дается статистика, хотя и не значительно, но растет.

Между тем показания Международного агентства ИРЕНА несколько отличаются от данных Комитета по статистике РК. В частности, занижен общий уровень энергоемкости, что возможно связано с различным расчетом ВВП по состоянию доллара на 2000 (у Комитета по статистике РК) и 2011 (IRENA) годы по паритету покупательной способности (ППС) (Рисунок 4).

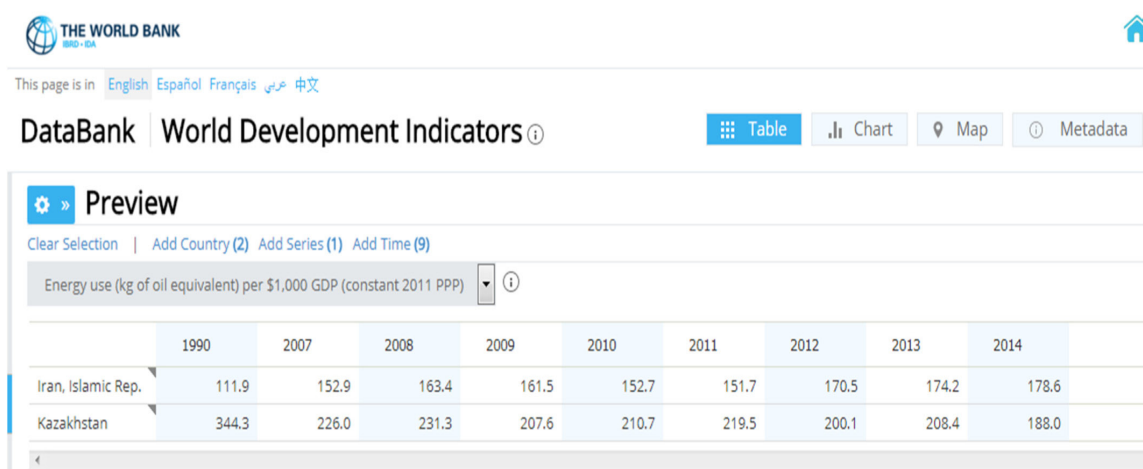

Рисунок 4 – Энергоемкость ВВП в РК и ИРИ. Данные международного агентства по возобновляемой энергии (IRENA)

Несмотря на восходящее направление энергоемкости ВВП с задачами, поставленными в Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года, а именно: снижение энергоемкости ВВП страны на 25% к 2020 году по сравнению с 2008 годом, согласно заявлению министра по инвестициям и развитию Жениса Касымбека на заседании Правительства РК по энергосбережению и энергоэффективности, страна справилась хорошо. Уже в сентябре 2017 года было объявлено, что энергоемкость ВВП РК снизилась на 28,8% по сравнению с уровнем 2008 года. В период с 2015 по 2016 год субъекты Государственного энергетического реестра инвестировали более 178 млрд. тенге в энергосбережение. К концу 2020 г. планируется инвестировать еще 200 млрд. тенге (Касымбек, 2017).

Сравнивая тенденции в энергоемкости двух стран, очевидно, что несмотря на наблюдаемое ранее превосходство Ирана в объемах производства альтернативной энергии, казахстанская

энергетика сделала огромные шаги в сторону снижения энергоемкости, в то же время Иран в погоне за объемами имеет стабильный прирост потребления энергии на 1000\$ US производства ВВП. Высокий уровень потребления энергии естественным образом ведет к повышению уровня загрязнения окружающей среды, поскольку доля «зеленой» энергетики всё еще крайне мала, чтобы оказывать какое-то существенное положительное влияние на сложившуюся ситуацию.

Сегодня казахстанские и иранские предприятия энергетического сектора являются крупнейшим источником загрязнения атмосферы. Ежегодно они выбрасывают в атмосферу миллионы тонн вредных веществ и углекислого газа. По данным статистического Ежегодника мировой энергетики Enerdata, Иран и Казахстан входят в десятку по уровню выбросов углекислого газа в атмосферу планеты, Иран – на 8 и Казахстан – на 4 месте соответственно (Рисунок 5).

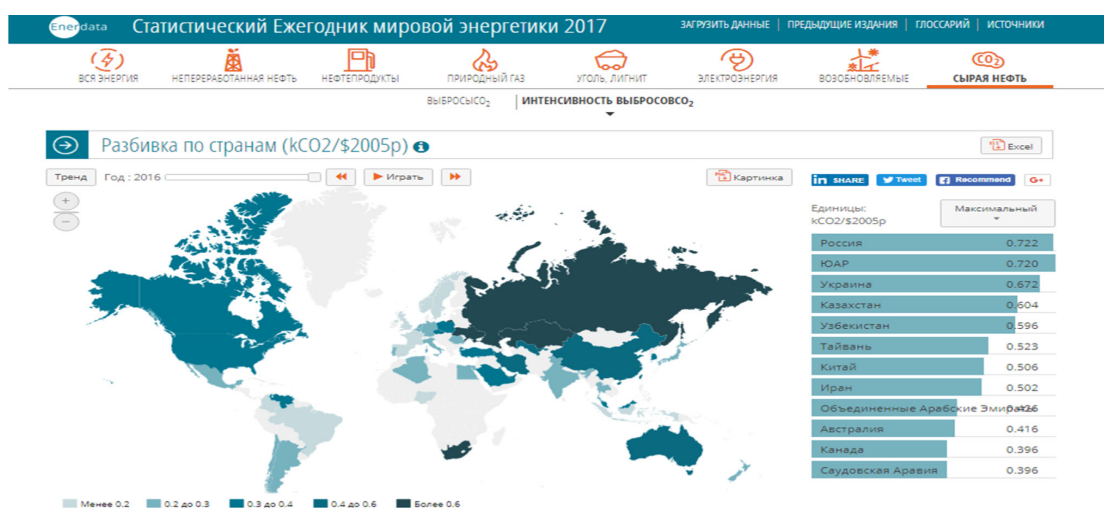

Рисунок 5 – Интенсивность выбросов CO₂

На этом фоне привлекательность возобновляемых источников энергии повышается, кроме того она связана с неисчерпаемостью этих ресурсов, независимостью от конъюнктуры цен на мировых энергетических рынках и экологической чистотой. Последний аргумент особенно важен, поскольку традиционная энергия оказывает негативное воздействие на окружающую среду как на местном, так и на глобальном уровне.

Другим аргументом в пользу ВИЭ является неэффективность централизации энергоснабжения в условиях огромной территории и низкой

плотности населения Казахстана и Ирана, поскольку это приводит к значительным потерям энергии при транспортировке для удаленных потребителей. В свою очередь, использование возобновляемых источников энергии может снизить стоимость электроснабжения в отдаленных населенных пунктах и строительство линий электропередач. Еще раз стоит упомянуть, что Иран на сегодняшний день идет главным образом по пути широкомасштабного развития ВИЭ, а Казахстан делает более осторожные, планомерные шаги в этом направлении. Это имеет види-

мый результат в виде значительного снижения энергоёмкости производства ВВП в Казахстане за последние 20 лет, в то время как Иран продолжает наращивать мощности, несмотря на повышение энергоёмкости производства.

В сфере законодательной базы можно сказать, что и Иран, и Казахстан решают проблемы по мере их возникновения, со временем вводя новое законодательство и внося поправки в уже существующее.

Заключение

Таким образом, при внедрении возобновляемых источников энергии в Казахстане видится ответ на призыв президента Н. А. Назарбаева идти по пути эволюционного развития, а опыт Ирана возможно применить, принимая во внимание сходные энергетические потенциалы и более раннюю историю разработки альтернативных источников энергии по сравнению с Казахстаном.

Литература

Демографический ежегодник – 2016 (2017) Статистический отдел ООН, <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/index.cshtml>.

Энергоэффективность ВВП в Республике Казахстан (2018) Комитет по статистике Министерства Национальной экономики Республики Казахстан. Официальные статистические данные.

http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersCommodity?_afLoop=9385295125875062#%40%3F_afLoop%3D9385295125875062%26_adf.ctrl-state%3D156grkxcr_34

Iran Targets 1 GW Per Year in Renewables (2018) Financial Tribune, 22/08/2018. <https://financialtribune.com/articles/energy/70828/iran-targets-1-gw-per-year-in-renewables>

Касымбек Ж. (2017) Рапорт на заседании Правительства Республики Казахстан. Официальный вебсайт премьер-министра Республики Казахстан. 05/09/2017. <https://primeminister.kz/en/news/all/v-pravitelstve-rassmotreni-voprosi-po-dalneishemu-sovershenstvovaniyu-sistemi-regulirovaniya-energoberezeniya-15235>

Квиринг М. (2016) Отдельные проблемы казахстанского законодательства в сфере возобновляемых источников энергии.

http://www.roedl.net/ru/de/publikationen/newsletter/newsletterarchive/newsletter_russland/newsletter_russland/newsletter_russland_september_oktober_2016_rossiiskii_informacionnyi_obzor_sentjabr_oktjabr_2016_g/novosti_v_evraziiskom_ekonomicheskom_sojuze/otdelnye_problemy_kazahstanskogo_zakonodatelstva_v_sfere_vozobnovljaemykh_istochnikov_energii.html

Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года № 588-ІІ «Об электроэнергетике» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2018 г.).

Закон Республики Казахстан от 4 июля 2009 года № 165-ІV «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2018).

Munir Hassan, Shaghayegh Smousavi (2016) Iran / The Energy Regulation and Markets Review, 5th ed, pp. 205-206.

Назарбаев Н.А. (2017) «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» / Официальный вебсайт Президента Республики Казахстан.

Обзор электроэнергетической отрасли РК (2014) Банк развития Казахстана, с.19.

Официальный интернет-ресурс Международного агентства по возобновляемой энергетике (IRENA) <http://resourceirena.irena.org/gateway/dashboard/?topic=4&subTopic=17>

Официальный интернет-ресурс Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. <http://www.mid.gov.kz/ru/news/mir-rk-energoemkost-vvp-strany-snizhena-na-282-ot-urovnya-2008-goda>

Время возобновляемых источников энергии впереди (2012) Официальный интернет-ресурс Центра стратегических инициатив от 06/23/2012. <http://csi.kz/news/vremya-vozobnovlyaemyix-istochnikov-energii-vpered.html>

Тлепбаев А.М. Benchmarking and indicators of energy efficiency in the transition of Kazakhstan to a green economy (2015) // Вестник КазНУ. – №2.

References

Demographic Yearbook – 2016 (2017) UN Statistic Division, <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/index.cshtml>.

Energy intensity of GDP in the Republic of Kazakhstan (2018) Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Official statistical information. http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersCommodity?_afLoop=9385295125875062#%40%3F_afLoop%3D9385295125875062%26_adf.ctrl-state%3D156grkxcr_34

Iran Targets 1 GW Per Year in Renewables (2018) Financial Tribune, 22/08/2018. <https://financialtribune.com/articles/energy/70828/iran-targets-1-gw-per-year-in-renewables>

Kassymbek Zh. (2017) Report at the meeting of the Government of the Republic of Kazakhstan. Official website of the Prime Minister of Kazakhstan. 05/09/2017. <https://primeminister.kz/en/news/all/v-pravitelstve-rassmotreni-voprosi-po-dalneishemu-sovershenstvovaniyu-sistemi-regulirovaniya-energoberezeniya-15235>

Kwiring M. (2016) Otdel'nye problemy kazakhstanskogo zakonodatel'stva v sfere vozobnovlyaemykh istochnikov energii [Some problems of Kazakhstan's legislation in the field of renewable energy sources], http://www.roedl.net/ru/de/publikationen/newsletter/newsletterarchive/newsletter_russland/newsletter_russland/newsletter_russland_september_oktober_2016_rossiiskii_informacionnyi_obzor_senjabr_oktjabr_2016_g/novosti_v_evraziiskom_ekonomicheskom_sojuze/otdelnye_problemy_kazakhstanskogo_zakonodatelstva_v_sfere_vozobnovljaemykh_istocnikov_energii.html

Law of the Republic of Kazakhstan of July 9, 2004 No. 588-II "On Electric Power Industry" (as amended on 01.01.2018)

Law of the Republic of Kazakhstan of 4 July 2009 No. 165-IV "On Support for the Use of Renewable Energy Sources" (as amended and supplemented as of 01.01.2018).

Munir Hassan, Shaghayegh Smousavi (2016) Iran / The Energy Regulation and Markets Review, 5th ed, pp. 205-206.

Nazarbayev N.A. (2017) Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. 12/04/2017.

Obzor elektroenergeticheskoy otrasli RK [Review of the Electricity Industry of the Republic of Kazakhstan] (2014) Bank razvitiya Kazakhstana [Development Bank of Kazakhstan], p.19.

Official internet source of International Renewable Energy Agency (IRENA). <http://resourceirena.irena.org/gateway/dashboard/?topic=4&subTopic=17>

Official internet resource. Ministry of investment and development of the Republic of Kazakhstan. <http://www.mid.gov.kz/ru/news/mir-rk-energoemkost-vvp-strany-snizhena-na-282-ot-urovnya-2008-goda>

The time of renewable energy is ahead (2012) Official internet source of the Center for Strategic Initiatives. 06/23/2012. <http://csi.kz/news/vremya-vozobnovlyaemyix-istocnikov-energii-vpered.html>

Tlepbayev A.M. Benchmarking and indicators of energy efficiency in the transition of Kazakhstan to a green economy // KazNU messenger, 2015, №2.

Ешметова Б.Б.

1 курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: eshmetova.balzhhan@gmail.com

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ: ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ

Мақалада көнетүркілік өркениеттің көрсеткіші болып табылатын – «Мәңгілік ел» идеясының түркі өркениетіндегі орны туралы сөз болады. Сонымен қатар, мемлекеттің қалыптасу барысындағы негізгі идея мен қолданыс аясының мақсаты мен бағыттары бойынша ой пікірлері қозғалады. Түркі өркениеті мен дүниетанымындағы, әлемнің тілдік бейнесіндегі «Мәңгілік ел» ұғымына жан-жақты тұжырымдама беріледі. Мәселеге қатысты ғылыми пікірлер мен жетекші мамандардың көзқарастары ұсынылады.

Түйін сөздер: көнетүркілік, мәңгілік ел, қазақ, таным, әлемнің тілдік бейнесі.

Yeshmetova B.B.

PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: eshmetova.balzhhan@gmail.com

The idea of `Mangilik el`: Turkic outlook and civilization

In this article the role of idea "Mangilik el" in Turkic outlook as an indicator of an Old Turkic civilization is considered. Also, the purposes and the directions of the main ideas in the course of formation of the state are analyzed. The characteristic is given to the concept "Mangilik el" of a language picture of the world of a Turkic civilization and outlook. Scientific opinions and views of leading experts concerning this subject are presented.

Key words: old turkic, kazakh, knowledge, linguistic view of the world.

Ешметова Б.Б.

PhD докторант 1 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: eshmetova.balzhhan@gmail.com

Идея «Мәңгілік ел»: тюркское мировоззрение и цивилизация

В данной статье рассматривается роль идеи «Мәңгілік ел» в тюркском мировоззрении как показатель древнетюркской цивилизации. А также анализируются цели и направления основных идей в процессе становления государства. Дана характеристика понятию «Мәңгілік ел» в языковой картине мира тюркской цивилизации и мировоззрения. Представлены научные мнения и взгляды ведущих специалистов касательно данной темы.

Ключевые слова: древнетюркский, казах, познание, языковая картина мира.

Кіріспе

«Түркі өркениеті, оның мәңгі өшпестей болып, мың жарым жылға жуық уақыт бұрын Еуразия құрылығының төсінде бедерленген көне жазбалары жалпы адамзат өркениетінің үлкен қазынасы болып отырғаны бүгін баршаға мәлім.... Түркі әлемі әлі толық зерттелмеген терең тұңғық. Сондықтан түркітілдес

халықтардың тарихын, мәдениетін зерттейтін, оқу-ағарту жүйесін үйлестіретін арнайы орталық құру керек. Біздің ұлы бабаларымыз Алтайдан Ақ теңізге дейінгі Ұлы далада өз билігін жүргізді. Бізге өшпес қаһармандық эпос және мол рухани қазына қалдырды. Тұңғыш рет әлемге өнеге болған ортақ шаңырақ – киіз үйді, темірді, шалбарды, жебені, етікті және өкшені, үзеңгіні ойлап тапты. Осындай батырлық үйлес-

тіретін арнайы орталық құру керек» деп өз сөзінде елбасы Н.Ә. Назарбаев Түркі өркениеті әлем биігіне апарар жолдың негізі осында екенін көрсетеді.

Негізгі бөлім

Түркі халықтарының осы кезеңге дейінгі әрбір бағытын тереңнен зерттеу барысында көптеген құпиялар мен қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің шешімін таба аламыз. Дүниені тану, табиғат жаратылысын бағалау үрдісінің қарышты қадамы, шексіздігі – заттар мен құбылыстар шексіздігімен тікелей байланысты екендігі анық. Әлемнің көркемдік таным нысанасы айқындалған сайын ғылым шеңбері де ұлғайып, тақырыптық ауқымы кеңейе түседі. Жаратылыс шындығын нақты тарихи кешен тұрғысынан пайымдап, оны жан-жақты қамту – ғылыми таным құбылыстарына тән белгілер болып табылады. Түркі өркениетіндегі өзіндік орын алатын – қазақ халқы да өз бастауын алатын арғы ата-бабаларынан жалғасқан рухани-мәдени құндылықтар жүйесін ұрпақтан-ұрпаққа үзбей жалғастыра отырып, этникалық шыңдалудан өткен көне халықтың ұрпақтары. Шындықты әр ұжым, әр ұлт өз биігінен таниды. Өз биігі дегеніміз – ғасырлар бойы қалыптасқан ойлау ерекшелігі, дүниетанымы, құбылысты бағалау категориясы, құрылымы, таным деңгейі. Фәлсафа, жантану, тілдік лингвистика және психолингвистика ғылымдарында қоршаған заттық дүниенің адам психикасында, санасында көрініс табуы «объективті дүниенің субъективті көрінісі», «әлемнің тілдік бейнесі», «әлемнің тілдік моделі», «бейнелер әлемі», «тілдік таңба» және т.б. ғылыми атау негізінде қолданылып жүрген терминдермен аталып жүр (Н.Ә. Назарбаевтың жолдауы, 2014: 2-3).

Тіл адам санасындағы шындықты бейнелеу мен жинақтау құралы болып табылатындықтан ой мен тілдің байланысына негізделетін тіл мазмұнының тіл құрылымына ықпалы түркі тіл білімінде де ерекше назарға алынуда. Белгілі түркітанушы Н.А. Баскаковтың «Структура тюркских языков, как и других языков иной типологии, весьма многогранна и тесно связана прежде всего с основными типами человеческого мышления. Если учитывать непосредственную связь языка с мышлением, то необходимо считать, что язык как выражение мыслительных функций представляет собой неразрывное единство, основные же его структурные разделы – грамматика, словарный фонд и звуковой

состав – представляют собой последовательные, концентрические по своему характеру и отношению друг к другу аспекты, содержащие свой особый материал и предмет изучения равно как и свою специфику и внутренние закономерности» деген ойлары да тілдің ішкі заңдылықтары мен адам ой-санасының сабақтастығын сипаттайды. Тіл мен ой сананың, дүниетанымның тығыз байланысы тіл иесі – этностың жалпы болмысын айқындайтындықтан белгілі бір этнос тілін зерттеу сол этнос табиғатын жете меңгеруді қажет етеді. Кез келген халықтың тарихи-қоғамдық, саяси-әлеуметтік аренадағы өзегі өзіндік болмыс. Өзіндік болмыс арқылы қоршаған ортадағы әрбір құбылыстың тілге әсерін әр ұлттың өзіндік ерекшелігіне қарай бейімделу мен қалыптасу жолы деп айтсақ болады. Себебі, әрбір этнос тарихын қарастырғанда, әрбір сөздің өзіндік түсінігі мен сипаттамасы бар екендігін аңғаруға болады. Ол сөздің тегі, архетипі сонау көнелерден негіз алатынын талдау нәтижесінде байқауға болады (Кенжебаев, 2004: 76).

Түркілік дүниетаным мен өркениет. Түркі тілінде халықтың негізгі қызметі мен өзіндік орнын көрсететін, тарих қойнауындағы негізгі бағыттары мен міндеттерін айқындай түсетін, сол кезеңдердегі әлем сахнасындағы беделінің қаншалықты деңгейде болғандығы жайында хабардар ететін көптеген халық санасы мен тұрмыс-тіршілігінің негізгі айнасы болып табылатын танымдық сөздер жиынтығы бар. Сондай жиынтықтардың ішіне кіретін, түркі халқының, қазақтың танымының аясын аша түсетін «Мәңгілік ел» концептісінің ғылыми сахнадағы маңызы мен орны ерекше. Шынымен де, әр халықтың өзіне ғана тән, іштей дамитын рухани табиғаты бар. Сол рухтың ерекшелігін тіл арқылы танытып, дыбыстап, ұлттық код арқылы сақтап тұрған, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші күш – тіл. Ол адамның ой-санасымен, мәдениетімен, рухани өмірімен тығыз байланысты. В. фон Гумбольдттың түсіндіруінде, тіл құбылысты тікелей бейнелемейді, ол адамның дүниені қалай түсінетіндігі туралы көріністі береді. Ғалымның пікірінше, сөз – заттың тура таңбасы емес, оның біздің санамызда тілдік шығармашылық үрдіс нәтижесінде пайда болатын бейнесі. Яғни, белгілі бір тілдің көмегімен кез келген жеке заттарды бейнелегенде сол тілде сөйлеуші саналы түрде нақты сол затқа қатысты барлық мәліметтің базасын жасайды, яғни сол құбылысқа қатысты әлеммен таныстыра алады (Аманжолов, 1996: 115). Яғни, «Мәңгілік ел» сөзінің ұғымын жан-жақты зерттеп, талдайтын болсақ, оның түпкі

төркіні – Көнетүркілік жәдігерлер қойнауынан бастау алып, қазіргі таңда да өз өзектілігін жоймай, керісінше қолданысын арттыра түскен, қызметі әр тарапты қамтыған, маңызды рөл атқарушы танымдық сөздер топтамасын құрайтынын аңғаруға болады.

Жалпы, әлемдік бейне ұғымы – адамның өзіндік ерекшелігі мен тұрмысын, оның дүниемен байланысын, оның өмір сүруінің маңызды шарттарын кескіндейтін фундаменталды ұғымдардың қатарына жатады. Тіл арқылы жеке адамның тәжірибелік білімі ұжымдық мұраға, ұжымдық тәжірибеге айналады. Осыған орайда, осы салада зерттеу жүргізуші көптеген ғалымдар адамның әлемді тану бейнесінің жасалуындағы тілдің маңызын қарастыра отырып, философия, лингвистика, мифология, мәдениет, тарих, фольклор, өнер және т.б. ғылымдар саласындағы оның түрлену табиғатының қай күйде болатынын біліп, ол турасында ғылыми түсінік алғысы келеді. «Ой тілдік материяда қалыптасады, демек таным үрдісі тілдік жадыда бекітіледі, сақталады. Дегенмен, бұл тілде адамзат танымының бүкіл тарихы қамтылады деген сөз емес. Тіл ең алдымен танымды беру-қабылдаудың қарым-қатынастық құралы болып қалмақ» дейді Е.М. Верещагин (Қайдар, 2008: 3).

Кез келген дүниенің кескінделген фрагменті түріндегі әлемдік бейнелердің әрқайсысы тілді ерекше феномен ретінде көрсетеді. Осы тұста қоршаған болмыс деп отырғанымыз – адам санасынан тәуелсіз өмір сүретін объективті дүние. Ал адамның санасындағы символдық образдар дегеніміз – концептуалды әлемдік бейне. Көріністердің заттануы дегеніміз – ол әлемнің тілдік бейнесі болып табылады. Объективті дүние адам санасынан тәуелсіз өмір сүреді, егер құбылыс біреу болса, бұл дүние сана мен тілде әр түрлі символдарды тудырады. Әлем бейнесі тілде айна қатесіз тура көрініс таппайды, оған берілген атау оның қайсыбір интерпретациясы болып танылады. Адам қоршаған ортаның сан алуан бейнелерін бір мезетте тұтастай толық көрсете алмайды. Дүние әлем шексіз, ал адамның таным деңгейі, дүниетанымдық мүмкіндіктері шектеулі.

«Мәңгілік ел» идеясының қазіргі таңдағы қолданысы. Адам танымындағы, түркі жұртшылығында ерекше құндылықты көрсете түскен «Мәңгілік ел» сөзін талдай түсетін болсақ, көптеген қызықты деректердің негізін байқауға болады.

«Мәңгілік ел» сөзін қасиетті мағынасы бар, себебі ол біздің бүкіл тарихымыз арқылы өтіп,

өткенімізге көз жүгіртеді. «Мәңгілік ел» ұғымының мағынасы *Жерұйық, Атамекен, Туған жер, Отан* сияқты қасиетті түсініктермен ұштасып жатыр. Ежелгі түркілердің арманы мәңгілік өмір және Тәңірімен жақындасып, оның сүйікті құлдарына айналу болды. Бұл армандар бірігіп, бір Жаратушының рақымымен ғана «мәңгілік» деген түсінікке айналды. Біздің ата-бабаларымыз үш нәрсені өзара байланыста ұстады – Тәңіріні, адамды және мінсіз өмірдің көрінісі ретінде жерді сипаттайды. «Мәңгілік Тәңірі» деген ұғымды адамдар ең жоғарғы және ең қасиетті ұлылық деп түсінгені деректерден белгілі. Сондықтан ежелгі түркілердің ата-бабалары – ғұндар, сақтар және басқалары өзінің шығу тегін «Мәңгілік Тәңіріден» бастап, Жаратушының бейнесіне тәуелді болды.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Мәңгілік ел – ата-бабамыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы екенін барлығымыз білеміз. Ол арман әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану еді. Ол арман тұрмысы бақуатты, түтіні түзу шыққан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты ел болу еді». Яғни, «Мәңгілік ел» – болашаққа нық сеніммен қарайтын, әрбір қадамын адымдап басатын, дамыған мемлекет қатарынан орын алуға үмітті, сан жылдық тарихы бар мәңгілік еліміздің негізгі арманы мен мақсаты.

Егер түркілер өз қағанатын «Мәңгілік ел» деп атаса, онда олардың Тәңірге табынушылары, маньчжур тілінде сөйлейтін көршілері өзінің мемлекеттік бірлестіктерін «Монх ел» (Монғол) немесе «Мәңгілік Тәңір елі» деп атай бастады. «Мәңгілік Тәңірі» сайлаған қағандар мен хандар, сонымен қатар «Тәңірінің» туыстары деп саналған бектер «Мәңгілік елді» құру үшін шайқасты. Ашина әулетінің барлық ұрпақтары, Түрік қағанатын, Түргеш қағанатын, Қарлұқ қағанатын, Батыс және Шығыс Түрік қағанаттарын құрған кезде «Мәңгілік елді» құрдық деп санаған. Сонымен қатар, монғол көшпенділер өздерінің мемлекеті «Мәңгілік ел» болғанына сенді.

«Мәңгілік ел» сөзі қолданыста өздігінен пайда болған жоқ. Оның негізі тегі, тамыры тереңде жатқан түп тарихымыздан алынған. Белгілі түркітанушы ғалым, тарихшы Қ. Сартқожаұлы өз сөзінде: «Бұл, әрине, тектен-текке шыққан дүние емес. Кезінде Түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк абыз негізін қалаған идея» дейді.

Бұл тарихи асыл мұратты Елбасы Н.Ә. Назарбаев та дөп басып айтты: «Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпықазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы» дейді. Негізгі ойын жеткізе отырып: «Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы... Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы.

Тәуелсіздікпен бірге халқымыз Мәңгілік мұраттарына қол жеткізді. Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – Мәңгілік Елордамызды тұрғыздық. Қазақтың Мәңгілік ғұмыры ұрпақтың Мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – Мәңгілік қазақтың перзенті. Ендеше, Қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел! Мен Мәңгілік Ел ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан-2050» Стратегиясының түп қазығы етіп алдым». Шынына келгенде, бірліктің жоқтығынан, өзара түсініспеушіліктерден және геосаяси жағдайдан қағанаттар «Мәңгілік» бола алмады. Алайда, Тәңіріден бастау алған түркі халқы саяси жағдайларға қарамастан «мәңгілік ел» бола алды. Қазіргі уақытта зерттеушілер түркі халықтарының түп төркінін, шығу тарихын, әрбір түркі халқының қалыптасу жолын зерттеп, сараптамалық аниализдер жасап жатыр. Бір кездерде дүркіретіп билік құрған Көктүріктер империясы ту еткен, Тоныкөк негізін қалаған, ұлы Шыңғыс хан империясының атына айналған Мәңгі ел құндылығы бүгін, міне, осылайша Қазақстан мемлекетінің түп қазығы – ұлттық идеясына айналды. Алайда айтылғанның бәрі ақиқатқа айналып шыға келеді деу қиынсыз болар. Ата-баба құндылығын ауызбен айту бір басқа да оған барынша адал, әрі шын жанашыр болып, оны қайраткерлікпен, тектілікпен іске асыру екінші мәселе.

XIX – XX ғ. тарихи төңкерістерге қарамастан, бүгінгі таңда Қазақстанның тарихи ғылымы дамып келеді және де заманауи зерттеушілер үшін «Мәңгілік ел» деген атау мен «Қазақ» деген атаумен барлық тарихи кешендерін оқуға мүмкіндік өте жоғары. «Мәңгілік ел» қазіргі таңда тек метафора немесе бір философиялық идея ретінде көрінгенімен, мемлекеттің негізгі ұйытқысы, бұзылмас қамалы, осы идеяны жүзеге асырғанда ғана қалатыны анық. Сонымен қатар, толыққанды идея болу үшін бұл ұғымға «Жерұйық» (Асан қайғы), «Ізгілікті қала» (Әл

Фараби) және басқа да («Адам бол», «Бәйтерек», «Атамекен», «Ұлы Дала») ұғымдармен байланысу керек. Аталғандардың барлығы да «Мәңгілік елмен» қатар қазақтың және басқа да түркі елдерінің ұлттық санасында киелі ұғымдар болып саналады (Аманжолов, 2004: 108).

«Қазақ» шығу тегі мен «Мәңгілік ел» идеясының байланысы. Жалпы, «Қазақ» сөзінің шығу тарихы туралы пікірлерді қарастырсақ. Көптеген ғалымдар «қазақ» сөзінің шығу тегін б.з.д. VII-IV ғ. өмір сүрген сақ тайпасының атымен, не «еркін» сөзімен байланыстырады. Ғалымдардың пайымдауынша, «сақ», «қаспи», «қас», «қаз», «хаз», «аз», «қа-сақ» секілді рулардың атаулары – «қазақ» этнонимінің туынды түбірлері. Академик Н. Марра және чех ғалымы Б. Грозный көрсеткендей, «қазақ» атауы «қасақ» жән «кесек» сөздерінен шыққан. Зерттеуші, академик Ә. Марғұлан, тарихшы М. Ахияжанов, жазушы С. Мұқанов, орыс ғалымдары осы пікірді қолдайды. Академик Ә. Марғұлан өз еңбектерінде Кіші жүздегі «қазар-уг» тайпаларының бар болуына сілтеме жасап отырады. Зерттеуші Ә. Әбдрахманов «қазақ» сөзінің төркіні «қаз» және «оғ» (оқ) деген екі сөздің қосылуынан жасалған: «оғ» – көне түркі тілінде ру, тайпа дегенді білдіреді. «Қаз – оғ (оқ)» – қазақ тайпалары деген ұғымды білдіреді. Орыс ғалымы А. Бернштам ұзақ уақыт бойы қазақ халқының шығу тарихын зерттеп, археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерін жазба әдебиеттің деректерімен салыстырып отырды. Ол «қазақ» сөзі Қаспий маңы және сақ тайпаларының бірігуінен пайда болған деп тұжырымдайды. Б.з.д. II ғ. өмір сүрген қытай тарихшысы Бань Гу «Хань тарихы» атты еңбегінде ортаазиялық халықтардың арасынан «се» және «сай» ұлыстарының бар болғанын көрсеткен. Олар Грек-Бактрия мемлекетін ойран еткен. Кітаптағы егжей-тегжейлерге қарағанда, онда сақ тайпалары туралы жазылған. Айта кету керек, грек және рим тарихшылары аталған тайпалар туралы сөз еткен. Ғалым-шығыстанушы В. Григорьевтың ойынша, «се» және «сай» сөздері қытай транскрипциясындағы «сақтар» деген мағынаны білдіреді. Ғалым айтып кеткендей, бұл тайпалар Моңғол елі немесе Шығыстың алыс түкпірінен шықпаған. Олар Әмудария мен Сырдария бойында өмір сүрген. Белгілі ғалым, түркі тілінің маманы В. Радлов көрсеткендей, «қазақ» сөзі «ерікті, тәуелсіз» деген мағынаны береді. Ғалым А. Самойлович бұл пікірді жақтаған. Ш. Құдайбердіұлы осы идеяны қолдап, «қазақ» сөзінің мағынасы өз алдында

ел болып, еркін жүрген халық деп толықтырып жазды. Қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов «қазақ» сөзі «өте қадірлі сөз, күшті, мықты, шабытты» дегенді білдіреді дейді. Тарихшы Ибн Рузбихан XVI ғ. жазбаларында: «Әр жерде қазақтар өздерінің ержүректілігі, батырлығы, зор күшімен белгілі болған. Бұл туралы араб және бірқатар өзге тілдерде көп деректер кездеседі» деп көрсеткен. Тіл маманы Т. Жанұзақов «қазақ» сөзінің бірінші бөлігі – «қаз», «қас» – Орал, Алтай, Кавказ, т.б. түркі тілдер тобында «еркін», «ер», «жігіт», «кісі» деген мағынаны білдіретінін дәлелдеген.

Тарихшы, ортағасырларды зерттейтін маман Н. Мыңжанұлы «Алтын тас», «Күлтегін», «Тонькөк» түркі жазуларында кездесетін «қазғану», «қазғандук», «қазған тұтқын», «қазғанмасар» деген етістіктер «қажырлы, қайрат жұмсау», «күресу», «талпыну», «еркіндікке ұмтылу», «ерлік істеу», «табысқа қол жеткізу» деген мағынада деп түсіндіреді. «Қазақ» сөзінің шығуы туралы ғалымдар мен зерттеушілердің пікірлерін тұжырымдап, екі қорытынды жасауға болады: – «қазақ» сөзі «қас» және «сақ» атауларының бірігуінен шыққан; – «қазақ» сөзі «ерікті адам» деген мағынаны білдіреді.

Қазақ халқы жайлы бес жүздей пікір жүйеленіп, қазақ этнонимі туралы жүз елуге жуық этимологиялық және этнолингвистикалық пайымдаулар жинақталып берілген академик Ә.Т. Қайдардың «Қазақ қандай халық?» атты еңбегінің әлқиссасында айтылған «Шынында да, біз кіміз, қазақ қандай халық?» Бұл сауал бүгінде өзгеден гөрі өзімізді, қазақ азаматтарын көбірек ойландыратын, толғандыратын мәселеге айналып отыр. Себебі, өз тарихында алғаш бүгінгідей егеменді ел, тәуелсіз мемлекет болып отырған қазақ халқы үшін, әсіресе оның өзін-өзі құрметтей білетін әрбір азаматы үшін «Қазақ қандай халық?» деген сауалға дұрыс жауап бере білудің тарихи-әлеуметтік мәні зор, рухани, моральдық жауапкершілігі мол мәселе екені сөзсіз деген ойлары қазақ қауымына, әрбір қазақ азаматына үлкен жауапкершілік жүктейді. Ғалым жинақтап, жүйелеген деректер қазақ халқының терең тамырлы бай тарихын ұрпақ санасына сіңіріп, жаһандану жағдаятындағы халық болашағының тұғырын нығайтуға қызмет ететін қазақтану ғылымының іргетасын бекітер өзегіне айналары анық (Қайдар, 2008: 5).

Жазба деректерге сақталған **qazaq** сөзіне тұлғасы жақын, фонетикалық варианттар ретінде қарастыруға фонетика-фонологиялық, морфологиялық, лексика-семантикалық бойынша зерт-

теулер жүргізуде, қазақ этнонимінің қалыптасуы мен этимологиясына V ғ. билік құрған Дарий патшаның құлпытасындағы жазуда **kossak** деген халық атауы кездесетінін көрсетеді. Ал, таза лингвистикалық тұрғыдан қарастырғанда **qazaq** этнонимін **kossak** түрінде реконструкциялау этимологиялық принциптерге қайшы келмейді (Нұрмағамбетов, 1993: 7). **Qazaq** сөзімен тұлғалық жағынан сәйкес лексема VI-IX ғ. көне түркі руникалық жазба ескерткіштері тілінде де кездеседі. Енисей ескерткіштеріне жататын Уюк-Туран жазбасында: **Tenri elimke qazyaqum oylim En Uz oylimalti bin juntim** «Тәңірі еліме олжам (табысым) – ұлым Ен Ұз, ұлым (және) алты мың жылқым» деген сөйлем құрамында **qazyaqim** лексемасы қолданылады.

С. Аманжолов 1948 жылы жазылған мақаласында Абайдың **qazaq** этнонимін арабтың **xuzaу** «көшпелілер, көшпелі тайпалар» мәнін беретін **xuzaу** сөзімен байланыстырған пікірі жайлы «.....қазақтың да құзақтар секілді көшпелі болғандығынан, ұқсастырып аталып кетуі ықтимал. IX ғ. Орта Азияны арабтар бағындырып тұрғаны белгілі. Ал, сол кезде қазақ тайпаларының болуы шындық. Оған Фердаусидің айтқаны дәлел. Сонда қазақ деген сөзді арабтың құзақ деген сөзінен шықты деудің жөні бар сияқты» дей отырып, **qazaq** атауының әр дәуірде әр түрлі мағына бергенін XV ғ. шыққан Самабектің «Хамус турки» сөздігінде **qazmaq** тарау, **qazaq** «сақалсыз әскер» лексемаларының кездесетіні, XIV ғасырда татарлардың атты әскерлері – **qazaq** деп аталғаны, В.В. Вельяминов-Зернов **qazaq** сөзінің «салт атты әскер» мағынасында қолданылғаны т.б. деректер негізінде дәлелдейді (Аманжолов, 2004: 108).

Qazaq этнониміне жасалған этимологиялық талдаулар да морфологиялық принцип бойынша екі бағытқа ажырайды: «.....научной интерпретации лексика-семантической структуры и происхождения этнонима казах в имеющихся исследованиях обнаруживается двоякий подход, рассматривающий данный этноним в одном случае как сочетание двух лексических элементов, выражающих каждый в отдельности конкретное этнонимическое понятие, а в другом – как цельноформленную производную основу, образованную от корневой морфемы тюркского или нетюркского происхождения». Яғни, бұл тұста «қазақ» сөзінен тек ұлттың ғана қалыптасуын ғана емес, жалпы түркілердің мәңгі ел болудағы жолдарынан үзінді көргендей боламыз. Яғни, «батыл, батыр», «нағыз, батыл кісілер», «еркін», «биік жерді мекен-

дейтін адамдар», «көшпелі», т.б. ұғымдардың мағынасы тікелей «Мәңгілік ел» концептісімен етене байланысты екенін көрсетуге болады.

Діни ілімдер мен идеалистік философияда: Құдайдың, “абсолюттің”, “абсолюттік рухтың”, “идеяның”, “абсолюттік ақылдың”, “әлемдік үйлесімділіктің” шексіздік сипатын дәріптейтін ұғым. Материя уақыт жағынан да, кеңістікте өмір сүруімен де мәңгі болып есептеледі. Мәңгілік дүниенің материалды екендігін дәлелдеп, оның өзара бірлікте екенін көрсетеді. Мәңгілік материяның қалыптасып, дамуымен ғана анықталса, онда уақыт пен кеңістік арқылы шексіздік пен шетсіздік, сан мен сапа үнемі дамып, өзгереді, үздіксіз мағынасыз қозғалыс орын алады. Рухани дүние Мәңгіліктің негізін қалайды, соған мән береді. Мәңгілік өзі адамдардың рухани, материалдық байлығының өміршеңдігімен, олардың үнемі дамып, жетіліп, өркендеуімен тығыз байланысты (Сулейменов, 2002: 153). Көптеген қайғылы төңкерістерден және сынақтардан өтіп, өзінің тарихын сақтар, ғұндар заманынан бері жетектеп, шынайы Тәуелсіздікке қол жеткізген халық «Мәңгі ел» болуға лайық деп есептеймін. Қазіргі таңда қазақ халқының жарқын болашағы оның Тәуелсіздік жылдарындағы жетістіктерімен дәлелденген. Сондықтан «Мәңгілік ел» ұғымына ғасырлар бойы келген, көп қиындық көрген қазақ халқы осы идеологиялық концепцияны қабылдауға дайын. Әрине, қазақ халқының болашағын «Мәңгілік этносқа» теңестіру үшін оның тарихына терең көз салып, бұрынғы қателіктерді болдырмау керек. Сол кезде ғана біз қазақ халқын «Мәңгілік ел» ұғымын қалыптастырушы ретінде көрсете аламыз.

Біздің рухани ұстыны жұқарып, ұлттық мәні тайыздалған қоғамда бұндай үлкен идеяны бірден көтеріп шыға келу тосын құбылысқа баланатыны да анық. Сондықтан болар, «Мәңгілік ел» идеясына сын көзбен қарап, оны кезекті ұран, халық алдында кие салатын бетперде ретінде қабылдағандар да болды. Белгілі қоғам қайраткері М. Жолдасбеков өз сөзінде: «Біздің тарихтан да, Құраннан да білетініміз мәңгілік тек Аллаға тән. Алладан басқа жер бетінде, аспан астында мәңгі ештеңе болмайды. Бірақ бізге адаспай жүретін идеология керек. Қазақтың ендігі ұлттық идеологиясы осы «Мәңгілік ел» деп ойлаймын. 2050 жылы біз «Мәңгі ел» бола саламыз деп ешкім кесім жасай алмайды. Елбасы оны айтып отырған жоқ. Қазақтың түпкі арманын меңзеп отыр» деп айтса, саясаттанушы Айдос Сарым Елбасы Жолдаудағы «Мәңгілік ел» туралы пікірінде: «Астананың ешқашан

төртінші Рим немесе екінші Мәскеу, тіпті екінші Қарақорым бола алмайтынын ескерсек, «Мәңгілік ел» идеясы қоғамды бүгінгі таңдағы нақтылы өзекті мәселелерден алшақтатып, бас қатырудың амалы ғана» деп ашық айтады (Ескеева, 2011: 420).

Қорытынды

Жоғарыдағы аталғандар негізінде, елдің құлағын елең еткізіп, қазақты сан түрлі ойға жетелеген осы түсініктің сыртқы түр-түсі мен айтылу сипатына көз жүгірту. Шынымен де, ата-бабалардан жеткен құндылықтың қазіргі таңда ерекше орын алатыны көңілді толтыра түседі. Бұл Қазақстандықтардың басын біріктіретін идея. Осы тұста белгілі ұлт қайраткері Берік Әбдіғали мырза: «Әрбір мемлекеттің идеологиясындағы сүйенетін тұғыры тарих болатыны анық» дейді. Яғни, елдік асылымыз ретінде қастерленуге лайық «Мәңгілік ел» идеясы да тарихтан жеткен ұғым. Идеологиямыз да тарихқа, әдебиетіміз бен тілімізге, мәдениетімізге қатысты.

ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы – «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын көтерген тамаша тарихи құжат. Қайта құру жылдарының «жариялылық» кезеңінен бері зерттеле бастаған ұлттық тарихымыздың ақтаңдақ беттері арқылы ұрпаққа жарық сыйлаған тарихи сананың қалыптасуы жаңа кезеңге жол ашты. Былтырғы Жолдаудың ерекше құнды арнасы – Мәңгілік Ел идеясына басым мән берілуі. Бұл ретте Елбасы: «Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандықтардың ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы», – деп түйіндейді (Қазақ үні, 2016: 18). Иә, Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың ықылым ғасырлардан бергі асыл арманы екені белгілі. Болашағымызға айқын бағыт-бағдар беретін де, ұлтымызды ұжымшылдыққа ұйыстыратын да, межелі ұлы мақсаттарға жетелейтін де осы Мәңгілік Ел идеясы екені анық. «Мәңгілік ел» деген не өзі? Бұл әрине тектен-текке шыққан дүние емес. Кезінде Түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кенесшісі болған атақты Тоныкөк негізін қалаған идея. Ол кісі бес жыл Қытайда ақсүйектің балалары оқитын мектебінде оқыған, Қытайдың түрлі губернияларында прокурор болып жұмыс атқарып, заң саласын жетік білген адам. Кейін Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрған кезде қолдау көрсетті. Соның арқасында Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрды. Қағанат орнап болғаннан кейін Тоныкөк «Мәң-

гілік ел» идеясын қолға алды. Қазақ даласында ғұмыр кешкен көшпелілер мемлекеттілігінің тұтас даму үрдісі мен этномәдени ерекшеліктерін зерттеп, зерделеу арқылы қазіргі таңдағы көшпелілер өркениетін түсінуге мүмкіндік беретін жол секілді. Ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан – 2050» стратегиясының түп қазығы етіп алынған Мәңгілік Ел ұғымының мәні өз бастауын тарихтың терең қойнауларынан алады. Бүкіл түркінің қара шаңырағы атанып отырған қара орман ел – Қазақстанның ежелгі ата-бабамыз – Көк түріктердің Мәңгілік Ел идеясын жаңғыртып қана қоймай, ұлттық идея – ұлы бағдар етіп алуы қай жағынан болсын қисынды әрі тарихи заңдылық.

Жалпытүркілік тек тілдің ғасырлар бойы үздіксіз дамуының нәтижесінде түрлі фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгерістерге ұшырап, өз құрамындағы этностар тілдеріне ыдырауы, өзара қайта тоғысуы, іргелілерін қайта ажыратуы, туыстас немесе басқа жүйедегі тілдермен қарым-қатынаста болуы, әр тілдің өзіндік ерекшеліктерімен, ішкі заңдылықтарымен, өзіне ғана тән сипат-болмысымен қалыптасуына алып келеді. Сондықтан да қазіргі түркі тілдері әр деңгейде өзгерістерге ұшыраса да, көне тілдің элементтерін бойында сақтаған, түркілік тектіліктің, бабатиіліктің белгілі бір дәрежедегі мұрагері болып табылады.

Әдебиеттер

- Н.Ә. Назарбаевтың жолдауы Қазақстан 2050 «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», Астана (2014).
 Кенжебаев Б. (2004) Түрік қағанатынан бүгінге дейін. – Алматы: Ана тілі. – 76 бет.
 Аманжолов А.С. (1996) Түрік филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, – 115 бет.
 Қайдар Ә. (2008) Қазақ қандай халық? – Алматы: Дайк-Пресс. – 3-11 бет.
 Нұрмағамбетов Ә. (1993) Қазақ ру тайпалары атауларының төркіні // Ана тілі. 13 мамыр. – 7 бет.
 Аманжолов С. (1996, 2004) «Қазақ» деген сөздің қайдан шыққаны туралы // Қазақ тарихынан. – Алматы: Жалын. – 106-108 бет.
 Сүлейменов О. (2002) Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменностей. – Алматы: Атамұра. – С. 153.
 Ескеева М.Қ. (2011) Түркі тілдері жүйесіндегі қазақ тілінің тарихи орны. – Астана: «Кантана Пресс», – 420 б.
 «Қазақ үні» газеті (9.11.2016 ж. басылым), 18 бет.

References

- N.Ә.Nazarbaevtyyn zholdauy Qazaqstan 2050 «Bir maqsat,bir mudde,bir bolashaq», Astana 2014 zhyl.
 Kenzhebaev B. Turik qaganatynan buginge dejin. Almaty Ana tili, 2004 zh. -76 bet.
 Amanzholov A.S. Turki filologiyasy zhane zhazu tarihy. – Almaty: Sanat, 1996. – 115 bet.
 Qajdar Ә. Qazaq qandaj halyq? – Almaty: Dajk-Press, 2008. – 3-11 bet.
 Nurmagambetov Ә. Қазақ ру тайпалары атауларының төркіні // Ана тілі. 1993, 13 мамыр. – 7 бет.
 Amanzholov S. «Qazaq» degen sozdin qajdan shyqqany turaly // Qazaq tarihyнан. – Almaty: Zhalyn, 1996. 2004. – 106-108 bet.
 Sulejmenov O. Tyurki v doistorii. O proiskhozhdenii drevnetyurkskih yazykov i pis'mennostej. – Almaty: Atamura, 2002. – S.153.
 Eskeeva M.Қ. Turki tilderi zhujesindegi qazaq tilinin tarihi orny. – Astana: «Kantana Press», 2011. – 420 b.
 Qazaq uni» gazetі (9.11.2016 zh. basylym); -18 bet.

Ильясова З.С.¹, Айгумусова А.Т.²

к.и.н., и.о. профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: zita.08@mail.ru
магистрант 2 курс, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: ast_1201@mail.ru

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СВЕДЕНИЙ О
ДЕШТ-И КЫПЧАК АЛ-‘УМАРИ И АЛ-КАЛКАШАНДИ**

В данной статье проводится сопоставительный анализ отрывков из сочинения ал-‘Умари «Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар» («Пути взоров по государствам с крупными городами») и ал-Калкашанди «Субх ал-а’ша фи китабат ал-инша» («Заря для подслеповатого в искусстве писания»). Эти сочинения являются важными источниками по истории Дешт-и Кыпчак. В приведенных отрывках описываются государство Дешт-и Кыпчак, его география, быт, хозяйство, военный порядок кыпчаков и социальный статус кыпчакских женщин.

Ключевые слова: Дешт-и Кыпчак, история Казахстана, источниковедение, ал-Умари, Ал-Калкашанди, арабские источники.

Ilyassova Z.S.¹, Aigumussova A.T.²

¹Assoc. Prof. Dr., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: zita.08@mail.ru
²2nd year master student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: ast_1201@mail.ru

**Comparative analysis on excerpts about Desht-i Kypchak
from Al-‘Umarī’s and Al-Kalkashandi’s essays**

In this article, comparative analysis on excerpts from Al-‘Umarī’s essay “Masalik al-absar fi mamalik al-amsar” and Al-Kalkashandi’s “Subh al-a’sha fi kitabat al-insha” was being considered. These works are the important sources on the history of Desht-i Kypchak. In the excerpts the state Desht-i Kypchak, its geography, way of life, economy, the military order of the Kypchaks and the social status of the Kypchak women are described.

Key words: Desht-i Kypchak, history of Kazakhstan, source study, al-‘Umarī, Al-Kalkashandi, Arab sources.

Ильясова З.С.¹, Айгумусова А.Т.²

¹т.ғ.к., профессор м.а.,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., e-mail: zita.08@mail.ru
²2 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: ast_1201@mail.ru

**Әл-‘Омари мен ал-Қалқашанди Дешті Қыпшаққа
байланысты деректеріне салыстырмалы талдау**

Мақалада ал-‘Умаридің «Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар» және ал-Қалқашандидің «Субх ал-а’ша фи китабат ал-инша» шығармаларының салыстырмалы талдауы жасалған. Бұл шығармалар Дешті Қыпшақ тарихы жайында маңызды деректер болып саналады. Келтірілген үзінділерде Дешті Қыпшақ мемлекеті, оның географиясы, қыпшақтардың өмір салты, шаруашылығы, әскери тәртібі және қыпшақ әйелдерінің әлеуметтік мәртебесі сипатталған.

Түйін сөздер: Дешті Қыпшақ, Қазақстан тарихы, деректану, ал-‘Умари, Ал-Қалқашанди, араб деректері.

Введение

Мамлюкская эпоха (1250-1517 гг.) характеризуется расцветом различных отраслей науки, и в особенности географической литературы. В эту эпоху берет свое начало новый жанр так называемых энциклопедий, которые составлялись чиновниками и учеными Мамлюкского государства. С одной стороны, эти энциклопедии по-прежнему связаны с компендиями IX-X вв., с другой стороны, они обращаются не только к катибам (كاتب), но и к более широкому кругу образованных людей. Авторы энциклопедий начинают стремиться к более литературной форме описаний, а не к сухому справочному изложению. Их интересуют организация администрации описываемых государств, пути сообщения, и, конечно, торговля и связанные с нею ремесла. Энциклопедии Мамлюкского периода являются важным материалом не только для географии, но и для истории и культуры в целом.

Основная часть

Авторы крупнейших энциклопедий, как ан-Нувайри, ал-'Умари, ал-Калкашанди, Ибн Халдун, Ибн Баттута и многие другие, они же историки, географы, путешественники и ученые, оставили нам наследие, на которое опираются современные историки для воссоздания картин прошлых лет.

Одним из крупнейших таких энциклопедистов является арабский географ, историк, ученый и яркий представитель «науки о путях и странах»¹ (علم المسالك والممالك) Шихаб ад-дин ибн Фадлаллах ал-'Умари (1301-1349) (شهاب الدين بن فضل الله العمري). Свой род он ведет от второго халифа 'Омара. Начальные знания получил в Дамаске, затем продолжил свое образование в Египте. Учился у хороших учителей с широким кругозором в разнообразных областях, как палестинский географ Бурхан ад-Дин ибн ал-Фирках и знаменитый теоретик стилистики Шихаб ад-Дин

ал-Халаби (Крачковский, 1957:405). Ал-'Умари увлекался географией, политикой, астрономией, изучал историю различных народов, особенно его занимали их «диковинки» иностранных государств (عجائب). Он путешествовал от Шама до Хиджаза и Андалусии. Ал-'Умари был секретарем (كاتب) египетской канцелярии султана ал-Малик ан-Насира ал-Калавуна², что позволило ему воспользоваться официальными документами и архивами мамлюкского султаната при составлении своих сочинений. Основные труды ал-'Умари: «Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар» (مسالك الأبصار في ممالك الأمصار «Пути взоров по государствам с крупными городами»), ат-Та'риф фи мусталах аш-шариф (التعريف في مصطلح الشريف «Ознакомление с принятым высоким стилем»).

Ал-'Умари был очень начитанным и эрудированным, он ознакомился со многими рукописями, которые были известны в его время, по географии, литературе, истории. Так, например, в сочинении «Масалик ал-абсар» при описании Африки ал-'Умари цитирует Ибн Хаукаля и Ибн Са'ида. Он также был хорошо знаком с сочинением Ал-Идриси (الإدريسي) «Нузхат ал-муштак фи ихтирак ал-афак» (نزهة المشتاق في اختراق الآفاق) «Развлечение истомленного в странствии по областям»). По примеру ал-Идриси в начале своего сочинения, которое состоит из двух частей (قسم), ал-'Умари дает общее описание земли и делит ее на семь климатов. Первая часть посвящена земле, вторая – ее обитателям из разных народов. Каждую из частей ал-'Умари разделил на отделы, используя не совсем обычный термин нау' (نوع). Первый «О путях», и носит общий географический характер, содержит сведения о размерах земли и ее состоянии (حال). Второй отдел – нау' (نوع) – носит название «О государствах» и состоит из 15 глав, в которых последовательно описываются следующие государства и страны по направлению от востока к западу: Хинд и Синд, государство Чингисхана, Джил (Гилян), Джибал, Турки в Руме (Малой Азии), Египет, Сирия, Хиджаз, Йемен, мусульмане в Абиссинии, Судан, государство Малли, берберские горы, Ифрикия, Марокко (بر العدة), Андалусия и современные кочевые арабы

¹ Описательная география, сочетающая в себе черты научной и художественной литературы, заключается в описании путешествий и всего того, что мог путешественник видеть на своем пути: приблизительные расстояния и физические свойства местности, жизнь народов различных стран, их традиции и обычаи, религия, государственное устройство и т.д. Ученые сами совершали путешествия и опирались в своих трудах на свой опыт или фиксировали сведения лиц (купцы, дипломаты и т.д.), совершавших эти путешествия.

² Насируддин Мухаммад ибн Калаун ан-Насир (ناصر الملك الناصر الدين محمد بن قلاوون (1285-1341) — девятый мамлюкский султан Египта, который трижды восходил на престол: 1293-1294 гг., 1299-1309 гг., с 1309 до своей смерти. Он был младшим сыном султана Калауна. Его мать имела монгольское происхождение.

с местами их расселений. В этом отделе «Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар» содержатся сведения о внутренней и внешней политике Золотой Орды, географии Дешт-и Кыпчака, о кыпчакском культурном наследии, их образу жизни, религии, обычаям и традициям.

«Масалик ал-абсар» – ценнейший нарративный первоисточник по истории Дешт-и Кыпчака и многих других стран и народов эпохи Чингиз хана и его первых приемников. Основные сведения об Улусе Джучи автор почерпнул в основном из личных расспросов лиц, ездивших туда по торговым и дипломатическим делам. Это – целый ряд путешественников из Персии и Центральной Азии, с которыми ал-'Умари встречался лично. Сообщаемые ими сведения затрагивают самые разнообразные стороны жизни Золотой Орды, если и не в систематическом изложении, но со значительной полнотой. Сочинение ал-'Умари «Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар» является оригинальным памятником своего времени.

Некоторые сведения данного источника по истории Улуса Джучи уже вводились в научный оборот: В.Г. Тизенгаузен в 1884 году выпустил извлечения из данного сочинения (Тизенгаузен, 1884). В 1968 году часть данного сочинения, касавшаяся Монгольской империи и ее наследников, была опубликована на немецком языке в переводе с комментариями Клаусом Лехом (Lech, 1968). Также в его книге было опубликовано факсимиле данных частей сочинения. Расширенный вариант извлечений В.Г. Тизенгаузена был опубликован А.К. Муминовым (Муминов, 2005:168-190).

Большая часть материала, изложенного в этом произведении, является оригинальной, то есть не встречается ни у одного другого мамлюкского автора и является для нас историческим источником первостепенного значения. «Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар» является крупнейшим памятником своей эпохи. Это сочинение было высоко оценено последующими поколениями. В свое время Ибн Халдун (ابن خلدون) в «Китаб ал'ибар уа диван аль-мубтада' уа аль-хабар фи айям ал-'араб уа ал-'аджам уа ал-барбар уа ман 'асарахум мин зауи ас-султан ал-акбар» ("كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر") «Книга назидательных примеров. Сборник подлежащего и сказуемого по истории арабов, персов и берберов и их современников, имевших большую власть») почти дословно повторил

многие сведения ал-'Умари (علي ابراهيم حن, 1997:120-122).

Ал-Калкашанди (ум. 821 г.х.), на котором хотелось бы остановиться подробнее, также часто цитировал сочинения ал-'Умари. Абу-л-'Аббас Шихаб ад-Дин Абу-л-Аббас Ахмад ибн Али ал-Мисри ал-Калкашанди (شهاب الدين أبو العباس أحمد ابن علي المصري القلقشندي) (1355-1418) – египетский ученый, географ, математик Мамлюкской эпохи, автор 14-томной энциклопедии под красивым названием «Субх ал-а'ша фи китабат ал-инша'» ("صبح الأعشى في كتابات الإنشاء"), что переводится как «Заря для подслеповатого в искусстве писания». Широко известный в арабском мире этот литературный труд европейским ученым стал известен только в конце XIX в. В 1879 г. немецкий арабист Г.Ф. Вюстенфельд (Wuestenfeld) составил общее содержание энциклопедии ал-Калкашанди. А в 1884 г. востоковед В.Г. Тизенгаузен опубликовал перевод на русский язык извлечения из энциклопедии, относящиеся к Золотой Орде, которые представляют для нас особый интерес (Тизенгаузен, 1884:395-416). И только в 1913-1920 гг. по инициативе египетского ученого Ахмеда Зеки (ум. в 1934 г.) удалось собрать в Каире все 14 томов энциклопедии ал-Калкашанди. В 1928 г. шведский арабист В. Бёркман (Bjorkman) написал специальную монографию о труде ал-Калкашанди, которая и на сегодняшний день имеет свою значимость в плане всестороннего анализа сочинения средневекового ученого. И.Ю. Крачковский в своем фундаментальном труде «Арабская географическая литература» подробно описал историю изучения этой важной мамлюкской энциклопедии (Крачковский, 1957:411-416).

Энциклопедия ал-Калкашанди прежде всего представляет собой не только руководство для катибов (كاتب), т.е. представителей административной работы при государственной канцелярии Египта, автор так же, как и многие энциклопедисты того времени, включил данные по истории, географии и литературе. Средневековый географ описывает политическую, административную систему Египта, Сирии и разных государств, которые находились в деловых отношениях с Египтом, в том числе отношения Золотой Орды с Мамлюкским султанатом. Энциклопедия состоит из десяти больших отделов, которые в свою очередь распадаются на тома. Работа над этим сочинением длилась с 1389 по 1412 год, однако дополнения в него ал-Калкашанди вносил до самой своей смерти.

С третьего по пятый том второго отдела отведены историко-географическим сведениям о Мамлюкском Египте и странах, не подчиненных Египту, и в первую очередь «землям Чингиз хана», которые автор разделил условно на две группы: Иран (земли Мавераннахра и Туркестана) и Туран (с территориями Хорезма и Кыпчака). Вторая группа в истории именуется Золотой Ордой.

ни ал-‘Умари, ни ал-Калкашанди лично не были на землях Дешт-и Кыпчака, поэтому знали о нем крайне мало. Ал-Калкашанди в основном опирался на сочинения ал-‘Умари, но также дополнил сведениями огромное количество известных в средневековой научной литературе арабских источников. В описании сведений о географии Золотой Орды ал-Калкашанди использовал труды довольно знаменитых ученых XIV в., таких как Абу-ль-Фида (1273-1331) "Таквим ал-булдан" ("Упорядочение стран"), "ат-Тарих" ("Летопись"), Ибн ал-Асира (1160-1234) "ал-Камил фи-т-тарих" ("Совершенство по части летописания"), Ибн Халдуна (1322-1406) ("Китаб ал-ибар ва диван ал-мубтада ва-л-хабар фи айям ал-араб ва-л-аджам ва-л-барбар ва ман асарахум мин зави-с-султан ал-акбар" ("Книга назиданий и сборник начала и сообщения о днях арабов, неарабов и берберов и тех, кто был современником их из обладателей высшей власти"), Ибн Хаукал "Китаб ал-масалик ва-л-мамалик" ("Книга путей и государств"), Масуди (ум. в 956 г.) "Мурудж аз-захаб ва маадин ал-джавахир" ("Промывальни золота и копи самоцветов").

Ал-‘Умари и ал-Калкашанди называют Золотую Орду Хорезмом и Кыпчаком, авторы рассматривают ее в первую очередь как потенциального торгового партнера и военного союзника Мамлюкского Египта. Пиком этого дипломатического союза, начиная с 60-х годов XIII в. «до последнего времени», как отметил ал-‘Умари, а затем и ал-Калкашанди, брак Мамлюкского султана с родственницей Узбек хана в 1320 г.

В своем сочинении ал-Калкашанди практически повторяет сведения ал-‘Умари о границах и протяженности Золотой Орды. Ал-‘Умари вначале приводит общие данные по длине и ширине государства, которые традиционно определяются количеством дней или месяцев пути торговых караванов. Иногда даются лишь указания крайних пунктов, которые были хорошо известны средневековым арабским купцам. Так, например, западной границей страны называется Стамбульское море, или Румское море (нынеш-

нее Средиземное море). Ал-‘Умари дает следующее описание протяженности территории Дешт-и Кыпчак: «Длина этого государства от моря Истанбул до реки Иртыш шесть месяцев пути, а ширина его от Булгара до Железных Ворот (باب الحديد) около четырех месяцев пути» (Lech, 1968:558).

Иногда при передаче неарабских географических названий встречаются неточности со стороны ал-Калкашанди. Так, например, если ал-‘Умари писал «сир» (سير) о Сибири, то ал-Калкашанди передал это слово как «сир» (سير), опустив при этом букву «б». Или река Иртыш у ал-‘Умари «артис» (أرتيس), то у ал-Калкашанди «арис» (أريس), т.е. без буквы «т». Географическое название «Карпаты» ал-Калкашанди обозначил арабскими буквами «кшга-таг» (كشغانتاغ). Здесь тоже имеет место ошибочное понимание текста переписчиком, который принял арабскую букву "ر" за "ش", "ف" за "غ". Конечную букву "ت" ал-Калкашанди посчитал лишним дублированием буквы "ت" в начале второго слова. Изначально же у ал-‘Умари это слово было обозначено как «карфат-таг» "كرفات-تاغ", под которым понимается название Карпатских гор.

Такие искажения часто представляет трудности для исследователя при понимании смысла текста, поэтому приходится обращаться к исконному тексту, в данном случае к сочинению ал-‘Умари. Эту кропотливую работу в свое время выполнил В.Г. Тизенгаузен.

Иногда же ал-Калкашанди повторяет ошибку своего предшественника ал-‘Умари. Например, при отождествлении города Баку с Дербендом. Ал-‘Умари пишет: «Город Баку – один городов территории Ширван, при нем есть Железные Ворота (باب الحديد), которые Тюрки называют Демир Капу. От Железных Ворот, которые означают город Баку, до границ государства ал-Хитай со стороны Сибир и Ибир караван идет пять месяцев в пути, это – длина этого государства. От реки Джайхун до реки Туна (Дунай) путь каравана занимает четыре месяца, это – ширина этого государства» (Lech, 1968:561). Ал-Калкашанди цитирует ал-‘Умари без внесения поправок.

Ал-‘Умари и ал-Калкашанди в своих сочинениях приводят тюркские географические названия известные в средневековье. Они называют реку Амударью Джейхун, Сырдарью – Сайхун, Аральское море – Хорезмским озером, Каспийское море – Хазарским и т.д.

Подробно у ал-‘Умари описана река Итиль (Волга) от истока до впадения в Хазарское море (ныне Каспийское море). При этом автором были в точности описаны русла реки и ее притоки. Ал-Калкашанди цитирует сведения ал-‘Умари, и добавляет, что Итиль больше нила втрое. Город Сарай, который оба географа отмечают на берегу Итиля на самом деле Новый Сарай (سرای الجديد), или как его еще называли Берке-Сарай (سرای برکی). Дунай (تونا) по сведениям авторов, шире рек Тигра и Евфрата вместе взятых.

Сайхун (Сырдарья) течет среди камышей и песков под городом Жент три дня и там поворачивает. Между устьем Джайхуна и рекой Шаш (Сырдарья) около десяти дней пути. Наиболее точно описал ал-Калкашанди Хорезмское море (ныне Аральское море), которое хорошо было известно арабским средневековым авторам. Ал-‘Умари, а позже и ал-Калкашанди, приводят сведения о расстояниях между реками Дешт-и Кыпчака: «В этом государстве известно множество рек, такие как Сайхун, Джайхун, Туна, Итиль, Йайик, Тан, Торлу. От Сайхуна до Туна четыре месяца пути, между Сайхуном и Джайхуном пятнадцать дней, от Джайхуна до Йайика пятнадцать дней, от Йайика до Итиля десять дней, от Итиля до Тан один месяц, от Тана до Торлу десять дней, от Торлу до Туна один месяц пути» (Lech, 1968:561).

Ал-Калкашанди также цитировал сведения ал-‘Умари «о путях, ведущих в это государство». Им отмечен путь по суше от Хорезма до Сарая, длина которого составляет месяц с половиной пути, а затем – морской путь от Александрии через Средиземное море до Черного и Азовского морей. На пути от Хорезма до Сарая ал-Калкашанди отметил два города: Уаджак и Кутлуд (وجاك وقطلود). А у ал-Умари они отмечены как Уахак и Кутлукент (وحق وقطلوکنت) (Тизенгаузен, 1884:220).

Что касается информации о правителях государства, то ал-Калкашанди пользуется сведениями не только ал-‘Умари, но также Ибн Халдуна и Ибн ал-Асира. Ал-Калкашанди приводит хронологию правления от Бату (1227-1255), до Токтамыша (1378-1395). В разных источниках в написании монгольских и тюркских ханов имеются расхождения, и до сих пор нет единого общепринятого написания их имен. Особое внимание арабско-мусульманскими авторами уделяется времени правления ханов Берке и Узбека, как времени утверждения и расцвета ислама в Дешт-и Кыпчаке. «Он (Узбек) – мусуль-

манин праведного ислама, открыто демонстрирует свою религиозность и приверженность шариату, соблюдает совершение намаза и проявления усердия во время поста» (Lech, 1968:568), пишет ал-‘Умари. При этом авторами отмечается частое отхождение от канонов шариата в пользу свода законов Чингиз хана под названием Яса: «Несмотря на распространение ислама среди этих народов и признания ими двух свидетельств, во многих делах они нарушают заповеди ислама. И первый из этих народов и последний не следуют Йасе (Закону) Чингиз Хана, насколько следуют ему другие народы. Хотя они наказывают друг друга суровым наказанием за ложь, прелюбодеяние, отказ или нарушение договоров и обещаний. Если их правители гневаятся на кого-либо из своих подданных, то забирают его имущество и продает его детей. А также в случае кражи, обворованный имеет право взять себе имущество вора и его детей, и продать их» (Lech, 1968:564).

В сочинения авторов включены также сведения о денежном обращении в Золотой Орде. Ал-Калкашанди и здесь опирался практически полностью на ал-‘Умари. По свидетельству ал-‘Умари в государстве имели хождение серебряные монеты. Денежной единицей Золотой Орды был дирхем. Один динар был равен шести дирхемам. В качестве сыпучих мер брался ратл. Один ратл равнялся 330 дирхемам, и вес его составлял чуть более 1 кг [Хинц, 1970:34]. Об этом так пишет ал-‘Умари: «Зерно у них продается только в ратлях. Они говорят: «Того-то по столько-то ослиной ноши. А каждая ослиная ноша у них равна сто ратлям. Средняя стоимость на пшеницу два с половиной динара, маш по такой же цене, ячмень по два динара, по такой же цене просо, джауарс по такой же цене или немного выше, но в большинстве своем его стоимость такая же как стоимость пшеницы и ячменя. Средняя стоимость баранины один дирхем за каждые три ратля». Ал-Калкашанди же, приводя цены на продукты, упустил одну важную деталь: ал-Умари, указывая цены на пшеницу, просо, маш, ячмень и джауарс, брал за единицу измерения «ослиную ношу», которая равнялась ста ратлям, а не сам ратл (Тизенгаузен, 1884:242). Этот нюанс не был принят во внимание ал-Калкашанди. И таким образом, цены по его расчетам оказались очень высокими.

С неким восхищением описывают ал-‘Умари с ал-Калкашанди кыпчакских воинов: «Что касается военного порядка и предусматри-

вающего это закона, то известно, что не передавалось ни в древней, ни в современной истории о таком многочисленном войске султана, которое объединилось у них. Они превосходят по мощи, выносливости и по покорности султану. И не ради месячной оплаты и не в ожидании богатства. Напротив, когда они возвращаются с боя (битвы) и войны к спокойствию и мирной жизни, султан взимает с них «ал-калян»³, «ал-кубджур»⁴, ал-улак⁵, ал-бадрака⁶. И это не раздражает и не огорчает их, они выплачивают их покорно. Когда они готовятся к бою, демонстрируют свое военное орудие и другое снаряжение своим начальникам, показывают свою готовность до нитки с иголкой и их наказывают (военачальники) за небрежность и упущения с оружием (Lech, 1968:626).

По свидетельству ал-'Умари, при управлении государством большую роль играли беклербеки (или улукбеки), которые управляли военными делами и везири, ведавшие государственной казной.

В своем сочинении ал-Калкашанди, так же как и ал-'Умари, для обозначения монгольских *нойонов* или тюркских *беков* использовали арабское обозначение *эмир* (أمير). Как свидетельствует ал-'Умари, жены ханов также принимали активное участие в жизни государства: «Хатуны (знатные женщины) принимают участие в управлении государством вместе с ними (халифами), а также в издании указов, более чем у них. Мы не видели в наше время, и не слышали от кого-либо в близкое нам время, чтобы женщина настолько полновластно управляла, так управляет она... Я ознакомился с большим количеством грамот, изданных правителями этого государства в эпоху Берке и тех, кто (правил) после него. В них (было следующее): Мнения хатун и эмиров сошлись на таком-то или тому подобное» (Lech, 1968:569).

Ал-Калкашанди упоминает о налогах в государстве, которые он обозначил по-арабски *харадж*. В Золотой Орде налоги назывались тюркским словом *чыгыш*, что переводится как «выход» (Григорьев, Фролова, 1999:127-128).

При описании растений, плодов и продуктов питания в Дешт-и Кыпчаке ал-Калкашанди ограничился только сведениями ал-'Умари. «Их (кыпчаков) питание состоит из пшеницы, ячменя, проса, которое у них называется арзен, маш и джауарс, похожий на зерно трилистника» (Lech, 1968:568) пишет ал-'Умари. И далее в этом же источнике далее автор отмечает: «Большая часть его подданных живут в шатрах в степи. Питание их состоит из их животных: лошади, коровы, овцы. Посевов у них мало, пшеницы и ячменя меньше всего, что касается бобовых, то их почти не имеется. Из посевов у них больше всего просо. Из него состоит их еда. Оно произрастает на всей их земле» (Lech, 1968:567).

Ал-'Умари упоминает об одном плоде, «похожего на инжир» под названием батенк, которое написано было ал-'Умари без диакритических точек, что усложняло прочтение этого слова. У ал-Калкашанди оно было написано тоже в искаженном виде. В.Г. Тизенгаузен обратился к труду знаменитого арабского ботаника Ибн ал-Байтара (ум. в 1248 г.) и выяснил, что правильное чтение этого плода *батенк*, которое соответствует обозначению «базинджан», т.е. баклажан (Тизенгаузен, 1884:212).

И действительно, баклажан по своему внешнему и внутреннему виду, по цвету похож на инжир.

Заключение

В целом, подводя итог, можно отметить, что сведения о Дешт-и Кыпчак в энциклопедиях ал-'Умари и ал-Калкашанди являются не просто географическим описанием, в них также содержится много исторических, этнографических сведений, которые представляют исключительный интерес как для истории Казахстана, так и для Средней Азии. Эти сведения уникальны и нуждаются в дальнейшем переводе и источниковедческом анализе.

³ القلان установленная мера дирхамов, уплачиваемая в казну государства [3, 625]

⁴ الفجور одна из разновидностей выплат [там же]

⁵ الألاق мера уплаты в почтовых лошадях [там же]

⁶ البزقة мера уплаты в соколах [там же]

Литература

- Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.IV. – М.: Академия наук СССР, 1957. – 919 с.
Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – 564 с.
Das Mongolische Weltreich: al-Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masalik al-absar wa mamalik al-amsar, edited by Klaus Lech. Wiesbaden. 1968. – 641 p.
История Казахстана в арабских источниках. Т. 1. – Алматы: Дайк-Пресс. 2005. – 711 с.
استخدام المصادر وطرق البحث في تاريخ الإسلام العام وفي التاريخ المصري الوسيط. تأليف الدكتور علي ابراهيم حن. القاهرة: مطابع الإسلام، 1997. ص. 213.
Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. – М.: «Наука», 1970. – 149 с.
Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди // Историография и источниковедение стран Азии и Африки. – Вып. XVIII. – СПб., 1999.

References

- Krachkovskiy I.Yu. (1957) Izbrannyye sochineniya. T. IV. – Moskva: Akademiya nauk SSSR - 919 p.
Tisengausen V.G. (1884) Sbornik materialov, odnosyashihya k istorii Zolotoi Ordy. T.1. Izvlecheniya iz sochineni arabskih. – Sankt-Peterburg – 564 p.
Das Mongolische Weltreich: al-Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masalik al-absar wa mamalik al-amsar, edited by Klaus Lech. Wiesbaden (1968) 641 p.
Istoria Kazakhstana v arabskih istochnikah. (2005) T.1. Almaty: Daik-Press. 711 p.
استخدام المصادر وطرق البحث في تاريخ الإسلام العام وفي التاريخ المصري الوسيط. تأليف الدكتور علي ابراهيم حن. القاهرة: مطابع الإسلام، 1997. ص. 213.
Hints V. (1970) Musulmanskiye mery i vesa s perevodom v metrisheskuyu sistemu. Moskva: "Nauka" – 149 p.
Grigoryev A.P., Frolova O.B. (1999) Geograficheskoe opisanie Zolotoi Ordy v entsiklopedii al-Kalkashandi // Istoriografiya I istochnikovedenie stran Azii I Afriki. Vyp. XVIII, SPb.

Kortabayeva G.K.¹, Sarsen Sh.M.²

¹the candidate of Phylology, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: turki_alemi@gmail.com

²master, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: shaki-94@mail.ru

FUNCTIONS OF TURKIC MUSICAL INSTRUMENTS IN SHAMANISM

Before the adoption of Islam, the Turkic peoples practiced shamanism and Tengry.. Traditional musical instruments are one of the most complex and important forms of historical ethnography. The article considers traditional musical instruments of the Turkic peoples and their role in shamanism. Shamanism includes magic, shamanism and Islamic faith. Including, the motive of bow in shamanism to ancestors, heroes, is analyzed through folklore texts. The article deals with shamanic instruments like dangyra, dabyl, asatayak, kobyz, sasgen.

Key words: Turkic people, musical instruments, shaman, shamanism, myth.

Кортабаева Г.К.¹, Сарсен Ш.М.²

¹ф.ғ.к, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: turki_alemi@gmail.com

²2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shaki-94@mail.ru

Түркі халықтарының музыкалық аспаптарының шаманизмдегі функциясы

Түркі халықтары ислам дінін қабылдағанға дейін шаманизм, тәңіршілік сынды діндерді ұстанды. Дәстүрлі музыкалық аспаптарды зерттеу – тарихи-этнографияның ең күрделі де маңызды нысандарының бірі. Мақалада түркі халықтарының дәстүрлі музыкалық аспаптары мен олардың шаманизмдегі рөлі туралы айтылады. Бақсылық сарында магия, шаман, ислам ұғымдары араласып келеді. Соның ішінде, ата-баба, батырлар әруағына сыйыну сарыны фольклорлық мәтіндер арқылы талданды. Шамандар қолданған даңғыра, дабыл, асатаяқ, қобыз, сазген сынды аспаптар туралы қарастырылды.

Түйін сөздер: түркі халықтары, музыкалық аспаптар, бақсы, шаманизм, миф.

Кортабаева Г.К.¹, Сарсен Ш.М.²

¹к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: turki_alemi@gmail.com

²магистрант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: shaki-94@mail.ru

Функция музыкальных инструментов в шаманизме у тюркских народов

У тюркских народов до принятия ислама существовала религия, как шаманизм и тенгризм. Традиционные музыкальные инструменты являются одной из самых сложных и важных форм исторической этнографии. В статье рассматриваются традиционные музыкальные инструменты тюркских народов и их роль в шаманизме. Шаманизм включают в себя магию, шаманизм и исламскую веру. В том числе, поклонение шаманизму предков, героев анализируется через фольклорные тексты. В статье рассмотрены шаманские инструменты, как дангыра, дабыл, асатаяк, кобыз, сазген.

Ключевые слова: тюркские народы, музыкальные инструменты, шаман, шаманизм, миф.

Introduction

Musical instruments – a life story, customs and traditions of our people, outlook, the main heritage of art, spiritual and cultural wealth. Studying of such wealth is one of the major objects in the history and ethnographies. Our musical heritage which is going back to a Turkic era has wide experience. Some of them, since 18-19th centuries, studied and wrote the Russian, Western European travelers and ethnographers who have come to the Turkic steppe, including to the Kazakh land.

They wrote about the songs, verses, legends and epodes, except a musical instrument of the Kazakh people, and told about features of the general Turkic people. Traditional musical instruments are one of the most irregular and important shapes of historical ethnography. Their ethnic origin and roots are connected with life of ancient tribes and the people which lived B.C. Musical instruments change also from time to time with different extent of changes in society, and today their history is one of the major tasks.

The history of musical instruments of the Kazakh people has begun with Abu Nasr al-Farabi. Works as many musicians A. Margulan, A. Seydimbek, E. Tursynov, A. Mukhambetov, G. Omarov, Z. Dzhakisheva have made a big contribution. The famous instrumentalist-ethnologist, the cultural figure of Kazakhstan Dzhakisheva Zabira Sypatayevna has written many researches on musical instruments of the Kazakh people and musical instruments of the Turkic people.

Nevertheless, today comparative studying of traditional musical instruments of the Turkic-speaking people hasn't come to system. When studying musical instruments of any people it is important to note that their sound features and origin of material at first are considered. Sound feature of each device has its size and functionality in the concrete environment, and the element is a marker of his name. Today, when we have a set of traditional musical instruments, they are considered only as musical instruments.

In the history of traditional musical instruments a specific place is held by Shamanism.

Though Islam has been widely inhabited by people, breaking the culture of the shaman and art of Shamanism, traces of Shamanism (tengry) have been kept in their deception. The word "Shamanism" is used in Western Europe though each people call it shamans by name: Altai, Khakas, Tuvanes the Yakut – a oyun; Eskimos - Angakok; Inhabitants of Semangi, Melaka - Halak; Melanavas from the

island of Kalimantan – an Orangh; Teams of the people of North America - Pookhakut; Nepalese - to a podzhu and others.

At first the switch was used in Kazakh in meaning "the shaman". And from the historical point of view it was a word root; Additional type. Nowadays "kam" root isn't being used individually. In the Middle Ages Turkic languages and also some more of modern breeding languages (Tuva, Tofa, Altai, The Yellow Uyghur, the Khakas, etc.) "kam" means "bakhsy". In Karayim language the word "switch" means "shaman". From these comparisons we can find that the word "bakhsy" was also used in "switch" meaning in ancient times.

The main thing in Shamanism are rituals of Shamanism. Tanks are the Persian word. The behavioral relations are based on thinking method. The magic has to influence the real world. During these actions there is a number of short stories which gradually form mythology of certain people. The shaman was always a fan of worship: he served the holy sites, gave birth to the child, was engaged in diseases by transplantation. The ceremony was the main feature of the shaman. Gardens are related to various rituals with a drum, heat, noise and a sound. T.M. Mikhaylov studying life of gardens says: "Gardens - a certain actor performed by the customs. Their play, their dance, their swindlers, their curve sounds and shouts of their shadows are scenic performances" (Mikhaylov, 1967: 25).

According to Konyratbayev, "the skill of magic includes magic, the shaman and Islamic concepts. Including ancestors, worship of heroes is strong. When healing cats and yellow cats he has been captured by the rider on a horse, knowing language of all sacred forces. Language of courting is closely connected with national poetry".

The percussion tools used during an early era, connected with religious rituals, mythological legends, magic rituals were the most striking examples of ancient patterns. Among them there are Asian, stubborn and manual signaling devices. These were the first tools in community which aggravated and protected predatory animals as a security measure, and then took the important place in religious traditions. (Dzhakisheva, 2008: 182).

Above-mentioned noise tools are closely connected with Shamanism in their ethnic origin and scales and became an important part of religious rituals of shamans. From them it is clear, about customs and traditions of our people and also about spiritual life of other Turkic people. For example, in the Khakass people the Shamanism of 9 boys and

7 girls who were used during the religious rituals (Moscow, 1957 was always used: 392).

Nine boys show here that future parents of Turk. In Kazakh he says: "... «...Türikten örbigen eldi toğız deydi, tartatın küy aspabın qobız deydi» Hakas-shamans show unity and relationship of the Turkic tribes representing nine sons in a cannon pipe. And here belief that an image of seven girls here - continuity of life (Dzhakisheva, 2008: 182-183).

By meaning of these devices which they resort to unlimited forces, tricks, a trance, a conversation, "mix-up of communication between men and women", prevention of a catastrophic event of diseases of the person and animals. Female shamans are considered as keepers of the highest world and the lowest world, the keeper of rituals. They have fixed hands on the head, the suspended hats, various threads and fabric covering a face. Female shamans not only recover from a disease, but also are considered as overwhelming force for mothers and babies (Dzhakisheva, 2008: 183).

Among shamans there is a belief that "spirit, the advantage and possession of demons". According to their beliefs: "After the death of the person he will continue the life in the lowest world. His soul comes back to the owner, and then enters the newborn. In the winter he hasn't buried the dead. They have been kept at deer, deer and kept on the earth. The woman has been buried with copper, cymbals and jewelry" (Moscow, 1965: 655). Here some of today's popular beliefs which begin with popular beliefs which still exist among the population and still have a heat of cruel ghosts.

"... From the religious point of view, the gold ships are considered as a link between dead and live. The top rider was a horse for the victim devoted to Tengri and the Underground king. The people eat the horses, and skins hang on a birch. Shaman used a special dress and a gadget. One part of alarm is filled with skin and decorated with various rituals. Inside there is a wooden cudgel which has the human form. Traditions have been also created among Altai in ancient rituals, such as "glowworm" and "peacock", by means of curve and curve tools" (Moscow, 1965: 299-302).

One of the Turkic-speaking people - sakha (Yakuts) who from early age maintained gardening tradition (Shamanism). Sakha, it is considered the keeper of spirits, there also mentioned women shamans. Their courage is considered higher and stronger than men. "The person whom the tutor has given fills spirit of the dead. There is a belief that the shamans living in the top world (to the west of

the third layer of the sky), get to an image of large animals, such as bear, bull, black slaves and fall to the ground (Moscow, 1965: 299-302).

In 18-19th centuries looking at the studied data, from now on we can see that the Shamanism is widespread among the Turks living in the northern Altai Mountains, and even there is no shamelessness shadow between Kazakhs and later divine religion today. Today many stories about a kobyz, his origin, have extended on all people. When it is said kobyz, it reminds Korkyt. Korkyt has grown from the earliest age as a clever man. At that time was miracle to all music instruments. However he doesn't want to be content with it, and he wants to create the new tool for a sound of people and animals, the phenomena and sounds in the nature. Thought a lot on it. He has cut down a chest and has made the instrument. But it is unimportant what to do and as to do it. Dates are so big. Once he was tired, his eyes have fallen, and dreamed him. The angel enters in a dream.

He has told the boy: "Korkyt, the kobyz you are making is like a six-year-old camel. And there is you should Oskin of a camel, a horn. These are lyrics. Korkyt woke up immediately, and wrote down this

«Qarağaydıñ tübinen
Qayırip alğan qobızım,
Üyeñkiniñ tübinen
Üyirip alğan qobızım,
Jelmayaniñ terisin
Şınaq qılğan qobızım,
Ortekeniñ müyizin
Tiek qılğan qobızım,
Besti ayğırdıñ quyırığın
Işek qılğan qobızım,
Qulağıñdı burayım,
Osı aytqanı bolmasa,
Qayırip jerge urayın».

In their rituals there were carpets, skulls, bones, owls, wolves or sea eagles. He also considered that he shamelessness of the person who has been crippled by voice of the calling device in treatment of patients promoted a disease. About it, the traveler ethnographer Pfennig, says: "shamans use as treatment of diseases the musical instrument kobyz" (Pfennig, 1889: 73).

The first Kazakh ethnographer Shokan Valikhanov has also written about famous Koylybay shaman among Kazakhs. "... It is clear, that famous Koylybay when he couldn't go to far used to send his musical instrument kobyz. There is another story about the shaman Koylybay, extended among other countries: "The shaman who knows kobyz's quality has been tied to a thick tree. Kobyz was the first who has escaped from the dense dust going from

rails of horses. When people have seen it, they were frightened and have escaped” (Valikhanov, 1985: 159-160).

Kuishibai Abdurakhpanovich Kipchak is the famous pianist, the remarkable person, unprecedented kobyz player. In all historical works and legends there was name of Koylybay after Korkyt. The poet Hamitbiek Musabai in the poem “Farewell Koylybay” tells about the kobyz and sacred qualities of Koylybay:

*Qart Qoylybay – qobızınıñ abızı,
Şejiredey sayrap jatır ärizi.
Qatar jürer qos anarday qaşanda,
Zamananıñ aqıqatı, añızı.
Ol qobızben – qara tastı söyletken,
Ol qobızben – tal besikti terbetken.
Ol qobızben – seldi bwıp surapıl,
Ol qobızben – şw asawdı üyretken.
Ol qobızben – qara bulttı qaq tilgen,
Ol qobızben – aqboz üydi tiktirgen.*

According to beliefs of northerners, the owner of the fairy tale likes to listen to fairy tales and kobyz sounds: “... When the chorus goes to the wood to hunt and execute fairy tales, the owner of the wood listens to appearance of the man, often... Hunters usually carried shamans when they hunted because they have told the owner to tell the fairy tale with kobyz” (Dyusen, 1988, 26).

And in some Turkic people, by means of instrumental music, they were taught animals. Among the Altai Turkic people of a bird sang and danced with a pipe sound (Dzhakisheva, 2012: 133).

In the 14-15th centuries the poet Akhmaddi written in medieval Turkic language has been kept in fund of the British museum till today. As it was mentioned in the book, musical instruments of the Turkish-speaking people were always present at Aytys. There are: tambour, ud, shyn, kobyz, rubab, gizhak, kungir and jetigen. Kobyz who goes against a tambourine:

*Bazardağı narqın buzdım tambwrđıñ,
Tälkek qıldım, taza esten tandırdım, –*

declares the goddess as the instrument of special creation (Tarakti, 1992: 68).

Here what we have found about depth of history of the kobyz-tool which we have reached in the past, colors of a brown voice of the steppe and color of birds. For the first time when using heat and using heaters it was the sazgen tool. There is a legend of this country about which it was said:

“...Nearly hundred years ago, In the 4-7th centuries there was a wise person who watched life of bird with the name Abuskatya Kulgary, studying laws of the nature, watching mood of the space

world, and lived in such a way. All sounds and voices which are found in the nature have been penetrated by the goddess of the goddess which is known as “sazgen”, “a sound, sound of wealth” (Haimoldin, 1982).

Here it seems that to the musical instrument was given the name of musical instrument of the God. Zahir Dzhakishevoy has one more legend connected with Abushakir Kulagara:

“... According to elderly people of advanced age, Abushakir has told Korkyt at young age how to make kobyz” (Dzhakisheva, 2012: 126)

Afanani al-Sakhavi, the Arab scientist, writes about existence of the device, similar known to the Middle Ages: “Some of these devices create some distinctive sounds. These sounds can’t be found in a human voice or even in the nature” (Bahman, 1972: 373).

The famous ethnographer A. Eykhkhorn who has arrived to Central Asia, including the Kazakh steppes, has written one of stories of the country which is connected with this musical instrument: “The Lord has created the person from clay, but he was not alive. Then God has enjoined to play to the assistant Dzhibril on sazgen. The voice of sazgen has given life to Adam and has recovered him” (Ekhkhorn, 1963: 144).

Thus, the cradle of the goddess was created as an example for all quick-tempered kobyz which have arisen during a post-era. Musical instruments, since centuries-old history of our nomadic people living in the Great steppe developed in harmonies with natural phenomena. They have saved up various sounds in the nature and have got used to variety of living beings.

Range of sound tools includes wind instruments. Among them there are sibyzgy (Kazakh, kalkarsky, Karachay, Kyrgyz), sybysky (Altai), sygyrtkysh (Altai), a sygyrtky (Telutin). Al-Farabi says that Turkic people made wind instruments from reed.

Perhaps, old people probably heard a sound of reed which proceeded from strong wind. History of wind instruments from clay, bones and horns is in the deep. Ancient turk-mongolian shamans talked to Kok-Tengri and Khan Tengri decorated with gemstones and silver coins.

And other data are prepared by a musical instrument of buryat shamans from the girl’s lungs. One of these drums is stored in fund of Museum of Anthropology and Ethnography of people of the world in St. Petersburg.

Playing on the sazgen tool is widely spread among the Altai Kazakhs. They say: “Horses stop only for it’s sound, and he has a legend: “The

famous girl from Burabay living in Altai puts herself to horse with the name Bayar-Murena while marrying to someone. Saury, having noticed her, has taken a lip and rejected her. Having returned, the horse has gone to a pantheon of Burabaya, has touched his shoulder and has touched his shoulder. Understanding secrets of the sound of sazgen people from the village Otay started to call the “Mountain Burabay” (Dzhakisheva, 2012: 118-119).

Conclusion

Traditional musical instruments of our people promoted a long story of the country together with people and have helped to create own genealogy. All traditional musical instruments of the Turkic people come from an early bronze age. The first samples are found in the illustrated stones.

All Kazakh poets, heroes, and singers say about traditional musical instruments while singing. Musical instruments such as dangyra, asatayak, kobyz, sazgen, sybyzgy which are used by shamans have connection not only with music, but also in the harmony with the nature.

The Shamanism is the historically developed ancient culture which has deeply taken roots at the beginning of life. This global phenomenon which has occurred on the way of development of people of the world. The Shamanism is connected with magic, animism, fetishism and a totemizm. Still the essence of sculptural, curve tools has changed, but the nature of tradition hasn't changed. Our instruments which began with gossips, tell about human outlook and life at that time. Nevertheless, in early times shamans used in rituals instruments such as asatayak, dangyra, kobyz and other musical instruments.

References

- Zhakisheva Z.S. Aspaptanw (archeologiyalyq jane tarihi-etnographiyalyq zertteu) Monographiya. – Almaty, Qazaq tarihy, 2012.
- Mikhaylov T.M. K voposu o shamanizme I shamanskoj poezii. Teoriya problem vostochnoi literatury. – M., 1967.
- Zhakisheva Z.S. Qazaqtyn dasturli muzykalyq aspaptary. Akmaty: Almatkitap, 2008.
- Narody Sibirii. Kachintsy. – M.: izdatelstvo AN SSSR, 1957.
- Narody Sibirii. Nganasy, yakuty. – M.: izdatelstvo AN SSSR, 1965.
- Pfennig R.A. O kirgizskih I sartovskih narodnyh pesniyah. “Etnographicheskie obozreniye”. – SPb., 1889.
- Walikhanov Sh. Tangiri Quday // Tangdamaly.- Almaty: Jazushy, 1985.
- Duisenov M. Gasyrlar sazy, – Almaty: Jazushy, 1988.
- Taraqy A. Kuy shejire. – Almaty: Kramds-Yassau, 1992.
- Khaymoldin O. Sazgen // Qazaq ayelderi. 1982. – №9.
- Bakhman V. Sredneaziatskiye istochniki o rodine smychkovykh instrumentov // Muzyka Azyii I Afriki. –M: 2 1963.
- Eichgorn A. Muzykalno-etnographicheskie materialy. –Tashkent, 1963.

Әдебиеттер

- Жәкішева З.С. (2012) Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу): монография. – Алматы: Қазақ тарихы.,
- Михайлов Т.М. (1967) К вопросу о шаманизме и шаманской поэзии. Теория проблемы восточной литературы. – М.
- Жәкішева З.С. (2008) Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. – Алматы: Алматыкітап.
- Народы Сибири. (1957) Качинцы. – М.: Издательство АН СССР.
- Народы Сибири. (1965) Нганасы, якуты. – М.: Изд-во АН СССР.
- Пфенниг Р.А. (1889) О киргизских и сартовских народных песнях // «Этнографические обозрение». – СПб.
- Уәлиханов Ш. (1988) Тәңірі құдай // Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985.
- Дүйсенов М. Ғасырлар сазы. – Алматы: Жазушы.
- Тарақты А. (1992) Күй шежіре. – Алматы: Крамдс-Яссауи.
- Хаймолдин О. (1982) Сазген// Қазақтың әйелдері. – №9.
- Бахман В. (1972) Среднеазиатские источники о родине смычковых инструментов // Музыка Азии и Африки. – М., – Вып 2.
- Эйхгорн А. (1963) Музыкально-этнографические материалы. – Ташкент.

Байсұлтанова К.Ш.¹, Маулит Б.²

¹с.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті, baisultan_k@mail.ru

²магистрант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: 2010zere@gmail.com

**ҚХР ШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ІСКЕРЛІК
МӘДЕНИЕТІНІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ НЕГІЗІ**

Бұл мақалада іскерлік мәдениет ұғымына кеңінен тоқталып, Қытайдың шаруашылық және іскерлік мәдениетінің ерекшелігіне талдау жасалды. Авторлар қытайдың дәстүрлі мәдениеті мен қазіргі заманғы қытайдың шаруашылық және іскерлік мәдениеті арасындағы байланысты саралаған. «CNPC» Қытай мұнай компаниясындағы қытайдың дәстүрлі мәдениетінің іскерлік мәдениетіне ықпалы қарастырылған.

Түйін сөздер: іскерлік мәдениет, Конфуцийандық ілімі, буддизм, іскерлік қарым-қатынас.

Baisultanova K.Sh.¹, Maulit B.²

¹Candidate of Political Science, Associate Professor, Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, e-mail: baisultan_k@mail.ru

²master student, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, e-mail: 2010zere@gmail.com

Conceptual basis of economic and business culture of PRC

This article covers the concept of business culture and analyzes the peculiarities of China's economic and business culture. The authors have analyzed the relationship between Chinese traditional culture and modern Chinese economic and business culture. The influence of Chinese CNPC traditional culture on the Chinese business culture has been studied.

Key words: business culture, Confucianism, Buddhism, business communication.

Байсұлтанова К.Ш.¹, Маулит Б.²

¹к.п.н., доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: baisultan_k@mail.ru

²магистрант, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: 2010zere@gmail.com

Концептуальная основа хозяйственной и деловой культуры КНР

В этой статье рассмотрена концепция деловой культуры и проанализированы особенности хозяйственной и деловой культуры Китая. Авторы проанализировали взаимосвязь между традиционной китайской культурой и современной китайской хозяйственной и деловой культурой. А также рассмотрено влияние традиционной культуры китайской нефтяной компании «CNPC» на деловую культуру Китая.

Ключевые слова: деловая культура, конфуцизм, буддизм, деловое общение.

Кіріспе

Қоғам экономикалық іс-әрекетсіз өмір сүре алмайды. Оның әр алуан түрлері елдің экономикасын құрайды. Бұл жерде адамдар, яғни жұмыс күші өндіріс құралдарымен байланысқа түседі. Еңбек құралы және еңбек өнімі арасындағы тығыз байланыстан өндіріс нәтижесі, яғни азық-түлік, өнеркәсіп тауарлары, әр түрлі қызмет ету түрлері пайда болады.

Шаруашылық – бұл өте кең ұғым. Оны үш деңгейге бөліп қарастыруға болады. Бірінші деңгей – кәсіпорындар мен мекемелер. Бұлар – экономикалық «құрылыстың» өзіндік «кірпіштері» болып табылады. Екінші деңгей – экономика салалары. Әрбір кәсіпорындар мен мекемелер өз қызметімен мемлекеттің түрлі қажеттіліктерін қамтамасыз етеді. Шаруашылық салалары салаларлық өндірістік кешендерді құрайды. Бұл елдің экономикасының үшінші деңгейі. Сонымен, салааралық өндірістік кешен дегеніміз – бір-бірімен тығыз байланысқан және ортақ ақырғы өндіріс нәтижесі бар салалардың үйлесімі.

Негізгі бөлім

Адамдар өндірістік қатынастары шеңберінде алуан түрлі іс-әрекеттерге барады, өндірістік нәтижеге жету барысында бірімен-бірі ықпалдасып, байланыстарға түсіп, түрлі шешімдер қабылдайды. Кез келген шаруашылық деңгейінде адамдардың іс-қимылы, әрекеттері іскерлік қағидаларға сүйенеді, белгілі бір қалыптасқан тәртіпке, моральға негізделеді. Экономикалық мәдениет негізінен адамдардың экономикалық құндылық көзқарасы мен халықтың өмір сүру формасын қамтиды. Жалпы, оны үш сатыға бөлуге болады: корпоративтік мәдениет, институционалдық экономикалық мәдениет және қарапайым халықтың экономикалық мәдениеті. Соңғы кездерде, нарықтық экономиканың дамуына байланысты шаруашылық қатынастарында іскерлік мәдениеттің маңызы жайында зерттеулер өзекті болып отыр. Іскерлік этика моралдық және рухани қағидаларға сүйеніп, іскерлік қатынастардың тәртібін жеке кәсіпорындармен қоса, мемлекеттік және халықаралық заңнамалармен анықтайды. Іскерлік этика мен мәдениеттің түпкі мақсаты өндірістік нәтижеге қол жеткізу, пайда табу. Осы бағытта серіктестермен шаруашылық қатынастардың дұрыс қалыптасуының, бір-біріне сене отырып, бір адамдай жұмылып еңбек етудің маңызы зор. Біз ең алдымен, іскерлік этиканың негізгі

іргетасы болып саналатын іскерлік қатынасты талдауды дұрыс деп санадық. Іскерлік қарым-қатынас немесе байланыс қазіргі таңда, жаңа заманда қоғамның барлық салаларында кездесіп отыр. Қоғамның коммерциялық, іскерлік салаларында, шаруашылықтың барлық түрлері мен формаларында, сондай-ақ жеке іскерлер мен кәсіпкерлер ретінде жеке тұлғалардың шаруашылық байланыстарын іскерлік қатынастарға жатқызамыз. Іскерлік байланыс саласындағы құзіреттілік кез келген, білім, ғылым, өнер, өнеркәсіп, сауда сияқты салаларда сәттілікке жету мен жетпеуге байланысты болып отыр.

Адамдармен дұрыс қатынас жасай алу іскерлік салада, қызметтік және кәсіпкерлік іс-әрекетте сәттілікке жетудің ең маңызды факторларының бірі болып отыр. Атақты, америкалық қарым-қатынас теориясының негізін қалаушылардың бірі Дейл Карнеги 1930 жылдарда-ақ адамның қаржылық мәселесіндегі сәттілігі, тіпті техникалық немесе инженерлік салада болса да 15 пайызға оның кәсіби шеберлігіне байланысты да, 80 пайызы оның адамдармен қатынас жасай алуына байланысты екенін аңғарған.

Іскерлік серіктеспен қатынас жасай алу, бөгде адамның психологиясын, басқа мекеменің мақсатын, көздеген ойын түсіну келіссөз жүргізуде ең басты факторлардың бірі. Мұндай қабілет тек қана іскерлік келіссөздерде ғана маңызды болып қана қоймай, адамның күнделікті өмірінде басқа адаммен оның мақсатын түсіне отырып қатынасқа түсе алса, ол оның басшылық қабілетін арттырады. Басқа адамдарға қызмет ете алатын адамның басқа адамдардан көп артықшылығы бар. Өзін басқа адамның орнына қойып, олардың ойы мен мақсатын түсіне білген адам ғана болашағына алаңдамаса болады.

Коммуникация немесе байланыс, қарым-қатынас адамның өмір сүруінің табиғи ортасы. Қарым-қатынассыз өмір сүру мүлдем болмайтын құбылыс, сондықтан қарым-қатынас дегеніміз адамдар өзара ақпарат алмасатын, бір-біріне ықпал ететін және бір-бірін түсінуге талпынатын күрделі үдеріс. Қарым-қатынас немесе байланысты зерттеп сараласа, оның түрлі салада, түрлі мақсатта қолданылатынын байқауға болады, мәселен, америкалық коммуникация теориясы саласының ғалымдары Фрэнс Дэнс іскерлік қатынас пен іскерлік этика терминінің 15 түрлі концептуалды компоненттерін берсе, Карл Ларсонмен бірігіп, коммуникацияның 126 түрлі анықтамасын ұсынады.

Іскерлік этика – кәсіпкердің экономикалық мүдделерін жақындастыруға, іскерлік қатынаста

жетістікке жетуге мүмкіндік беретін, айтарлықтай лайықты іс-әрекет, мінез-құлық формалары мен ережелерін ұзақ уақыт бойына іріктеу нәтижесі. Этика ережесі оның моральдық-этикалық, адамгершілік нормаларының, яғни сыпайылықтың, қарапайымдылықтың, әдептіліктің, кішіпейілділіктің көрінісі және эстетикалық іс-әрекет пен мінез-құлықтың әсемдігін, әдемілігін растайды және олардың әр жақтарының бірлігін көрсетеді (Переломов Л.С. 1998: 124-130).

Іскерлік этиканың келесідей құрамдас бөліктерінің білгілі-бір нормаларын орындау кәсіпкерлер үшін маңызды болып табылады: вербальды және вербальды емес этика; телефонмен сөйлесу этикасы; көпшілік алдында сөз сөйлеу этикасы; іскерлік байланыстар, іскерлік келіссөздер мен сұхбаттар.

Іскерлік этикамен іскерлік қарым-қатынас этикасын сақтау бизнесте жақсы жетістіктерге жетуге мүмкіндік береді. Сондықтан оның төмендегі ережелері қазіргі уақытта кәсіпорындарда маңызды болып саналады:

Бірінші ереже – барлық жағдайда мұқият болу.

Екінші ереже – артық ештеңе айтпау.

Үшінші ереже – өзіңіз туралы ғана емес басқалар туралы да ойлау қажеттілігі.

Төртінші ереже – дұрыс сөйлеп, дұрыс жаза білу.

Қытай философиясындағы шаруашылық және іскерлік мәдениет

Қытай философиясы бүкіл дүниежүзіне өз алдында жеке бір мектеп болып танылады. Біздің заманымызға дейінгі V ғасырларда қытайдың ұлттық философиялық ілімдері қалыптасқан. Қытай философиясының басты үш негізі бар: конфуцианистік, даосизм, легизм (заңшылық философиялары). Соның ішінде негізгі ілім конфуциалық философия болып есептеледі. Қытай философиясындағы этикалық қағидалар қазіргі замандағы іскерлік мәдениет пен әскерлік этиканың қалыптасуына өз ықпалын тигізген және оның бір қатар ерекшеліктері бар: (Мұқаметханұлы Н. 2010:121).

Ең алдымен, өз тәртіптерін сақтай отырып, мейірімді саясат жүргізуді басты қағида ретінде қатаң ұстанған. Патша – патша орнында, уәзір – уәзір, әке – әке, бала – бала орнында тұрып, әрқайсысы өз міндетін адал атқаруды дәріптейді.

Мейірімді билеуші халыққа мейірімді саясат қолдануды көздейді. Сонымен бірге «билеуші халыққа мейірімді болуы керек, этикалық моральдық жағынан, адам қасиет жағынан үлгі болуы керек» деген ұстанымда болады. «Өзінді

тұт, әдепке қайт» деген қағидаға сүйенген. Адам мен қоғам арасындағы байланысты этикалық өлшемдер арқылы бағалап, оны алдыңғы орынға қояды.

Екіншіден, Қытайдың ұлттық мәдениетінің үзіліссіз жалғасуы үрдіске айналған. Ұлттық мәдениет ұлттың мәйегі болумен бірге, ұлттық тұтастықты сақтаған. Сондықтан да Конфуций ілімінде «мемлекет пен отбасы бір» деген ұғым пайда болған. Әрбір азаматтың мемлекеттің көркеюіне жеке жауапкершілігі бар. Аспан астының гүлденуі мен көркеюіне ер азаматтар жауапты. Отбасылық жауапкершілікті отағасына жүктейді. Ұлттық мәдениетке негіз болған осындай ұстанымдар ұрпақтан ұрпаққа жалғастығын тауып, беріліп келеді. Жалпы, Конфуций ілімі Қытай философиясында жетекшілік орында болып келгендіктен, қытай халықтық рухани өркениетінің маңызды бөлігін құрайды. Алайда, конфуция ілімінің консервативтік жағының барлығын да атап өткен жөн. Ол жаңалықты, реформашылықты, революцияны қуаттамайды, көбіне қалыптасқан дәстүрді жалғастыруды, натуралды дамуы насихаттайды.

Конфуций ілімі қытайлықтардың дүниетанымы мен этикалық өлшеміне айналып кеткен. Белгілі бір нәрсеге баға бергенде қытай жұрты оны моральдық-этикалық жағына көбірек назар аударады. Қазіргі кездегі экономикалық қатынастарда қытай жұмысшысы кәсіпорын ісіне өз жауапкершілігін аса қатты сезінеді, басшыны құрметтеу, оның айтқанын бұлжытпай орындау конфуциандық ілім қағидасының әсерін байқатады. Қытай бизнесмендерімен жұмыс істеу үшін онымен өте жақын араласу, олардың ұлттық ділі мен мәдениетін түсіну қытай халқына деген құрмет деп қаралады. Мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан қытай мәдениетін тану мен дәріптеуді қытай бизнесмендері шетелдіктер тарапынан талап етеді. Оларда әріптестермен рухани жақындық нәтижелі іскерлік қатынастардың негізі болады деген түсінік қалыптасқан.

Сонымен қатар, қытайда буддизм өркениетінің ықпалы айқын көрінеді. Қытайлар оны II-IV ғасырда Үндістаннан қабылдаған, буддизм Орталық Азия арқылы Қытайға тараған. Бірақ Қытайдың жат мәдениеттері қабылдауының өзіндік ерекшеліктері бар. Қытай сырттан келген әртүрлі мәдениетті өз мәдениетіне үйлестіріп-қытайландырып қабылдайтындығын ескеру қажет. Сондықтан да бұл шын мәнінде таза үнділік буддизм емес, оның кей принциптері, қытайлық Чанзун Буддизмі болып сіңірілген.

Бұл діннен адам мен табиғаттың үйлесімділігі, жапаға төзімділік, тірі жанды өлтірмеу сияқты қағидалары Қытайдың дәстүрлі ілімдерімен үндеседі. Мысалы, Күнгей мен көлеңке (Ия-Янь) қыс пен жаз, күн мен түн сияқты табиғатпен үндестік, сәйкестік табу арқылы қытай халқының өмір сүру көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен. Олардың пайымдауынша, сол арқылы адам өзіндегі табиғи энергетиканы, қабілетін ашуы керек дейді. Адам ортамен, табиғатпен үйлесімді болса, адам денесіндегі био қуаты ашылады деген түсінік қалыптасқан. Энергетикасы ашылған адамда шексіз қуат болады. Бұл – өмір сүру философиясы. Қытайдағы екінші ірі ағым осы.

Сонымен қатар, қытай халқының уақыт пен кеңістікке көзқарасы өзгеше. Адам уақыт пен жағдаяттың қай кезеңінде өте жоғары нәтижелі болады деген ой көбірек толғандырады. Қытай халқы уақыт пен кеңістіктің объективті белгілерінен гөрі, адам өміріндегі субъективтік факторларға, адамның өз мүмкіндіктерін толық аша алатын уақыт пен жағдайларға қатты мән береді. Бұл шаруашылық қатынастарында қытайлықтардың прагматикалық, реалистік және іскерлік қасиеттерінің қалыптасуына әсерін тигізген.

Даосизм Кеңістік заңдылықтары мен ондағы адамдардың рөлі жайындағы қытай діни-философиялық ілімі. Бұл ілім де қазіргі іскерлік қатынастарына өзінің ықпалын тигізді. Адамдардың дұрыс тәртібі, іс-қимылы, дәстүрлер мен салттарды толық сақтауы аса маңызды, сонда ғана Кеңістік сені мақсатыңа жеткізеді. Адамдардың асығыстық істерді, қате қимылдары басқа адамдардың алдында «әдепсіз, сауатсыз» етіп көрсетеді деп түсінеді. Демек, серіктестер алдында өз «бетінді, абыройынды» сақтай білу сені жетістікке жеткізеді.

Қытай халқы келешекке жоспар құруда өте сақ, олардың пікірінше, болашақты басқару мүмкін емес. Олар болашақты құруда бүгінгі күнгі құндылықтарға негізделеді. Қытай халқы келешекте не күтіп тұрғандығы белгісіз, бірақ мен бүгін алдағы жақсы өмір сүруім үшін барлық жағдайды жасап жатырмын деген ұстанымды дұрыс санайды.

Легеизм ілімінің негізі заңшылдық ұғымы Қытайда ежелден болған. Бірақ ол батыс өркениетінің, мәдениетінің құқықтық нормативтерінен өзгеше қалыптасқан. Ол «мемлекет елді заңмен басқару қажет», «сыйлау мен жаза қатар жүруі тиіс» деген ережені ұстанады. Іскерлік қатынастардың заң нормаларымен анықталуына

бұл ілімде өз ықпалын тигізді. Кез келген кәсіпорында заң бұзушылық қатаң жазаланады, қабылданған қағидаларды ұстану экономикалық тәртіпті нығайтады және ортақ мақсатқа жетуге кепіл болады деген түсінікке сай келеді. Сонымен қатар, келісім шартты асықпай, әбден ойланып жасайды. Алайда, заң негізінде шаруашылық дауларын шешкеннен де, біріне бірі сенуге негізделген бизнес қатынастары тиімдірек.

XX ғасырдың басында Қытай қоғамы маркстік-лениндік ілімді қабылдады. Совет Одағындағы өткен тәжірибеден өзгешелігі оны да Қытайдың дәстүрлі мәдениет ілімімен байланыстыруында болды. Қытайдағы маркстік-лениндік ілім маоизмдік идеологиямен ұштастырылды. Алайда, осыншама ілім – идеологияның негізі ұлттық мәдениетке сүйенді. Қытай тәжірибесінде басқа мәдениеттің барлығын ұлттық өркениетке сіңіру негізінде қабылданды. Қытай дәстүрлі мәдениеті күрделі өзгеріске ұшырай қойған жоқ. Міне, сондықтан XX ғасырдағы төрт ұрпақтың тарихында ұлттық идеологияның тұтастығы, бір ізділігі сақталған. Бұл Қытайдың ішкі саясатынан да, сыртқы саясатынан да көрінеді. Сол үрдісті біртіндеп дамытып, байытып, кемелдендіріп отыру қытай халқының ежелгі дәстүрінің жалғасы. Сол себепті де Қытайдың соңғы 55 жылдық тарихында билік орнында басшылық ауысқанымен, басқалар күткендей ірі толқулар мен қуатты қозғалыстар бола бермейді. Олар «дүние-әлем Қытайға біртұтас бола ма, әлде Қытай дүниеге біртұтас бола ма?» деген сұрақ-жауап қояды. Бұның әсіресе, жаһандану кезеңдегі өзектілігі артып отыр. Өйткені, бұларда ертеден қалыптасқан «аспан асты» деген түсінік қалыптасқан, яғни, қытай халқы өздерін аспан астының қожайыны деп санайды. Бұл сезім қытай-шетелдік кәсіпкерлік байланысында анық байқалады. Қытай халқы бизнес жүргізуде шетелдіктердің қытай мәдениеті мен өркениетінің ежелгі екендігіне басты назар аударып, өздерін іштей басқа ұлттан артық сезінеді. Бұл іскерлік қатынастарда батыс құндылықтарына аса мән бермей, өз мүдделерін алға қоюда анық байқалады. Байланыс пен өзара сенім Қытай бизнесінде «guanxi – 关系» деген ұғымды білдіреді. Ол бизнесті жүргізудің маңызды құралы, сонымен бірге, кез келген ресурстарға қол жеткізе алатын жол, оны бірлігін сақтаудың бірден бір әдісі.

Қытайда туыстық қарым-қатынас өте жоғары. Қытайдың көктем мерекесінде әр әулеттен тараған ұрпақ үлкен үйде бас қосып, толықтану тамағын жейді. Келе алмаған жағдайда

ата-анасына, басқа да бауырларына жедел хат жолдап, сый-сияпаттарын жолдайды. Бір жасқа толған баласына ғұмыр сыйлығын жасау әкешенің парызы. Осыны бәрі отбасы мен мемлекетті бірлікте ұстау үшін, әулеттің тұтастығы үшін жасалады. Отбасының көркеюі мен мемлекеттің көркеюін бір деп түсінеді. Қытайдың билеушілерінің негізгі ұраны «халық үшін қызмет істеу». Қытай экономикасына құйылған инвестицияның көп бөлігі шетелдердегі байқауатты қандастар үлесінде. Шет жерден табыс табу арқылы туған елінің дамуына атсалысып отырады. Дәстүрлі құндылықтардың негізінде қазіргі заманғы қалыптасқан іскерлік байланыстар Қытай экономикасының нығаюына әсерін тигізіп келеді. Қытай шаруашылық қатынастарының осындай оң тәжірибесі кез келген ел үшін үлгі бола алады.

Бүгінгі таңдағы Қытайдың шаруашылық және іскерлік мәдениеті

Сонымен, Қытайдың шаруашылық және іскерлік мәдениетін негізгі теориялық тұжырымдамаларын зерттей отырып, оны төмендегідей топтарға бөлуге болатындығына көз жеткіземіз.

Корпоративтік мәдениет: кәсіпорынның басқару жүйесінің тұжырымдамасы мен тәжірибесін іске асыруы негізгі әдіс болып табылады. Оның негізгі ерекшеліктері:

– Қызметкерлердің өмір бойы бір орында жұмыс жасауы. Дәстүрлі қытай мәдени құндылықтарында корпоративтік мәдениет іргетасының қалыптасуы маңызды рөл атқарады. Алайда, бұл басқару жүйесінде қызметкерлердің еңбек ынтасын төмендетіп, кәсіпорындардың одан әрі дамуына кедергі жасауымен қатар, әлеуметтік-экономикалық дамуда жақсы нәтижелерге қол жеткізуді қиындатты.

– Бағалау және қызмет бабымен жоғарылау. Қытайдың кәсіпорындарында, әдетте университет студенті шамамен 5-7 жылдан кейін ғана нақты жұмысқа қабылданады. Бұл жастардың ынта-жігерін бәсеңдетеді.

– Ішкі, эмоционалдық бақылау және үйлесімділік. Қытай халқы интровкацияланған, эмоцияларға назар аударады. Бұл мінез-құлық, эмоциялық бақылауды және басқарудағы үйлесімділік басшыларына арналған іскерлік басқарудағы көрсеткіштерге тән. Зерттеушілердің кейбіреулері мұны батыстың ұтымды және институттанған басқаруымен айырмашылығы деп санайды. (Tang Yuwkin, 1999: 1).

2. Институционалдық экономикалық мәдениет жүйесі. Әлеуметтік және экономика-

лық құндылықтар туралы көзқарас дамудың жалпы стратегиясына және жүйе мен практикалық тұжырымдамасының аспектілеріне негізделген. Ол Қытайдың социалистік экономикалық мәдени жүйесіне негізделеді, бірақ ол шаруалардың экономикасының ойлау тәсілімен де араласады. Әлеуметтік-экономикалық жүйеде ол капиталистік өндіріс құралдарының жеке меншігінен ерекшеленеді және өндіріс құралдарына мемлекеттік меншікті қолданады. Сондай-ақ, қоғамдық меншік капитализм мен социализм арасындағы түбегейлі айырмашылық болып табылады.

3. Қарапайым халықтың экономика мәдениеті: қарапайым халықтың экономикалық мәдениетіне негізінен тұтынушылардың, өндірушілердің және азаматтардың құнды көзқарастары мен негізгі мінез-құлқы жатады. Қытай халқының экономикалық және мәдени өмір тұжырымдамасы негізінен бірнеше кезеңдерден өтті.

Жалпы, мәдени құрылыс қазіргі заманғы кәсіпорындардың бизнесті басқаруындағы бәсекелестіктің жоғары деңгейінің көрінісі болып табылады. Кәсіпорындар мәдениеті теориясы корпоративтік мәдениеттің заманауи кәсіпорын басқаруы үш тарихи кезеңнен өтті:

1. Іс тәжірибелік басқару.

2. Еңбек өнімділігін арттыру негізінде ғылыми басқару.

3. Мәдени басқару, яғни басқару сипаттамалары негізінде қызметкерлердің ынта-жігерін жұмылдыруға көңіл бөлу арқылы, күшті корпоративтік мәдениетті қалыптастырып, қызметкерлер мен кәсіпорынды бірдей дамытуды басты орынға қояды. Мысалы, 1970 жылы Америкадағы мұнай дағдарысы экономикалық дағдарыс әкелді, сонымен бірге кәсіпорындардың жеке адамдарға бағдарланған басқару мәдениетін ұстануы тамаша жетістіктерге қол жеткізді.

Іскерлік мәдениет кең мағынада ұзақ мерзімде қалыптасқан дамыған кәсіпорын және оның қызметкерлері деп түсіндіріледі. Тар мағынада, ұзақ мерзімді өндіріс және кәсіпорынды басқару және оның қызметкерлерінің ортақ санасы, құндылықтары, мінез-құлықтары және осы кәсіпорындағы мінез-құлық кодексі болып табылады. Құрылымдық ерекшелігіне байланысты корпоративтік мәдениет төрт сатыға бөлінеді:

– материалдық мәдениет,

– мінез-құлық мәдениеті,

– институционалдық мәдениет,

– рухани мәдениет (негізгі).

Рухани мәдениет: кәсіпорын құндылықтарды қамтиды, ол компанияның нанымдары мен іс-әрекеттерінің бір тұтастығын көрсетеді. Кәсіпорынның рухы мен мәдениеті неғұрлым күшті болса, кәсіпорынның атмосферасы соғұрлым жақсы үйлесімді болады.

Институционалдық мәдениет. Кәсіпорынның институционалдық мәдениеті негізінен қатаң ережелер мен нормативтік актілерге негізделген, тек ғылыми, қатаң тыйым толық институционалдық жүйені қалыптастырады, жүйе кәсіпорындардың басқару тиімділігін арттыру мақсатында қызметкерлердің мінез-құлқын шектейді және кәсіпорындарды басқаруды стандарттайды.

Мінез-құлық мәдениеті, негізінен іскерлік көшбасшылардың, қызметкерлер мен бизнес-модельдердің мінез-құлық кодексін және адамгершілік қасиеттерін көрсетеді.

Материалдық мәдениет: кәсіпорын логотипі, корпоративтік өнімдері, офистік ортаны және тіпті кәсіпорынның арнайы киімдері, визиткалар және т.б қамтиды.

Іскерлік мәдениеттің 3 түрлі ерекшелігі болады:

- 1) кәсіпорын мен жеке адамның қабілеті бір тұтастығы.
- 2) мұрагерлік пен инновацияның бір тұтастығы, мұрагерлік Қытайдың рухани мәдениеті көрінеді.
- 3) өзіндік ерекшелік пен үйлесімділіктің бір тұтастығы.

Қытайдың кәсіпорындарында іскерлік мәдениетті өрлету мен дамыту 1084 ж. басталды. Осы уақыттан бастап Қытайда іскерлік мәдениет түсінігі пайда болды және алғашқы зерттеулер жасалды. XXI ғ. Дэн Сяопиннің реформаларынан кейін тереңдетіліп зерттелді.

Қытай ұлттық мұнай-газ компанияны (CNPC) іскерлік мәдениетіндегі дәуірлік сабақтастық

Қытай мұнай компаниялары Қазақстанға осыдан 21 жыл бұрын кірген. Нақты айтқанда, 1997 жылы қыркүйек айында Қытайдың ұлттық мұнай-газ корпорациясы – CNPC (China National Petroleum Corporation) «Ақтөбемұнайгаз» АҚ-ның 60% акциясын сатып алудан бастаған. 1998 жылдың 27 шілдесінде Қытай ұлттық мұнай-газ корпорациясы («CNPC» Қытай ұлттық мұнай-газ корпорациясы) мемлекеттік ірі кәсіпорын болып құрылды және Қытайдың орталықтың тікелей басқаруында болды, ол сондай-ақ ірі шикі мұнай мен табиғи газ өндіру және өңдеу,

химиялық өнімдерді өңдеу, мұнай-газ бизнесі, инженерлік-техникалық қызметтер, мұнай-газ саласының құрылысына, мұнай жабдықтарын жасау, қаржылық қызметтер сияқты кешенді істермен айналысады. 2012 жылы компания әлемдегі ең ірі 50 мұнай компанияның рейтингінде 4-ші орынға көтерді және ең бай 500 кәсіпорынның 6 орынды иеленді. Нарықтық стратегияны және халықаралық стратегияны жүзеге асыру мақсатында 2015 жылы кешенді халықаралық энергетикалық компания атанып, 2020 жылы әлемдік деңгейдегі интеграцияланған халықаралық энергетикалық компанияға айналуы жоспарлап отыр. (China National Petroleum Corporation, 2016:1).

Бүгінгі таңдағы Қытай мәдениетінің заманауи кәсіпорын басқарудың ғылыми басқару және мәдени басқару үлгілеріне сәйкес келеді. Әсіресе, кәсіпорынды басқару барысында қызметкерлердің ынта-жігерін жұмылдыруға көңіл бөле отырып, күшті корпоративтік мәдениетті қалыптастырды. Сонымен қатар, қызметкерлері мен кәсіпорынды бірдей қатар дамытуды нақты қолға алған.

Қытайдың ұлттық мәдениетінің үздіксіз жалғасуы аталған компанияда көрініс алады, бұл үрдіске айналған. Қытай философиясының негізі Конфуций ілімінің этикалық қағидаларының сақталуын Қытай ұлттық мұнай-газ корпорациясын мемлекет тарапынан басқару тәжірибесінен анық көруге болады. Олар төменде көрсетілген ерекшеліктерде анық байқалады:

Ең алдымен, «CNPC» Қытай ұлттық мұнай-газ корпорациясы өз тәртіптерін сақтау мен мейірімді саясат ұстануды басты қағида етіп қатаң ұстанады. Мейірімді саясат компания қызметкерлері мен жұмысшыларына қатысты мейірімді саясат қолдану көзделеді. Сонымен бірге, «билеуші халыққа мейірімді болуы керек, этикалық-моральдық жағынан, адами қасиет жағынан үлгі болуы керек» деген ұстаным компанияның іскерлік тәжірибесінде нақты орын алған. «Өзінді тұт, әдепке қайт» деген қағидаға сүйенген. Адам мен қоғам арасындағы байланысты этикалық өлшемдермен бағалау алдыңғы орынға қойылған.

Екіншіден, Қытайдың ұлттық мәдениетіне тән әрбір азаматтың мемлекеттің көркеюіне жауапкершілігі бар деген ұғым әр қызметкер мен жұмысшылардың санасына әбден сіңген. Әркім өз жұмыс орнында жұмысқа берілгендік, табандылық, шыдамдылық қасиеттерін көрсетеді. Ортақ сенімге негізделген командалық

істер мен жобаларды жүзеге асыру «CNPC» компаниясының халықаралық имиджінің өсуіне кепіл болып отыр.

Қытай ұлттық мұнай корпоративтік мәдениетінің талаптарының ерекшеліктеріне төмендегілер жатады:

1) «Отан барлығынан жоғары тұрады» деген отаншылдық патриоттық рух;

2) кәсіпорында бұйрыққа бағыну тәртібі;

3) «басқаларға үлгі болу – шексіз күш» рухы болуы;

4) «бүкіл әлемде бір үй» қағидасы;

5) «ғылым техника – өндіргіш күш»

6) «өз күшіне сүйеніп өмір сүру, отанын гүлдендіру»

Сонымен қатар, ірі өдірістік орын болғандықтан, өндірістік қауіп-қатердің алдын алу арқылы адами ресурстарды сақтауды жолға қойған. Қытай ұлттық мұнай кәсіпорындарында «өміріңді аяла, қауіпсіздік бірінші орында» деген қауіпсіздік ұранына сүйенеді. Жұмыс орнындағы қауіпсіздік ол бақыт, байлық деп саналады, оны сақтау мен молайту – әр басшының, әр жұмысшының борышы деген түсінік шаруашылық қатынастарын моралдық тұрғыдан байытады.

Қытайдың ұлттық мұнай корпорациясының орталық бекіткен құжатындағы іскерлік мәдениетінің негізгі қағидасы – рухты бо-

лу, отанды сүю, жаңалықты жарату, адал болу, үлес қосу болып саналады. Бұл кәсіпорынның әрбір қызметкеріне қойылатын негізгі ұраны және талабы, корпоративтік мәдениеттің негізі ретінде қабылданған. «Мен Отанға май сыйлаймын» деген ұран «CNPC» компаниясының мұнайшылардың ортақ құндылықтарын қалыптасты.

Қорытынды

Қазіргі заманғы қытайдың іскерлік мәдениеті қытайдың конфуциандық, даосизм, буддизм сияқты діни-философиялық дәстүрлеріне сүйенеді. Қытайдың шаруашылық және іскерлік мәдениеті тұтастыққа, отаншылдыққа, береке, асқақ рух пен қажымай еңбекке етуге негізделген. Қытайдың дәстүрлі мәдениетінің әскерлік мәдениетіне ұштасуы қытай экономикасының дамуына өзіндік ықпалын тигізіп отыр. Тұрақтылық, жауапкершілік, үйлесімділік сияқты түсініктер әрбір еңбек адамының санасына сіңіп, шаруашылық қатынастарына негіз болады. Қытайдың іскерлік мәдениетінде отбасы мен мемлекеттің мүддесінің біртұтастығы анық байқалады. Қытайдың шаруашылық мәдениеті ҚХР-дың экономикалық ісінің сапалық көрсеткіші және экономикалық дамуының маңызды факторы деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер

Переломов Л.С. (1998) Конфуций: «Лунь юй»: Исслед., пер. с кит., коммент. – М. – С. 124-130.

Мұқаметханұлы Н. (2010) Дипломатиялық қатынастар және қытайтану мәселелері. – Алматы: Тарих тағылымы, 121 б.

唐玉琴: 《中国优秀传统文化与现代企业管理》、《商业研究》; 1999年12期. [Электронный ресурс] www.baidu.com

中国石油天然气集团公司_百度百科 [Электронный ресурс] baike.baidu.com/ -

References

Perelomov L.S. Konfwciy: «Lwn yuy». İssled., per. s kit., komment. M.1998. 124-130s.

Muqametxanulı. N. İplomatiyalıq qatınastar jäne qıtaytanıw мәseleleri.- Almatı:tarıx tağılımı,2010.-121b.

Tang Yuwkin: «Qıtaylıq дәstürlı mädenıet jäne zamanawı bıznestı basqarw», «Biznes zertewler», 1999 j., 12-şıǵarılım. [Élektrondı reswrs] www.baidu.com

China National Petroleum Corporation - Baidu

Макангали Б.К.

PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: makangali@gmail.com

**КОЛЛЕКТИВНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В РАМКАХ СОВЕТА
СОТРУДНИЧЕСТВА ЗАЛИВА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Совет Сотрудничества Залива (ССЗ) – это короткое и более популярное название организации Совет Сотрудничества Арабских Государств Персидского Залива (ССАГПЗ), которое чаще всего встречается в арабоязычной и англоязычной научной литературе. В данной статье автор рассматривает основные проблемы развития организации ССЗ на современном этапе, в том числе попытки стран-участниц создать действенную систему коллективной безопасности. Несмотря на то, что с момента создания организации прошло уже более тридцати лет, но до сих пор страны ССЗ не смогли осуществить полноценную интеграцию для обеспечения региональной безопасности. В этой связи флагман внутриаравийских интеграционных процессов Саудовская Аравия видит выход в широкой политической интеграции. Однако горизонты такой интеграции сложно прогнозировать. С одной стороны, на момент создания организации вопрос политической интеграции не был зафиксирован в Уставе Совета. И, по всей видимости, сделано это было преднамеренно с учетом сложных процессов формирования региональных государств. Но, с другой стороны, вопрос политической интеграции столь близких стран казался неизбежным и для этого необходимо только время и политическая воля элит. Поэтому когда в конце 2011 года король Саудовской Аравии предложил создать Союз Залива на основе ССЗ, показалось, что эта инициатива станет толчком для выхода организации на новый уровень. Но последующая политика некоторых стран-участниц и разгоревшийся «катарский кризис» в 2014 и 2017 годах наглядно показали системность проблем в данной организации, которые препятствуют политической интеграции. Методология исследования основывается на сравнительно-историческом анализе как главных политических и военных событий, так и реальной политики государств (realpolitik).

Ключевые слова: коллективная безопасность, шесть монархий Залива, политическая интеграция, Союз Залива, катарский кризис, суверенитет.

Makangali B.

PhD candidate, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail:
makangali@gmail.com

Collective Security under the Gulf Cooperation Council: problems and prospects

The Gulf Cooperation Council (GCC) is the short and more popular name of the organization of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf, which is most often found in the Arabic-language and English-language scientific literature. In this article, the author examines the main problems of the development of the GCC organization at the present stage, including the attempts of the participating countries to create an effective system of collective security. Despite the fact that more than thirty years have passed since the creation of the organization, but so far the GCC countries have not been able to fully integrate to ensure regional security. In this regard, the flagship of the intra-Arab integration processes, Saudi Arabia sees an outlet in broad political integration. However, the horizons of such integration are difficult to predict. On the one hand, at the time of the establishment of the organization, the issue of political integration was not fixed in the Charter of the Council. And, apparently, this was done deliberately taking into account the complex processes of the formation of regional states. But on the other hand, the issue of political integration of such close countries seemed inevitable, and only the time and political will of the elites are needed for this. Therefore, when at the end of 2011 the King of Saudi Arabia proposed the creation of the Gulf Union on the basis of the GCC, it seemed that this initiative

would be the impetus for the organization to reach a new level. But the subsequent policies of some participating countries and the flaring "Qatari crisis" in 2017 clearly demonstrated the systemic nature of the problems in this organization, which hinder political integration. The methodology of the research is based on a comparative historical analysis, both the main political and military events, and the real policy of states (realpolitic).

Key words: collective security, six Gulf monarchies, political integration, the Gulf Alliance, Qatari crisis, sovereignty.

Мақанғали Б.Қ.

PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: makangali@gmail.com

Шығанақ Ынтымақтастық Кеңесі аясындағы ұжымдық қауіпсіздік: мәселелер мен болашағы

Шығанақ ынтымақтастық кеңесі (ШЫК) Парсы шығанағындағы араб мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесі (ПШАМЫК) ұйымының қысқаша атауы. Бұл атау негізінен араб және ағылшын тілдеріндегі шығатын ғылыми басылымдарда жиі кездеседі. Мақалада автор қазіргі уақыттағы Шығанақ ынтымақтастық кеңесінің дамуындағы негізгі мәселелерін қарастырып отыр. Оның ішінде негізгі мән ұйым аясында ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесіне ерекше көңіл аударылған. Ұйымның құрылуына отыз жыл астам болғанына қарамастан ұйымға кіретін мемлекеттер әлі осы уақытқа дейін аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін толық интеграцияны жүзеге асыра алмай жатыр. Сауд Арабия ұсынысы бойынша ұйым аясында толық саяси интеграция жасау арқылы жоғарыда айтылып өткен мәселені шешуге болады деп есептейді. Дегенмен, осындай қалыптағы интеграцияны ұйымдастыру мен оның болашағы жайлы жоспар құру бірқатар қиыншылықтарға тап болады. 80-ші жылдардың басында, яғни ұйым құрылу барысында саяси интеграция туралы мемлекеттер арасындағы келісім сөздерде көп айтылған жоқ, сонымен қатар, ұйымның Жарғысына бұл мәселе енген. Бірақ діні, ділі, тілі, заты бір-біріне жақын келетін бауырлас халықтарының болашақта саяси интеграция жасамауы мүмкін емес және оған тек элиталардың саяси жігері мен ниеті қажет деп есептелген. Сондықтан 2011 жылы Сауд Арабиясының королі ұйым аясында Шығанақ Одағы жасау мәселесін көтерген кезде ШЫК ұйымы интеграция жолында жаңа белеске жетуге жол ашылады деп болжаланған. Бірақ кейін 2014 және 2017 жылдары Қатар мемлекеті мен Сауд Арабия, Біріккен Араб Әмірлігі, Бахрейн арасындағы орын алған күйзеліс ұйымдағы интеграция жолында жүйелік проблемалары бар екенін нақты көрсетті. Мақаланың методологиялық негізі аймақтағы болып жатқан оқиғалар мен мемлекеттерінің шынайы саясатын (realpolitic) салыстырмалы-тарихи анализ төңірегінде саралау.

Түйін сөздер: ұжымдық қауіпсіздік, Шығанақтағы алты монархия, саяси интеграция, Шығанақ одағы, Қатар дағдарысы, егемендік.

Введение

Организация Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива (ССАГПЗ), или просто Совет Сотрудничества Залива (ССЗ), включает в себя шесть монархий Аравийского полуострова: Королевство Саудовская Аравия, Объединенные Арабские Эмираты, Султанат Оман, Государство Катар, Государство Кувейт и Королевство Бахрейн (так называемая «аравийская шестерка» или А6). Геополитическая и геоэкономическая значимость на глобальном уровне странами ССЗ были приобретены в связи с выгодным географическим расположением, большими запасами углеводородов, а также крупнейшими инвестиционными возможностями, которые столь важны для современной архитектуры мировой экономики. Вес для организации приносит тот факт, что одна из стран-участ-

ниц Совета Сотрудничества Залива Саудовская Аравия входит в Большую двадцатку (G20), клуб государств с наиболее развитой и развивающейся экономикой в мире.

Страны-участницы ССЗ на протяжении последних десятилетий показывали высокую интеграционную динамику, а процесс регионализации среди аравийских монархий по праву считался наиболее продуктивным и подающим большие надежды на всем Ближнем Востоке и Северной Африке (БВСА). Особый интерес у аравийской шестерки был в области экономики и безопасности. Учитывая те сложные региональные и глобальные процессы, которые происходят в непосредственной близости от них, включая внешние военные вмешательства, крах государств, протестные движения и революции, прокси-войны, разгул терроризма, экстремизма и т.д., арабские монархии Залива пытаются

кооперировать свои усилия для противостояния этим угрозам и вызовам. Но декларируемая монархиями политика интеграции усилий, в том числе в рамках коллективной безопасности периодически сталкивается с проблемами, которые очень часто имеют эндогенный характер происхождения.

Предметом исследования является реальная политика стран-участниц организации Совета Сотрудничества, при этом целью исследования является выявление основных препятствий в углублении интеграции в области коллективной безопасности, в особенности в контексте саудовской инициативы по трансформации организации в Союз Залива.

Степень изученности проблематики

Значимость Персидского залива в современном мировом порядке сложно переоценить, поэтому регион всегда находится под пристальным вниманием ведущих мировых держав, политических деятелей, исследователей со всего мира. Но, несмотря на большое количество исследователей, занимающихся темой безопасности Залива, до сих пор остается много вопросов, которые сложны для понимания и объяснения с точки зрения теории и практики.

Весомый вклад в изучение Персидского залива, в том числе Совета Сотрудничества Залива вносят исследователи из стран Ближнего Востока. Особую роль играют монографии, научные статьи, а также аналитические материалы ведущих региональных мозговых центров, таких как Gulf Research Center (КСА), The Emirates Center for Strategic Studies and Research (ОАЭ), Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies – Derasat (Бахрейн) и т.д. Однако в исследованиях ученых из стран региона очень часто можно встретить ярко выраженный инсайдерский подход. Поэтому, к примеру, в качестве основной причинности проблем периодически выдвигается идея вмешательства извне, что на самом деле не раскрывает всей картины и не дает ответов на все поставленные вопросы.

Среди монографий, посвященных региональной безопасности Залива, хотелось бы отметить монографию Али Зияд аль-Али «Безопасность Залива в свете стратегических конфликтов глобальных и региональных держав» (Al-Ali, 2016). Она отличается комплексностью и обширностью анализа политики ведущих акторов в регионе, проблем и вызовов безопасности, в том числе влияние сирийского, йеменского кризиса и т.д. Очень интересным является труд Юсуфа Халифа аль-Юсуфа «Страны Совета Сотрудничества

Залива в треугольнике автократии, нефти и иностранных держав», где рассматривается целый комплекс вопросов безопасности аравийских монархий. При этом в качестве одной из причинности проблем региона отстаивается идея обладания странами больших запасов энергоресурсов (Al-Yusuf, 2011).

Важность развития, интеграции и трансформация ССЗ в союз затрагивается в аналитическом докладе «Союз Арабского Залива – это будущее» саудовского мозгового центра Gulf Research Center, который был опубликован в 2016 году (Al-Itihad, 2016). Один из важнейших тезисов данной работы заключался в том, что «обеспечение безопасности – это общее дело всех государств Залива, требующее коллективных действий» (Кузнецов В., 2016). Сложности и проблемы перехода Совета сотрудничества в Союз Залива затронуты в аналитическом докладе Ашрафа Кишка «Стратегические императивы перехода к состоянию Союза Залива» (Kishk, 2013). Доклад был опубликован бахрейнским мозговым центром Derasat в 2013 году.

Ряд проблем развития организации ССЗ затронуты в таких научных статьях, как «Преобразование Совета Сотрудничества Залива в Союз Залива» Али Мухаммада Фахра (Fakhro, 2012) и «Будущее режимов Персидского залива в свете изменений, проблем и решений внутренней безопасности» Мухаммада бен Саида аль-Футаиси (Al-Futaisi, 2015) и т.д.

Что касается западных исследований, то они отличаются комплексностью и разнообразностью в теоретико-методологических подходах, но при этом зачастую имеют европоцентристский взгляд, под которым понимается попытка объяснить региональные процессы и феномены теориями, разработанными на основе данных, полученных при изучении западного мира. По мнению авторов учебника «Мировое комплексное регионоведение» под редакцией Воскресенского А.Д., автоматическое применение теоретических подходов, основанных на западных реалиях, «в конечном итоге вызывало существенные искажения в понимании политических процессов в Азии и Африке, а искажения на уровне понимания вели к просчетам на уровне практики международного взаимодействия» (Воскресенский А.Д., 2014: 85).

Нужно отметить, что дискуссии уместности адаптации западных теорий на незападные регионы, а также концептуальные проблемы, связанные с этим процессом, до сих пор продолжают. Собственно этими же вопросами

задались и авторы коллективного труда «Non-Western International Relations Theory Perspectives On and Beyond Asia» под редакцией Ачатива Ачария и Барри Бузана (Acharya A., Buzan B., 2010). В рамках вышесказанных методологических и концептуальных проблем интерес вызывает работа К. Дэвидсона «After the Sheikhs: The Coming Collapse of the Gulf Monarchies». По утверждению автора, арабские монархии являются анахронизмом, и их период существования скоро закончится ввиду приближающегося коллапса институтов управления (Davidson Ch., 2015).

В целом же существование огромного количества разноаспектных англоязычных работ, посвященных безопасности Персидского залива, в том числе развитию Совета Сотрудничества, решению кризисов, конфликтов и т.д. Важный вклад в изучение региона вносят ведущие западные аналитические центры, такие как Brookings Institution, Chatham House, Center for Strategic and International Studies, RAND Corporation и др. При этом ряд западных мозговых центров имеют собственные представительства в странах региона, как например, Brookings Institution в Катаре. А вот International Institute for Strategic Studies (IISS) даже проводит ежегодный саммит по региональной безопасности в столице Бахрейна Манаме – The IISS Manama Dialogue – The Regional Security Summit.

Среди последних англоязычных работ необходимо отметить работу Фредерика Уэри и Ричарда Сокольского «Imagining a New Security Order in the Persian Gulf» из Центра Карнеги (Wehrey F., Sokolsky R., 2015). В данном аналитическом материале представлен анализ региональной безопасности Персидского Залива и возможность создания новой системы. Согласно авторам этого труда, регион нуждается в новом подходе и архитектуре обеспечения региональной безопасности. Авторы отмечают важную роль ССЗ в создании новой концепции региональной безопасности как наиболее работоспособного политического института в регионе. Совет Сотрудничества должен стать базой для новой концепции обеспечения безопасности, однако это будет возможно, только если к диалогу присоединится Иран.

Интерес вызывает статья Жан-Марка Рикли «New alliances dynamics in the Gulf and their impact on the small GCC states» (Rickli J-M., 2016). В работе основной упор делается на рассмотрение политики малых княжеств Залива и их отношения к вопросу сохранения стабильности в

регионе, в особенности после арабской весны. По мнению автора, малые княжества Залива, с одной стороны, очень сильно связаны с США и их интересами в регионе. Но, с другой стороны, происходит рост влияния Саудовской Аравии на региональном уровне. Поэтому малым странам региона приходится нивелировать давления, исходящие из двух полюсов, и найти нужные подходы во взаимоотношениях с ними. В связи с последними проблемами в области интеграции в рамках ССЗ интерес вызывает статья «The Qatar Crisis, its Regional Implications, and the US National Interest» Н. Асасиана, опубликованная в начале 2018 года (Asasian N., 2018). В данной работе автор попытался проанализировать суть конфликта, а также возможности сторон по различным параметрам.

Среди русскоязычной научной литературы особый интерес вызывают труды Е.С. Мелкумян, которая специализируется на изучении Персидского залива, в том числе ССЗ. В ее монографии «Регион Залива: конфликты, компромиссы, сотрудничество» и в целом ряде научных статей были рассмотрены большое количество вопросов как региональной безопасности, так и проблемы интеграции и развития Совета Сотрудничества (Мелкумян Е.С., 2008).

Путь к созданию организации

Вопрос интеграции арабских монархий Персидского залива стал нарастать после того, как во второй половине XX века в регионе начался процесс деколонизации и на мировой политической арене стали появляться новые независимые государства. Из шести монархий региона только Саудовская Аравия изначально была независимым политическим образованием, которая прошла сложный путь своего формирования на протяжении нескольких столетий. В нынешнем виде Королевство Саудовская Аравия было образовано в 1932 году.

После Второй мировой войны, чувствуя тяжесть своего имперского наследия, Великобритания начинает поэтапно оставлять свои бывшие владения. Переломным этапом для Лондона в ближневосточном регионе стал Суэцкий кризис (1956 г.), после которого британцы передали свои имперские амбиции в регионе американским союзникам. В 1961 году, 19 июня, после обмена нотами между правительствами Великобритании и Кувейта был денонсирован договор от 23 января 1899 года, по которому был установлен английский протекторат над Кувейтом. В новом соглашении «от 19 июня 1961 г. за правительством Кувейта признавалась иск-

лючительная ответственность за ведение внешних и внутренних дел Кувейта. Таким образом, Кувейт окончательно обрел статус политически независимого государства» (Мелкумян, 2011: 64). Однако это событие было омрачено выдвижением территориальных претензий на Кувейт со стороны иракского правительства. По утверждению Багдада, Кувейт исторически относился к вилайету Басра в составе Османской империи и незаконно был отчужден англичанами. Поэтому после распада Османской империи Ирак как государство, в чей состав вошел бывший Басрийский вилайет, имеет полное право на территорию Кувейта. Угрозы со стороны Ирака и концентрация на границе войск вынудили кувейтское правительство обратиться к Лондону согласно англо-кувейтскому договору. В эмират был переброшен британский десант, который в последствии был замешен войсками из Саудовской Аравии, Египта, Иордании, Сирии и Туниса количеством более 3 тысяч солдат. Под давлением международного сообщества Ираку пришлось отступить, а это событие вошло в историю как «первый кувейтский кризис».

К концу 60-х годов региональная и международная ситуация усложнялась и в 1968 году Великобритания решает вывести войска из Залива. Уход жандарма способствовал ускорению процесса этатизации малых княжеств. В этот период под управлением Лондона оставались территория Бахрейна, Катара, Договорного Омана (ныне ОАЭ) и Омана. В 1970 году в Омане к власти пришел султан Кабус бен Саид. Он объединил Султанат Маскат и Имамат Оман в единое государство Султанат Оман, которое стало независимым. Что касается остальных территорий, то с конца 60-х гг. правители Бахрейна, Катара и эмиратов Договорного Омана (Абу-Даби, Дубай, Шарджа, Умм аль-Кувейн, Рас аль-Хайма, Фуджейра и Аджман) вели активные переговоры о создании единого федеративного государства. Однако разногласия по поводу первенства в будущем государственном образовании стали причиной провала переговорного процесса и 14 августа 1971 года свою независимость объявил Бахрейн, а 3 сентября того же года Катар. Эмираты Договорного Омана (за исключением Рас аль-Хаймы) при усилении правителя Абу-Даби Заида бен Султана аль-Нахаяна 2 декабря 1971 г. смогли создать уникальное федеративное государство независимых княжеств – Объединенные Арабские Эмираты. Эмират Рас аль-Хайма присоединился к ОАЭ в 1972 г.

В 70-е годы происходит формирование геополитического пространства Залива в его современном виде. Ведущими региональными силами стали Иран, Ирак и в меньшей степени Саудовская Аравия. Поэтапно нарастает уровень конфликтности в регионе. Это было вызвано уходом англичан, аннексией Ираном эмиратовских островов Абу Муса, Большой и Малый Томб (1971 г.), территориальными претензиями (между КСА, ОАЭ и Оманом; между Катаром и Бахрейном; между КСА и Катаром и т.д.), идеологическим противостоянием и т.д.

С момента ухода Лондона из Персидского залива в регионе образовался политический вакуум, и региональные страны активизировались в поиске новой системы обеспечения региональной безопасности. Поэтому в 70-е годы сформировались три основных видения обеспечения региональной безопасности Персидского залива. Шахский Иран предлагал заключить соглашение о коллективной безопасности, в которое вошли бы все государства, имеющие выход к акватории Залива, то есть, помимо АБ, в договоре также должны были участвовать Иран и Ирак. Второй проект принадлежал Багдаду. В рамках иракского плана безопасность Залива должна была строиться на принципах общеарабской национальной безопасности. В данном подходе исключалась роль Ирана. Монархии Залива, в особенности КСА, с настороженностью относились к этим предложениям, так как усматривали в них попытки Тегерана и Багдада установить свою гегемонию в регионе. Почвой для скептицизма в адрес инициатив Ирана и Ирака стала агрессивная политика этих стран, в частности после захвата иранцами эмиратовских островов в Заливе и периодических иракских выпадов в сторону суверенитета Кувейта. В этом ключе Саудовской Аравией было предложено свое видение системы обеспечения региональной безопасности на основе кооперации и интеграции арабских монархий, при этом Эр-Рияд отвергал необходимость создания соглашения в рамках инициативы Тегерана (Аль-Алави Х.А., 1999: 125-126). Таким образом, в 70-е годы, после ухода британских войск из Залива, сложился треугольник региональных сил Иран – Ирак – КСА. В этот же период наиболее сильные позиции из внешних игроков в регионе имели США. На начальном этапе их участие рассматривается в рамках доктрины Никсона «двухопорной политики», которая заключалась в возложении роли жандарма в регионе на Иран и Саудовскую Аравию. Однако впоследствии подходы Вашингтона

к региональной безопасности Залива начинают эволюционировать от стороннего наблюдателя до активного проникновения. Этому способствовал нефтяной кризис 70-ых годов, исламская революция в Иране, ввод советских войск в Афганистан и многие другие факторы.

Несмотря на определенные сложности во взаимоотношениях между арабскими монархиями, по причине территориальных претензий и других расхождений, кардинальные изменения в региональной ситуации в конце 70-х способствовали ускорению процесса их интеграции. Новые иранские элиты после исламской революции взяли на вооружения доктрину «экспорта исламской революции», что вызвало глубокую озабоченность у ее соседей. А после начавшейся 22 сентября 1980 года ирано-иракской войны, которая в арабских источниках получила название «первая война в Заливе», окончательно убедила руководителей арабских монархий в необходимости скорейшей кооперации усилий для обеспечения региональной и национальной безопасности. В результате 25 мая 1981 года арабские монархии создали организацию Совет Сотрудничества Арабских Государств Персидского Залива или просто Совет Сотрудничества Залива. Первой целью организации является: *«обеспечение координации, взаимодополняемости и согласованности между государствами-членами во всех областях и достижение их единства»*, как это было зафиксировано в статье 4 устава организации (Charter of the organization, 1981).

Поиск модели обеспечения региональной безопасности в рамках Совета

Уже на этапе создания организации и первых обсуждений концепции безопасности в рамках Совета Сотрудничества среди стран-участниц появились первые разногласия по поводу некоторых положений предлагаемого соглашения. Так, Кувейт заявил, что некоторые положения соглашения в сфере обеспечения региональной безопасности противоречат его конституции. Как отмечает арабский исследователь аль-Шанфари: «В частности, это касалось вопросов выдачи преступников, а также права каждой страны-члена ССАГПЗ, подписавшей соглашение, вторгаться на территорию других стран на расстояние 25 км для преследования преступников и беглецов от правосудия. Чтобы преодолеть эти осложнения, был заключен ряд двухсторонних соглашений между Саудовской Аравией и остальными странами ССАГПЗ, кроме Кувейта, оставшегося на своей позиции» (Аль-Шанфари С.А., 2004: 53).

Одним из основных аспектов интеграции в рамках ССЗ является сотрудничество в военной области среди стран-участниц. За форсирование процесса выступала Саудовская Аравия, которая предлагала создать единые вооруженные силы Совета под одним командованием, а также унификацию систем вооружения и подписания соглашения о коллективной безопасности в рамках организации. Поспешность Эр-Рияда вызвала настороженность у малых монархий, которые опасались попасть под полный контроль саудовцев (Мелкумян Е.С., 2008: 105). В 1984 году Совет сотрудничества принял соглашения о единой оборонной стратегии. Было принято решение организовать силы быстрого реагирования «Щит полуострова», которые должны были быть расквартированы в месте Хафр аль-Батын в Саудовской Аравии. Ставился вопрос о поэтапном увеличении численности военного контингента. Однако и здесь среди стран-участниц появились спорные вопросы, так как не все страны могли выполнить эти условия. Но, несмотря на все сложности, проект «Щит полуострова» продолжал эволюционировать и развиваться.

На протяжении 80-х годов XX столетия перед Советом стоял вопрос о выборе модели системы обеспечения региональной безопасности и участия в ней внешней сил. Большинство стран-участниц отстаивали идею опоры на собственные силы, в том числе КСА. Саудовцы даже отказались подписывать соглашения с Вашингтоном о сотрудничестве в оборонной сфере. Только Оман из стран А6 был сторонником активного участия западных стран, и в первую очередь США, в деле поддержания мира и стабильности в регионе. Однако ситуация кардинально изменилась с началом иракской агрессии против Кувейта в 1990 году. Оккупация Кувейта вооруженными силами Ирака и возможности нападения на Саудовскую Аравию стали причиной обращения Эр-Рияда за помощью к странам Запада. Это решение фактически перестроило всю систему безопасности и международных отношений не только в Персидском заливе, но и на всем Ближнем Востоке. Усилиями многонациональной международной коалиции, в которой главную роль играли США, территория Кувейта была освобождена, а Ирак попал под сильнейшее международное давление. Так называемый кувейтский кризис (второй кувейтский кризис), или «вторая война в Заливе», показал слабость монархий Залива в военной сфере и неспособность отразить внешнюю

агрессию, даже, несмотря на имеющиеся силы быстрого реагирования «Щит полуострова». Страны ССЗ задалась вопросом пересмотра своих подходов в деле обеспечения региональной безопасности. Помимо усиления роли и возможности «Щита полуострова», страны-участницы Совета стали активно заключать договора в военно-оборонной сфере с ведущими странами Запада (США, Великобритания, Франция и т.д.).

Сразу же после окончания войны 6 марта 1991 года «была подписана Дамасская декларация, предусматривавшая подключение Египта и Сирии к оборонным мероприятиям Совета сотрудничества» (Мелкумян Е.С., 2008: 123). Данное соглашение основывалось на панарабской идеи обеспечения безопасности. Однако уже через 4 дня, 10 марта, в столице КСА была подписана «эр-Риядская декларация» предложенная государственным секретарем США Джеймсом Бейкером. Это соглашение по коллективной безопасности предполагало активное участие американских военных сил в деле поддержания порядка в регионе путем военно-воздушных и сухопутных учений, а также постоянное присутствие военно-морского флота США в акватории Персидского залива. Оба соглашения не включали Иран и Ирак, поэтому авторы статьи «From Alliance to Collective Security: Rethinking the Gulf Cooperation Council» Ролин Г. Мануддин, Джозеф Р. Айшер-младший и Джеффри М. Эллиот посчитали этот договор союзом прозападных государств нежели региональной коллективной безопасностью (Mainuddin R.G., Aicher J.R., Elliot J.M., 1996).

Немало важную роль в области военно-оборонного сотрудничества с арабскими монархиями Залива стали играть Турция и Пакистан. Однако главным бенефициаром всех военно-политических выгод в посткризисный период стал Вашингтон. Американцы получили возможность непосредственного участия в обеспечении региональной безопасности Персидского залива путем создания военных баз в Кувейте, Катаре, Бахрейне и т.д. Чем больше усиливались традиционные проблемы безопасности и появлялись новые, тем больше росла роль и присутствие США в регионе Залива.

В 90-е годы у Совета Сотрудничества имелись две важные тенденции. Во-первых, происходило углубления интеграции в военной сфере, хотя и медленно и с различными препятствиями. Аравийские монархии на регулярной основе стали проводить совместные учения различных родов войск. Сухопутные войска в рамках

программы «Щит полуострова», военно-воздушные силы и силы противовоздушная оборона в рамках программы «Сокол полуострова», военно-морские силы в рамках программы «Солідарность» (Карпенко Е.А., 2006: 91). Во-вторых, в связи активным проникновением США в дела региона стали нарастать различные угрозы. Особенно необходимо отметить активизацию ядерной программы Ирана и рост международного терроризма. Именно борьба с мировым терроризмом на международном уровне стала главным императивом американской глобальной политики после 11 сентября 2001 года. После атаки террористов на США в ответ американцы провели интервенцию в Афганистан (2001 г.) и Ирак (2003 г.). Вторжение англо-американских коалиционных сил в Ирак не имело международной поддержки, так как началось без резолюции Совета безопасности ООН. Страны ССЗ не поддерживали военную интервенцию против Ирака, но для обеспечения собственной безопасности перебросили силы «Щита полуострова» к иракской границе. Война в Ираке, которая началась в 2003 году, в арабских источниках именуется как «третья война в Заливе» и имела более сложные последствия для региональной безопасности, чем какая-либо военная компания ранее. Среди этих последствий стоит отметить слом традиционной системы баланса сил (Иран – Ирак – КСА), кризис доверия к США как арбитру в регионе, рост негосударственных акторов (террористических и экстремистских групп) и т.д.

На региональном уровне в 2000-е годы шли попытки достигнуть взаимопонимания и доверия между Эр-Риядом и Тегераном. Этому процессу способствовал подписанный в 2001 году пакт безопасности между двумя странами. Однако эти инициативы рассматривались двумя странами как «плохой мир лучше хорошей войны», поэтому в итоге они не принесли ожидаемых результатов для обеих сторон.

Важный этап в эволюции подходов обеспечения региональной безопасности произошел с подписанием в июне 2004 году странами ССЗ (за исключением КСА и Омана) на Саммите в Турции соглашения с НАТО о сотрудничестве в области безопасности, которое получило название Стамбульская инициатива (Istanbul Cooperation Initiative). (Istanbul Cooperation Initiative, 2011).

В качестве нивелирования проблемы отставания Совета в человеческом ресурсе монархии периодически рассматривали вопрос интеграции Йемена в организацию. Это единственная страна

Аравийского полуострова, которая не входит в ССАГПЗ. Существует как минимум четыре причины, препятствующие присоединению. Во-первых, географически Йемен не имеет выхода к акватории Персидского залива. Во-вторых, республиканская система управления Йемена, которая отличается от монархических режимов в странах Совета. В-третьих, значительное социально-экономическое отставание от стран ССЗ. В-четвертых, идеологическое противостояние. Если раньше это был арабский национализм, когда, к примеру, Йемен занял проиракскую позицию во время «второго Кувейтского кризиса». Или проиранская ориентация северной части Йемена на данный момент. С 2001 года, после официального запроса с йеменской стороны, страны-участницы стали рассматривать вопрос о возможности присоединения Йемена к Совету Сотрудничества. Помимо желания самого Йемена вступить в организацию, также были и встречные намерения со стороны А6, которые таким образом за счет Йемена хотели нивелировать свое отставание в людских ресурсах по сравнению с Ираном и Ираком. Одним из сторонников принятия Йемена в Совет Сотрудничества были ОАЭ (Муслех А.С., 2007: 101).

Совет Сотрудничества Залива и «арабская весна»

Протестные движения в арабских странах, которые начались в декабре 2010 – в январе 2011 гг., не обошли стороной аравийские монархии. Наиболее серьезными были выступления в Бахрейне. Народные волнения были настолько серьезными, что бахрейнскому правительству пришлось призвать вести сухопутные войска государств ССЗ для поддержания порядка и стабильности в стране. Протесты также прошли в КСА, Кувейте и Омане. Но если в Бахрейне и Саудовской Аравии главными протестующими были шиитское население, которое требовала пересмотра государственной политики в свой адрес, то в Кувейте и Омане причиной выступлений были экономико-социальные вопросы, поэтому локализовать эти процессы кувейтскому и оманскому правительству удалось довольно быстро. Так, например, в Кувейте среди демонстрантов были люди так называемой группы «бидун» (лица без гражданства). Этот феномен в кувейтском обществе появился в 1959 году, когда был принят закон о гражданстве, согласно которому кувейтское подданство могло получить тех, кто мог доказать, что их предки жили на территории Эмирата до 1920 года. Таким образом, некоторая часть населения, в основном

люди, которые вели кочевой образ жизни ввиду отсутствия необходимых документов, не могли доказать свою принадлежность к Кувейту. Они и стали группой бидун – лиц без гражданства. «Если первоначально, после принятия закона о гражданстве в 1959 г., эта группа не была многочисленной, то в последующие годы ее численность возросла до примерно 120 тыс. чел. Большую часть этой группы, по официальным данным, составляли выходцы из соседних с Кувейтом стран, которые уничтожили все свои документы и выдали себя за кувейтских «бидун». В 2000 г. в Кувейте была начата кампания по вытеснению «бидун» из страны. Это дало определенные результаты. Численность этой группы сократилась, но окончательно проблема не была решена» (Мелкумян Е.С., 2014: 31). В процессе народных волнений кувейтское правительство пообещало решить эту проблему.

Помимо субрегиональных проблем Залива, у руководителей аравийских монархий особую озабоченность вызывали протесты в других арабских странах Ближнего Востока и Северной Африке (БВСА), особенно в Египте, Йемене, Сирии и т.д. Необходимо отметить, что вопреки распространенному мнению большинство стран А6 не желали насильственной смены власти в государствах БВСА, так как видели в этом прямую угрозу собственной безопасности. По этому поводу весьма интересную информацию приводит в своих мемуарах бывший министр обороны США Роберт Гейтс (2006-2011 гг.), где он рассказывает о своем тяжелом телефоном разговоре с наследным принцем ОАЭ Мухаммедом бен Заидом о протестных движениях в арабских странах. Мухаммед бен Заид предупредил Гейтса, что: «Если египетский режим падет, возможен единственный результат – Египет превратится в суннитскую версию Ирана». Принц сказал, что действия США напоминают ему реакцию Джими Картера на свержение иранского шаха, «тогда как сообщение Обамы должно звучать иначе» (Гейтс Р., 2014: 681). Также Гейтс рассказывает о разговоре с бахрейнским наследным принцем Сальманом: «Я звонил тогда наследному принцу Сальману, который сказал мне, что арабские правители стран Персидского залива видят в Бахрейне оплот в борьбе с Ираном и что из событий в Тунисе и Египте местная власть вынесла урок: свергнутые правительства допустили ошибку, выказав слабость» (Гейтс Р., 2014: 693).

Известный российский востоковед-арабист Е.М. Примакова в своей монографии «Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за ку-

лисами», рассуждая о «арабской весне», приводит реакцию духовных лидеров двух самых важных и в то же время консервативных стран БВСА Саудовской Аравии и Ирана. Примаков пишет, что: «Показательна в этом плане прямо противоположная реакция на каирские события двух религиозных лидеров, которая, как мне представляется, диктовалась скорее политическим восприятием происходящего. Духовный руководитель Ирана аятолла Хаменеи назвал эти события «исламской революцией» против Мубарака, сотрудничавшего с США и Израилем, а главный муфтий Саудовской Аравии назвал антирежимные выступления в Египте «заговором врагов ислама и тех, кто их поддерживает» (Примаков Е.М., 2012: 379). Особую тревогу саудовской политической и духовной элиты вызывали события, которые развивались в Египте. Этому способствовали как минимум две причины. Во-первых, Египет, поддержкой которой Саудовская Аравия пользуется при сложнейших ситуациях, является для эр-Рияда самой важной страной арабского мира. По количеству и качеству человеческого капитала Египет самая большая страна арабского мира, на которую, по данным Всемирного банка, в 2010 году приходилось почти 85 млн. человек (на 2016 год оценочно свыше 95 млн.). (World Bank Database 2018). Также Египет имеет самую сильную армию в арабском мире. К примеру, по данным международной организации Global Firepower (2017 Military Strength Ranking), Египет занимает 10 место в рейтинге военной мощи среди всех стран мира. (Military Strength Ranking, 2018). Во-вторых, возможный приход к власти движения «братья-мусульмане» (запрещенная организация в Республике Казахстан) в Египте в долгосрочной перспективе сталкивал бы две идеологические модели. Если во второй половине XX столетия главной идеологической проблемой на региональном уровне для консервативных режимов (арабских монархий) были националисты в лице панарабизма, арабского социализма (баасизм и насеризм), то на рубеже веков их заменили исламисты, под которыми понимаются религиозно-политические движения.

После ухода с поста президента Египта Хосни Мубарака и смены власти на «братьев-мусульман» практически была открыта дорога к реализации прогнозов принца Мухаммеда бен Заида. Хотя «братья-мусульмане» и находятся в монархиях Залива с середины XX столетия, однако, по отношению к ним здесь сложились неоднозначные отношения, кроме Катара,

где нашли пристанище многие представители этого религиозно-политического движения, в том числе один из её духовных лидеров Юсуф аль-Кардауи, лидеры ХАМАСа и т.д. В остальных же странах ССЗ они больше расцениваются как деструктивное движение. Новый президент Египта Мухаммед Мурси поспешил в КСА просить финансовой помощи, где он пытался угодить королю, говоря, что: «Саудовская Аравия является главой суннитов, а Египет её защитником» (Al-Rayis Mursy, 2012). Однако получить экономическую помощь из стран ССЗ Мурси так и не смог, кроме как от традиционного союзника «братьев-мусульман» Катара.

Необходимо также отметить, что страны Совета Сотрудничества, ввиду своих колоссальных финансово-экономических возможностей, всегда были убеждены, что рост пояса экономической отсталости (пояс бедности) вокруг аравийских монархий может перерасти в увеличение пояса нестабильности, который, несомненно, может их затронуть с тяжелыми последствиями. И именно насильственная смена власти может отбросить страны региона далеко в экономическом развитии. Поэтому уже после смещения Мухаммеда Мурси и братьев-мусульман с политического олимпа в Египте и прихода к власти в июне 2014 года фельдмаршала Абд аль-Фаттаха ас-Сиси страны ССЗ (Саудовская Аравия, Кувейт и ОАЭ) стали оказывать активную помощь Каиру. При этом если из-за движения «братья-мусульмане» у Катара резко испортились отношения с Египтом, то со странами Совета (в первую очередь с КСА и ОАЭ) стало расти напряжение и проявляться признаки системного кризиса внутри внутриаравийской интеграции.

В 2011 году на майском саммите ССЗ в эр-Рияде стало известно, что руководство организации рассматривает вопрос об интеграции Иордании и Марокко в Совет Сотрудничества. Обе страны не имеют географического выхода к Заливу, поэтому их присоединение выводило бы организацию из ряда субрегиональных на более высокий уровень. Некоторые исследователи указывали о возможной перспективе создать альтернативу имеющей системный кризис Лиге арабских государств. С другой стороны, хотя лидеры и говорили о том, что присоединение Иордании и Марокко несет большие экономические выгоды, однако немаловажным аспектом был вопрос безопасности. К примеру, по утверждению наблюдателей, Иордания имеет одну из самых сильных сетей безопасности в арабском мире. Со спадом накала протестных

движений в странах Залива также стал угасать вопрос о присоединения Иордании и Марокко к Совету Сотрудничества.

Кризис доверия к США: от Обамы к Трампу

С началом «арабской весны» монархии Залива стали искать новые подходы в обеспечении безопасности. Хотя с марта 2011 года стали проводиться ежегодные Форумы стратегического сотрудничества ССАГПЗ-США, однако доверие к Вашингтону стало резко снижаться ввиду новой политики президента Обамы «поэтапного ухода» из региона Ближнего Востока и слабой позиции Белого дома в период протестных движений в арабском мире. Стратегический уход США на Ближнем Востоке был взят в вооружение администрацией президента Обамы по двум основным причинам. Во-первых, на момент прихода в Белый дом 44-го президента Барака Обамы американцы серьезно завязли в проблемах Ближнего Востока после активной политики президента Буша-младшего. Во-вторых, рост могущества Китая серьезно озадачил американских политиков, которые решили, что главным глобальным геополитическим соперником Вашингтона на долгосрочную перспективу станет Пекин, поэтому существует стратегический интерес к противостоянию КНР на территории Восточной Азии, для чего необходимо сократить свое присутствие в других регионах. Однако такая позиция Белого дома встретила ряд критики в США среди крупных политических и научных деятелей. Так З. Бжезинский сказал, что: «Ещё тридцать пять лет назад Соединённые Штаты пользовались всеми выгодами тесных взаимоотношений с четырьмя главнейшими ближневосточными государствами – Ираном, Саудовской Аравией, Египтом и Турцией. Поэтому американским интересам в регионе ничто не угрожало. Сегодня американское влияние в каждой из этих четырех стран существенно ослаблено. С Ираном Америка враждует, Саудовская Аравия недовольна действиями Америки в регионе, Турция разочарована тем, что Америка не проявляет участия к её региональным амбициям, и наконец, растущий скептицизм Египта относительно его отношений с Израилем идет вразрез с приоритетами Америки. В общем и целом положение Штатов на Ближнем Востоке отчётливо ухудшается, и ослабление Америки добьёт его окончательно» (Бжезинский З., 2015: 151).

Известный американский исследователь по вопросам Ближнего Востока из Университета Дж. Хопкинса Вали Наср говорит, что противостояние с Пекином будет не только в Тихоокеан-

ском регионе. Он пишет: «существенные моменты соревнования будут также разыгрываться на Ближнем Востоке, и нам стоило бы подготовиться к этому поединку и его последствиям в глобальном масштабе» (Наср В., 2015: 13). Он отстаивает мысль, что геостратегическое столкновение США и КНР может отчасти быть и на ближневосточном театре, где уход американцев начнут заполнять китайцы.

Если протесты «арабской весны» спровоцировали в столицах стран-участниц ССЗ зарождающиеся сомнения своему стратегическому союзнику и гаранту безопасности, то подписание соглашения по Иранской ядерной программе в 2015 году эти сомнения только усилило. Поэтому в целом и в частности в арабских монархиях Залива очень сильно ожидали скорейшей смены главы Белого дома, надеясь на смену политики к этому стратегическому региону. Избранный 45-ый президент США Дональд Трамп нарушил традицию глав Белого дома совершать первый официальный визит в одну из соседних стран и в мае 2017 года отправился в Саудовскую Аравию, где прошел саммит «США - Исламский мир». На саммите с главами 55-ю стран мусульманского мира Трамп обратился с речью, которая, с одной стороны, выглядела достаточно сбалансированной и без ярких выпадов, однако при этом новый глава обрисовал контуры своей политики по отношению к Исламскому миру. Трамп, подчеркивая угрозы, исходящие от Ирана, все же дал понять, что странам региона необходимо самим больше заботиться о собственной безопасности. Согласно мнению российского аналитика М. Сучкова: «Д. Трамп фактически поставил перед собой задачу вывести идеальную формулу «достаточного присутствия» США на Ближнем Востоке, где при снижении союзнических обязательств США смогут сохранить политическое влияние, необходимое для реализации своих интересов» (Сучков М., 2018).

Двойная позиция Вашингтона по многим позициям на Ближнем Востоке заставляет аравийские монархии искать альтернативные пути из этого положения. Флагман ССЗ Саудовская Аравия видит выход, во-первых, в укреплении своих политических, экономических и военных возможностей, а во-вторых, в более глубокой интеграции в рамках Совета Сотрудничества Залива.

Основные актуальные угрозы и вызовы безопасности региона

Основным концептуальным вопросом коллективной безопасности является «против кого

дружим?» То есть в отсутствии угроз отсутствует и нужда в политике коллективной безопасности, так как страны-участницы будут тяготеть к модели индивидуального подхода, ввиду того, что при коллективных мерах приходится поступаться некоторыми вопросами суверенитета.

Основные угрозы региональной безопасности Персидского залива можно сгруппировать по источнику их происхождения. Это либо внешние угрозы, либо внутренние. Основная внешняя угроза в понимании многих политиков и исследователей из стран региона лежит в агрессивности Ирана. Рост военной мощи Тегерана, ракетно-ядерная программа, усиления иранских сателлитов в арабских странах в рамках иранской концепции «оси сопротивления» (Ирак-Сирия-Ливан), антисаудовская риторика и т.д. способствовали формированию устойчивого представления об устойчивой угрозе иранского гегемонизма как в Персидском заливе, так и на всем Ближнем Востоке. Поступательное усиление позиций Ирана в регионе БВСА вызывает сильнейшую озабоченность у его геополитических соперников. Иранское руководство в качестве усиления своего влияния и развития концепции сдерживания предполагает в перспективе строительство собственных военных баз в других странах Ближнего Востока. Так, в конце ноября 2016 года начальник генерального штаба вооруженных сил Ирана Мухаммад Хусейн Бакри заявил, что в скором будущем Тегеран может создать базы для своего флота в Йемене и Сирии (Иранский генерал, 2016). По его словам, этот инструмент является более эффективным средством сдерживания, чем ядерное оружие. Военная политика Тегерана имеет тенденцию постоянного развития и расширения своих возможностей. Заключение соглашения в 2015 году по ядерной программе Ирана с группой международных посредников не остановило развитие ракетной программы, хотя по отношению к ней у мирового сообщества также были претензии. Несмотря на резолюции Совета Безопасности ООН №1737,1929,2231, иранские власти не останавливают развитие ракетной программы, что вызывает сильнейшую обеспокоенность у соседних стран по региону. Геополитические противники Тегерана задаются вопросом, если Иран отказывается от создания неконвенционального оружия, зачем ему дальнейшее развитие ракетной программы. Некоторые исследователи полагают, что иранское руководство, несмотря на достигнутые соглашения по ядерной программе, все равно в долгос-

рочной перспективе обратно вернутся к вопросу создания ядерного оружия.

Как и любая бывшая империя, которая в потоке истории осталась на обочине мирового мейнстрима, Иран таит в себе глубокое желание найти своему историко-цивилизационному потенциалу важное место на мировой арене. Поэтому Ближний Восток это не только «жизненное пространство» Ирана, но и, в их понимании, «законное право» доминирования Тегерана в этом геостратегическом регионе. При этом большая часть Ближнего Востока по большей мере является арабской, что закладывает логику региональной политики бывшей империи. Проблемы вокруг политики Тегерана усиливает суннитско-шиитский антагонизм. По сути дела, это противостояние на современном этапе исторического развития исламской уммы вызвано как политическими проблемами внутри арабских стран, так и ростом влияния Ирана в качестве оплота шиизма в мире. Поэтому в информационном дискурсе СМИ Саудовской Аравии ИРИ очень часто отождествляется как Сефевидское государство, которое, как известно, в свое время сделала шиизм в качестве основного направления ислама в Персии (Иране).

Внутренние проблемы также имеют серьезную угрозу стабильности аравийских монархий. По мнению иракского исследователя Мухаммад бен Саид аль-Футаиси, для стран ССЗ внутренние проблемы намного опаснее, так как создают почву для внешней экспансии. Он выделяет пять наиболее важные с его точки зрения проблемы. Во-первых, это перспективы легитимности власти в долгосрочной перспективе. Как известно, несмотря на разные названия шести государств, все они являются наследственными монархиями, поэтому существует большая угроза для их существованию в будущем в случае смены поколений и в частности изменений мировоззрения у молодежи Залива. При этом, как известно, нынешняя власть стран региона строится на региональной политической культуре верности и лояльности, основанной на религиозной традиции. Второй важнейшей внутренней проблемой для арабских монархий являются экономические угрозы в свете колебания цен на нефть. В-третьих, это слабое политическое партнерство и снижение доверия общественности к власти. В-четвертых, автор выделяет интеллектуальный и идеологический экстремизм. При этом он отмечает, что отчуждение и маргинализация больше всего происходят среди молодежи. По его словам, согласно исследованиям, порядка 70%

арабской молодежи разочарованы в возможности изменения социального, политического и экономического положения. Арабская молодежь ищет пути выхода из этой ситуации и наиболее показательное это прямое противостояние. Аль-Футаиси выделяет два формата противостояния. Первый – присоединение к внутренним политическим и гражданским объединениям, целью которых является смена власти путем революций. Второй формой является системное политическое и вооруженное насилие. В-пятых, автор выделяет маргинализацию, в особенности выделяя деление по религиозным общинам (Al-Futaisi M.S., 2015: 63-65).

Идея трансформации ССЗ в Союз Залива

С момента создания Совета Сотрудничества Залива двигателем интеграционных процессов почти всегда являлась Саудовская Аравия, поэтому неудивительно, что именно от нее 19 декабря 2011 года поступило предложение выйти на новый уровень сотрудничества и образовать единый политический субъект в лице Союза Залива. Король Саудовской Аравии (на тот момент) Абдалла бен Абд аль-Азиз, выступавший на 32-ой сессии Высшего совета ССАГПЗ, заявил, что остановка на достигнутых результатах интеграции в рамках Совета в конечном итоге будут иметь тяжелые последствия. Поэтому для достижения стабильности и безопасности странам Совета необходимо выйти на новый уровень интеграции (Al-Malik Abdallah, 2011).

Инициатива трансформации в Союз была вызвана многими аспектами. По мнению Ашрафа Кишка из бахрейнского аналитического центра Derasat, среди причин особо выделяются внутренние перемены в арабских монархиях, а также изменения в международных отношениях, в особенности новая оборонная политика США (Kishk A., 2013: 1). Однако необходимо отметить, что в создании Союза больше всего была заинтересована Саудовская Аравия, которая таким образом намерена решить для себя два принципиальных стратегических вопроса. Во-первых, усилить свое влияние в рамках ближайшего круга, которое оно считает своим жизненным пространством. Во-вторых, данный подход, в глазах эр-Рияда, поможет обеспечить коллективную безопасность и решить ряд проблем, в особенности внутреннего характера. Время выдвинутой идеи диктовала геополитическая ситуация в арабском мире, когда на всем Ближнем Востоке и Северной Африке бушевали революции и протестные движения, а американские союзники слабо реагировали на данное положение

вещей. Многих региональных руководителей беспокоил вопрос установления стабильности и безопасности, поэтому некоторым странам приходилось забывать старые обиды для продуктивного сотрудничества и решение насущных проблем. Так, по мнению Эмиля Хокаема из International Institute for Strategic Studies (IIS), момент постановки вопроса о политической интеграции аравийских монархий был вызван сближением Саудовской Аравии и ОАЭ, хотя ранее между ними были серьезные противоречия (Hokayem E., 2016). По сути дела, вопросы политической интеграции для стран-участниц всегда вызывали напряжение и осторожность. Бахрейнский исследователь Али Мухаммед Фахр отмечает, что из 13 целей организации ССЗ, закрепленных в Уставе, большинство относились к различным аспектам экономики и безопасности, но при этом в документе не были упомянуты вопросы политической интеграции (Fakhro A.M., 2012: 7). Именно «вынужденность» такой политической интеграции в контексте неопределенности и нестабильности вызвала определенный скептицизм в адрес трансформации ССЗ у ряда наблюдателей. Арабские наблюдатели сразу озадачились вопросом о серьезности этой инициативы. Будет ли воплощена эта идея или она угаснет по мере уменьшения угроз со стороны протестных движений, так же как это было с инициативой интегрировать Иорданию и Марокко в организацию ССЗ. Критически-недоверчивое отношение к данной инициативе в действительности имело серьезные причины. Так, в области экономической интеграции на то, чтобы воплотить в жизнь полноценный Таможенный союз, странам ССЗ потребовалось 25 лет, но при этом совокупное количество региональной торговли не превышало от 5 до 10% общей внешней торговли аравийских монархий (данные за 2012 г.). После Таможенного союза страны приняли решение создать общий рынок Залива, а также до 2010 года внедрить общую единую валюту, но до сих пор руководство стран организации не смогло воплотить эти две инициативы. По сравнению с экономикой, вопросы сотрудничества в области безопасности развивались быстрее по причине ряда серьезных региональных проблем, в том числе Иранской ядерной программы и суннитско-шиитского конфликта в Ираке и т.д. Однако наиболее серьезную неудачу, по мнению Али Мухаммеда Фахра, страны ССЗ потерпели в согласовании единой общей внешней политике и выработки общих основ и подходов для реформ в области внутренней политики. Сложные про-

цессы согласования указывают на отсутствие желания уступать, даже в части национального суверенитета над своими государствами (Fakhro A.M., 2012: 8-10).

Отступая от вышеуказанных проблем, которые являются серьезными препятствиями интеграции в области экономики и обороны, говорить о политической интеграции еще сложнее. При этом все же Саудовская Аравия предполагает, что обеспечить дееспособную коллективную безопасность будет более возможным при создании Союза. С другой стороны, вопрос о формате Союза остается до сих пор открытым. Предположительно интеграция возможна в трех вариантах. Во-первых, в виде конфедерации, в рамках которой предполагается союз (ассоциация) суверенных государств путем создания структур для координации общей политики при уважении суверенитета ее членов. Во-вторых, союз пожеланию. В-третьих, дифференцированное участие в Союзе, под которым понимается поэтапная интеграция стран-участниц в различных областях (Kishk A., 2013: 16).

«Катарский кризис» как отражение системных проблем интеграции

Серьезными препятствиями политической интеграции являются внутренние разногласия среди стран-участниц Совета Сотрудничества Залива. На протяжении всей истории организации периодически на поверхность всплывали противоречия между аравийскими монархиями, которые все же удавалось миновать. Однако дипломатический кризис, разгоревшийся в 2014 году между Саудовской Аравией, ОАЭ, Бахрейном, с одной стороны, и Катаром – с другой, имел совсем другой уровень и характер. 5 марта официальный эр-Рияд, Абу-Даби и Манама отозвали из столицы Катара свои дипломатические представительства. Причиной на столь кардинальный шаг стало несоблюдение Катаром соглашения по безопасности, подписанного 2012 году, а точнее пункта вопроса невмешательства во внутренние дела государств ССЗ. Все началось с того, что в ОАЭ были арестованы некоторые активисты движения «братья-мусульмане», а в катарском информационном пространстве стали критиковать данное событие, в особенности запомнился своим выступлением Юсуф аль-Кардауи, один из духовных и идейных лидеров движения, который проживает в Катаре. Бойкот со стороны ряда стран ССЗ сопровождался претензиями, которые были связаны с предоставлением укрытия видным деятелям «Братьев-мусульман»; «недружественная ин-

формационная политика» Катара в адрес ОАЭ и Бахрейна; «отсутствие координации Катара с другими членами Совета по сирийскому вопросу»; а также создание блока с Турцией (Мелкумян Е.С., 2015: 452). Ситуация усугублялась «и даже такой шаг, как высылка, из Катара всех активистов «Братьев-мусульман» в сентябре 2014 г., не привел к урегулированию конфликта» (Семенов К., 2017). Конфликт удалось урегулировать только в ноябре 2014 года, после личной встречи глав государств ССЗ, когда Доха взяла на себя ряд обязательств.

Нынешний «кризис в Заливе», или «второй катарский кризис», начался 5 июня 2017 года, практически сразу же после саммита «США-Исламский мир». Критика Дохи некоторых положений саммита, а точнее возобновление конфронтации с Ираном вызвало бурю недовольств со стороны соседей, для которых, видимо, это событие стало только ожидаемым моментом, чтобы выразить свое недовольство, копившееся все последнее время. В действительности если посмотреть на страны-участниц конфликта Саудовская Аравия, ОАЭ и Бахрейн, а также на список требований, то становится понятным, что конфликт является продолжением кризиса 2014 года. К тройке (КСА, ОАЭ и Бахрейн) недовольных присоединился Египет, а вот две другие страны ССЗ Оман и Кувейт решили дистанцироваться от конфликта. При этом глава Кувейта взял на себя активную миссию посредника, вооружившись методом челночной дипломатии. Бойкотирующая сторона выставили Дохе в ультимативной форме 13 требований, среди которых закрытие военной турецкой базы в Катаре, прекращение поддержки «террористических групп», в том числе «братьев-мусульман», закрытие телеканала «аль-Джазира» и т.д. (Butman D.L., McCants W., 2017) (Kirisci K., 2017). Резкое давление на Доху вызвало недовольство в Анкаре, которая решила форсировать строительство и наполнение военной базы в Катаре. В срочном порядке турецкий парламент принял решение послать военный контингент количеством до 3 тысяч военнослужащих. В начале 2018 года турецкий посол в Катаре Фикрет Озер заявил, что к дополнению к сухопутным подразделениям турецкая сторона планирует разместить на катарской территории военно-воздушное соединение и корабельную группировку (Турция уплотнит, 2018). К слову, необходимо отметить, что соглашение по размещению на катарской территории турецкой военной базы была принято еще в 2014 году, а первые турецкие военные появились

в Катаре уже в 2015 году. В ситуации беспрецедентного давления и блокады Катара со стороны соседних стран способствует не только укреплению турецко-катарской стратегической оси, но и сближению Катара с Исламской Республикой Иран. Конфликт во многом перешел из политико-экономической плоскости в информационную плоскость. В СМИ разгорелась целая информационная война. В общем, несмотря на то, что конфликт еще не разрешен и существует большое количество аспектов этого кризиса, которые сложно затронуть в рамках данного исследования. Однако, необходимо сказать, что само это противостояние есть показатель системных проблем в рамках организации Совета Сотрудничества Залива, глубокого недоверия между соседними странами, противоречия, связанных с видением развития региона, противостояния идеологических парадигм и многое другое.

Перспективы коллективной безопасности в рамках ССЗ

На протяжении всего периода существования Совета Сотрудничества Залива, страны-участницы рассматривали различные инициативы по расширению интеграции в рамках данной организации. Зачастую ключевыми вопросами всегда были экономика и безопасность. При этом региональная безопасность рассматривалась в форме кооперации усилий по коллективной обороне всех стран-участниц. Для этой цели еще на заре 80-х годов XX столетия были созданы силы быстрого реагирования «Щит полуострова», основу которой составили вооруженные силы Саудовской Аравии. В дальнейшем на постоянной основе стали проводиться учения военно-морских, военно-воздушных сил и т.д. В 90-х гг. было принято решение об интеграции систем противовоздушной обороны (ПВО) стран ССЗ «Щит мира», основу которого также должны были составить саудовская противовоздушная оборона, вооруженная передовыми технологиями американского производства, включая авиационный комплекс радиообнаружения и наведения (АВАКС).

За последние десятилетия в Персидском Заливе произошли многие события, сильно повлиявшие на региональную безопасность. Революция в Иране в 1979 году и начало ирано-иракской войны (1980-1988 гг.) способствовали сближению аравийских монархий и созданию организации ССЗ. На тот период большинство стран-участниц видели вопрос обеспечения региональной безопасности путем опоры на собственные силы. Однако «кувейтский кризис»

в 1990-1991 гг. реформировал всю систему безопасности в Заливе. Теперь основу обеспечения региональной безопасности в Персидском заливе стали играть союзнические отношения со странами Запада, и в первую очередь с США. Такая форма обеспечения безопасности имела как свои плюсы, так и значительные минусы. Кризис такого подхода стал проявляться с началом «арабской весны», когда у аравийских монархий появились сомнения в надежности Вашингтона в качестве гаранта стабильности их режимов. Связи с чем в конце 2011 года король Саудовской Аравии предложил трансформировать организацию из Совета в Союз и получить, таким образом, возможность обеспечить защиту от «жестких» угроз и устойчивость от «мягких». Однако первый и второй кризисы в Заливе вокруг Катара показали структурные проблемы в интеграционной политике государств ССЗ. В любом случае перспективность и возможность создания единого политического субъекта в рамках аравийских монархий остаются значительными. Как известно, в регионе уже существует положительный прецедент виде государства ОАЭ, которое по своей сути является федерацией независимых политических субъектов. Однако для реализации такого проекта необходимы серьезные усилия и время, а также соблюдение принципа суверенитета и равноправия. Данную политику в первую очередь должно соблюдать Королевство Саудовская Аравия, так как именно она является неоспоримым гегемоном среди аравийских монархий. Именно доминирование по многим показателям КСА настораживает малые страны Залива лишиться суверенитета или части в случае политической интеграции, что приводит к торпедированию многих инициатив. С другой стороны, эр-Рияд должен становиться более привлекательным для своих союзников и самодостаточным, в особенности в военном плане. В действительности малые страны Залива, хоть имеют высокую обеспеченность передовой военной техникой, однако, на деле маленькая численность их населения сказывается негативно на общем военном потенциале каждой страны. Так, к примеру, только в Катаре численность граждан – порядка 200 тысяч человек. Нынешняя оборонная политика эр-Рияда призвана решить ряд проблем. В рамках программы развития «Видение-2030» саудовская сторона теперь не только закупает военную технику, но также пытается организовать трансферт технологий. Укрепление Саудовской Аравии в политической, эконо-

мической, военно-оборонной сферах, а также её мягкая и гибкая политика в адрес своих аравийских соседей является, на наш взгляд, необходимым гарантом создания дееспособной коллективной безопасности в рамках ССЗ в будущем.

На всем пространстве Ближнего Востока именно субрегион Персидского залива сохраняет хорошую динамику регионализации за счет интеграционных устремлений аравийских

монархий. Однако данный процесс регионализации до сих пор не может перерасти в более серьезную стадию регионализма. Хотя данный дефект в интеграционных процессах заметен на всем Ближнем Востоке и Северной Африке, все же возможно, что именно Совету Сотрудничества Залива удастся в долгосрочной перспективе запустить полноценный процесс регионализма, что станет положительным прецедентом для всего региона.

Литература

- Аль-Алави Х.А., Политический анализ проблем и перспектив развития Совета Сотрудничества Стран Арабского Залива, Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. – М., 1999.
- Аль-Шанфари А.С., Политика Султаната Оман в регионе Персидского залива (1970-1992 гг.): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2004.
- Бжезинский З., Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис / пер. с англ. М.Н. Десятовой. – М.: АСТ, 2015.
- Воскресенского А.Д. Мировое комплексное регионоведение / под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Магистр: ИНФРА-М, 2014.
- Гейтс Р., Долг. Мемуары министра войны / пер. с англ. В. Желникова. – М.: АСТ, 2014.
- Иранский генерал: однажды нам понадобятся базы в Сирии и Йемене. (2016) URL: <http://www.newsru.co.il/mideast/26nov2016/general8028.html>
- Карпенко Е. А., Формирование системы коллективной безопасности стран-членов совета сотрудничества арабских государств Персидского залива: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2006.
- Кузнецов В. К вопросу о концепции региональной безопасности ССАГПЗ. (2016). URL:<http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/k-voprosu-o-kontseptsii-regionalnoy-bezopasnosti-ssagpz/>
- Мелкумян Е.С., Кувейт в 2000-е гг: внутривосточное развитие и внешняя политика. – М.: Институт Ближнего Востока, 2014.
- Мелкумян Е.С. Новейшая история Кувейта. – М.: Аспект-Пресс, 2011.
- Мелкумян Е.С. Регион Залива: конфликты, компромиссы, сотрудничество. – М.: Институт Ближнего Востока, 2008.
- Мелкумян Е.С., Совет Сотрудничества Арабских Государств Залива как институт обеспечения национальной безопасности стран-членов // Ислам на Ближнем и Среднем Востоке. – №9, 2015. – С. 462.
- Муслах А.С., Внешняя политика Объединенных Арабских Эмиратов в глобализирующемся мире (генезис, концептуальные основы, приоритеты, направления): диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. – М., 2007.
- Наср В., Необязательная страна / пер. с англ. В. Верченко. – М.: АСТ, 2015.
- Примаков Е.М., Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века). – М.: Российская газета, 2012.
- Семенов К., Второй катарский кризис – причины и пути решения. (2017). URL: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/vtoroy-katarskiy-krizis-prichiny-i-puti-resheniya/>
- Сучков М., Стратегия «достаточного присутствия»: политика США на Ближнем Востоке при Д. Трампе. (2018). URL: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/strategiya-dostatochnogo-prisutstviya-politika-ssha-na-blizhnem-vostoke-pri-d-trampe/>
- Турция уплотнит военную базу в Катаре соединениями ВВС и ВМС. (2018). URL: <https://eodaily.com/ru/news/2018/02/01/turciya-uplotnit-voennuyu-bazu-v-katare-soedineniyami-vvs-i-vms>
- Al-Ali A. (2016). Aman al-Khalij fi zili al-tadarubat al-istratijiat lilqua al-alamiat wa al-iqlimia [Gulf security in the context of strategic conflicts of global and regional powers]. Amman: Dar Amjad.
- Al-Futaisi M.S. (2015). Mustaqbal al-anzimat al-khalijiat fi zili al-mutaghayirat al-amniat al-dakhiliat al-tahadiyat wa al-hulul [The Future Perspective of the Arab Gulf Governmental Systems under the Influence of the Internal Security Changes: Challenges and Solutions]. Basic Education College Magazine for Educational and Humanities Sciences, 21, 60-67 pp. Retrieved from URL: <https://www.iasj.net/iasj?func=fulltext&aId=104211>
- Al-Itihad al-Khaliji al-Arabi hua al-mustaqbal [The Gulf Arab Union is the future]. (2016). Ibrahim H.T. (Ed.), Retrieved from URL: http://www.grc.net/data/contents/uploads/Dr_Sager_paper_3507.pdf
- Al-Malik Abdallah yadeu dual al-taawun lilaintiqal ilaa marhalat al-itihad [King Abdullah calls on the GCC countries to move to the Union phase]. (2011). Retrieved from URL: <http://www.alriyadh.com/693340>
- Al-Rayis Mursy: Al-Sawdya raeiat li'ahl al-sunna wa Misr lahum hamia [President Mursi: Saudi Arabia is a sponsor of the Sunnis and Egypt has a protector]. (2012). Retrieved from URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3nwzpb7USAY>
- Al-Yusuf H.Y. (2011). Majlis al-taawun al-khaliji fi muthalath al-wirathat wa al-naft wa al-quaa al-ajnabia [GCC in the triangle of heredity, oil and foreign powers]. Beirut: Center for Arab Unity Studies.

- Acharya A., Buzan B. (2010) Why is there no non-Western international relations theory? In Acharya A., Buzan B. (eds.), *Non-Western International Relations Theory/ Perspectives On and Beyond Asia* (pp. 1-25), New York, NY: Routledge.
- Asasian N. (2018). The Qatar Crisis, its Regional Implications, and the US National Interest. Retrieved from URL: <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/qatar-crisis-its-regional-implications-and-us-national-interest>
- Byman D.L., McCants W. (2017). The danger of picking sides in the Qatar crisis. Retrieved from URL: <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2017/06/17/the-danger-of-picking-sides-in-the-qatar-crisis/>
- Charter of the organization of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf. (1981). Retrieved from URL: <http://www.gcc-sg.org/ar-sa/AboutGCC/Pages/Primarylaw.aspx>
- Davidson Ch. (2015). *After the Sheikhs: The Coming Collapse of the Gulf Monarchies*. London: Hurst.
- Fakhro A.M. (2012). Tahwil majlis al-taawun al-khalijii ilaa al-ithihad khalijiin [Converting the Gulf Cooperation Council into a Gulf Union]. *Majalat al-mustaqbal al-arabi [Arab Future Magazine]*, 402, 7-12 pp. Retrieved from URL: http://www.caus.org.lb/PDF/EmagazineArticles/mustaqbal_402_ifitahie%207-12.pdf
- Hokayem E. (2016). A Gulf union? Retrieved from URL: <https://www.iiss.org/en/regions/gulf-states/emile-gcc-blog-51ef>
- Istanbul Cooperation Initiative (ICI). Reaching out to the broader Middle East. (2011). Retrieved from URL: https://www.nato.int/cps/ic/natohq/topics_58787.htm?
- Kirisci K. (2017). How the Gulf crisis forces fundamental choices in Turkish foreign policy. Retrieved from URL: <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2017/06/28/how-the-gulf-crisis-forces-fundamental-choices-in-turkish-foreign-policy/>
- Kishk A. (2013). Al-Darurat al-istratyjyt liltahawul nahua halat al-ithihad al-khaliji [The strategic imperatives for the transition to the state of the Gulf Union]. Retrieved from URL: <http://www.derasat.org/bh/ar/publications/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B6%D8%B1%D9%88%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D8%AA%D9%8A%D8%AC%D9%8A%D8%A9-%D9%84%D9%84%D8%AA%D8%AD%D9%88/>
- Mainuddin R.G., Aicher J.R., Elliot J.M. (1996). *From Alliance to Collective Security: Rethinking the Gulf Cooperation Council*. Middle East Policy, Vol. 4 (March), 39–49 pp. Retrieved from URL: <http://www.mepec.org/journal/alliance-collective-security-rethinking-gulf-cooperation-council>
- Military Strength Ranking. (2018). Retrieved from URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp>
- Rickli J.-M. (2016). New alliances dynamics in the Gulf and their impact on the small GCC states. *Journal Third World Thematics: A TWQ Journal*, V.1, Issue 1, 132-150 pp. Retrieved from URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/23802014.2016.1188023?journalCode=rtwt20>
- Wehrey F., Sokolsky R. (2015). *Imagining a New Security Order in the Persian Gulf*. Retrieved from URL: https://carnegiendowment.org/files/CP256_Wehrey-Sokolsky_final.pdf
- World Bank Database. (2018). Retrieved from URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=EG>

References

- Al'-Alavi H.A., Politicheskij analiz problem i perspektiv razvitiya Soveta Sotrudnichestva Stran Arabskogo Zaliva, Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata politicheskikh nauk. – Moskva, 1999 g.
- Al'-Shanfari A.S., Politika Sultanata Oman v regione Persidskogo zaliva (1970-1992 gg.), Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. – Moskva, 2004 g.
- Bzhezinskij Z., Strategicheskij vzgljad: Amerika i global'nyj krizis. Per. s angl. M.N. Desjatovoj. – Moskva: AST, 2015 g.
- Voskresenskogo A.D. Mirovye kompleksnoe regionovedenie. Pod red. A.D. Voskresenskogo. – Moskva: Magistr: INFRA-M, 2014 g.
- Gejts R., Dolg. Memuary ministra vojny. Per. s angl. V. Zhelnikova. – Moskva: AST, 2014 g.
- Iranskiy general: odnazhdy nam ponadobjatsja bazy v Sirii i Jemene. (2016) URL: <http://www.newsru.co.il/mideast/26nov2016/general8028.html>
- Karpenko E. A., Formirovanie sistemy kollektivnoj bezopasnosti stran-chlenov soveta sotrudnichestva arabskikh gosudarstv Persidskogo zaliva, Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. – Moskva, 2006 g.
- Kuznecov V., K voprosu o koncepcii regional'noj bezopasnosti SSAGPZ. (2016). URL: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/k-voprosu-o-kontseptsii-regionalnoy-bezopasnosti-ssagpz/>
- Melkumjan E.S., Kuvejt v 2000-e gg: vntripoliticheskoe razvitie i vneshnjaja politika. – Moskva: Institut Blizhnego Vostoka, 2014 g.
- Melkumjan E.S. Novejshaja istorija Kuvejta. – Moskva: Aspekt-Press, 2011 g.
- Melkumjan E.S., Region Zaliva: konflikty, kompromissy, sotrudnichestvo. – Moskva: Institut Blizhnego Vostoka, 2008 g.
- Melkumjan E.S., Sovet Sotrudnichestva Arabskikh Gosudarstv Zaliva kak institut obespechenija nacional'noj bezopasnosti stran-chlenov//Islam na Blizhnem i Srednem Vostoke. – №9, 2015. S. – 462.
- Musleh A.S., Vneshnjaja politika Ob#edinennyh Arabskikh Jemirатов v globalizirujushhemsja mire (genezis, konceptual'nye osnovy, priorityty, napravlenija), Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata politicheskikh nauk. – Moskva, 2007 g.
- Nasr V., Neobjazatel'naja strana. Per. s angl. V. Verchenko. – Moskva: AST, 2015 g.
- Primakov E.M., Konfidental'no: Blizhnij Vostok na scene i za kulisami (vtoraja polovina XX – nachalo XXI veka). – Moskva, Rossijskaja gazeta, 2012 g.
- Semenov K., Vtoroy katarskij krizis — prichiny i puti reshenija. (2017). URL: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/vtoroy-katarskiy-krizis-prichiny-i-puti-resheniya/>

Suchkov M., Strategija «dostatochnogo prisutstvija»: politika SSHa na Blizhnem Vostoke pri D. Trampe. (2018). URL: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/strategiya-dostatochnogo-prisutstviya-politika-ssha-na-blizhnem-vostoke-pri-d-trampe/>

Turcija uplotnit voennuju bazu v Katare soedinenijami VVS i VMS. (2018). URL: <https://eadaily.com/ru/news/2018/02/01/turciya-uplotnit-voennuyu-bazu-v-katare-soedinenijami-vvs-i-vms>

Al-Ali A. (2016). Aman al-Khalij fi zili al-tadarubat al-istratijiat lilqua al-alamiat wa al-iqlimia [Gulf security in the context of strategic conflicts of global and regional powers]. Amman: Dar Amjad.

Al-Futaisi M.S. (2015). Mustaqbal al-anzimat al-khalijiat fi zili al-mutaghayirat al-amniat al-dakhiliat al-tahadiyat wa al-hulul [The Future Perspective of the Arab Gulf Governmental Systems under the Influence of the Internal Security Changes: Challenges and Solutions]. Basic Education College Magazine for Educational and Humanities Sciences, 21, 60-67 pp. Retrieved from URL: <https://www.iasj.net/iasj?func=fulltext&aId=104211>

Al-Itihad al-Khaliji al-Arabi hua al-mustaqbal [The Gulf Arab Union is the future]. (2016). Ibrahim H.T. (Ed.), Retrieved from URL: http://www.grc.net/data/contents/uploads/Dr_Sager_paper_3507.pdf

Al-Malik Abdallah yadeu dual al-taawun lilaintiqal ilaa marhalat al-itihad [King Abdullah calls on the GCC countries to move to the Union phase]. (2011). Retrieved from URL: <http://www.alriyadh.com/693340>

Al-Rayis Mursi: Al-Sawdya raeiat li'ahl al-sunna wa Misr lahum hamia [President Mursi: Saudi Arabia is a sponsor of the Sunnis and Egypt has a protector]. (2012). Retrieved from URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3nwzpb7USAY>

Al-Yusuf H.Y. (2011). Majlis al-taawun al-khaliji fi muthalath al-wirathat wa al-naft wa al-quaa al-ajnabia [GCC in the triangle of heredity, oil and foreign powers]. Beirut: Center for Arab Unity Studies.

Acharya A., Buzan B. (2010) Why is there no non-Western international relations theory? In Acharya A., Buzan B. (eds.), Non-Western International Relations Theory/ Perspectives On and Beyond Asia (pp. 1-25), New York, NY: Routledge.

Asasian N. (2018). The Qatar Crisis, its Regional Implications, and the US National Interest. Retrieved from URL: <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/qatar-crisis-its-regional-implications-and-us-national-interest>

Byman D.L., McCants W. (2017). The danger of picking sides in the Qatar crisis. Retrieved from URL: <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2017/06/17/the-danger-of-picking-sides-in-the-qatar-crisis/>

Charter of the organization of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf. (1981). Retrieved from URL: <http://www.gcc-sg.org/ar-sa/AboutGCC/Pages/Primarylaw.aspx>

Davidson Ch. (2015). After the Sheikhs: The Coming Collapse of the Gulf Monarchies. London: Hurst.

Fakhro A.M. (2012). Tahwil majlis al-taawun al-khalijii ilaa al-itihad khalijiin [Converting the Gulf Cooperation Council into a Gulf Union]. Majalat al-mustaqbal al-arabi [Arab Future Magazine], 402, 7-12 pp. Retrieved from URL: http://www.caus.org.lb/PDF/EmagazineArticles/mustaqbal_402_ifitahie%207-12.pdf

Hokayem E. (2016). A Gulf union? Retrieved from URL: <https://www.iiss.org/en/regions/gulf-states/emile-gcc-blog-51ef>

Istanbul Cooperation Initiative (ICI). Reaching out to the broader Middle East. (2011). Retrieved from URL: https://www.nato.int/cps/ic/natohq/topics_58787.htm?

Kirisci K. (2017). How the Gulf crisis forces fundamental choices in Turkish foreign policy. Retrieved from URL: <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2017/06/28/how-the-gulf-crisis-forces-fundamental-choices-in-turkish-foreign-policy/>

Kishk A. (2013). Al-Darurat al-istratyjyt liltahawal nahua halat al-itihad al-khaliji [The strategic imperatives for the transition to the state of the Gulf Union]. Retrieved from URL: <http://www.derasat.org/bh/ar/publications/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B6%D8%B1%D9%88%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D8%AA%D9%8A%D8%AC%D9%8A%D8%A9-%D9%84%D9%84%D8%AA%D8%AD%D9%88/>

Mainuddin R.G., Aicher J.R., Elliot J.M. (1996). From Alliance to Collective Security: Rethinking the Gulf Cooperation Council. Middle East Policy, Vol. 4 (March), 39–49 pp. Retrieved from URL: <http://www.mepc.org/journal/alliance-collective-security-rethinking-gulf-cooperation-council>

Military Strength Ranking. (2018). Retrieved from URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp>

Rickli J-M. (2016). New alliances dynamics in the Gulf and their impact on the small GCC states. Journal Third World Thematics: A TWQ Journal, V.1, Issue 1, 132-150 pp. Retrieved from URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/23802014.2016.1188023?journalCode=rtwt20>

Wehrey F., Sokolsky R. (2015). Imagining a New Security Order in the Persian Gulf. Retrieved from URL: https://carnegieendowment.org/files/CP256_Wehrey-Sokolsky_final.pdf

World Bank Database. (2018). Retrieved from URL:

<https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=EG>

Nadirova G.E.

doctor a philology science, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gulnad@mail.ru

NEW TRENDS IN THE INTERNATIONAL ACADEMIC MOBILITY

International student mobility is becoming an increasingly common phenomenon in higher education in many countries of the world. The purpose of this article is to study current trends in the field of academic mobility in the world. In the course of the work, we studied the articles and reports of a number of international educational organizations. The dominant trend of the past few years has been the growing flow of students from developing countries to universities in Europe, primarily British ones, and the United States.

However, the number of countries competing for the placement of foreign students is growing every year, but the increase in the number of students leaving for study abroad in the next decade will significantly slow down. The decline in growth rates is due not only to the deterioration of the political climate in the United States and European countries but also to a large extent to the increase of local investments in higher education in many countries. Many potential students now want to study in their home countries, and the greatest decline in absolute terms is expected to be in South Korea and Malaysia.

Key words: higher education, academic mobility, student, university, Asia.

Надилова Г.Е.

филол.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы, e-mail: gulnad@mail.ru

Халықаралық академиялық мобильділіктегі жаңа тенденциялар

Халықаралық студенттік ұтқырлық әлемнің көптеген елдерінде жоғары білім алуда жиі кездесетін құбылысқа айналуға. Осы мақаланың мақсаты әлемдегі академиялық ұтқырлық саласындағы қазіргі үрдістерді зерттеу болып табылады. Жұмыс барысында біз бірқатар халықаралық білім беру ұйымдарының мақалалары мен баяндамаларын оқыдық. Соңғы бірнеше жылда басым дамып келе жатқан елдердің дамушы елдерден Еуропадағы, ең алдымен британдық және АҚШ-та оқып жатқан студенттерінің ағымы артып келеді.

Алайда шетелдік студенттерді орналастыру үшін бәсекеге түсетін елдер жыл сайын өсіп келеді, ал келесі онжылдықта шетелге оқуға шыққан студенттердің саны артуда. Өсу қарқынының төмендеуі АҚШ пен Еуропа елдеріндегі саяси ахуалдың нашарлауына ғана емес, көптеген елдерде де жоғары білімге жергілікті инвестициялардың ұлғаюына байланысты. Көптеген әлеуетті студенттер енді өз елдерінде оқуды қалайды, ал абсолютті жағдайда ең үлкен төмендеу Оңтүстік Корея мен Малайзияда болады.

Түйін сөздер: оқу, академиялық мобильділік, студенттер, университеттер, Азия.

Надилова Г.Е.

д.филол.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnad@mail.ru

Новые тенденции в международной академической мобильности

Международная мобильность студентов становится все более распространенным явлением в сфере высшего образования во многих странах мира. Цель этой статьи – изучить современные тенденции в области академической мобильности в мире. В ходе работы мы изучали статьи и доклады ряда международных образовательных организаций. Доминирующей тенденцией последних нескольких лет является растущий поток студентов из развивающихся стран в универси-

теты Европы, прежде всего в британские и США. Тем не менее, число стран, конкурирующих за размещение иностранных студентов, растет с каждым годом, но увеличение числа студентов, отправляющихся на учебу за границу в следующем десятилетии, будет значительно замедляться. Снижение темпов роста обусловлено не только ухудшением политического климата в Соединенных Штатах и европейских странах, но и в значительной степени увеличением местных инвестиций в высшее образование во многих странах. Многие потенциальные студенты теперь хотят учиться в своих родных странах, и ожидается, что наибольшее снижение в абсолютном выражении ожидается в Южной Корее и Малайзии.

Ключевые слова: образование, академическая мобильность, студенты, университеты, Азия.

Introduction

International student mobility is becoming an increasingly common phenomenon in higher education in many countries of the world. The purpose of this article is to study current trends in the field of academic mobility in the world. In the course of the work, we studied the articles and reports of a number of international educational organizations. The dominant trend of the past few years has been the growing flow of students from developing countries to universities in Europe, primarily British ones, and the United States.

To receive education abroad using government subsidies, scholarships from foreign universities or even at the expense of parents is considered not only prestigious but also opens the way to a promising career in future professional activities.

Methods

In the course of the work, we studied the articles and reports of a number of international educational organizations and analyzed the statistical data of international agencies.

Main body

To receive education abroad using government subsidies, scholarships from foreign universities or even at the expense of parents is considered not only prestigious but also opens the way to a promising career in future professional activities.

There are many reasons for academic mobility, including the processes of globalization that led to the opening of borders, which in the past were problematic enough to cross, the low level of education in the countries of student origin, increased ambitions and financial opportunities of the middle class, the purposeful policy of some states to raise the level of human resources to help ensure economic growth and improve national educational standards, international rankings, etc.

As for the host countries, the flow of foreign students brings them tangible financial investments. More recently, the Higher Education Policy Institute and Kaplan International Pathways of Great Britain have calculated that the profits received from inter-

national students equal £20.3billion, which is 10 times more than the costs (1).

However, the contribution of foreign students should not be assessed in monetary terms only. British experts recognize that foreign students support universities with their mere presence, since otherwise many courses would have to be eliminated. In addition, they positively influence the social and cultural diversity of the youth environment, bring new research ideas and experience to Master and PhD programs, and help strengthen international partnerships. Benefits are numerous after their graduation too, as most students return home, but continue to maintain friendly, scientific and creative ties with their universities, becoming conductors of the soft power of the country where they received their education (2).

The main suppliers of students to foreign universities are China and India. It is expected that by 2027 the number of Chinese students studying abroad will increase by 245,000 and reach 1.46 million; the number of Indian students will increase by 185,000 and reach 439,000. These two Asian countries will provide 60% of the global growth in outgoing students until the year 2027 (3).

Although the United States remains the leading recipient of foreign students, the total number of new foreign students dropped by 3.4% in 2016 and 7% in 2017. This indicates that the student flow is gradually declining, which is not surprising given the current presidential administration's policy to reduce the number of migrants and complicate visa procedures (4).

In these conditions, an interesting phenomenon appears in a number of countries, with academic mobility passing from students to educational systems. Instead of attracting students and scientists to their country, many of the world's leading powers, mainly in the West, export their educational systems to other countries. They create joint programs, research centers, international branch campuses, colleges and universities. By putting a full academic program in place, foreign universities provide local residents with access to their educational experi-

ence, as well as the opportunity to obtain degrees permitted by this foreign country. Leading exporters of knowledge are the United States, the United Kingdom, France, Russia and Australia, and the leading importers are China, the United Arab Emirates, Singapore, Malaysia, and Qatar (4).

However, the number of countries competing for the placement of foreign students is growing every year, although, according to the forecasts of the British Council, the increase in the number of students leaving for study abroad in the next decade will significantly slow down. Even if new studies show that the number of outgoing students around the world will increase by an average of 1.7% per year over the next 10 years, this will be a significant slowdown compared to the period between 2000 and 2015 when the annual growth rate was 5.7%. (3). The decline in growth rates is due not only to the deterioration of the political climate in the United States and European countries but also to a large extent to the increase of local investments in higher education in many countries. Many potential students now want to study in their home countries, and the greatest decline in absolute terms is expected to be in South Korea and Malaysia.

In this regard, another interesting and important trend is emerging – a significant improvement in the quality of higher education in the last few years not only encourages youth to stay in their home countries but also prompts students at the regional level to choose cheaper education, which is of similar quality. The preoccupation of developing countries with strengthening their higher education systems allows them to begin a gradual transition from a group of countries that have sent students abroad to a group of countries that accept foreign students. First, this applies to the countries of Asia.

As of 2015, Asian countries sent about 2.3 million people to study abroad and attracted only 928,977 foreign students to their universities. Some of them decided to change this imbalance, aiming to dramatically increase the number of foreign students between 2020 and 2025. It is assumed that China, Japan, Taiwan, South Korea, and Malaysia will become leaders in attracting students from neighboring countries to their universities, and if their plans are implemented, about 1.4 million international students will be distributed within the Asian region within less than ten years. This will prevent brain drain, keep students close to home and, as a result, strengthen regional economies (5). It is worth noting that, as experts predict, by 2050 the top 25 countries in the global ranking of the

world's largest economies will include 14 Asian countries.

China sets a goal to attract about 500,000 foreign students by 2020, partly relying on its One Belt, One Road initiative, which will involve more than 60 countries in Eurasia. Accordingly, Chinese educational programs, university grants, and scholarship programs will target students from collaborating countries. In 2016, the number of foreign Asian students in China already amounted to more than 264,000 people, which is 10% more than a year earlier.

China has a chance to increase significantly the number of foreign students by embracing those who do not have an opportunity to study in North America, Australia or Europe since Chinese education is much cheaper and therefore more affordable. In addition, experts note a notable improvement in the quality of higher education in China due to the government's consistent reform efforts. As part of recently completed Project 985 alone, China's universities received 451.2 billion yuan (\$68.8 billion) from the central government and local authorities. It is worth noting that the Chinese scientific sector has received strong financial support from the government, especially for fundamental scientific research, which is essential for the technological development of the country. If today China is already among the five most popular destinations for foreign students, by 2020 it plans to take the second place in this ranking, with the United States in the first place (6).

Four years ago, the Japanese government set a goal to increase the number of foreign students in the country to 300,000 by 2020. Considering that in 2016 about 239,000 people were enrolled in the country's universities, this task looks quite achievable. At the same time, more than 90% of students are from Asian countries. Japanese universities, both public and private, have found themselves in an extremely disturbing demographic situation, as the number of young students decreases every year, and unfilled student vacancies mean a reduction in funding to a critical level. To solve this problem, the government seeks to increase the attractiveness of Japanese higher education by raising the rankings of universities, inviting foreign professors and scholars, and employing foreign graduates at Japanese companies. A geographically diverse and constantly increasing cohort of students from Vietnam, Nepal, Taiwan, Indonesia, Myanmar, Sri Lanka, the Philippines, and Bangladesh testifies to the effectiveness of these measures.

Number of Int'l Students in Japan by Top Sending Countries; 2013 & 2016				
RANK	COUNTRY	2013	COUNTRY	2016
1	China	97,875	China	98,483
2	Korea	17,283	Vietnam	53,807
3	Vietnam	13,799	Nepal	19,471
4	Nepal	5,807	Korea	15,457
5	Taiwan	5,660	Taiwan	8,330
6	Thailand	2,876	Indonesia	4,630
7	Indonesia	2,787	Sri Lanka	3,976
8	Malaysia	2,378	Myanmar	3,851
9	U.S.	2,275	Thailand	3,842
10	Myanmar	1,598	Malaysia	2,734
11	Mongolia	1,402	U.S.	2,648
12	Sri Lanka	1,054	Mongolia	2,184
13	France	894	Bangladesh	1,979
14	Bangladesh	899	Philippines	1,332
15	Philippines	649	France	1,299

Source: JASSO Statistics

© 2017 World Education Services
wens.wes.org

Another Asian country, Malaysia, has made great strides, in a relatively short period of time, in developing the national higher education system. In December 2016, 132,710 foreign students were registered in the country's higher education institutions, and about 50% of them were representatives of Islamic countries in South and Central Asia, as well as the Middle East and North Africa, with 2% of students coming from Kazakhstan. By 2025, the country hopes to attract 250,000 foreign students.

The British Council has highly appreciated Malaysia's national policy in the field of education, noting the quality of educational initiatives and strategies, including the facilitation of the recognition of foreign qualifications. In the Malaysian model, private higher education occupies a dominant position, attracting more than 70% of foreign students, while maintaining a high standard of programs' quality, as confirmed by authoritative international rankings.

Number of Int'l Students in Malaysia by Top Sending Countries; 2015 (Private Universities)			
RANK	COUNTRY	TOTAL	% OF THE TOTAL
1	Bangladesh	29,166	34%
2	Nigeria	10,159	12%
3	China	7,863	9%
4	Indonesia	4,720	5%
5	Yemen	3,343	4%
6	Pakistan	3,243	4%
7	Sudan	2,009	2%
8	Libya	1,760	2%
9	India	1,558	2%
10	Kazakhstan	1,405	2%
11	Iran	1,404	2%
12	Sri Lanka	1,221	1%
13	Maldives	1,129	1%
14	South Korea	1,100	1%
15	Syria	1,038	1%
Total		87,002	

Source: Ministry of Higher Education, Malaysia

© 2017 World Education Services
wens.wes.org

The number of foreign students in the universities of South Korea is steadily growing: in 2015 it increased by 7.6%, in 2016 – by 14.2%, and the total number of students reached 104,262 people. By 2023, the country plans to attract 200,000 international recruits. In 2016, the Korean Ministry of Education allocated about \$1.8 billion to 21 universities to open new scientific and engineering departments, with the aim to increase the attractiveness of universities for international students (6).

Other countries in the Asia-Pacific region also seek to increase the number of students from their regional neighbors. To this end, in 2017, the Alliance of Asian Universities was established with the participation of 15 founding members, high-level universities from China, India, Hong Kong, Thailand, Myanmar, Singapore, Kazakhstan, South Korea, the United Arab Emirates, Indonesia, Sri Lanka, Malaysia, Japan, and Saudi Arabia. The Alliance should strengthen higher education in Asia, increase competitiveness, intra-Asian mobility, initiate research activities and exchange programs between these 15 universities and within the region (7).

The Alliance of Asian Universities is a good chance for Kazakhstan to enter the Asian academic space. However, it is very important not to limit activities to declarations and interuniversity agreements; Kazakhstani universities need concrete and effective measures to implement ambitious plans and prospects. The successful experience of the above-mentioned Asian countries suggests some of the following measures:

At the level of national colleges and universities:

- Opening branches focused exclusively on foreign students;
- Government funding of English language courses in the field of science and engineering;
- Putting greater emphasis on science and technology, in particular, STEM subjects, which

are in high demand among mobile students from all over Asia;

- Active work to improve positions of national universities in international higher education rankings;

At the state level:

- Opening the labor market for international graduates;
- Launching marketing campaigns and short-term programs aimed at attracting students from other Asian countries;
- Simplifying the visa regime, residency, medical insurance and tax requirements for qualified students from Asian countries, including attracting and retaining qualified graduates;
- Allocating subsidies to encourage universities that attracted the largest number of students from the Asian region;
- Creating databases of specialists from target countries and potential employers among enterprises operating in Asia.

Conclusion

International education serves a broader purpose, which is related to both academic and social roles and missions of higher education. It actively contributes to the development and diversification of the national economy. However, the contribution of foreign students should not be assessed in monetary terms only. It promotes the creation of graduates who are global citizens, and, as a result, forms a more peaceful and progressive society and a more sustainable future.

The situation and environment are changing constantly. Many Asian countries are thinking about improving their higher education systems. And if the education systems in Asian countries are getting better, they don't need to send their students to study in USA and Europe for undergraduate degree programs.

References

Cowburn, A. (2018). *Benefits of international students to UK are '10 times greater than costs', shows study*. Retrieved from <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/international-students-uk-brexite-costs-benefits-non-eu-university-immigration-figures-a8152151.html>

Accessed on 18.02.2018

2. Chandler, H. (2018). *International students bring benefits that can't be defined in monetary terms*. Retrieved from <https://www.timeshighereducation.com/blog/international-students-bring-benefits-cant-be-defined-monetary-terms>. Accessed on 14.02.2018

British Council. (2018). *Global student mobility growth 'to dwindle over next decade'*. Retrieved from <https://www.timeshighereducation.com/news/global-student-mobility-growth-dwindle-over-next-decade>. Accessed on 14.02.2018

Lane, J.E. (2018). *International Relations and Signals of Change in International Education*. Retrieved from <https://wenr.wes.org/2018/02/international-relations>. Accessed on 07.02.2018

Luo, N. (2018). *Japan, Malaysia, Taiwan, and South Korea Remap Regional Student Flows*. Retrieved from <https://wenr.wes.org/2017/08/global-mobility> . Accessed on 14.02.2018

Schulmann, P., Ye, Z.Ch. (2018). *China: Can the World's Top Source for International Students Become Its Leading Destination?* Retrieved from <https://wenr.wes.org/2017/08/china> . Accessed on 07.02.2018

Sabzalieva, E. (2017). *What does the Asian Universities' Alliance mean for Central Asia?* Retrieved from <https://emmasabzalieva.com/2017/06/05/what-does-the-asian-universities-alliance-mean-for-central-asia>. Accessed on 15.02.2018

Оңғарова Е.М.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: aidmukas@mail.ru

КАСПИЙ ТЕҢІЗІН ГЕОСАЯСИ ТЕОРИЯЛАР ШЕҢБЕРІНДЕ ТАЛДАУ

Аталмыш мақалада Каспий бассейні аясында геосаяси көзқарастар қарастырылған. Сонымен қатар батыстың классикалық геосаяси еңбектері шеңберінде талдау жасалған. Өзектілігін жоймаған, геосаясатта өз ролін алған ғалымдардың еңбектері қазіргі таңда батыстың сыртқы саясатына бағыт-бағдар беріп отырған алдыңғы қатарлы еңбектер болып табылады. Каспий теңізі және оның аймағында орналасқан географиялық кең ауқымды алып жатқан энергия ресурстарының халықаралық аренада маңызы зор. Энергия ресурстарына бай теңізге және оның аймағына алып елдердің энергетикалық стратегиялары да анализ жасалған. Қырғи қабақ соғыстан кейінгі геосаяси алаңның өзгеріске ұшырауы, әсіресе идеологиялық теориялармен жалғасын тапқан геосаяси ғалымдардың көзқарастары да қолға алынған.

Түйін сөздер: Каспий теңізі, геосаясат, энергия ресурстары, өркениеттер қақтығысы, теңіз егемендігі.

Ongarova Y.M.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aidmukas@mail.ru

Analysis of the Caspian Sea within the framework of geopolitical theories

This paper provides geopolitical views on the Caspian Sea. There is also analysis of western classical geopolitical works. The works of scientists who have not eliminated their relevance and have played a role in geopolitics are now the most prominent works leading western foreign policy. The geographical scope of the Caspian Sea and its region is important in the international arena. The energy strategies of countries that have access to the energy-rich sea and its region have also been analyzed. The geopolitical landscape of the Cold War, especially geopolitical scholars, has continued with ideological theories.

Key words: Caspian Sea, Geopolitics, Energy Resources, Civilization Conflict, Maritime Sovereignty.

Онгарова Е.М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aidmukas@mail.ru

Анализ Каспийского моря в рамках геополитических теорий

В этой статье представлены геополитические взгляды на Каспийское море, а также анализы на западные классические геополитические взгляды. То есть это работы ученых, которые не утратили свою актуальность и сыграли определенную роль в геополитике Запада. Теперь они являются наиболее известными работами, которые ведут западную внешнюю политику. Географический охват Каспийского моря и региона важен на международной арене. Были также проанализированы энергетические стратегии стран, имеющих доступ к богатым энергоресурсам моря и региона. Были также проанализированы энергетические стратегии стран, имеющих доступ к богатым энергоресурсам моря и региона около Каспия.

Ключевые слова: Каспийское море, геополитика, энергетические ресурсы, конфликт цивилизаций, морской суверенитет.

Кіріспе

Қырғи-қабақ соғысынан кейінгі кезінде жаһандық күштердің көздеген аймағы Қара теңіз және Каспий бассейні болған. Қазірдің өзінде, АҚШ әкімшілігі, Қара теңізде флотын ұстау үшін түрлі қадамдарға барды. Румыния және Болгарияның НАТО-ға мүше болуы және осы елде АҚШ әскери теңіз күштері базасын ашу идеясы осы қадамдардың бірі ғана болып табылады. Сонымен қатар, бұл аймақтар Ресей мен Қытай үшін таптырмас аймақ болып табылады. Орталық Азия мен Каспий теңізінің бай ресурстары Азия мен Еуропа арасындағы және Ресей мен Қытай арасында геосаяси және геостратегиялық орайда үлкен маңызға ие болып табылады. Атап айтқанда, батыс геосаяси теориясында Каспий теңізінің геосаяси және геостратегиялық маңызы зор. Жалпы Каспий бассейні геосаяси теориялар шеңберінде бағалануға тұратын табиғи құнды ресурстарға ие.

Бүгінгі дамудың ең маңыздысының бірі әлемдегі энергетикаға сұраныстың өсуі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, энергия көздері әр түрлі геосаяси көзқарас үшін негіз болып табылады. Энергия ресурстары, олардың табылған аймағы және энергетика желілерін бақылаудың өмірлік маңызы зор. Егер мемлекет ғаламдық немесе шағын аумақтық аймаққа егемендігіне ең маңызды кедергі қуатын дамытуға және қамтамасыз етуге жеткілікті экономикалық ресурстарының болмауы. Сондықтан, соғыс және бейбітшілік әдетте шикізат ресурстары мен олар орналасқан аймақтар айналасында орын алған ашық және құпия қорқынышты күрес нәтижесі болып табылады. Бұл бөлімде энергетикалық ресурстар геосаяси теориялар аясында талданады. Бірінші Батыс (Махан, Бжезинский, және т.б.) және Шығыс (Гумилев, Дугин) геосаясатшылардың классикалық және қазіргі заманғы тәсілдері талданды. Екіншіден, Каспий теңізінің энергия көздерінің геосаяси ролі анықталады. Сонымен қатар жаһандық және аймақтық державалардың геосаяси мақсаттары айқындалады.

Негізгі бөлім

География ғылымына тауларды, теңіздерді зерттеу миссиясынан тыс саяси мағына жүктеген алғашқы тұлға Британияның корольдік географиялық қоғамының 1887 жылғы жиналысында ұсынған докладымен Хальфорд Маккиндер болды. Маккиндердің айтуынша,

табысты сыртқы саясаттың жоспарлануы тек географияны ескере отырып жасалуы мүмкін. Өйткені география халықаралық қатынастарда ойыншыларды, ойыншылардың қолындағы қозырыларын, әрбір мемлекеттің іске асыратын қауіпсіздік шараларын анықтайтын ең маңызды фактор болып табылады (Ары, 2004: 213).

Саясат, мемлекет және география ұғымдары геосаясатпен тығыз байланысты тұжырымдамалар болып табылады. Жаңа алаңдарға және жер ресурстарына контроль жүргізу үшін жер, теңіз және әуе геосаясатының мемлекеттік саясатқа тікелей әсер ететін элемент ретінде дамуына жол ашты. Геосаясат тұжырымдамасы, грек ‘geo’ (жер) және ‘politika’ (саясат) сөздерінің тіркесімі болып табылады. Саяси құрылымдардың физикалық қоршаған ортаның жай-күйі бойынша қарым-қатынасы және осы қарым-қатынастың саяси процестерге ықпалы көне заманнан бері зерттелген бағыттардың бірі болып табылады. Алайда, жаһандық геосаяси теориялардың пайда болуы әлем географиясының нақтылыққа қол жеткізуі (географиялық ашылулардың аяқталуы) және қиян-кескі отаршылдық ұрыс арқасында мүмкін болды. XIX ғ. геосаяси теориялар саласындағы отаршылдық күрес аймақтық деңгейден әлемдік кеңістікке көшті (Сэвим, 2013:102).

XIX ғ. өнеркәсіптік революцияның нәтижелері шикізат іздеу және жаңа өнімдердің маркетингтік/нарықтық қажеттілігі теңіз жолдарының маңыздылығын өсірді және жаңа технологиялар арқылы алыс қашықтық қысқартылды. Тарихи Жібек жолы маңыздылығын жоғалтқанда Маханның «теңізге үстемдік еткен әлемге үстемдік етеді» тезисі пайда болды. Индустриялық революция мен геологиялық формациялардан кейін жер асты көмір, мұнай мен газ қорларын өндірісте пайдалану жолы табылып өркениет ағымдағы деңгейге қол жеткізді (Сайгын, Чэлик, 2011:25).

Көмірден мұнайға көшу кезеңінде индустриялық революцияның алғаш пайда болған жері ретінде саналатын Англия әрі бай көмір кен орындары әрі отарлаған аймақтарындағы бай ресурстары арқасында дәуірінің ең маңызды өнеркәсіптік және өндірістік орталығына айналды. Кезеңнің басқа да қуатты мемлекеттері Германия мен Франция да бай көмір кен орындарымен осы жарыста өз орнын алды. Алайда, XIX ғ. соңы көмір энергия көзіне қарағанда неғұрлым үнемді және тиімді мұнай энергия көзі дәстүрлі энергия көзі болып саналатын көмірдің

энергетика саласындағы сұранысын түбегейлі өзгеруге не әкеп соқты. Мұнайдың жарқыраған жұлдызы күшті өнеркәсібі бар Еуропа мемлекеттерінде (Ұлыбритания, Франция, Германия) терең алаңдаушылық оятты. Өйткені мұнай Еуропадағы табылған жоқ. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында белгілі кен орындары тиісінше, Пельсинвания (АҚШ), Галисия (Румыния) және Абшерон түбегінде (Өзірбайжан) бар еді. Келесі жылдары Таяу Шығыс елдерінде оның ішінде әсіресе Иран, Ирак, Сауд Арабиясы, Кувейт сияқты елдерде мұнай қоры ашылған. Бұл аймақтар Еуропадан тыс және Еуропадан алыс қашықтықта еді. XIX ғасыр энергия көздері мен энергия беру желі бағыттарына интенсивті бәсекелестік уақытына айналды (Ары, 2004:214).

100-ден астам жыл ішінде мұнайға қол жеткізе алатын жалғыз ел Ирак болып табылады. 60-90 жылдық мұнай қоры бар елдер Иран, Сауд Арабиясы, БАӘ, Қазақстан, Ливия және Колумбияда болып табылады. Қазақстан мен Колумбиядан өзге де елдер Үлкен Таяу Шығыс аймағында және тағы төрт ел (Ирак, Иран, БАӘ және Сауд Арабиясы) Таяу Шығыста орналасқан. Бұл Таяу Шығыстың экономикалық маңыздылығын көрсетеді.

Қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы геосаяси аренада парадигма өзгерістеріне алып келді. Қырғи-қабақ соғыста жеңіспен шыққан АҚШ сыртқы саясатын қалыптастыру кезеңінде Альфред Тайер Махан, Николас Джон Спайкмэн, теориясынан пайдаланды. 1990 жылдарда жаңа геосаяси теориялар Франчайзинг Фукуяманың «Тарих соңы» атты диссертациясы кейінірек бұл тезиске жауап ретінде Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» атты еңбегі пайда болды. Сол жолда біраз уақыттан кейін АҚШ билігінің төмендеуі дәлелдемесімен тұрақты ұлы держава саясатын ұсынған Бжезинский «Ұлы шахмат тақтасы» атты теориясын ұсынды.

Альфред Тайер Махан (1840-1914) америкалық геосаяси теорияның негізін қалаушы болып саналады. Теңіз оның көзқарасы бойынша соғыс уақытында күрескен күштерге стратегиялық артықшылық беретін элемент болып табылады. Англия Махан кезеңінде теңіз күшқуаты арқылы супер күш ретінде әлемдік экономика мен саясатта үстемдік құрған мәртебелі мемлекет еді. 1890 ж. жарияланған «Әскери-теңіз флотының тарихқа ықпалы» кітабы арқылы «Теңіз егемендігі» теориясының принциптерін қолдады. Махан білдірген пікірлері АҚШ империялық билікке ие болуда теңіз күшінің маңыздылығын атап көрсетті.

– Бір теңіз мемлекетінің құрлықтағы мемлекетпен салыстырғанда ресурстарын теңіз тасымалдау саласына бағыттауға көп мүмкіндігі бар.

– Географиялық факторлар бір елдің әскери-теңіз стратегиясын тікелей бағыттай алады.

– Ол басқа күштермен бірге географиялық орналасқан жері көптеген бағытта стратегиялық артықшылықтармен қамтамасыз ете алады.

Әрі құрлықтарға әрі маңызды сауда жолдарына шабуыл мүмкіндігі, орталық орналасуы және ықтимал жауларға қарсы шабуыл операцияларын өңдеуге ыңғайлы база болу мүмкіндігін береді. Нәтижесінде пайда болған сауда құрылымын қорғау үшін әскери-теңіз күштерінің құрылуы қажет. Маханның «Теңіз егемендігі» теориясын зерттегенде әдетте жалпы Ұлыбритания мен АҚШ-тың бәсекелестігі, әсіресе мұнай тақырыбында келіспеушілік болғаны байқалады. Маханның теориясының ұсынылған жылдары АҚШ-та Standard Oil мұнай компаниясы және Ағылшын-Нидерланды серіктестігі, Royal Dutch Shell мұнай компаниясы арасында әрі Қиыр Шығыста әрі Америка құрлығында мұнай бәсекелестігі бар екенін көрсетті.

Николас Джон Спайкмэн, 1940 жылдары «Бейбітшілік Географиясы» атты кітабында «римлэнд» теориясын (бір елдің немесе аймақтың перифериялық аймағы) ұсынды. Оның айтуынша, «Егер кімде кім «римлэнд» аймағына үстемдік құрса, ол Еуразия материгіне үстемдік орнатады. Егер кімде кім Еуразия материгіне үстемдік құрса, ол әлемге үстемдік орнатады». XIX ғ. басым күресі теңіз жолдарына үстемдік құрған Ұлыбритания мен жылы теңізге қол жеткізуге тырысқан Ресей арасында өткен. Егер Ресейдің қандайда бір теңіз жағалауын басқаруға мүмкіндігі болатын болса («римлэнд» аймағы), Ресей хэртлэндты бақылауын жалғастыра бергенше хэртлэндтқа тиесілі экономикалық, әскери көздеріне байланысты ірі күш/держжава болуын жалғастырады. Бірақ жаңа әлем (АҚШ) үшін қауіп болу ықпалын тоқтатады. Николас Джон Спайкмэн (1893-1943) «римлэнд» аймағы теориясына бағытталған тұжырымдамасына назар аударған. Геосаясаткер өнеркәсіп және тасымалдың дамуымен Еуразияны қоршаған «римлэнд» аймағы стратегиялық тұрғыдан «хэрдлэндқа» қарағанда маңыздырақ болуы мүмкін екендігіне назар аударған. Ирак, Сауд Арабиясы, Қара теңіз, Түркия, Украина, Ауғанстан, Пәкістан, Қытайдағы Шығыс Түркістан «хэрдлэндтің» «римлэнд» аймағы болып табылады. 'Римлэнд' аймағы Балқан аймағына

және Орталық Еуропаға дейін созылады. Себебі, «Римлэнд» аймағы елдерінен «хэрдлэндтің» энергетикалық шикізатын тасымалдау желілері өтуде, өткізу нысандарын қабылдаушы немесе өткізуге үміткер аймақ болып табылады. Энергетикалық желілермен қатар, энергетикалық бассейндегі географияда ағымдағы елмен этникалық және діни ортақтық маңызды рөл ойнайды (Акгүл, 2009:6).

Спайкмэн теориясы дамыту кезінде АҚШ мүддесіне негізделген болатын. Ол АҚШ-тың «римлэнд» елдері (Еуропа, Түркия, Иран, Ирак, Пәкістан, Ауғанстан, Үндістан, Қытай, Корея және Шығыс Сібір) аймағында басқа бір күштің үстем болмауы керектігі туралы мәлімдеді. Спайкмэнның айтуынша, Маккиндердің «хэрдлэндты» өз құнын жоғалтып алған. Шын бағалысы «римлэнд» аймағы теориясы болып табылады. Кімде-кім римландқа үстемдік орнатса, сол Еуразияға үстемдік орнатады. Кімде-кім Еуразияға үстемдік орнатса, әлемде билік етеді. Спайкмэн Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Ұлыбританияның босатқан/бос тастаған егемен аймақтарына АҚШ үстемдік орнату керектігін және ол аймақтарды Ресей экспансиясынан қорғау қажет, керек болса алып тастау шығындары, сондай-ақ объектілерді тасымалдау оңай болған Таяу Шығыстағы көлік мүмкіндігі аймағына АҚШ-тың үстем күш болу керектігін ұсынды. (Гүлер, 2007:56)

Маккиндер әлемге белгілі үлкен шайқастардың тікелей және жанама себептері ұлттардың тең дамымауынан деп санайды. Бұл теңсіздік ұлттардың мүмкіндігі мен күш қуаттарына байланысты емес. Жер бетіндегі ресурстардың біркелкі бөлінбеуіне байланысты.

Британия империясы күшін жалғастыру үшін «хэрдлэнд» деп аталатын аймақты бақылауды ұсынды. Оның айтуынша, ол кезде Ресей «хэрдлэндтқа» үстемдік құрған еді.

– Кімде-кім Шығыс Еуропаға үстемдік орнатса «хэрдлэнд» (материгіне) үстем болады;

– Кімде-кім «Хэрдлэндтқа» үстемдік құрған болса Дүниежүзі аралына (Еуразияға) үстем болады;

– Кімде-кім Дүниежүзі аралына үстемдік орнатса әлемге үстемдік орнатады.

Маккиндер, құрлықтың маңыздылығына тоқталғанымен, теңізді толығымен шығарып алып тастамайды. Өйткені әлемдік мемлекет болу үшін теңіздердің қандай маңызды рөл атқаратындығы белгілі. Маккиндер ХХ ғ. «хэрдлэндты» бақылауға алған күштің Дүниежүзі аралын жаулап алатындығын және осы жолмен,

сондай-ақ әскери-теңіз күшін егемендігі астына алатындығын айтады (Спайкман, 1942:224).

Дүниежүзі аралына Ресей үстем болуға тырысып және осыған байланысты АҚШ-пен бәсекеге ұмтылады. Бұл аймаққа екеуі де үстем болуға тырысып күресіп келеді. Британдық географ Маккиндердің «құрлық егемендігі» (Kara Hâkimiyeti) теориясы; теңізден мұнайға қол жетпеген, өндіріс ресурстарының құрлықта болған кезеңді қамтиды. Сондай-ақ, Маккиндер дұрыс бағалау жасап теңіз күшінің маңызы төмендеп құрлық, күші әлдеқайда маңызды деп мәлімдеді. Маккиндер Азия, Еуропа және Африка құрлықтарын бөлек материк ретінде емес тек бір құрлық, яғни Дүниежүзі аралы ретінде анықтады және әлемнің басқа континенттерін аралдың жерсерігі ретінде қарады. Дүниежүзі аралы билік пен үстемдік орталығы болып табылады. Дүниежүзі аралының жүрегі Шығыс Еуропа болып табылады. Шығыс Еуропа әлем жүрегіне ашылған қақпа болып табылады. Маккиндердің әлем жүрегі ретінде сипаттаған аймақ теңіз жолымен қол жетімсіз өзін-өзі жеткілікті қамтамасыз ету үшін ресурстары бар аймақ болып табылады. Парсы шығанағы – Каспий осі аймағын қамтыған жаңа «хэрдлэндты» қолда ұстау үшін «римлэнд» аймағы географиясында бақылауды қамтамасыз ету маңызды болып табылады. Әлемдегі жалғыз жаһандық күш және жаһандық күш потенциалы бар елдердің саясаты «хэрдлэндт» пен «римлэнд» аймағы елдеріне бағытталған (Явуз, 2007:25).

Қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы геосаяси аренада парадигма өзгерісіне әкелді. Қырғи-қабақ соғыс жеңімпазы АҚШ-тың сыртқы саясатын кескіндегенде Махан мен Спайкмэн теориясынан пайдаланды. 1990 жылдары жаңа геосаяси теориялар Фрэнсис Фукуяманың «тарих соңы»/«тарихтың ақыры» диссертациясы және жаңа геосаяси теорияға жауап ретінде Хантингтонның «өркениеттер қақтығысы» диссертациясы пайда болды. Сол жолда біраз уақыттан кейін АҚШ билігінің төмендегенін алға тартқан Бжезинский тұрақты ұлы держава саясаты үшін «Ұлы шахмат тақтасы» теориясын ұсынды (Бжезинский, 2005:177).

Самуил Хантингтонның «өркениеттер қақтығысы» атты еңбегінде большевиктер революциясы идеологиялар арасында (коммунизм, нацизм, фашизм, либерал демократия) қырғи-қабақ соғыстан кейінгі батыс өркениеті мен батыстық емес өркениеттер (ислам, конфуцианизм) арасында күрес болуын күткен. Әлемде сегіз түрлі өркениеттер: Батыс, конфуциандық,

жапондық, исламдық, үнді, славян-православ, Латын Америкасы мен Африка өркениеті болып табылады. Оның айтуынша, күрес идеологиялық немесе экономикалық факторлардың негізгі емес мәдени себептер құрайды (Аджар, 2013:25).

Кенес Одағының ыдырауы кейін ыдыраған Югославияда жаңа шекаралар түрлі наным сенімге ие Сербтердің, Хорваттардың және босниялықтардың арасындағы соғыстан кейін белгіленді. Сол соғыстар кезінде, Батыстың Босниялықтарға көмектесуге келмегеніне немесе Сербтердің қатыгездігі туралы айыптағанда Хорватия қатыгездігі туралы бірдей көзқараста болмауы сияқты оқиғалар есте сақталады. Югославия енді ішіндегі түрлі элементтеріне негізделген саясатын анықтауға кіріскен еді. Православ орыстар сербтерді, католик немістер хорваттарды қолдауы, ал Босниядағы соғыс кезінде Боснияға мұсылман елдерінің ғана көмектесуі бұдан былай қарым-қатынастарда өркениеттердің барған сайын негізгі өлшеу болуының нәтижесі болып табылады (Хантингтон, 2006:28).

Хантингтон Батыс өркениетінің өзі ішінде жүргізілген қайшылықтарды елемей шығыстан келген қауіпті Ислам әлемін көздеп көрсетеді. Теориясын ұсынғаннан кейін көп ұзамай болған оқиғалар тағы бір рет экспансиялық сезімге ғылыми қабық дайындалғандығын көрсетеді. Таяу Шығыс және Кавказ 11 қыркүйек шабуылдары, сондай-ақ басқа да дағдарыстар сияқты сылтаулармен Американың үнемі араласуына куә болды. АҚШ ол процесте маңызды энергетикалық бассейндерінің қатаң бақылау құруға тырысты (Бакрадзе, 2007:108). Оның айтуынша, қазіргі әлемде дін, адамдарды ынталандырушы және жұмылдырушы күш орталығы болып табылады. Осылайша, өркениеттің анықтамасында, дін басты фактор ретінде қарастырылады. Діндер картасында Батыста христиандық, Қытайда конфуций, Жапонияда синтоизм және Үндістанда буддизм, Азия және Таяу Шығыста Ислам, Балқан славян мемлекеттерінде Православие сенімі, Латын Америкада ескі діні сенім, Африкада тайпалық өмірге байланысты діндерден тұрады. Африкада рулық өмірге байланысты діндерді құрайды. Хантингтонның айтуынша, әлемде жеті немесе сегіз өркениеттер арасындағы қақтығыс мүмкіндігі ең жоғары екі өркениет (Батыс өркениеті мен ислам өркениеті) болып табылады. Хантингтон Ислам мен конфуцийлік өркениеттер арасында одақтастық та ұсынады. Бұл болжамдар аясында Хантингтон АҚШ әкімшілігіне оған қарсы болуы

ықтимал Ислам-конфуцийлік альянсына қарсы бір жағынан батыстың әскери күштерін ұлғайту басқа жағынан қақтығыстың қарсыластарына әскери және экономикалық шектеулерді арттыруды ұсынады.

АҚШ бұл процесте маңызды энергетикалық бассейндеріне қатаң бақылауды орнатуға тырысты. АҚШ президенті Джордж Буш; террористердің батыстың қолдаған жоғарғы құндылықтарына (сайлау құқығы, дін және ар-ождан бостандығы, жеке бостандықтар) жау екенін білдіру арқылы Мұсылман елдерін жабайы деп көрсетуге тырысты. АҚШ жаңа бір «бөтен» құру процесінде әлі күнге дейін табысты болып келеді. Себебі Батыста ислам құндылықтары мен мұсылман қоғамдастығын кемсітуі және сыйламауы барған сайын қиындық тудырып отыр. «Ислам» тұжырымдамасына «Ислами» сипаттама беруі, терроризм Исламның бір бөлігі ретінде қабылдануына себеп болды. Жеке басын мұсылман ретінде куәландыратын ұйымның жасаған іс-шаралары егер сыни бағаланатын болса терроризм тұжырымдамасын пайдаланылады. Көптеген мұсылман емес лаңкестік ұйымдар бар. Испанияда ЕТА операциялары және Ирландия ИРА операциялары жұмыс істейді және олар христиандар тарапынан құрылған лаңкестік ұйымдар болып табылады. Сондықтан барлық христиандар туралы лаңкес деп жариялау және террорист ретінде жариялау қалай дұрыс емес болса, сондай-ақ осыған ұқсас жағдай мұсылмандар үшін де айтуға болады (Бакрадзе, 2007:13).

Збигнев Бжезинский «Ұлы шахмат тақтасы: Америка басымдылығы және оның геостратегиялық талаптары» атты кітабында теориясын экономикалық, технологиялық, әскери және мәдени жағынан біріктіруге сүйенеді. Ол АҚШ-тың гегемониясының тұрақтылығымен айналысады. Ғасырлар бойы Еуразия әлемдік саясаттың орталығына айналды және мұнда өмір сүріп адамдар әлемді билеген еді. Алайда XIX ғ. басында, бірінші дүниежүзілік соғыспен бүтіндігі бұзылып қалған Еуразия күші Екінші дүниежүзілік соғыспен бірге аяқталды. Орнын Еуразиялық емес күшке (АҚШ) қалдырды. Кенес Одағы ыдырағаннан Еуразиялық емес күш (АҚШ) төреші болды және әлемдегі ең үлкен держава ретінде анықталды. Еуразия жаһандық үстемдік күресінің ойналған шахмат тақтасы болып табылады және күрес геосаяси мүдделердің стратегиялық басқаруын да қамтиды. 1940 жылдары Гитлер мен Сталиннің мәмілеге келгені сияқты «Еуразия әлем орталығы оны

бақылауына алған әлемді басқарады». Бүгінгі Бжезинскийдің «Ұлы шахмат тақтасы» еңбегінде «Еуразиялық Балқан» деп аталатын аймағы бай энергия ресурстарымен Әлемнің ең маңызды аймағы ретінде қарастырылады. Сондықтан оны жаһандық энергетикалық күресті жалғастыратын шахмат тақтасымен салыстыруға болады (Акгүл, 2009:9).

Америкалық геополитик Бжезинскийдің айтуынша Еуразиялық Балқан аймағының орналасқан жері геосаяси маңызды болып табылады. Бір аяғы Еуразияның ең бай және өнеркәсібі дамыған батыста болып табылады. Бір аяғы Шығыстың ұшында орналасуы еріксіз қалыптасып жатқан көлік желісінде орналасуда. Сонымен қатар аймақ, қауіпсіздік және тарихи менмендік тұрғысынан, сондай-ақ үш ең жақын және ең қуатты көршісілер Ресей, Түркия және Иран үшін маңызды болып табылады. Қытайдың да аймақтағы саяси қызығушылығы артып келеді. Бірақ Еуразиялық Балқан аймағының экономикалық әлеуеті ретінде осылардың бәрінен де маңыздырақ бір ерекшелігі бар. Осы аймақта, ірі тау-кен және алтын қоры, сондай-ақ өте үлкен табиғи газ және мұнай қоры бар (Емеклілер, 2010:39).

Бжезинский Еуразиялық Балқан деп атаған аймағы жаңа осі геосаяси сипаттамаларымен қатар жерасты ресурстары және энергия көздерімен әлемнің ең маңызды аймағы ретінде көрінеді. Осы жаһандық бәсекелестіктің ең маңызды актері АҚШ-тың стратегиясы дәстүрлі Англо-саксон геосаяси көзқарасы арқылы Еуразия материгін хэртлэнд теориясымен қолдауы бойынша құрылды. Осы тұрғыдан алғанда АҚШ-тың Ауғанстан мен Иракқа әскери араласуы, Қара теңіз, Каспий өңірі және Орталық Азияға бағытталған саясаты, Бжезинскийдің болжаған АҚШ Еуразияшылдығын жүзеге асыру қадамдары ретінде қарастыруға болады. Бжезинскийдің атап көрсеткен Еуразиялық Балқан деп аталатын аймақ тоғыз елді қамтиды. Сонымен қатар, екі кандидат ел бар. Тоғыз елдің сегізі: Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Әзірбайжан, Армения және Грузия. Осы елдердің барлығы алдын Кеңес Одағында болды. Ауғанстан тоғызыншы ел болып табылады. Бұл кандидаттардың тізіміне Түркия мен Иранды қосуға болады (Бжезинский, 2005:109).

Еуразиялық Балқан энергия көзін шығаруға ұлы державалар үлес иесі болуды мақсат етіп отыр. Бұл өңірде энергия көздері бойынша ірі державалардың акционерлері қолданыстағы үлестерін арттыруды көздеп отыр. Сондай-ақ,

өндірілген ресурстардың (мұнай мен газ) әлемдік нарыққа қай бағыттар бойынша ұсынылатыны жайында күресу үстінде (Султанов, 2005:81).

Фрэнсис Фукуяма 'тарихтың соңы және соңғы адам' зерттеуінде тарихтың соңы болып табылатын демократиялық мемлекетті либералды демократиямен ұштасқан, технологиямен толықтырылған жүйе ретінде анықтай келе либерализмге балама ретінде Ислам теократиялық мемлекетін ұсынды. Тіпті Фукуяма христиан дінін мысал дін деп қабылдады. Исламды терроризм, радикал ислам деп көрсетеді. Фукуяма идеологиялық қақтығыстың бітуін жариялай отырып әлемде жалғыз модел либералды демократия қалады деп мәлімдеді (Фукуяма, 1999:105).

Қорытынды

Қазіргі заманғы батыс геосаясат диссертациялары ретінде белгілі Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы», Бжезинскийдің «Ұлы шахмат тақтасы», Фукуяма «тарихының соңы және соңғы адам» еңбектерінде, әсіресе, таяу шығыста орын алатын оқиғалардың қағаз жүзіндегі жоспары еді. Өркениеттер қақтығысы, шын мәнінде наным-сенім күресі болып табылады. Террорист христиан, террорист еврей деген нәрсе жоқ, бірақ Ирландияның азат ету ұйымы (IRA) мен Израиль бар. Қалаған нәтижеге қол жеткізу үшін бұл жердегі негізгі мақсат, дін-Исламға бағытталған адамгершілікке жатпайтын қорқытуға негізделген қозғалыс болып табылады. Энергетика және энергетикалық ресурстардың қоғамдық өмірде өсіп жатқан әсері мемлекеттің саяси үрдістеріне де ықпал еткені сияқты күш саясаты және ұлттық мүдделер үшін әрекет жасаған мемлекеттер де саяси теориялардың даму үрдістеріне да әсер етті. Дегенмен ашық айтылмаса да «Үстемдік теориясы» ('Hâkimiyet Teorileri') ретінде белгілі геосаяси теорияларды ортаға салған геосаясаткерлердің негізгі проблемаларының бірі ұлттық мүдделері мен күш саясатын қамтамасыз ететін қажетті қайнар көздер иесі болып табылатын мемлекетті олар аз күш жұмсап қалай басқаруға болатынын табуға тырысқан. Маханнан Бжезинскийге дейін белгілі бір батыс ойшыл геосаясаткерлердің мақсаты сол уақытта ең жоғары энергия көздеріне ие аймақтарға бағытталуы таңқаларлық емес.

Батыс Геосаяси көзқарасы бойынша Таяу Шығыстағы, Кавказдағы, Орталық Азиядағы табиғи ресурстар орналасқан аудандар үшін күресуге тырысты. Батыс геосаясаткерлері

осы аймақтарға бұрын географиялық салалар арқылы көзқарастарын негіздеген болса Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін идеологиялық тұрғыдан жақындады. Тіпті діни элементтерді қоса отырып өркениеттер арасында соғыс жариялады. Аталмыш діни элементтер

исламға бағытталды. Исламды терроризм тұжырымдамасымен сәйкестендіре отырып, осы мақсатта өте табысты болды. Батыс елдері АҚШ-тағы 11 қыркүйек шабуыл нәтижелері Ауғанстанға кіру мақсатының толық шарықтау шегіне жетті.

Әдебиеттер

- Ары Т. (2004) Халықаралық қатынастар теориялары. – Стамбул: Альфа баспасы. – 213 б.
 Севим Д. (2013) Ғаламдық энергия стратегиялары және геополитика, Анкара: Сечкин баспасы. – 102 б.
 Сайғын Х., Челик Д. (2011) Гео-Энергиялық көзқарас. – Стамбул: Стамбул Айдын университеті баспасы. – 25 б.
 Акгүл Ф. (2009) Ресейде және Түркияда еуразияшылық. – Стамбул: IQ Мәдениет, өнер баспасы. – 6 б.
 Гүлер М. (2007) Орта Азия мен Кавказияға Түрік көзқарасы. – Стамбул: Білім мәдениет баспасы. – 56.
 Спайкман Н.Д. (1942) Әлем саясатында Америка стратегиялары: АҚШ және күш деңгейі. – Нью-Йорк: Харкоурт баспасы. – 224 б.
 Явуз Д. (2007) Тәуелсіздіктерінің 15 жылдығында Түркі халықтары. – Анкара: Түрік ошақтары. – 25 б.
 Брзезинский З. (2005) Үлкен шахмат тақтасы... – Стамбул: Инкляп баспасы. – 177 б.
 Аджар Н. (2013) Энергияның геосаяси маңызы және XX ғ. мұнай ізденісінде Гулбенкиян нұсқасы: магистратура зерттеу жұмысы, Сакария: Сакария университеті баспасы. – 25 б.
 Хантингтон П.С. (2006) Өркениеттер қақтығысы. – Анкара: Вади баспасы, 10-басылым. – 28 б.
 Бакрадзе Ш. (2007) Терроризм және қауіпсіздік проблемалары. – Анкара: Анкара баспасы. – 108 б.
 Емеклілер Б. (2010) Каспий теңізі геосаясаты. – Стамбул: Білге стратегия баспасы. – 39 б.
 Султанов Б. (2005) Евразия стратегиясы. – Астана: КИСИ баспасы. – 81 б.
 Фукуяма Ф. (1999) Тарих соңы және соңғы адам. – Стамбул: Күн баспасы. – 105 б.

References

- Arı, Tayyar (2004), Uluslararası ilişkiler Teorileri, Alfa Yay., İstanbul
 Sevim, Cenk (2013), Küresel Enerji Stratejileri ve Jeopolitik, 2.Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara
 Saygın, Hasan. ve ÇELİK, Ceyhan. (2011), Jeo Enerjik Bakış, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul
 Akgül, Fatih (2009), Rusya ve Türkiye’de Avrasyacılık, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul
 Güler, Müjdat (2007), Orta Asya ve Kafkaslara Türk Bakışı, İlgі Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul
 Spykman, Nicholas John (1942) America’s Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power, New York: Harcourt, Brace and Company
 Yavuz, Celalettin (2007), Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri, Türk Ocakları/ATO, Ankara
 Brzezinski, Zbigniew (2005), Büyük Satranç Tahtası: Amerika’nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri, (çev.) Yelda Türedi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul
 Acar, Necmettin(2013), Enerjinin Jeopolitik Önemi ve 20.Yüzyılda Petrolde Aracılık Gülbenkyan Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
 Huntington, P.Samuel (2006) Medeniyetler Çatışması, Vadi Yayınları, 10.Baskı, Ankara
 Bakradze, Şota (2007), Terörizm ve Güvenlik Sorunları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
 Emeklier, Bilgehan, (2010), Hazar Jeopolitiği, Bilge Strateji, Cilt:1, Sayı:3, ss.3-8
 Sultanov, B (2005), Evraziskaya Strategya, Kİ Publikatsi, Astana
 Fukuyama, Francis (1999) Tarihin Sonu ve Son İnsan, Gün Yayıncılık, İstanbul

Сапанов С.Ж.¹, Мұртаза А.Ш.², Шәріпқазы Н.³,

¹т.ғ.д., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: cefosh1@gmail.com

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: murtaza1@mail.ru

³магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nuriknaiman@mail.ru

**ТҮРКИЯНЫҢ ОРТА АЗИЯЛЫҚ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ
СТРАТЕГИЯЛЫҚ ВЕКТОРЫ**

Жаңа геосаяси жағдайда Орталық Азия аймағы жетекші державалардың, оның ішінде АҚШ, РФ, ЕО және Түркия сияқты аймақтық мемлекеттің қызығушылығын туғызуда. Қазіргі Түркияның Сирияға байланысты ұстанып отырған сыртқы саясатының төңірегіндегі пікірталастар оның сыртқы саясатының фундаменталды мәселелердің өзектілігін арттыруда. Осыған байланысты Анкараның Орталық Азия бағытындағы ұстамды және тұрақты сыртқы саясаты көңілге қонымды.

Мақалада Түркияның сыртқы саяси басымдылықтарының Орталық Азияға ауысуының стратегиялық мақсаттары анықталды.

Түйін сөздер: геосаясат, сыртқы саясат, аймақтық мүдде, стратегия, ғаламдық экспорт.

Sapanov S.Zh.¹, Murtaza A.Sh.², Sharipkazy N.³

¹doctor of historical sciences, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: cefosh1@gmail.com

²al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: murtaza1@mail.ru

³master, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nuriknaiman@mail.ru

Strategic Vector of Turkey's Foreign Policy in Central Asia

Under the new geopolitical configuration in Central Asia, the region becomes attractive to leading actors in international relations such as the US, Russia, the EU and also for regional powers including Turkey. In the current situation around Turkey in the context of the aggravation of the situation in Syria, the poses are posed by the fundamental question of the driving forces and motives of Turkey's foreign policy. In this connection, the moderate, cooperation oriented on the basis of coinciding interests, implemented by Ankara in the Central Asian direction, attracts attention. The article examines the issues of Turkey's foreign policy and changes its foreign policy priorities towards Central Asia.

Key words: geopolitics, foreign policy, regional interests, strategy, global export.

Сапанов С.Ж.¹, Мұртаза А.Ш.², Шарипқазы Н.³

¹д.и.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: cefosh1@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: murtaza1@mail.ru

³магистр, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: nuriknaiman@mail.ru

Стратегический вектор внешней политики Турции в Центральной Азии

В условиях новой геополитической конфигурации в Центральной Азии регион становится привлекательным для ведущих акторов международных отношений, таких как США, РФ, ЕС а также для региональных держав, в том числе и Турции. Современная ситуация вокруг Турции в условиях обострения ситуации в Сирии заставляет задаться фундаментальным вопросом о движущих силах и мотивах внешней политики Турции. В этой связи обращает на себя внимание умеренная, ориентированная на сотрудничество на основе совпадающих интересов политика, осуществляемая Анкарой на центрально-азиатском направлении. В статье рассматриваются вопросы внешней политики Турции и изменения ее внешнеполитических приоритетов в сторону Центральной Азии.

Ключевые слова: геополитика, внешняя политика, региональные интересы, стратегия, глобальный экспорт.

Кіріспе

Бүгінгі жаңа геосаяси жағдайда Орталық Азия /ОА/ геосаяси және геэкономикалық ерекшеліктеріне қарай әлемнің ірі мемлекеттерінің назарын аударған стратегиялық маңызды аймақ болып отыр. Бұл ең алдымен Орталық Азия аймағының географиялық, экономикалық, ұлттық, тарихи, мәдени және тағы басқа факторларының қызметіне сәйкес геосаяси және геэкономикалық жағынан өзіндік ерекшеліктеріне байланысты болып отыр. Мәселен, ОА географиялық жағынан батыстағы Европа мен шығыстағы Азияның, солтүстіктегі Ресей мен оңтүстіктегі ислам әлемінің тоғысқан жерінде орналасқан. Сондықтан да аймақтың стратегиялық маңызы өте зор.

Екіншіден, тікелей теңізге шыға алмайтын құрлық ортасындағы аймақ, әлемнің басқа аймақтарына тек көрші мемлекеттер арқылы ғана шыға алады, сондықтан көршілес елдермен байланыс орнатудың мәні қаншалықты зор екендігін айтпаса да түсінікті.

Үшіншіден аталмыш аймақ табиғи ресурстарға өте бай, оның ішінде әсіресе табиғи газ, мұнай, түсті металдар және басқа да пайдалы қазбалар көздері бар. Ауыл шаруашылығы саласында мақта, астық, көкөніс және тағы басқа экономикалық дақылдарды дамытудағы жағдайы айтарлықтай жақсы, сондықтан едәуір зор экономикалық әлеуетке ие.

Төртіншіден, ұлттық, діни, мәдени жағынан алғанда бұл аймақ өзіне тән ерекшеліктерге ие, түркі және ислам мәдениетімен дәстүрлі байланысы зор, оған қоса батыс пен шығыс мәдениеттерінің қосылған ықпалы да бар.

Негізгі бөлім

Геосаясат тұрғысынан алғанда – Түркия мемлекетінің қазіргі дамуы, әлемнің негізгі геосаяси күштерімен қарым-қатынасы стратегиялық маңызды мәселе және оның посткеңестіктегі қалыптасып отырған жағдайға байланысты саясаты да үлкен өзектілікке ие болуда. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «әлемдік шаруашылық байланыстардың қазіргі заманғы даму бағыты «теңдік, ерікті және прагматикалық қызығушылық негізіндегі интеграционизм бұл – Еуразия үшін лайықты келешек, яғни тек сондай жағдайда ғана ол ХХІ ғасырдағы әлемдік экономика мен саясаттың жаһандық факторы бола алады» деген болатын (Назарбаев Н.Ә, 2003).

Орталық Азияға прагматикалық қызығушылық танытып отырған мемлекеттердің ішінде Түркия ХХІ ғасырдың басында өзгеріп жатқан әлемнің жаңа анықтылықтарына өзінің сыртқы саясатын бейімдеу жағдайында болып отыр. Түркия мемлекеті ОА байланысты өзінің жаңа сыртқы саяси концепциясын жариялады. Осы концепцияны жариялау барысында, Анкара өзінің сыртқы саясатын аймақта болып жатқан жағдайлармен тікелей байланыстыратынын анық байқатты. Түркияның «евразиялық екпіннің» пайда болуы, ең алдымен өзінің геосаясатымен тікелей байланыстырады.

Бүгінде Түркия әлемдік саясатқа ықпал ететін мемлекет болып табылады. Сондықтан, ОА мемлекеттері үшін Түркиямен саяси-экономикалық байланыстарды дамытудың маңыздылығы барған сайын артуда.

Мақалада қарастырылып отырған тақырыпқа ғылыми тұрғыда баға берудің тағы бір қажеттілігі – Түркияның ОА саяси және экономикалық мүдделерін айқындау болып табылады. Ал Қазақстан үшін Түркияның тәжірибесін зерттеу мен сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыту маңызды болып отыр. Түркия үшін Орталық Азияға кірігуінің негізгі мақсаттарының бірі аймақтағы экономикалық қатынастарды дамыту мен өзінің саяси ықпалын күшейту болып табылады. Өйткені бүгінгі таңда халықаралық деңгейде қаржы дағдарысынан шығу, онымен күресу бір ғана мемлекеттің немесе аймақтық интеграциялық ұйымдардың қолынан келмейді. Орта Азия мемлекеттері 1991 жылдан өз тәуелсіздігін жариялағаннан бергі жылдар ішінде Түркиямен саяси, сауда-экономикалық, мәдени және дипломатиялық байланыстарда басым серіктес бола алды. Мәселен, экономикалық ынтымақтастықта энергетика, металлургиялық шикізат өңдеу мен өндірумен байланысты кәсіпорындар, құрылыс материалдарының өндірісімен айналысатын кәсіпорындарды атап өтуге болады. Оған қоса Орталық Азия Түркия товарларын пайдаланатын негізгі тұтыну нарығы болып отыр.

Түркияның ОА геосаясатындағы орны мен ролінің басым бағыттарын айқындау және олардың өзара ықпалдастық деңгейін талдау, тараптар арақатынасының болашақтағы дамуына баға беруге мүмкіндік береді. Мақалада Түркияның ОА қатысты ұстанған саясатының негізгі бағыттарын айқындауға талпыныс жасалады.

Тарихнамалық шолу Түркияның Орталық Азиядағы сыртқы саясат стратегиясын талдау отандық және шетелдік зерттеушілердің

нысаны болғаны белгілі, бірақ осы уақытқа дейін бұл тақырып комплексті түрде қарастырыла қоймаған.

Түркияның ОА мемлекеттерімен дипломатиялық қатынастарының дамуы және Түркияның Орталық Азиялық саясатына байланысты ХХ ғасырдың 90 жж. бастап ғылыми-дипломатиялық зерттеулер орын алған. Бүгінгі таңда ОА мемлекеттері мен Түркия арасындағы сыртқы саяси байланыстар кең аумақты саяси қызығу құралына айналып отыр. Түркияның сыртқы саясаты, оның ішінде Түркияның Орта Азиялық стратегиясы, аймақтағы түрік факторы көптеген зерттеушілердің еңбектеріне арқау болды.

Түркияға байланысты тарихнамада зерттеушілер үшін екі көзқарас тән. Олар кемалистік және исламистік бағыттағы түсінік. Бұл мәселелер Celik Y (Celik, Y, 1999), Yavuz H (Yavuz H, 1997: 61-68) т.б еңбектерінде қарастырылған. Түркияның аймақтық саясаты, оның ішінде Орталық Азия мен Европалық Одаққа байланысты пікірталас түрік зерттеушілері, ресейлік және отандық тюркологтардың басты назарында болып келді. Олардың қатарында (See also Ozen C. 1998), (Vardan Ö, 2009: 49-57), (Vardan Ö. 3, 2001: 38-51), (Шахинлер М. Кемализм, 1998), (Кунаков В, 1999), (Ульченко Н. Ю, 2004: 86-101), (Савельева А.В, 2003: 356-367), (Chislett W, 2010) т.б. атап өтуге болады. Зерттеу жұмысында пайдаланылған еңбектер қатарында алдымен Түрк республикасы мен Орталық Азия дипломаттарының еңбектерін айтуға болады. Олардың қатарына Түркия мемлекетін әр кездері басқарған мемлекет басшыларының (Т. Озал, С. Димерел) және ОА саяси басшылары (Н.Ә. Назарбаев, Тоқаев К.К, И. Рахмонов) кіреді. Бұл еңбектердің қатарында ҚР Президенті Н. Назарбаевтың еңбектерін ерекше атап өткен жөн. Олардың қатарында: «Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы», «Ғасырлар тоғысында», «Сындарлы он жыл» атты еңбектері еліміздің егемен ел ретінде ішкі және сыртқы саясатын қалыптастырып, даму бағытын қарастырған. Оның ішінде Қазақ-түрік қатынастарының ынтымақтастығы, Қазақстанның бұл мемлекетпен өзара тиімді экономикалық, саяси, достық, әріптестік байланыстарды дамытудың қажеттілігі баяндалады. Қазақстанның егемен ел ретінде сыртқы саяси бағыттарын айқындауы, оның халықаралық қауымдастыққа толыққанды мүше ретінде кіруі және Қазақстан – Түрік дипломатиялық қатынастарын, ҚР Сенат төрағасы Қ. Тоқаевтың «Под стягом независимости»,

«Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации», «Беласу» атты еңбектерінде қарастырылады.

Қ.К. Тоқаев еңбектерінде Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан бергі жүргізген сыртқы саясаты баяндалып, сыртқы саясаттың бағыттары, кезеңдері және басым жақтары қарастырылған. Соның ішінде Қазақстан мен Түркия дипломатиялық байланысына жалпы шолу жасай отырып, Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстарға, жекелеген салаларына талдау жасалынған.

Сонымен қатар мақалада қарастырылып отырған тақырыпты ашуда Ресейдің алғашқы президенті Б.Н. Елциннің, В.В. Путиннің, Д.А. Медведевтің әр кезде Түркияға байланысты БАҚ берген сұхбаттары арқау бола алады.

Түркия мен ОА арасындағы саяси-дипломатиялық байланыстар орта азиялық дипломаттар мен саяси қайраткерлердің де зерттеу еңбектерінің негізін құрайды. ОА дипломаттар өздерінің зерттеулерінде Түркия мен ОА мемлекеттерінің арасындағы екіжақты байланыстың қалыптасуы мен дамуын, экономикалық реформаларға баға бере отырып, олардың болашағы жөнінде сөз қозғайды. Орталық Азия мемлекеттері мен Түркия арасындағы өзара ынтымақтасты қарастыруға бірқатар Отандық Ғылыми зерттеу орталықтарының сараптамалары да арналған. Бұл еңбектерде кол жеткізген жетістіктерге талдау жасай отырып, ОА мемлекеттері мен Түркияның экономикалық даму және экономикалық салаларды реформалаудың ерекшеліктеріне, ортақ жақтарына баға беріледі. Түркияның сыртқы саяси бағыты мен Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты жүргізген саясатына талдау жасауға бірқатар Ресей зерттеушілері мен ғалымдарының еңбектері арналған. Олардың ішінде Е. Примаков, М.С. Капица, В.А. Корсун, А.Д. Воскресенский, С.Г. Свешников, Ю. Песков, В. Лукин, В. Михеев, В. Кузнецов, Е.П. Бажанов сияқты зерттеушілерді атауға болады.

Отандық зерттеушілерге келетін болсақ, қазақстандық зерттеушілер Қазақстанның Түркиямен саяси, экономикалық, мәдени байланыстарына баса назар аударуда. Сонымен қатар, Қазақстан сыртқы саясатында мемлекеттік маңызы бар мәселелер турасында жазған белгілі тарихшы-ғалымдардың еңбектері де бар. Қазақстан мен Түркия қатынастары, аймақтағы ұлттық, аймақтық, саяси, экономикалық, әскери қауіпсіздігі, сонымен қатар Орталық Азиядағы геосаяси жағдай мен өңірдің әлемдік саясатта алатын орны сияқты мәселелер белгілі ғалым

Ө. Қасеновтің еңбектерінде қарастырылып, жан-жақты талдау жасалынған (Касенов У. 1998: 280). Сонымен қатар, қазақстандық ғалымдар Түркия мен ОА мемлекеттер арасындағы екі жақтық қатынастар мен экономикалық байланыстарға да талдау жасайды. Мәселен, қазақстандық зерттеуші М. Лаумулиннің (Лаумулин М.Т.) бірқатар басылымы Қазақстан мен Түркия, Орталық Азиядағы геосаясатқа, Ресей мен Түркия қарым-қатынасы тұрғысындағы батыс зерттеушілерінің, әсіресе еуропалық зерттеушілердің, көзқарасын баяндайды. Ол Орталық Азиядағы Түркия саясаты туралы америкалық зерттеушілердің Г. Фуллер, Дж. Гинсбург, Ч. Анделенд, Н. Платт, М. Олкотт және т.б. еңбектеріне сараптама жасайды.

«Халықаралық қатынастардағы түрік факторы», – деп атауға болатын зерттеушілердің еңбектері зерттеу жұмысының тақырыбын ашуда пайдаланылды. Онда Түркияның әлемдік мәселелерге және осыған байланысты Түркиядағы саяси партиялардың ролі мен ықпалы көрсетіліп, «жаңа әлемдік тәртіптің» қалыптасып дамуына байланысты кейбір факторлар ашылған. Орталық Азия геосаясатындағы Түркияның ролі мәселелері әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Қазақ – Түрік университеті жанындағы «Евразия ғылыми-зерттеу институтының» ғалымдарының еңбектерінде атап өту керек. Сонымен бірге мақалада түрік ғалымдары мен зерттеушілерінің еңбектері де кеңінен пайдаланылды. Түрік зерттеушілер ОА мемлекеттері мен Түркия арасындағы байланыстардың жаңа кезеңдегі барлық салалардағы ынтымақтастығына жалпылама әрі жеке-жеке сипаттама берген. Кейбір еңбектер Кеңес Одағы ыдырағаннан бұрынғы кезеңдегі қарым-қатынастарға арналған.

Әдістеме. Мақалада қарастырылып отырған тақырыптың теориялық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми қорытындылары құрайды. Мақала тарихи оқиғаларға және сансаладағы мемлекетаралық құжаттарды жинақтау, талдау мен сараптау әдістері қолданылды. Сонымен қатар кеңінен қолданылатын тарихи-салыстырмалы және жүйелеу әдістері де зерттеу тақырыбына арқау болды. Бұл әдістер ОА геосаясаттағы Түркияның ролі мен орнын жүйелі түрде айқындауға мүмкіндік береді.

Халықаралық қатынастар теориясында зерттеу жұмысын ғылыми негізде жүйелеп, оның нәтижесін шығару үшін, сол арқылы баяндау, талдау және болжау түрінде негізгі мақсаттарға қол жеткізу үшін ғалымдар әртүрлі әдістерді

зерттеген. Сыртқы саясаттағы шешім қабылдау мен оны жүзеге асыруда батыс зерттеушілері, әсіресе еуропалық және түрік саясаттанушылары өз үлестерін қосқан. Олар зерттеудің билікті элиталық, плюралистік, ұйымдастырушылық-құрылымдық, рационалды, бюрократиялық-саяси модельдерін ұсынып, сыртқы саясат пен халықаралық қатынастарды зерттеу мен талдаудың көптеген әдістемелерін дамытқан.

1. Орталық Азиядағы жаңа геосаяси конфигурация. ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басы әлемдегі ретті түбегейлі өзгеріске ұшыратты. «Қырғи-қабақ соғыс» аяқталып, Социалистік және Капиталистік «лагерлердің» өзара қарсыласуы өткен күнге бет бұрды. Біртіндеп, жаңа әлемдік тәртіп қалыптасып, осыған орай Орталық Азия мемлекеттерінің жаңа әлемде өзінің саяси ролін арттыруға мүмкіндігі туды.

Бүгінгі таңдағы Орталық Азияда қалыптасып жатқан геосаяси жағдайды түсіну үшін баспасөз беттеріндегі саяси пікірталастарында, экономикалық топтардағы, сондай-ақ қоғамның қалың қатпарларындағы талқыланып жататын идеялардың мазмұнына мұқият талдау жасау қажет. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев 1993 жылы «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» деген еңбегінде: «Қазақстан бұрынғы империяның көлеңкесіндегі бас сауғалап келген өмірден түбегейлі және түпкілікті бас тартып, нарықтық экономикасы әлеуметтік бағытталған және жаңа принципті түрдегі қоғамдық қарым-қатынастарға негізделген күшті егемен мемлекетті құруға кірісті. Саяси жүйе мен мемлекеттік құрылыс түбегейлі түрде өзгеріп келе жатқаны, республиканың демократиялық бағытқа, халықаралық нормалар мен принциптерге адалдығы айқын. Біз құрып жатқан қоғамның ең жоғары құндылығы – адам, бүкіл өзгерістердің бәрі сол үшін, соның игілігі үшін жасалып жатыр. Адамдардың заң жүзінде құқықтары мен бостандықтарының кепілдігі қамтамасыз етілген, топтасу, адамгершілік, ұлтаралық келісім, барлық ұлттар мен ұлыстардың теңдігі идеялары негізделген» – деп атап көрсеткен болатын (Назарбаев Н.Ә).

Бұл – сайып келгенде реформаларды дәйекті түрде жүзеге асырудың берік негізі. Алайда, саяси және экономикалық жүйелердің ауысуына байланысты қоғамдық санада өзгерістер өздігінен болады деу сенімсіз болар еді. Бұл құбылыстың өзі айтарлықтай елеулі әрі күрделі, өйткені әлеуметтік өмірдің терең процестерімен, дүниетанымдық тағылымдардың өзгерістерімен, психологиялық таптаурындармен, сонымен бірге

қоғам өмірімен, әрбір адам тұрмысының салтымен байланысты. Әрі бүгінгі таңда біздің бәрімізге қос ауыртпалық түскен тәрізді: экономика мен қоғам өткен мен болашақтың ортасында сияқты, артқа қайырылар жол жоқ екенін біле отырып, біз шаруашылық жүргізу жүйесінің, ғылымның, мәдениеттің, білімнің, рухани өмірдің бүгінгі таңда өткеннің сарқыншағынан арыла алмай отырғанын мойындауға тиіспіз.

Президенттің пікірінше, қазіргі кезде КСРО-ның ыдырауын біреулер белгілі бір тұлғалардан көрсе, ендібіреулер АҚШ-тың барлаушы ұйымдарынан көреді. Бірақ оның ыдырау себептері жетерлік, солардың негізгілері КСРО-ның жүргізген сыртқы саясатымен тікелей байланысты.

Ел басы осы дағдарысқа байланысты өз пікірін былайша білдірген болатын: «.....Бұл – экономикалық, саяси, ұлттық, экологиялық дағдарыс. Қоғамдық жүйелер тиімділігінің түйінді өлшемі – бұл экономикалық тиімділік. Осы өлшем бойынша орталықтандырылған жоспарлы экономика, сайып келгенде, нарықтық экономикадан жеңіліс тапты...» (Назарбаев Н.Ә., 2001: 294).

XX ғасырдың аяғы, дәлірек айтсақ, 90-шы жылдардың басы Орталық Азия республикалары үшін ғана емес, сонымен бірге кезінде Кеңес Одағын құраған республикалар үшін де тарихи бетбұрысты кезең болды. Социалистік тәртіп орнатып келген дүниежүзінің ірі державасы Кеңес Одағы ыдырап, 70 жыл бойы орталыққа бағынған республикалар тәуелсіз мемлекеттер статусына ие болды. Әрине, алғашқы егемендік алған республикалар үшін жеке-дара мемлекет ретінде өзінің ішкі және сыртқы саяси бағыттарын белгілеп, әрі қарай өздігінше аяқ алып жүруі оңай іс емес екендігі айдан анық. Бірақ Орталық Азия елдері халықаралық істерге белсене араласа отырып, халықаралық ұйымдарға мүше болып, дүниежүзілік қоғамдастықтың тең құқықты мүшесіне айналды. Бүгінде әлемнің көптеген мемлекеттері мен саяси, экономикалық күштер назары осы аймаққа аударылған.

КСРО алып мемлекет ретінде тарих сахнасынан кеткен соң, оның орнында қалған республикалар, оның ішінде Орталық Азия елдері де тәуелсіздіктерін жариялап, егемен ел ретінде халықаралық қауымдастықтан өздеріне тиесілі орындарын алуға тырысты. 1991 жылдың аяғында бірінен соң бірі әлемге өздерінің тәуелсіздігі туралы жариялады. Сол жылы желтоқсан айының басында КСРО-ның іс жүзінде ыдырауы туралы Беловеж келісіміне қол қойылып, айдың соңында Алматыда Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының пайда болғаны жөнінде

келісім дүниеге келеді. Орталық Азия республикаларының тәуелсіздігін алғашқылардың қатарында болып Түркия, Ресей, Қытай және АҚШ мойындады.

Тәуелсіздік алған бес мемлекеттің әлеуметтік-саяси жағдайы, экономикалық дамуы бірдей деңгейде болды. Ал жеке-дара мемлекет ретінде өмір сүре бастаған кезде Орталық Азия республикалары өзіндік даму жолын тандап, олардың әрқайсысының ұстанған саяси бағыты әртүрлі болды. Мысалы, Түркменстан ешкімге қосылмайтын бейтараптық саясатты тандап, оқшауланып алды. Тәжікстанда мемлекет ішіндегі топаралық тартыстардың салдарынан 5 жылдан аса уақытқа созылған азамат соғысы басталып кетті. Қазақстан көптармақты сыртқы саясатты ұстана отырып, әлем елдерімен тең құқықты ынтымақтастықты дамытуға бет алды. Сонымен бірге орталықтан басқарылған мемлекет құрамында болып келген 5 республика үшін өзара шаруашылық байланыстардың үзілуі салдарынан болған экономикалық дағдарыстан шығудың жолдарын да іздестіру қажет болды. Дәл осындай жағдайда Орталық Азия елдерінің шикізат пен табиғи ресурстарға бай болуы, олардың геосаяси жағдайы әлемдік экономикалық қатынастарға кірігуіне мол мүмкіндіктер туғызды.

Кеңес Одағының құрамында болған кезде Орталық Азия елдерінің басқа да одақтас республикалар сияқты шет мемлекеттермен байланыстары орталықпен басқарылып, сыртқы саяси қайраткерлігі өте шектеулі болды. Ал тәуелсіздік алғаннан соң сыртқы саясат жүргізу ісінде дербестікке қол жеткізіліп, алыс-жақын шет елдермен жан-жақты ынтымақтастықты орната бастады. Көптеген қолайлы факторларға сәйкес, әлемнің ірі мемлекеттерінің осы аймаққа деген назары ерекше ауып, Орталық Азия аймағы әлемдік саясаттың белсенді қатысушысына айналды. Бүгінгі таңда Орталық Азия АҚШ, Қытай, Ресей, Түркия, Иран және Үндістан сияқты мемлекеттердің мүдделері қақтығысқан өңірге айналған. 1990 жылдары бұл аймақта ірі мемлекеттер негізінен экономикалық мүддені көздеген болса, XXI ғасырдың басынан бастап экономикалық мүдде саяси мүддеге ауысқандай.

КСРО ыдырағаннан кейін Орталық Азия ұлы державалар ғана емес, сондай-ақ орташа деңгейдегі аймақтық «күш орталықтары» қатысқан жаңа «үлкен ойынның» сахнасына айналды. Егер XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында негізгі ойыншылар Ресей және Британ империялары болса, енді Ресей Федерациясы, АҚШ,

Қытай, Түркия, Иран, Үндістан, Пәкістан, Сауд Арабиясы, сонымен қатар Еуропалық мемлекеттер де белгілі дәрежеде қатысады.

Орталық Азия елдерімен саяси және экономикалық байланыстарды Түркия, Иран, Үндістан, Пәкістан, Жапония, Еуропалық Одақ мемлекеттері де дамытуда. Бірақ бұл аталған мемлекеттердің Орталық Азия аймағындағы қатысуында үш алпауыт – АҚШ, Ресей, Қытайдың бәсекелестігі сияқты тайталас айтарлықтай байқалмайды. Ынтымақтастығының басында өзінің діни дүниетанымын уағыздай отырып, Орталық Азия елдеріне идеологиялық басым көрсеткісі келген Иран өз мақсатын іске асыра алмады. Сөйтіп, өзара байланыстарды тек тиімділік негізінде ғана құра бастады. Иран Орталық Азия үшін Парсы шығанағына шығудың жолы болып табылады, бұл мақсат жүзеге асты да. 1996 жылы Түркменстанның теміржол магистралін Ирандықімен байланыстырған Мешхед-Теджен-Серахс теміржол торабы салынып бітті.

Түркияның Орталық Азия республикаларымен этникалық, тілдік және мәдени жақындығы оның алғашқылардың бірі болып аймақтың белсенді қатысушысына айналдырды. Түркиямен бүгінгі таңда сан-саладағы ынтымақтастық дамуда. Ол ең алдымен, сауда-экономикалық, транспорт, оқу-ағарту, туризм салаларында көрінеді. Бұл мәселе біздің зерттеу жұмысымыздың арқауы болмақ.

Жалпы алғанда, Орталық Азия елдері тәуелсіздік алғаннан соң әлемнің ірі державаларымен қатар, әлеуеті жағынан төмендеу мемлекеттермен де жан-жақты байланыстарды дамытуда. Бүгінгі ғаламдасу заманының талаптары да екіжақты және көпжақты, мемлекетаралық және аймақаралық байланыстарды дамытуды, әлем елдері мен өңірлері арасындағы интеграциялық процестерді алға бастыруды, ортақ қауіп-қатерлермен бірлесіп күресуді қажет етеді. Әйтсе де ғаламдасудың талаптарына сай әрекет ету, ірі мемлекеттердің аймақтағы белсенді қатысуына жол беріп, олардың әскери, саяси ықпалын күшейту Орталық Азия елдерінің мемлекеттік мүддесіне, олардың егемендікті нығайтудағы талпыныстарына нұқсан келтірмесе болғаны. Әйткені экономикалық дамудың әлі де болса төменгі деңгейіндегі, қарулы күштері де әлсіз Орталық Азия үшін халықаралық қатынастарда тек дәйекті де тиімді саясатты ұстанғаны абзал.

2. Түркияның әлемдік саясаттағы жаңа орны мен ролі

Қазіргі халықаралық қатынастарда Түр-

кия географиялық, экономикалық және саяси факторларына байланысты геосаяси, геоэкономикалық және геостратегиялық жағынан маңызды акторға айналууда. Түркияның халықаралық қатынастарының маңызды геосаяси факторға айналуының бірнеше себептері бар.

Біріншіден, географиялық жағынан батысында – Европамен, солтүстігінде – Сирия, шығысында – Иран мен Ирак, солтүстік-шығысында Армения мен Грузиямен мемлекеттерімен тоғысқан жерінде орналасқан. Сондықтан да аймақтың стратегиялық маңызы өте зор. Екіншіден, Түркия туризм мен ауыл шаруашылығы саласында мақта, көкөніс және тағы басқа экономикалық дақылдарды дамытудағы жағдайы айтарлықтай жақсы, сондықтан едәуір зор экономикалық потенциалға ие. Үшіншіден, ұлттық, діни, мәдени жағынан алғанда Түркия өзіне тән ерекшеліктерге ие, түркі және ислам мәдениетімен дәстүрлі байланысы зор, оған қоса батыс пен шығыс мәдениеттерінің синтезі ретінде де ықпалы бар. Жиырмамыншы ғасырдың аяғындағы әлемдік дамудағы өзгерістер, оның ішінде КСРО-ның ыдырауы Түркия үшін де маңызды тарихи бетбұрысты кезең болды.

Түркия қазіргі кезде 70 миллион халқы бар ірі мемлекет. Батыс сарапшыларының пікірінше, Түркияның шиеленісті аймақта орналасса да, экономикалық зор жетістіктерге жеткенін, бірақ бұл елде секуляризмнің орнын исламшылдық басып келе жатқанын жазады. «Соңғы 10 жылдың ішінде Түркия зор табысқа жетті, ел экономикасы жылдам өсіп, әлеуметтік теңсіздік азайды, инновация жолға қойылды» деп жазады АҚШ-тың Колумбия университетінің профессоры, ғаламдық даму мәселелері жөніндегі маман (Джеффри Сакс, 2012: 58).

Түркияның батысында – еуроаймақтағы экономикалық дағдарыстың кіндігі саналатын Кипр мен Грекия, оңтүстігінде – отқа оранған Сирия, шығысында – Иран мен Ирак, солтүстік-шығысында Армения мен Грузия жатыр. Азаматтық соғыстан зәрезап болған 400 мыңға жуық босқын қазірдің өзінде Түркия жеріне өтіп кеткен. Сарапшының айтуынша, осындай мазасыз елдердің дәл ортасында болғанына қарамастан, Түркияның экономикасы қарыштап дамып барады. Мамандардың пікірінше, 2002 жылдан бері ел экономикасы жыл сайын 5 пайызға өсіп отырған. Төңірегі отқа оранып жатқанда Түркияда бейбіт заман орнаған. 2000-2001 жылдардағы дағдарысты бастан өткерген түрік банктері соңғы экономикалық дүрбелеңде көп зардап шеге қойған жоқ. Қазіргі үкімет үш сайлауда қатарынан

айқын басымдықпен жеңіске жетіп отырды. Түркия көршілері сияқты табиғат ресурстарына бай болмаса да, өз тарапынынан өнеркәсіп пен қызмет көрсету саласын жоғары деңгейге көтере білу арқылы туризмді мықтап дамытып, саяхатшылар үшін ең тартымды елдердің біріне айналды. Соның арқасында 2012 жылдың өзінде елге 36 миллион турист келген. Сараптама авторының жазуынша, елдің инфрақұрылымы шетелдіктерді сүйсіндіретіндей жоғары деңгейде. Заманауи инжиниринг үлгілерінің көбі ел ішінде жасалған. Түркияның құрылыс компаниялары Таяу Шығыс пен Африка елдерін жайлап алған. Мұнда білім сапасы да жоғары деңгейде. Анкара Африка мен Азия елдерінен студенттер мыңдап келетін қалаға айналған. Елдегі университеттер авиациялық электроника, ақпараттық технология сияқты салаларда маман даярлауға ден қойып жатыр.

Сонымен бірге, Түркиядағы қоқысты қайта өңдеу технологиясына ерекше мән берген. Ғалымның айтуынша, мұндағы қоқыс технологиясы қазір әлемнің назарын аударып отыр. Мұнда қоқыс қайта өңделетін және органикалық қоқыс болып екіге жіктеледі. Органикалық қоқыс тыңайтқышқа және метанға айналдырылады да, одан электр энергиясы өндіріледі. Ғаламдық экспорт ауқаттылар тұратын Батыстан қашып, Азия мен Африкаға қарай ойысып жатқан тұста өнеркәсібі мен құрылысы инновацияға негізделген Түркия таптырмас нарыққа айналып отыр. Сарапшының айтуынша, Түркия бұл мүмкіндікті қалт жіберген жоқ және бұл үдеріс жалғаса бермек. Америкалық сарапшының айтуынша, Түркияның мұндай жетістіктерге жетуінің себебі Президент Режеп Тайып Ердоған оның үкіметінің қаржыгерлер тобының экономикалық саясатында жатыр. Мәселен, банк секторындағы дүрбелеңнің соңын ала, алмағайып заманда билікке келген Ердоған-Бабажан тандемі банк саласын қайта құру, бюджеттік бақылауды күшейту, инфрақұрылым, білім беру, денсаулық сақтау және технология салаларына инвестиция салу стратегиясын таңдады. Қазіргі халықаралық қатынастардағы Анкараның дипломатиялық қабілеттілігін де атап өту керек. Қайшылыққа толы әлемде Түркия салмақты саяси ұстанымды таңдай алды. Анкара көршілеріне мүмкіндігінше ашық есік саясатын ұстанып, теңгермелі дипломатияға сүйенді. Алайда ішкі теңгеріммен қоса нарықты «жаулау», серіктестерін геосаяси тұрғыдан бөлшектеуден қорғау саясатын да ұмытқан жоқ.

Халықаралық саясаттағы сарапшылар Түркияның жетістіктерін жоғары бағалай келе,

оның келеңсіз жайттарына баға береді. Олардың қатарында Еуроаймақтағы экономикалық дағдарыс, Сирия, Ирак, Иран, соңғы кездегі РФ қатынастары, әлемдегі мұнай бағасының өзгеруі – барлығы Анкарадағы тұрақсыздыққа түрткі болуда. Жаңа қаржылық дағдарыс капитал ағымына тосқауыл қоюы ықтимал. Түркияның өзінің ішкі мәселелері де сарапшыларды алаңдатып отыр. Ондай мәселенің бірі әйелдер арасында білім сапасын көтеру қажеттігі мен күрттік сепаратизм. Үкімет білім саласындағы мәселелердің бар екенін мойындап, мектептерге реформа жасайтынын, онда ақпараттық технологияларды енгізетінін мәлімдеді. Түркияның жетістігі – тек үкіметтің сауатты экономикалық саясаты ғана емес, Осман заманынан келе жатқан тарихи алғы шарттардың да арқасы. Сонда да Түркиядан көп нәрсені үйренуге болады.

Ал Ұлыбритания сарапшылары Түркия біртіндеп діни мемлекетке айналып барады деген пікірде. Оған дәлел – Түркияда қабылданған алкоголь өнімдерінің жарнамасына тыйым салу туралы заң. «Туристер келетін аймақтарда шарап пен ликерді табуға болады. Бірақ түрік секуляризмнің жақтастары болашақта тәртіп бұдан да қатандай түседі деп қобалжуда. Түркия Президенті Режеп Тайып Ердоғанды зайырлы демократияның жақтасы етіп көрсететін артықшылықтарын тізбелей келе, сарапшылар оның экономикалық жетістіктерін ерекше атайды. Сонымен қатар Ердоғанның Сириядағы көтерілісшілерге қару-жарақ пен азық-түлік жеткізуге кепілдік бола алатын маңызды рөлі де көрсетіледі. Бірақ сарапшылардың пікірінше Түркияда исламизм Еуразия кіндігіне дендеп еніп келе жатыр деп атап өтуде. Алкоголь жарнамасына тыйым салу Түркияның Еуропа Одағына (ЕО) жақындау саясатымен үйлеспейді, яғни Ердоған ЕО-дан алшақтау арқылы әккілік жасап отыр. Идеологиялық тұрғыдан қарағанда бұл заң осының алдында қабылданған әйелдерге орамал тағуды /хиджап/ міндеттейтін ережемен және либерал интеллигенция өкілдерін дінсіздігі үшін қудалау әрекеттерімен үндес келеді. Саяси тұрғыдан алып қарағанда, бұл Ердоғанның өз партиясындағы әсіре діншілдерді сабасына түсіру саясаты болуы мүмкін. Алайда оның партия ішіндегі күш-беделін ескерер болсақ, мұндай шараның қажеттігі де жоқ. Түркияның Батыстағы одақтастары үшін ең ауыры – ол өзі жақтайтындықтан, діни радикалдардың қолтығына су бүркіп отыруы ықтимал – деп баға беруде. Бүгінгі таңда Түркия статистика ұйымы таза мемлекеттік кірістің 2016 жылғы екінші ширек

нәтижелерін жариялады. Түркия экономикасы осы жылдың екінші ширегінде 4,4 пайыз үлкейді. Таза мемлекеттік кіріс те екінші ширекте кемшілік бағалармен 385 миллиард 113 миллион доллар болды. Халықтың тұтыну жұмсаулары тұрақты бағалар бойынша 5,3 пайыздық артумен 19 миллион 769 мың лира болды. Санақтарды бағаландырған Қаржы министрі Мехмет Шимшектің пікірінше осы жылдың екінші ширегіне қарағанымызда экономиканың үлкейгенін және мемлекет іші талаптың үлкеюге қосқан үлесінің жалғасқанын байқаудамыз, - деді (17). Ал, экономика министрі Зафер Чағлаян пікірінше 15 ширектен бері үздіксіз бір үлкею бар. 2016 жылы өткен жылғы 2,2 пайыздық үлкеюден тіпті жоғарғы деңгейде үлкейеміз, деп атап өтті. Түркияның жаңа әлемдік саясаттағы өсіп отырған ролін, оның түркітілдес мемлекеттермен ынтымақтастығынан да айқын көрінеді.

3. Түркияның Орталық Азиядағы геосаяси мүдделері мен негізгі кезеңдері. Қазіргі кездегі қалыптасып отырған жаңа геосаясатта Түркия мемлекеті өзінің сыртқы саясат жүргізу жолдарының әдістерін біршама қайта қарау қажеттігін түсінді. Оның себебі, егерде бұрынғы уақытта жаһандық сипаттағы мәселелерді шешуде бірінші орында әскери мәселелер тұрса, бүгінде көптеген саяси-экономикалық және басқа да жаһандық маңызы бар мәселелерді шешуде әскери күшсіз, экономикалық күш пен әр түрлі жаңа технологиялардың қолданылуымен шешіледі. Әрине бұл салада Түркия өз мүмкіншіліктерін тиімді түрде жүзеге асыра алады. Оған қоса, Түркия НАТО-ға мүше мемлекеттер ішінде ұйымға тигізетін септігі жоғарғы көлемде болып отыр. Бұндағы Түркияның басты мақсаты – НАТО арқылы Орталық Азия мен Таяу Шығыс аймағындағы мәселелерді шешуде, өз экономикалық күшіне сай дауыстық мәртебеге ие болу. Бүгінгі күнде Түркия ОА елдері экономикасына донорлық қызмет атқаратын ірі мемлекет болып табылады. Сонымен бірге, Түркия ОА мемлекеттерінде экономикадағы тұрақтылық кепілін қамтамасыз етіп отырған ел. Осыған орай, 90 жылдардан бастап Түркия Еуразиялық кеңістік шеңберінде Орталық Азия аймағына қатысты өзінің жаңа бағытын жүзеге асыруға кірісе отырып, аймақтағы республикалармен өзара қатынасын дамыту мақсатында мынадай басымдықтарды алға қояды: Экономикалық ынтымақтастық пен табиғи ресурстарды игерудегі ынтымақтастық; Түбі бір түрік әлемімен өзара сенім мен түсіністікті тереңдетуге бағытталған саяси сұхбат; Әрбір республикада жекелей

қоғамның демократизациялауы мен тұрақтылығын, ядролық қаруды таратпауды бақылау (НАТО шеңберінде). Түркия өзінің ОА сыртқы саясатында қазіргі халықаралық қатынастарда төмендегідей сипаттарды белгілейді:

Біріншіден, әлем қауымдастығы ішіндегі тығыз қарым-қатынастардың күшеюі мен экономикалық жаһандануы. Яғни сыртқы сауда мен инвестициялардың ортақ нарығы, алыс қашықтықтар мен басқа себептерге қарамастан ақпарат, байланыс құралдарының дамуы әр түрлі мемлекеттер мен трансұлттық корпорациялардың өзара қатынасын жеңілдетеді. Е к і н ш і д е н , халықаралық жағдайға байланысты, Түркия нарықтық экономика мен демократия жолындағы ОА елдеріне техникалық, қаржылай көмек көрсетуге бағытталған. Үшіншіден, «жаһандық сипаттағы мәселелерге» тікелей қатысы бар, өйткені барлық жаһандық мәселелердің барлығын бір сипат біріктіреді: оның салдары бүкіл планетаға немесе белгілі бір территориясы ауқымды аймаққа тиеді және оларды шешу үшін ұлттық шекарадан шығатын халықаралық ынтымақтастық қажет. Ондай мәселелерге терроризм, ядролық қауіпсіздік, босқындар мәселесі, СПИД, есірткі, халықаралық қылмыс және т.б. Төртіншіден, қазіргі әлем қауымдастығындағы ұлттық фактордың, яғни өзінің белгілі бір ұлтқа тән болуы жөніндегі сана-сезімнің оянуы мәселесі (әсіресе КСРО ыдырағаннан кейінгі пайда болған тенденция). Дүние жүзінің әр түпкіріндегі аймақтық қақтығыстардың, әсіресе «қырғи-қабак» соғысынан кейін пайда болған қақтығыстардың барлығы ұлттық және діни себептердің салдарынан екендігі бәрімізге мәлім. Түркия үшін ол күрт мәселесі.

Осы сипаттарды негізге ала отырып қазіргі кезде Түркия өз сыртқы саясатын жүргізгенде азаматтарының бейбіт өмірі мен елінің гүлденуін міндетті түрде ескереді. Бұл бағытты ұстануда зор үлесін қосқан түрік Президенттері С. Демирел, Т. Озал және қазіргі Президент Т.Е. Ердоған.

Түркия мен Орталық Азия мемлекеттерінің қатынасында бірнеше нақты кезеңдерді атап көрсетуге болады. Екі жақты қатынастардың дамуы барысында кезеңдердің сипаттарының өзгеруі ең біріншіден Түркияның саяси басымдылықтарының өзгеруіне байланысты болды.

Бірінші кезең, Орталық Азия мемлекеттерінің өз тәуелсіздігін жариялауымен байланысты. Түркия үшін бұл өте қолайлы болды, өйткені ОА аймағында жетекші рөл орнына үміткер түрік елі үшін осынау потенциалды нарық аймағының

тұрақтылық пен бейбітшілікті сақтап қала алу жағдайы аландатты. Ондағы кернеулік жағдай Түркияның сыртқы саясатына ықпал ететін, әсіресе қаржы институттарының қызметіне ықпал ететін фактор болып табылады. Сондықтан Түркия үкіметі өз елінің аймақпен болашақтағы қарым-қатынасына бұл аймаққа құйылатын келешек инвестициялық капиталдарға қауіп-қатердің тууын ескерді. Бірақ, аймаққа қатысты, Түркия өзінің сыртқы саяси ұстанымына сәйкес іс-әрекеттер жасады. Түркия аймақтағы интеграциялық үрдістерді жете бақылап отырады. Мәселен 1993 жылы 1 қаңтарда Орталық Азияның бес республикалары Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымының (ОЭСР) жәрдемімен дамушы елдер қатарына қосылады. Бұл Орталық Азия мемлекеттеріне сырттан экономикалық көмек сұрауға жол ашты. Осы сәтті пайдаланып Түркия өзінің аймақтағы ықпалын күшейте бастады. Бұл Түркияның ОА елдермен негізгі байланыс формасы болып отыр. 90 жж. бастапқы кезеңдерінде Орталық Азия елдері үшін көмектің максималды көлемі 100 млн АҚШ долларына сәйкес келеді деп пайымдалған болса, кейін бірталай өзгешеліктер енгізілді. Мысалы, Қазақстан Республикасына Түркияның салған инвестициялары әр жылда өсіп отырды. Түркия аймақ республикаларындағы ішкі саяси жағдайға байланысты алдын-ала тексеру жұмыстарын жүргізіп отыруды естен шығарған емес. Нәтижесінде Орталық Азия мемлекеттері Түркия үкіметінен алған несиелер төмендегідей болды. Қазақстан – 690 млн шамасында, Өзбекстан – 450 млн, Қырғызстан – 240 млн, Түркменстан – 123 млн АҚШ доллары. Сөйтіп жалпы несие сомасы шамамен 1,5 млрд АҚШ долларын құрады (18).

Түркияның Орталық Азия елдерімен ара қатынасын әрі қарай дамуының екінші кезеңі көбіне аймақтағы қазба байлықтарды Түркияға экспорттаумен байланысты болды. Бұл үшін Түркия Қазақстан тарапынан Түркияға аса қызығушылық білдіруіне бірнеше мемлекеттік деңгейдегі іс-шараларды жүзеге асырды. Экономикалық қарым-қатынастарды жігерлендіру үшін Түркияның үкіметі 1994 жылы Қазақстан үшін сыртқы сауда операцияларын мелекеттік сақтандыру жүйесін енгізді. 1995 жылы Қазақстан үшін жеңілдік режимін орнатты, 1996 жылы Түркменстан мен Өзбекстанға да қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді сақтандыру жүйесі таратылды, ал 1997 жылы тамызда дәл солай Қырғызстан үшін де. Орталық Азия елдеріне қатысты сыртқы саясатындағы кейбір по-

зитивті жағдайларды бағалай отырып Түркия қатынастарын тереңдету мен кеңейтуді ұйғарды. Осылайша ОА Түркияның аймақтағы бірлескен корпорациялары пайда бола бастады. Бұл корпорациялар аса қажет ететін аймақтағы пайдалы қазбаларды игеруге бағытталған. Осыған орай Түркияның жетекші фирмалары мұнай өндіруші зауыттардың реконструкциялау жұмыстарына қатысты. Мысалы, Қазақстанда Атыраудағы мұнай өндіру саласында, Өзбекстандағы Бұхара, Ферғана, Түркменстанның Түркменбашы қаласындағы зауыты. Түркия компанияларының энергетикалық қайнар көздерді игеруде тікелей қатысуы оның сол ресурстарды өзінің ішкі нарығына пайдалануға мүдделі екендігін көрсетеді. Бұл мүдделілігінің бір себебі, Түркия өзінің одақтасы АҚШ сияқты Таяу Шығыстың мұнайының импортынан тәуелділігін бәсеңдету болып табылады. Өйткені Түркияның сол аймақтан экспортты 75% тең. Тағы бір себебі, Таяу Шығыстағы тұрақтылықтың жоқтығы.

Түркияның аймақтағы пайдалы қазбаларды игерудегі, тұрақтылық үшін жасалған іс-шаралар жөнінен белсенділігімен қатар экономиканың сауда-саттық саласы қарқынды дамып жатыр. Сауда-саттық байланысы халықаралық экономикалық ынтымақтастықтың кең тараған формасы болып есептелсе де, сауда-саттық қатынасы бар болғанмен, оның деңгейі экономиканың басқа салаларына қарағанда маңызды емес әрі өсу тенденциясы байқалмайды деген пікір де бар. Мысалы оған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының сыртқы сауда айналымында Түркия төменгі орында.

Түркия мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы өзара қатынасында бұндай жағдайдың себебі не, немен байланысты? Біздің ойымызша, Түркия Орталық Азия аймағына мүдделілігіне басты фактор болып отырған бұл - аймақтың пайдалы қазбаларға бай екендігі. Бірақ Орталық Азия аймағындағы республикаларда сол пайдалы қазбаларды игеруге байланысты инфрақұрылымның дамымағандығынан, Түркия бірінші ретте сол салаға байланысты жобаларға өз инвестицияларын бағыттайды. Екіншіден, Анкара өзінің отандық өндірушілердің қызметін демеп отыру үшін Орталық Азия аймағы мемлекеттеріне бағытталатын көмек қаржылай емес техника мен арнайы жабдықтар ретінде көрсетіледі.

Үшіншіден, Түркия қарыз беру кезінде өз компанияларының қызметтері мен тауарларын бағасы қарыз ішіне кіретін міндетті түрдегі мүліктенуді қолданысқа енгізді, бұл өз алдына аймақтың мемлекеттерін Түркиямен қарым-

қатынасын алыстатып жіберді. Бұл Түркия мен Орталық Азия мемлекеттері арақатынасының екінші бір қыры болып есептелгенмен, аймақтағы әрбір республикасымен байланысын жекелей көрсету Орталық Азия аймағының бұл елмен байланысын одан да анық байқатады.

Түркия мемлекеті алғашқылардың бірі болып Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздігін мойындап, онда өзінің өкілетті елшіліктерін ашқан бірінші мемлекет. Орталық Азия мемлекеттері ішінде Түркияның дипломатиялық миссиясы ең алғаш Қазақстан Республикасында ашылды. Сондықтан біздің ел үшін Түркиямен қарым-қатынас айрықша орын алады. Түркияда Қазақстанмен қарым-қатынасының ерекше сипаты бар деген пікірді ұстанады. Сондықтан 1994 жылы Президент Н. Назарбаев Түркияға өзінің алғашқы сапарын жасаған болатын. Мемлекет басшыларымен кездесулердің нәтижесінде Бірлескен мәлімдемеге қол қойылды.

Ал, 1999 және 2015 жж. Н. Назарбаевтың Түркияға ресми сапарлары нәтижесінде маңызды құжаттар қабылданды. Бұл құжаттар Қазақстан Түркияның стратегиялық әріптесі ретінде сипатталады. Түркиямен қарым-қатынаста экономикалық ынтымақтастық алдыңғы қатарға шықты. Анкара Қазақстанның ірі кредиторына айналды. Қазақстанмен арасындағы экономикалық ынтымақтастық сауда, заем және экономикалық көмек сияқты үш бағыт бойынша жүзеге асырылуда. Түркия түрлі қорлардың желісі бойынша әлеуметтік-экономикалық дамуға арналған гранттар, жеңілдікті заем, кредиттер түріндегі қаржылық көмекті Қазақстанға бірнеше рет ұсынды. Мәселен, Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі мен Түркияның арасында жалпы соммасы 220 млн. АҚШ долларына Қазақстанға несие беру туралы келісімге қол қойылған болатын.

Сонымен, Түрік мемлекетінің Қазақстандағы инвестициялық ынтымақтастықтың негізгі салалары мұнай-газ саласы, сондай-ақ металлургия, энергетика және инфрақұрылым болды. 1999 жылы наурызда Түркияның ұлттық мұнай корпорациясы мен «Қазақойл» ҰМК арасында негізгі келісімге қол қойылды, ол бойынша Каспий теңізінің солтүстік шығыс бөлігін зерттеуге 15 млн. АҚШ долларын бөлу көзделді (19). Орталық Азияның басқа да республикалары сияқты Қырғызстан да өз тәуелсіздігін жариялаған кезде, Түркия үкіметі бұған үлкен қолдаумен қарады. Сонау Кеңес Одағының кезінен бастап Түркия Қырғызстан Республикасына жәрдемдесуде белсенділік танытты. Қатынас орнатылған соң

бірден түрік орталығын ашып, қырғыз халқын түрік халқымен, оның мәдениетімен жақынырақ таныстыруға бағыттады. Түркияның қолдауымен Қырғызстан бұрынғы Кеңес Одағы елдерінің ішінен бірінші болып Дүниежүзілік сауда ұйымына мүше болды. Дегенмен де Анкара қырғыз елінің өз дамуында белгілі бір прогреске жеткенмен де, бұл бағытта одан да интенсивті дамиды деп үміттенеді. Бірақ нарықтық жолындағы жаңа тәуелсіз республикаға бар қиындықтарды аздаған шығынмен бастан кешіруге Түркия тарапынан қолғабыс болады деп сенеміз әсіресе, Қырғызстанның Түркия өкілеттілігінің ашылуына орай, жалғасты тығыз қарым-қатынас болады деген ойдамыз деген болатын Президент Т. Озал.

Жалпы Түркияның Орталық Азия мемлекеттерінің өзара қарым-қатынасында кедергі жасайтын бір жайт – Түркияның саяси топтардағы адамдардың аймақ жөнінде хабардар болғанымен, Түркия экономикалық топтарында, оның ішінде бизнесмендер мен іскер адамдар арасында Орталық Азия мемлекеттері жөнінде хабардың бұрмалауында. Тікелей Қырғызстанға келсек, 1999 жылы Баткент оқиғасы кезінде Өзбекстанның Исламдық қозғалыс экстремистерінің оқиғасы түрік халқын одан сайын дүрліктірді. Елдегі бұндай тұрақтылық түрік бизнесмендеріне Қырғыз мемлекетімен іскерлік жұмыстар жүргізуді қиындатады. Әрине, 2001 жылғы 11 қыркүйектегі жағдайдан кейін Ауғаныстан, Иракпен қатар Орталық Азияға деген қызығушылық бүкіл дүние жүзінде артты. Осындай геосаяси жағдайда Қырғызстан қалпы бірегейлі, өйткені мұнда антитеррористік коалиция күштерінің авиабазалары, оның ішінде АҚШ-тың (2009 жылға дейін сақталып келді), Ресей Кант қаласындағы ҰҚШҰ (ОДКБ) шеңберінде өз базаларын орналастырды. Сонымен қатар, Қырғызстан НАТО әскерімен бірлесіп әскери дайындықтар жүргізеді. Осыған орай Түркия үшін Қырғызстанның АҚШ, Ресей, Қытай сияқты күштер балансын қалай меңгеретінін бақылау өте қызықты. Бұл мәселені зерттеу Түркия үшін өзекті, өйткені бұл жағдай Қырғызстанның аталған мемлекеттермен байланысына ғана емес, бүкіл әлемдегі халықаралық қатынастарға әсерін тигізеді. Сондықтан Қырғызстанмен әріптестік Түркияның сыртқы саясатындағы басым бағыты болып табылады. 1992 жылы қаңтарда екі ел арасында дипломатиялық қатынастар орнағаннан бастап Түркия өзінің ресми көмек бағдарламасы шеңберінде Қырғызстанға да 296 млн. АҚШ доллары көлемінде көмек көрсетеді. Бішкекте Түркия-

ның түркі халықтары ынтымақтастық агенттігі мен Түрік орталығы жұмыс істеуде. Қырғыз-түрік екіжақты қатынастарына сараптама жасай келе, Қырғызстан Республикасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін айтпай кетуге болмайды. Баткент оқиғасы кезінде болған жағдай Түркияның НАТО шеңберіндегі саясатын қайта қарауға мәжбүрледі. Бірақ Қырғызстан үкіметінің антитеррористік іс-шараларды іске асыруының нәтижесінде 2002 жылы сәуірде Түркия СІМ-і Қырғызстанды өзінің қауіпсіздік шкаласы бойынша түрік халқына қауіпті аймақ тізімінен алып тастайды (Баткент облысынан басқа). 1993 жылдан бастап Қырғызстан мен Түркия бірлесіп құрылған Қырғыз-түрік экономикалық ынтымақтастық жөніндегі комитеті жұмыс істейді. Онда көбінесе екі елдің өзара сауда-экономикалық байланыстары қарастырылады. Келешекте де Түрік үкіметі өзара қатынасты кеңейту мақсатында саяси сұхбатты тереңдетуге мүдделі.

1999 жылы Тәжікстанның Президенті Эмомали Рахмонов алғаш рет Түркияға келіп, оның осы бірінші сапарында кездесу барысында Түркия 20 млн. доллар көлемінде көмек беруге уәде берді. Тәжікстан елдегі қақтығыстардан кейінгі экономиканы қалпына келтіруге және қоғамда демократияны дамытуға бағытталған іс-әрекеттерге қолдау жасайтынына сенді. Осыған орай 2002 жылы көлемі 8 млн. доллар қайтарымсыз көмек көрсетілді. Бұл қаржы ең алдымен Президенттің экономикалық реформаларын жүзеге асыруға, кедейшілікпен күрес, мемлекеттің сыртқы қарыздарын төлеуге бағытталды. Бұған дейін 1993 жылдан бері бір кездері 30 млн. доллар, кейін 20 млн. доллар көмек қаржы бөлген еді. Және де Түркия тағы қаржы бөлуге дайын екендігін айтуда. Экономика саласы бойынша негізінен Түркия жұмыссыздық пен кедейшілікпен күресте, инфрақұрылымды көтеруге оны дамытуға атсалысады. Экономика саласынан басқа Түркия мен Тәжікстан позицияларының дәлмедәл келетін мәселесі – бұл Ауғаныстан мәселесі мен халықаралық терроризммен күрес. Екі мемлекет те Ауғаныстандағы АҚШ-тың қатысуымен болып жатқан өзгерістерді қолдайды. Тәжікстан Ауғаныстанмен шекаралас ел болғандықтан халықаралық антитеррористік ынтымақтастықтың тиімділігін арттыру мақсатында Түркия Ауғаныстанмен шекаралас барлық мемлекеттерге практикалық көмек жасауға мүдделі (НАТО шеңберінде). Сонымен қатар Түркия мен Тәжікстанның өзара байланысы құрылыс саласында және туризм саласында да жүзе-

ге асырылады. Түркия Тәжікстанмен гидроэнергетикалық ауданда да ынтымақтастық орнатуға мүдделі әрі табиғат байлықтарын игеруде Тәжікстан экономикасына түрік инвестицияларын тартуды көздейді. Тәжікстан мен Түркия арасында әлеуметтік, мәдени байланысы шеңберінде бірталай жетістіктер бар. Мысалы, мәдениет саласына Түркия 890 мың доллар қаржы бөлді. Тәжікстан үкіметінің «Тәжік Ұлттық консерваторияның музыкалық аспаптарын жақсарту» атты арнайы проект шеңберінде түрік үкіметі бөлек қаржы бөлген, ал тағы бір «Тәжікстан ұлттық мұражайындағы көрме мен экспонаттардың сақталуы» атты проект шеңберінде қосымша қаржы бөлінген.

Ал Өзбекстан мен Түркия мемлекет басшылары өзара ықпалдастық пен терең ынтымақтастықты қалыптастыруға қажеттілігін қолдауымен басталады. Осыған орай Өзбекстан басшылығы Халықаралық валюта қорының кейбір ұсыныстарына сын көзбен қарап, оған қоса әр түрлі халықаралық мәселелерде олар түрік позициясын қолдайды. 1997 жылдың өзінде шілде айындағы Т. Озал басшылығымен Орталық Азияға келген үлкен делегациямен кездесу кезінде Каримов мырзаның «мен аймақтағы Түрік мүдделерінің өкілі болуына әрқашан дайынмын» деген сөзі де түрік үкіметіне оң әсерін тигізді. Бірақ Өзбекстанға қатысты Түркияның инвестициялық саясаты Орталық Азияның кейбір елдерінен қарағанда жағдайы біраз төмендеу. Ол елде бизнес бастауға қиыншылық тудыратын мәселелер бар. Өйткені 2003 жылы Өзбекстан валютасы – сом конвертациясын жариялағанмен, кейбір шектеулер сақталған. Осының барлығы түрік бизнестің Өзбекстандағы дамуына мүмкіндік бермейді. Сондықтан экономикалық қатынастың басты бағыты қаржылай көмек көрсету болып табылады.

Түркияның Түркменстандық бағытында көбінесе мұнай мен газды өңдеу векторы қызықтырады. Бірақ Түркменстан Орталық Азия мемлекеттері ішіндегі Түркиямен қатынастағы ең бір пассивті мемлекет болып табылады. Қазақстан арқылы Европаға өтуге жоспарланып отырған НАБУКА жоспары Түркменстан газы түркмендік экономикасының дамуына үлкен үлес қосады деп жоспарлануда. Ол «Ғасыр жоспары» деп аталып жүр. Бұл жоба шеңберінде Түркия мен АҚШ айтарлықтай қаржы бөлді. Бірақ, бұл жоспар Ресей тарапынан қарсылық табуда. Ресей «Оңтүстік жол» атты өз жобасын жүзеге асыруға мүдделі. Бұл жоба РФ үшін стратегиялық маңызы бар. Украинаны айналып өтіп,

Европаның оңтүстігін ресейлік газбен қамтамасыз ету мақсатын жүзеге асырмақ.

Қорытынды

Орталық Азиядағы геосаясаттағы Түркияның ролі мәселесін қорытындылай түссек, Түрік мемлекеттінің ОА ролінің жылдан жылға артып келе жатқанын байқау қиын емес. ОА мемлекеттері Түркия сияқты ірі де тәжірибелі мемлекетпен халықаралық өзара байланысты дамытудың алғашқы да маңызды кезеңінен өтті: аса маңызды екіжақты және көпжақты келісімдерге, шарттарға қол қойылып, саяси, экономикалық, әскери-техникалық және мәдени байланыстарды дамытудың шарттық-құқықтық негізі қаланды. Сондықтан да ОА мен Түркия ынтымақтастығының болашағы көптеген факторларға байланысты болып отыр. ОА дамуының негізін айқындайтын жобаларды жүзеге асырудың комплексті шаралары барлық күш-жігерді біріктірудің және шарттық-құқықтық базаның тиімділігін арттырудың қажеттілігін тудырады. Жалпы, ОА бүгінгі таңда Түркиядан басқа АҚШ, Ресей, АТА, ҚХР сияқты мемлекеттермен саяси және экономикалық мүдделері ортақ, тоғысқан ірі аймақтық бірлестік болып табылады. Қазақстанның бастамасымен 25 жылдан бергі интеграциялық үрдістердің дамуы ОА мемлекеттерінің халықаралық қатынастардың негізгі акторларымен, оның ішінде Түркі республикасымен де өзара саяси-экономикалық тұрақтылықты орната алды. ОА мемлекеттері өздерінің тәуелсіз сыртқы саясатын қалыптастыру үстінде. Осы орайда оның Түркия мемлекетімен саяси-экономикалық маңыздылығы, халықаралық саясаттағы ортақ ұстанымдарға қол жеткізуі байқалады. Ал Түркияның ОА ықпал етуінің саяси-экономикалық күші басымырақ деуге болады. Өйткені, Түркия ОА мемлекеттерінің ірі сауда серіктесі болып табылады. Өзара ірі стратегиялық маңызды жобаларды айтпағанда, түрік нарығы және туризм бұл аймақтағы сұранысының күннен-күнге артуы да оларға қатысты дұрыс көзқарастардың тамырын қалыптастыруда. Әйтсе де, өзара сауда-экономикалық ынтымақтастық дамуын тежейтін факторлардың (түрік исламшылды-

ғы, сепаратизм мен халықаралық лаңкестік т.б. қолайсыздықтар) болуы барлық экономикалық потенциалды толығымен пайдалануға мүмкіндік бермей отыр. Сонда да ОА мемлекеттері мен Түркия арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық дамуының болашағы зор деуге әбден болады. Өйткені ол осы саладағы ынтымақтастықты дамытудың бүгінде бар көптеген басымдықтарымен ғана емес, сонымен бірге тараптардың алдында тұрған ынтымақтастық дамытудың ортақ тарихи мүмкіндігі мен бүгінгі заманның қатал талаптарымен тікелей байланысты. Екі жақты қарым-қатынастарының дамуында геоэкономикалық байланыстар маңызды орынға ие, сауда-экономикалық байланыстардың терең дамуы сол байланыстардың ең негізгі мазмұнына айналып отыр. Бұл да өз кезегінде достық байланыстарының сенімді кепілі болып табылады. Түркия ХХ ғасырдың басында өз тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін нарықтық экономикаға көшуге бел байлады. Ал нарықтық экономиканы ашық сипаттағы экономика деп атауға да болады. Ол тек ел ішінде ғана емес, шетел нарығына да бағытталуы тиіс. Кемал Ататүрк Түрік мемлекетінің нақты саяси-экономикалық жағдайларын, жан-жақты ашық сыртқы саяси стратегиясын айқындап берді. Қазіргі Түркияның сыртқы саяси-экономикалық стратегиясында алғашқы орында ЕО мен АҚШ бар екені белгілі. Десек те соңғы жылдары бұл вектордың Орталық Азияға ауысқанын байқау қиын емес. Сонымен, ОА геосаясаттағы Түркияның ролін сараптай келе негізгі басымдықтар мыналар: Түркияның ОА аймағына ену талпынысының саяси, экономикалық, гуманитарлық басымдық және өзара толықтыру басымдығы (экономикаларының бірін-бірі толықтыра алуы). Ұзақ мерзімді болашақ бағдарламасында Түркия өзінің сыртқы саясатын мейлінше кеңейту, әрі тұрақтандыру мақсатын ұстанатын болады. Сонымен бірге Түркия бейбітшілікті, халықаралық тұрақтылықты, тыныштықты сақтаудың жақтаушысы ретінде көрінуге ұмтылатыны анық. Жалпы, өзінің ұлттық мүддесін қорғауды басты мақсат тұтқан сан ғасырлық тарихы бар түрік дипломатиясы күрделі де көпдеңгейлі құбылыс болып табылады.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. (2003) Қазақстан-2030: Қазақстан халқына ел Президентінің Жолдауы. – Алматы: Юрист.
 Celik, Y. (1984) Contemporary Turkish Foreign Policy. – Praeger, Westport, Connecticut, London, 1999. Турция между Европой и Азией. – М., Крафт + ИВ РАН, 2001 и Hale W. The Political and Economic Development of Modern Turkey. – London.

- Yavuz, H. Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey// *Comparative Politics*. Oct 1997. Vol. 30. № 1. P. 61 – 68.
See also Ozen C. Neo-Functionalism and the change in the dynamics of Turkey-EU relations // *Perceptions*. – 1998. – Vol. III. – N.3 (November) // <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/ozen.PDF>
- Vardan Ö. Turkey-EU relations and democracy in Turkey: problems and prospects// *Turkish Policy Quarterly*. Spring 2009. Vol. 8. No. 1. P. 49-57.
See also Bilgin P. Turkey & the EU: yesterday's answers to tomorrow's security problems?//*EU Civilian Crisis Management. Conflict Studies Research Centre*. May 2001. ISBN 1-903584-30-2. P. 38-51.
- Шахинлер М. (1998) Кемализм: зарождение, влияние, актуальность. – М.: Московский писатель.
- Кунаков В. (1999) Турция и ЕС: проблемы экономической интеграции // *Институт изучения Израиля и Ближнего Востока*. – М.
- Ульченко Н.Ю. (2004) Турция-ЕС: экономические аспекты партнёрства // *Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Современный исламский Восток и страны Запада*. – М. – С. 86-101.
- Савельева А.В. (2003) Об отношениях Турции и ЕС // *Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Востоковедный сборник (выпуск пятый)*. – М. – С. 356-367.
- Chislett W. (2010) Turkey's EU Accession Reaches an Impasse// *Elcano Roal Instituto. Working paper 34/2009*. P 1-32. See also Risse T. *A Community of Europeans: transnational identities and public spheres*. – USA.: Cornell University Press.
- Касенов У. (1998) Безопасность в Центральной Азии глобальные, региональные и национальные проблемы. – Алматы: Университет Кайнар. – 280 с.
- Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде.
- Назарбаев Н.А. (2001) Эпицентр мира. – Астана: Елорда. – 294 с.
- Джеффри Сакс. «Цена цивилизации». – М.: Издательство Института Гайдара, 2012. – 58 с.
- Назарбаев принял зам премьер министра Турции URL: <http://www> // Источник: zakon.kz
- Қазақстан-Түркия және Кавказ елдері арасындағы қарым-қатынас URL: <http://www> // <http://mybiblioteka.su/5-8635.html>.
- Дата добавления: 2015-08-03
- Инвестиционная политика Турции. URL: <http://www> //<http://excluzival.ru/info/articles/-337/>

References

- Nazarbaev N.Ә. Қазақстан-2030: Қазақстан халқына ел Президентінің Zholdauy. - Алматы: Jurist, 2003.
- Celik, Y. *Contemporary Turkish Foreign Policy*. – Praeger., Westport, Connecticut, London, 1999. *Turcija mezhdu Evropoj i Aziej*. - M., Kraft + IV RAN, 2001 i Hale W. *The Political and Economic Development of Modern Turkey*. – London, 1984
- Yavuz, H. Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey// *Comparative Politics*. Oct 1997. Vol. 30. № 1. R. 61 – 68.
See also Ozen C. Neo-Functionalism and the change in the dynamics of Turkey-EU relations // *Perceptions*. – 1998. – Vol. III. – N.3 (November) // <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/ozen.PDF>
- Vardan Ö. Turkey-EU relations and democracy in Turkey: problems and prospects// *Turkish Policy Quarterly*. Spring 2009. Vol. 8. No. 1. P. 49-57.
See also Bilgin P. Turkey & the EU: yesterday's answers to tomorrow's security problems?//*EU Civilian Crisis Management. Conflict Studies Research Centre*. May 2001. ISBN 1-903584-30-2. R. 38-51.
- Shahinler M. *Kemalizm: zarozhdenie, vlijanie, aktual'nost'*. - M.: Moskovskij pisatel', 1998.
- Kunakov V. *Turcija i ES: problemy jekonomicheskoy integracii*//*Institut izuchenija Izrailja i Blizhnego Vostoka*. M.: 1999.
- Ul'chenko N. Ju. *Turcija-ES: jekonomicheskie aspekty partn'rstva*// *Institut izuchenija Izrailja i Blizhnego Vostoka. Sovremennyj islamskij Vostok i strany Zapada*. M., 2004. C. 86-101
- Savel'eva A.V. *Ob otnošenijah Turcii i ES*// *Institut izuchenija Izrailja i Blizhnego Vostoka. Vostokovednyj sbornik (vypusk pjatyj)*. M.: 2003. – s. 356-367
- Chislett W. Turkey's EU Accession Reaches an Impasse// *Elcano Roal Instituto. Working paper 34/2009*. P 1-32. See also Risse T. *A Community of Europeans: transnational identities and public spheres*. USA.: Cornell University Press. 2010.
- Kasenov U. *Bezopasnost' v Central'noj Azii global'nye, regional'nye i nacional'nye problemy*. – Алматы. Universitet Kajnar, 1998-280s.
- Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде.
- Назарбаев Н.А. Эпицентр мира. – Астана: Елорда, 2001.- 294 с.
- Джеффри Сакс. «Цена цивилизации». Издательство Института Гайдара, 2012. – 58 с.
- Назарбаев принял зам премьер министра Турции URL: <http://www> // Источник: zakon.kz
- Қазақстан-түркия және Кавказ елдері арасындағы қарым-қатынас URL: <http://www> // <http://mybiblioteka.su/5-8635.html>. Data dobavlenija: 2015-08-03
- Investicionnaja politika Turcii. URL: <http://www> //<http://excluzival.ru/info/articles/-337/>

Smagulova K.K.¹, Nazarova A.Zh.², Fikret Turkmen³, Begimova G.A.⁴

¹Candidate of Philosophy sciences, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sgulshat72@mail.ru

²senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ayim76@mail.ru

³PhD doctor, Egei University, e-mail: turkmen.fikret@gmail.com

⁴Candidate of Philological sciences, L.N. Gumilev Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: gukjik_76@mail.ru

SUFFISM AND ITS SPREAD IN CENTRAL ASIA AND IRAN

The article deals with the concept of Sufism, as well as its elements and philosophical influence. The significance of Sufism in the formation of Muslim society, as well as the expansion in Central Asia and the stage of development of this trend are analyzed. The role of Sufi orders in the formation of answers to the challenges of the Muslim faith in the modern era is explored. It emphasizes the openness of Sufism for external influence and its end of the Sufi order in modern times. It also mentions the widespread dissemination of mystical ideas through the poetry of Sufi literatures among Muslims, the continuation of Sufi's responsibility for large-scale missionary activity and political activity of leaders.

Key words: Sufism, Tariqats, Sufi order, current, deity, forms of Islam, influence.

Смагулова К.К.¹, Назарова А.Ж.², Фикрет Туркмен³, Бегимова Г.А.⁴

¹филос.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
²аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ayim76@mail.ru

³PhD докторы, Егей Университеті, e-mail: turkmen.fikret@gmail.com

⁴ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., e-mail: gukjik_76@mail.ru

Орталық Азия және Ирандағы суфизмнің пайда болуы және таралуы

Аталмыш мақалада суфизм тұжырымдамасы, оның элементтері және философиялық өсері қарастырылады. Суфизмнің мұсылман қоғамын қалыптастырудағы рөлі, сондай-ақ Орталық Азиядағы таралуы және осы ағымның даму кезеңі талданады. Суфизмнің сыртқы дүниеде етек алуына және қазіргі замандағы суфи тәртібінің аяқталуына баса назар аударылады. Қазіргі заманғы мұсылман дінінің сын-қатерлеріне жауапты қалыптастыру жолында суфий ордендерінің рөлі зерттеледі. Сонымен қатар, мұсылмандар арасындағы суфи әдебиетінің поэзиясы арқылы мистикалық ойларды кеңінен тарату, сопылықтың ауқымды миссионерлік қызметі мен көшбасшылардың саяси белсенділігі үшін жауапкершілігінің жалғасы ескеріледі.

Түйін сөздер: суфизм, тарикаттар, суфи ордені, ағым, сенім, ислам бағыттары, өсер.

Смагулова К.К.¹, Назарова А.Ж.², Фикрет Туркмен³, Бегимова Г.А.⁴

¹к.филос.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
²ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: sgulshat72@mail.ru

³PhD доктор, Егейский университет, e-mail: turkmen.fikret@gmail.com

⁴к.ф.н., Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: gukjik_76@mail.ru

Корни суфизма и его распространение в Центральной Азии и Иране

В статье рассматривается концепция суфизма, а также его элементы и философское влияние. Анализируется значение суфизма в становлении мусульманского общества, а также распространение в Центральной Азии и стадии развития этого течения. Исследуется роль су-

суйфийских орденов в формировании ответов на вызовы мусульманской вере в современную эпоху. Подчеркивается открытость суфизма для внешнего влияния и его конец для суфийского ордена в современное время. А также упоминается широкое распространение мистических идей через поэзию суфийских литератур среди мусульман, продолжение ответственности Суфии за ширококомасштабную миссионерскую деятельность и политическую активность лидеров.

Ключевые слова: суфизм, тарикаты, суфийский орден, течение, божество, формы ислама, влияние.

Introduction

Sufism is a mystical Islamic belief and practice in which Muslims seek to find the truth of divine love and knowledge through direct personal experience of God. It consists of a variety of mystical paths that are designed to ascertain the nature of humanity and of God and to facilitate the experience of the presence of divine love and wisdom in the world.

Islamic mysticism is called *taṣawwuf* (literally, “to dress in wool”) in Arabic, but it has been called *sufism* in Western languages since the early XIX century. An abstract word, *sufism* derives from the Arabic term for a mystic, *sufi*, which is in turn derived from *suf*, “wool,” plausibly a reference to the woolen garment of early Islamic ascetics. The Sufis are also generally known as “the poor,” *fuqara'*, plural of the Arabic *faqir*, in Persian *darvish*, whence the English words *fakir* and *dervish*. It may also have connections with the word for ‘purity’ and another suggestion is that it has links with the Greek ‘*sophia*’ or wisdom.

However throughout history a Sufi was most often understood to be a person of religious learning who aspires to be close to Allah. They understand their purpose in life from the verse of the Qur'an:

“I created the Jinns and humankind only that they may worship me” (Quran 51:56).

In pursuit of this goal of worshipping Allah, Sufis belong to *Tariqas*, or orders, established in the first few centuries after the Prophet's death. These orders have a master who will teach sacred knowledge to others in the group. Sufi orders started appearing at the beginning of 12th century and have established strong links with the state apparatus since then. This connection became apparent when Sufis were actively encouraged by Sunni dynasties in their struggle against Ismaili Shia.

Although *Tariqas* have a long history, in recent times some Muslims have questioned the necessity of *Tariqas* arguing that they were alien to the Prophet himself. Sufis make a convincing defense from the Qur'an and Sunna (what the Prophet said, did, agreed to or condemned).

Sufis acknowledge that *Tariqas* were not established at the time of the Prophet. They consider

that the Prophet his companions and their immediate successors, the first three generations, embodied Islamic mysticism but the phenomenon was too general to have a specific name. Later generations of Muslims became distracted by worldliness and so those, now in the minority, that were dedicated to worshipping Allah were given the name Sufi. This turn of events was eloquently described in the X Century by Abu l-Hasan Fushanji who said: “Today Sufism is a name without a reality. It was once a reality without a name”.

Islamic mysticism had several stages of growth, including the appearance of early asceticism, the development of a classical mysticism of divine love, and the rise and proliferation of fraternal orders of mystics. Despite these general stages, however, the history of Islamic mysticism is largely a history of individual mystic experience.

The stages of *sufism* and the followers of this flow

The first stage of *sufism* appeared in pious circles as a reaction against the worldliness of the early Umayyad period (661–749). From their practice of constantly meditating on the words in the Quran about Doomsday, the ascetics became known as “those who always weep” and those who considered this world “a hut of sorrows” [1]. They were distinguished by their scrupulous fulfillment of the injunctions of the Quran and tradition, by many acts of piety, and especially by a predilection for night prayers.

Classical mysticism - the introduction of the element of love, which changed asceticism into mysticism, is ascribed to Rabiah al-Adawiyah, a woman from Basra who first formulated the Sufi ideal of a love of Allah that was disinterested, without hope for paradise and without fear of hell. In the decades after Rabiah, mystical trends grew everywhere in the Islamic world, partly through an exchange of ideas with Christian hermits. A number of mystics in the early generations had concentrated their efforts upon *tawakkul*, absolute trust in God, which became a central concept of Sufism. An Iraqi school of mysticism became noted for its strict self-control and psychological insight. The Iraqi school was initiated by al-Muhasibi - who believed that

purging the soul in preparation for companionship with God was the only value of asceticism. Its teachings of classical sobriety and wisdom were perfected by Junayd of Baghdad, to whom all later chains of the transmission of doctrine and legitimacy go back. In an Egyptian school of Sufism, the Nubian Dhu al-Nun reputedly introduced the technical term *marifah* (“interior knowledge”), as contrasted to learnedness; in his hymnical prayers he joined all nature in the praise of God—an idea based on the Quran and later elaborated in Persian and Turkish poetry. In the Iranian school, Abu Yazid al-Bisṭami is usually considered to have been representative of the important doctrine of annihilation of the self, *fana*; the strange symbolism of his sayings prefigures part of the terminology of later mystical poets. At the same time the concept of divine love became more central, especially among the Iraqi Sufis. Its main representatives are Nuri, who offered his life for his brethren, and Sumnun “the Lover.”

Slightly later, mystical orders (fraternal groups centring around the teachings of a leader-founder) began to crystallize. The XIII century, though politically overshadowed by the invasion of the Mongols into the Eastern lands of Islam and the end of the Abbasid caliphate, was also the golden age of Sufism: the Spanish-born Ibn al’Arabi created a comprehensive theosophical system (concerning the relation of God and the world) that was to become the cornerstone for a theory of “Unity of Being.” According to this theory all existence is one, a manifestation of the underlying divine reality. His Egyptian contemporary Ibn al-Fariḍ wrote the finest mystical poems in Arabic. Two other important mystics were a Persian poet, Farid al-Din Aṭṭar, one of the most fertile writers on mystical topics, and a Central Asian master, Najmuddin Kubra, who presented elaborate discussions of the psychological experiences through which the mystic adept has to pass.

The greatest mystical poet in the Persian language, Jalal al-Din al-Rumi (1207–73), was moved by mystical love to compose his lyrical poetry that he attributed to his mystical beloved. At that time, the basic ideals of Sufism permeated the whole world of Islam; and at its borders as, for example, in India, Sufis largely contributed to shaping Islamic society. Later some of the Sufis in India were brought closer to Hindu mysticism by an overemphasis on the idea of divine unity which became almost monism—a religio-philosophic perspective according to which there is only one basic reality, and the distinction between God and the world (and humanity) tends to disappear.

Wisdom is the ultimate power. In wisdom is rooted religion, which connotes law and inspiration. But the point of view of the wise differs from that of the simple followers of a religion. The wise, whatever their faith, have always been able to meet each other beyond those boundaries of external forms and conventions, which are natural and necessary to human life, but which none the less separate humanity.

People of the same thought and point of view are drawn to each other with a tendency to form an exclusive circle. A minority is apt to fence itself off from the crowd. So it has been with the mystics. Mystical ideas are unintelligible to the generality of people. The mystics have, therefore, usually imparted their ideas to a chosen few only, to those whom they could trust, who were ready for initiation and discipleship. Thus great Sufis have appeared at different times and have founded schools of thought. Their expression of wisdom has differed to suit their environments, but their understanding of life has been one and the same. The same herb planted in various atmospheric conditions will vary in form accordingly, but will retain its characteristics.

The European historians sometimes trace the history of Sufism by noticing the actual occurrence of this word and by referring only to those schools which have definitely wished to be known by this name. Some European scholars find the origin of this philosophy in the teaching Of Islam, others connect it with Buddhism. Others do not reject as incredible the Semitic tradition that Sufism’s foundation is to be attributed to the teachings of Abraham. But the greater number considers that it arose contemporary to the teaching of Zoroaster. Every age of the world has seen awakened souls, and as it is impossible to limit wisdom to any one period or place, so it is impossible to date the origin of Sufism.

The Sufis are ancient spiritual freemasonry whose origins have never been traced or dated; nor do they themselves take much interest in such researches, being content to point out the occurrence of their own way of thought in different regions and periods. Though commonly mistaken for a Moslem sect, the Sufis are at home in all religions: just as the “Free and Accepted Masons”[2] lay before them in their Lodge whatever sacred book—whether Bible, Koran, or Torah—is accepted by the temporal State. If they call Islam the “shell” of Sufism, this is because they believe Sufism to be the secret teaching within all religions. Yet according to Ali el-Hujwiri, an early authoritative Sufi writer, the Prophet Mohammed himself said: “He who hears the voice of the Sufi people and does not say aamin [Amen] is recorded

in God's presence as one of the heedless"[3]. Numerous other traditions link him with the Sufis, and it was in Sufi style that he ordered his followers to respect all People of the Book, meaning those who respected their own sacred scriptures—a term later taken to include Zoroastrians.

Nor are the Sufis a sect, being bound by no religious dogma however tenuous and using no regular place of worship. They have no sacred city, no monastic organization, no religious instruments. They even dislike being given any inclusive name which might force them into doctrinal conformity. "Sufi" is no more than a nickname, like "Quaker," which they accept good-humoredly. "We friends" or "people like us" is how they refer to themselves, and they recognize one another by certain natural gifts, habits, qualities of thought. Sufi schools have indeed gathered around particular teachers, but there is no graduation and they exist only for the convenience of those who work to perfect their studies by close association with fellow Sufis. The characteristic Sufi signature is found in widely dispersed literature from at least the second millennium B.C., and although their most obvious impact on civilization was made between the eighth and eighteenth centuries A.D., Sufis are still active as ever. They number some fifty million. What makes them so difficult to discuss is that their mutual recognition cannot be explained in ordinary moral or psychological terms—whoever understands it is himself a Sufi. Though awareness of this secret quality or instinct can be sharpened by close contact with Sufis of experience, there are no hierarchical degrees among them, only a general undisputed recognition of greater or lesser capacity.

Sufism has gained an Oriental flavor from having been so long protected by Islam, but the natural Sufi may be as common in the West as in the East, and may come dressed as a general, a peasant, a merchant, a lawyer, a schoolmaster, a housewife, anything. To be "in the world, but not of it," free from ambition, greed, intellectual pride, blind obedience to custom, or awe of persons higher in rank—that is the Sufi's ideal.

Sufis respect the rituals of religion insofar as these further social harmony, but broaden religion's doctrinal basis wherever possible and define its myths in a higher sense—for instance, explaining angels as representations of man's higher faculties. The individual is offered a "secret garden" for the growth of his understanding, but never required to become a monk, nun or hermit, like the more conventional mystics; and he thereafter claims to be enlightened by actual experience - "he who tastes, knows" - not by philosophic argument.

Sufi orders were characterized by central prescribed rituals, which involved regular meetings for recitations of prayers, poems, and selections from the Quran. These meetings were usually described as acts of "remembering God" or dhikr. In addition, daily devotional exercises for the followers were also set, as were other activities of special meditation, asceticism, and devotion. Some of the special prayers of early Sufis became widely used, while the structure and format of the ritual was the distinctive character provided by the individual who established the tariqah. The founder was the spiritual guide for all followers in the order, who would swear a special oath of obedience to him as their shaykh or teacher. As orders continued, the record of the transmission of the ritual would be preserved in a formal chain of spiritual descent, called a silsilah, which stated that the person took the order from a shaykh who took it from another shaykh and so on in a line extending back to the founder, and then usually beyond the founder to the Prophet Muhammad. As orders became firmly established, leadership would pass from one shaykh to the next, sometimes within a family line and sometimes on the basis of spiritual seniority/mastery within the tariqah. At times, a follower would reach a sufficient degree of special distinction that his prayers would represent a recognized sub-branch within a larger order; at other times, such a follower might be seen as initiating a whole new tariqah.

Within all this diversity, it is difficult to provide a simple account of the development of Sufi orders, but at least some of the main features of the different types of orders and their development can be noted.

Different types of orders developed in the early centuries of tariqah formation. These provide important foundations for the Sufi orders of the modern era.

The large inclusive tariqah tradition has a clearly defined core of devotional literature. In the twelfth and thirteenth centuries, some major figures emerged as the organizers of orders that were to become the largest in the Islamic world. In some cases, the orders may actually have been organized by the immediate followers of the "founders," but these teachers represent the emergence of large-scale orders. The most frequently noted of these early orders is the Qadiriyyah, organized around the teachings of 'Abd al-Qadir al-Jilani of Baghdad; it grew rapidly and became the most widespread of the orders. Two other major orders originating in this era are the Suhrawardiyah, based on the teachings and organization of Abu al-Najib al-Suhrawardi and his nephew, Shihab al-Din al-Suhrawardi; and

the Rifaiyah, representing the tariqah of Aḥmad al-Rifai. By the thirteenth century, increasing numbers of tariqahs were being organized in the traditions of great teachers. Many of these were of primarily local or regional influence, but some became as widespread as the earlier orders. Among the most important of these are the Shadhiliyah (established by Abu al-Ḥasan al-Shadhili) in Egypt and North Africa, and the Chishtiyah in Central and South Asia. These large tariqahs are an important type of order representing a coherent tradition based on a central core of writings by the founder. Within these broad traditions over the centuries, later teachers would arise and create their own particular variants, but these would continue to identify with the main tradition. For example, throughout the Islamic world there are distinctive branches of the Qadiriya, but these are generally identified as part of the Qadiriya tradition, as is the case with the Bakkaiyah established by Aḥmad al-Bakkai al-Kunti in West Africa, or the various branches of the Ghawthiyah originating with Muhammad Ghawth in South Asia. This process of creating independent suborders continues to the present and can be seen in the variety of relatively new tariqahs in the traditions of the early orders, often identified with compound names, such as the Hamidiyah Shadhiliyah of contemporary Egypt.

A second major style of Sufi order developed within less clearly defined traditions that appealed to the early Sufis and used some of their prayers and writings but developed their own distinctive identities. Many tariqah organizers thus traced their inspiration back to early Sufis like Abu al-Qasim al-Junayd or Abu Yazid al-Bisṭami. One may speak of the Junaydi tradition and the “way of Junayd” as insisting on constant ritual purity and fasting, or of the more ecstatic mood in the tradition of al-Bisṭami. However, the great Junaydi or Bisṭami orders are independent and have their own separate traditions. Among the most important Junaydi orders are the Kubrawiyah and the Mawlawiyah; orders such as the Yasawiyah and Naqshbandiyah are seen as being more in the Bisṭami tradition. Within the broader framework of affirming inspiration and instruction by a chain of teachers that stretches back to the early Sufis, new orders continue to be created.

A third type of major order is the tariqah that develops as a result of the initiatives and teachings of a later teacher and has its own clear identity. These teachers usually affirmed their ties to earlier teachers and tariqahs, but in some significant ways they proclaimed the unique validity of their particular tariqah. Sometimes this took the form of

an affirmation that the new tariqah was a synthesis of preceding tariqahs; sometimes the claim for authority was based on direct inspiration from the Prophet Muhammad, in which case the order might be called a tariqah Muhammadiyah, or from some other special agent of God, for example al-Khiḍr orders of this type have been very important in the modern Muslim world and include the Tijaniyah, the Khatmiyah, and the Sanusiya.

The concept of the tariqah and the sufi orders

Local orders centered on particular shrines or families represent another very important type of tariqah. Teachers with special reputations for sanctity might develop significant followings during their lifetime, but their writings and work might not provide the basis for the development of for a larger order. Tombs of such pious teachers throughout the Muslim world have been important focuses of popular piety, and the rituals surrounding the ceremonies of remembrance and homage become a local tariqah. Sometimes these might be indirectly identified with some more general Sufi tradition, but the real impact and identity is local. The special centers of popular piety in North Africa that have developed around the tombs of the marabouts, or the various centers of pilgrimage that developed in Central Asia and even survived the policies of suppression by the former Soviet regime, provide good examples of this style of tariqah.

Many observers have proclaimed the effective end of the Sufi orders in the modern era. A major French authority on medieval Sufism, for example, announced in the middle of the twentieth century that the orders were “in a state of complete decline” and that they faced “the hostility and contempt of the elite of the modern Muslim world”. This reflects both the long historical tension between the Muslim urban intellectual elites and the tariqahs and also the specifically modern belief that mystic religious experience and modernity were incompatible. However, by the end of the twentieth century it was clear that Sufi orders remained a dynamic part of the religious life of the Islamic world; moreover, they were at the forefront of the expansion of Islam, not only in “traditional” rural areas but also in modern societies in the West and among the modernized intellectual elites within the Muslim world. These apparently contradictory views reflect the complex history and development of tariqahs since the eighteenth century [4].

There is an underlying continuity of experience in the Sufi orders that provides an important backdrop to specific modern developments. The rituals of popular piety among Muslims—educated and uneducated,

rural and urban—cannot be ignored. Although over the past three centuries educated Muslims have paid less attention to the more miraculous and magical elements of saint visitation and other aspects of popular Sufi piety, the intellectual appeal of Islamic mysticism has remained strong, and the sense of social cohesion provided by the Sufi organizations has been important, especially in areas like the Muslim Central Asian societies of the former Soviet Union. Popular participation in regular Sufi gatherings and support for various types of tariqahs remain at remarkably high levels throughout the Muslim world. Estimates of membership in Sufi orders in Egypt, for example, are in the millions, in contrast to the hundreds or thousands in the more militant Islamic revivalist organizations.

Popular Islamic piety among all classes of people remains strong throughout the modern era and shows little sign of decline at the beginning of the twenty-first century. This popular piety frequently is expressed participation in the activities of tariqahs or other groups reflecting Sufi approaches to the faith. However, the activities of the organizations of this popular piety do not usually attract much attention, despite their long-term importance. This situation provides the proper background for examining the specific experiences of the more visible Sufi orders of the modern era.

The history of tariqahs in the seventeenth and eighteenth centuries provides an important foundation for understanding the dynamics of the recent development of orders. Sufi organizations and leadership from this period remain significant in setting the discourse and defining the issues of Islamic piety in the modern era.

Some modern scholars argue that a number of new initiatives can be seen in the development of the Sufi organizations and thought of the early modern era. Among some Sufi teachers there were efforts to remove the more ecstatic and pantheistic elements of the Sufi tradition and to create more reform-oriented Sufi organizations and practices. Fazlur Rahman called this tendency “neo-Sufism”, a term that came to be used by other scholars as well. “Neo-Sufism” referred to a mood rather than making any claim that the term represented a monolithic school of Sufi thought. Other scholars have tended to reject the term because it seemed to ignore important continuities in Sufi traditions and seemed to assume a greater degree of similarity among movements than might exist.

Regardless of the details of the debate, in the eighteenth century the broad spectrum of Sufi orders and practices extended from the local varieties of

popular folk religion to a more sober and sometimes reformist Sufi leadership that did not approve of the popular cultic practices. Whether or not one calls the latter approach “neo-Sufism” is less important than it is to recognize that the less ecstatic and more shariah-minded Sufism existed and that it provided the basis for emerging tariqahs important in the modern era. These orders represented a “new organizational phenomenon” of orders that were “relatively more centralized and less prone to fission than their predecessors”[5].

In the context of Islamic societies in the eighteenth century, immediately before the major encounter with the modernizing West, Sufi orders were a significant part of the social fabric throughout the Islamic world. They provided vehicles for the expression of the faith of urban elites, served as networks for interregional interaction and travel, acted as an effective inclusive structure for the missionary expansion of Islam, and in some ways shaped the context within which movements of puritanical reform or spiritual revival developed.

In the large urban centers in regions where Islam was the established faith of the overwhelming majority of the population, the orders were vehicles for the expression of piety among both the masses and the elites. New presentations of the old traditions, such as the Qadiriyyah, Shadhiliyyah, and Khalwatiyyah, were important in places like Cairo. By the eighteenth century the larger orders of all types were expanding into many different regions.

The history of the Naqshbandiyah in the Middle East provides an important example of this development. It spread from Central and South Asia into Ottoman lands in at least two different forms—that of Aḥmad Sirhindi, called the Mujaddid or Renewer of the second millennium, and the earlier line of Ubaydullah Aḥrar. By the eighteenth century, notables in the tariqah were prominent in Istanbul and other major Ottoman cities like Damascus, where the great Hanafi mufti and historian Muhammad Khalil al-Muradi was a scion of a family associated with the Naqshbandiyah. At the beginning of the nineteenth century, Shaykh Khalid al-Baghdadi of the Mujaddidi line led a major movement of revival in the lands of the Fertile Crescent; the activities of the Khalidi branch established the Naqshbandiyah as “the paramount order in Turkey”[6].

The Naqshbandiyah also presents a good example of how the orders provided structures for interregional networks among the ‘ulama’ and commercial classes. Students, pilgrims, and travelers could move from city to city, finding shelter and instruction in the Naqshbandi centers. One such

person was a Chinese scholar, Ma Mingxin, who traveled and studied in major Naqshbandi centers in Central Asia, Yemen, and Mecca and Medina. Combined networks of commercial activities and pious instruction can be seen in the activities of family-based tariqahs like the 'Aydarusiyah, the order of an important family in the Hadramawt region in the south Arabian Peninsula, the 'Aydarus, with branches in the islands of Southeast Asia, India, South Arabia, and Cairo. The lists of teachers of scholars in the eighteenth century show that major intellectual figures often received devotional instruction in broad interregional networks of Sufi masters.

Sufi orders had long been vehicles in the missionary expansion of Islam. The less legalistic approach to the faith of Sufi teachers often involved an adaptation to specific local customs and practices. This helped Islam to become a part of popular religious activity with a minimum of conflict. At the same time, the traditions of the Sufi devotions represented ties to the broad Islamic world that could integrate the newer believers into the identity of the Islamic community as a whole. In this way, orders like the Qadiriyyah played a significant role in the expansion of Islam in Africa.

Sufi orders also helped to provide concepts of organization for groups actively engaged in efforts to "purify" religious practice and revive the faith. Although the best-known eighteenth-century revivalist movement, Wahhabiyah, was vigorously opposed to the Sufi orders, most revivalists in fact had some significant Sufi affiliations. At the other end of the Islamic world of the eighteenth century, the reformist movement called the "New Teaching" that swept through Northwest China in the late eighteenth century was the Naqshbandiyah as presented by Ma Mingxin. In many other areas as well, Sufi orders were associated with the development of reformist and jihadist movements of purification.

The developments of the eighteenth century provide important foundations for later events in Islamic life in general and in the history of Sufi orders in particular. It was the Islamic world as it existed in the eighteenth and early nineteenth century, not some classical medieval formulation, that encountered the expanding and modernizing west. In those encounters the Sufi orders played an important role, which sometimes does not receive as much attention as do the activities of more radical movements or movements more explicitly shaped and influenced by the West.

In the nineteenth and twentieth centuries the different Sufi traditions were involved in many

different ways in helping to shape Muslim responses to the West and also in defining Islamic forms of modernity. At the same time, although in changing contexts, many of the main themes of the older experiences of the orders continue. Among the many aspects of the history of Sufi orders in the modern era, it is important to examine a number more closely: the Sufi orders continued to serve as an important basis for popular devotional life; they were important forces in responding to imperial rule; they helped to provide organizational and intellectual inspiration for Muslim responses to modern challenges to the faith; and they continued to be an important force in the mission of Muslims to non-Muslims.

Tariqahs remained very important in the life of popular piety among the masses; however, this important level of popular devotional life is not as visible in the public arena as the more activist roles of the orders. New orders continued to emerge around respected teachers and saintly personalities important in the daily lives of common people. Throughout the nineteenth and twentieth century it is possible to identify such orders in virtually all parts of the Islamic world. It is especially important to observe that these new devotional paths were not simply the products of rural, conservative, or so-called "traditional" people [7].

Across the Islamic world, similar groups have emerged as a pious foundation for devotional life at all levels of society. Similarly, intellectuals and professionals as well as the general population continued in significant numbers to participate in activities of the older established orders. Although the contexts had changed since the beginning of the nineteenth century, at the beginning of the twenty-first century, new orders that served popular devotional needs continued to be created and to flourish in ways that provide a sense of both great continuity and significant adaptability to changing conditions.

Sufi orders provided significant organization and support for movements of resistance to foreign rule. This was especially true in the nineteenth century, when many of the major wars against expanding European powers were fought by Muslim organizations that originated with Sufi orders.

Some other Sufi orders that came into conflict with expanding European imperialism also reflect the development of distinctive, new tariqah traditions. Perhaps the most important of these orders are those established by followers of Aḥmad ibn Idris and others influenced by this Idrisi tradition. Ibn Idris was a North African scholar who taught for

several years in Mecca; some of his major students established tariqahs that became important orders throughout the nineteenth and twentieth centuries.

Another independent Sufi tradition developed as a result of the work of Ahmad al-Tijani. The Tijaniyah was an exclusive order that claimed to be a synthesis of major tariqah traditions inspired and instructed initially by the Prophet Muhammad himself. The order became an important force in North Africa but did not get involved in opposition to French expansion in the Mediterranean countries. However, the Tijaniyah expanded rapidly into Saharan and sub-Saharan Africa. Al-Hajj 'Umar Tal organized a major holy war under the Tijaniyah banner in the regions of Guinea, Senegal, and Mali; ultimately his successful movement was restricted and then ended by the consolidation of French imperial control in the region.

Major orders like the Sanusiyah and Tijaniyah, which were established in the nineteenth century, were not simply anti-imperialist movements in Sufi form. They represented an important style of cohesive social organization based on the traditions of tariqah structures. They were not necessarily alternatives to emerging modern state structures but were autonomous within the developing polities defined as sovereign nation-states. This alternative mode is also seen in the developments of distinctive orders whose self-definition was more closely identified with older Sufi traditions. Thus the Naqshbandiyah suborder established by Said Nursi in Turkey in the twentieth century became an important vehicle for the articulation of a revivalist Islamic worldview in the context of an officially secular state. Similarly, a number of orders provided important foundations for the unofficial, "underground" Islam that was so essential for the survival of the Muslim sense of community in Central Asia under Soviet rule.

Sufi orders also were important in helping to shape the responses to the challenges to Muslim faith in the modern era. In the nineteenth century this was more in terms of providing organizational bases for opposition to European expansion and in the direct continuation of the traditions of activist reformist movements such as the Naqshbandiyah. In the twentieth century, tariqahs responded to specific societal needs in a variety of ways. In some countries orders provided the direct organizational basis for modern-style political parties. In the days of Soviet communist rule in Central Asia, the popular local tariqahs and the established traditional ones like the Naqshbandiyah provided the framework within which Islamic communal identity could be maintained in the face of the

official efforts to suppress religion. In the holy war in Afghanistan after the Soviet occupation in 1979, leaders of established orders like the Qidiriyyah and Naqshbandiyah Mujaddidiyah were among the most important organizers of mujahidin groups. These examples affirm the fact that in many different areas, the organizational traditions of the Sufi orders provided important bases for responding to specific challenges.

In the twentieth century, however, the role of the orders was sometimes different. The established tariqahs might seem ineffective in meeting particular challenges of modernity, but the basic structures or the general approach might still provide models for new Islamic revivalist and reformist movements.

The Sufi orders continued in the modern era to serve as important vehicles for the expansion of Islam in basically non-Muslim societies. In many areas, this is simply a direct continuation of past activities. In sub-Saharan Africa, for example, under colonial rule the Sufi orders were among the few types of indigenous social organizations that imperial administrators would allow. As a result, they became important structures both for the expression of indigenous opinion and for the expansion of Islam. It was under colonial rule in the late nineteenth and twentieth centuries that Islam was able to make significant advances in areas south of the Sudanic savannas.

Sufi orders are active organizationally in Western societies. They provide a clearly satisfying and effective vehicle for the expression of religious life and values in modern Western societies and have an appeal among professionals and the general population. The communities established by orders in Western Europe and the Americas have been strengthened in the second half of the twentieth century by the significant growth of the Muslim communities through immigration and conversion. A good example of this tariqah activity is the expansion of the Nimatullahi order, which by 2007 had centers in thirteen major cities in North America, published a magazine, Sufi, and worked with academic institutions in organizing conferences on Sufism. In ways like this, Sufi orders continue to serve as an important means for the modern expansion of Islam.

The current interest in Sufism can be largely explained by pointing to the same factors which account for the popularity of several diverse Eastern mystical traditions among Westerners. These factors include a hunger for lifetransforming spiritual experience, and an attraction to monistic belief systems. British orientalist Martin Lings comments: "A Vendantist, a Taoist, or a Buddhist can find

in many aspects of Islamic mysticism, a ‘home from home,’ such as he could less easily find in Christianity or Judaism.”

Not only is Sufism making an impact on Western shores in its own right, it has also profoundly influenced such notable founders of new religious movements as George I. Gurdjieff and Bhagwan Shree Rajneesh. Also, several personalities who have made their mark outside of the field of religion acknowledge the influence of Sufism on their lives, including novelist Doris Lessing, actor James Coburn, poets Ted Hughes and Robert Graves, psychologists Erich From and Robert Ornstein, and the late Secretary-General of the United Nations Dag Hammarskjöld.

Elements of sufism and its philosophical influence on the outside world

Based on experience rather than doctrine, Sufism has always been more open to outside influence than other forms of Islam. Because it took root and developed in the centrally located Middle East, it has quite naturally absorbed ideas and practices from several of the world’s notable religious and philosophical systems. In addition to early influences from Christianity, one can find elements of Zoroastrianism, Neoplatonism, Hinduism, and other diverse traditions, around its Islamic kernel. As we proceed to examine Sufi beliefs and practices, these non-Islamic influences will be abundantly evident.

In the Quran, Allah (God) is not only absolutely singular (barring the Trinity of Christian theology), he is also radically transcendent—separate from his creation. How then can anyone claiming to be a Muslim possibly hold to a pantheistic conception of God in good conscience? Martin Lings, himself a practicing Sufi, gives us an example of how such reasoning is typically carried out:

It is necessary to bear in mind that each of the Names of the Divine Essence comprises in Itself, like Allah, the totality of Names and does not merely denote a particular Divine Aspect. The Names of the Essence are thus in a sense interchangeable with Allah, and one such Name is al-Haqq, Truth, Reality. We can just as well say that there is no truth but the Truth, no reality but the Reality as that there is no god but God. The meaning of all these is identical. Every Muslim is obligated to believe in theory that there is no reality but the Reality, namely God; but it is only the Sufis, and not even all those who are affiliated to Sufi orders, who are prepared to carry this formulation to its ultimate conclusion. The doctrine which is based on that conclusion is termed “Oneness of Being,” for Reality is that which is

opposed to that which is not; and if God alone is Real, God alone is, and there is no being but His being [8].

As do all pantheists, Sufis run into a morass when they attempt to resolve the problem of evil. In their effort to reconcile the existence of evil with belief that God is all there is, they end up associating evil with the process of creation. E.G. Browne illustrates:

A thing can only be known through its opposite – Light by Darkness, Good by Evil, Health by Sickness, and so on.... Thus Eternal Beauty manifests itself, as it were, by a sort of self-negation; and what we call “Evil” is a necessary consequence of this manifestation, so that the Mystery of Evil is really identical with the Mystery of Creation, and inseparable therefrom. But Evil must not be regarded as a separate and independent entity: just as Darkness is the mere negation of Light, so Evil is merely the Not-Good, or, in other words, the Non-Existent. All Phenomenal Being, on the other hand, necessarily contains some elements of Good, just as the scattered rays of the pure, dazzling white light which has passed through the prism are still light, their light more or less “coloured” and weakened. It is from this fall from the “World of Colourlessness” that all the strife and conflict apparent in this world originate.

Corresponding to their pantheistic denial of actual evil, the Sufis affirm the inherent goodness of man. The human soul is the microcosm of the Universal Macrocosm (God), related to God as rays are to the sun. It is restless because of its unnatural relation with matter and seeks union with its origin.... Its weakness is in its being tempted by the wrong notion of its being material.”²¹

With such a gnostic-like definition of man’s problem (the spirit’s false identification with matter), we might appropriately expect a gnostic solution, and this is precisely what we find. Commenting on the most standard Sufi text, the Gifts of the (Deep) Knowledge, by Shaikh Suhrawardi, Idries Shah affirms: “By divine illumination man sees the world to be illusion.” Browne adds:

Evil is, as we have seen, illusion; its cure is to get rid of the ignorance which causes us to take the Phantoms of the world of Sense for Realities. All sinful desire, all sorrow and pain, have their root in the idea of Self, and Self is an illusion.

Conclusion

To the above summary of Sufi doctrines we can add belief in both the preexistence of the soul, and

the soul's survival of physical death. Unlike Indian mystical systems, this is not generally viewed in terms of reincarnation. The soul's sojourn on earth is one stage in a long progression through various worlds of existence. Sufis believe that their homeland is beyond the stars, and to there they will ultimately return. For their time here on earth they purposefully submitted themselves to a state of forgetfulness, although one of the aims of Sufi discipline is to awaken from this sleep. At various points in the soul's evolutionary journey it may take on the nature of an angel, a jinn, a human, a Master, etc.

The Sufis' understanding of human sinfulness is painfully deficient. Ultimately, the true nature of man's dilemma was lost sight of amid the rapture of intoxicating mystical experience. This blindness can be discerned in Nasrollah Fatemi's affirmation that Spiritual perfection leads to the gnosis of the divine unity and the bridging of the gap between God and man when the latter's soul transcends the confines of personality by losing the conditioned self in the intuition of the one."

Such talk of attaining spiritual perfection (typically mystic) is self-delusion, resulting from a bankruptcy of authentic "gnosis" (self-knowledge). The unpleasant but necessary truth was pointedly stated by the prophet Jeremiah: "The heart is more

deceitful than all else and is desperately sick: who can understand it?"

If the Sufi trusts so strongly in his subjective 'intuition of the one' that he does not sense his desperate need to take advantage of God's merciful provision in Christ, he has not begun to attain useful knowledge. "The fear of the LORD is the beginning of knowledge", and such a one needs a healthy dose of it.

By educating the masses and deepening the spiritual concerns of the Muslims, Sufism has played an important role in the formation of Muslim society. Opposed to the dry casuistry of the lawyer-divines, the mystics nevertheless scrupulously observed the commands of the divine law. The Sufis have been further responsible for a large-scale missionary activity all over the world, which still continues. Sufis have elaborated the image of the Prophet Muhammad—the founder of Islam—and have thus largely influenced Muslim piety by their Muhammad-mysticism. Without the Sufi vocabulary, Persian and other literatures related to it, such as Turkish, Urdu, Sindhi, Pashto, and Punjabi, would lack their special charms. Through the poetry of these literatures, mystical ideas spread widely among the Muslims. In some countries Sufi leaders were also active politically.

Литература

- Питер Джей Аун, "Суфизм". Энциклопедия религии. – Детройт, 2005. – С- 7.
 Александр Беннигсен и С. Эндерс Вимбуш. «Мистики и комиссары: Суфизм в Советском Союзе». – Berkeley, 1985. – С. 26.
 Рахман, Фазлур. «Ислам». – 2-е изд. – Чикаго, 1979. – С. 99.
 Юлиан Балдик. «Мистический Ислам». – Лондон: Б. Таурис и Ко., Лимитед., 1989. – С. 101.
 Мартин Ван Брейнессен и Джулия Дэй Хауэлл, Эс. «Суфизм и "Модерн" в Исламе». – Лондон, 2007.
 Уильям Стоддарт. «Суфизм: Мистические учения и методы Ислама». Уэллингборо, Нортгемптоншир: Thorsons Издатели Лтд., 1976. – С. 9.
 Спенсер Тримингем Дж. «Суфийские ордены в Исламе». – Oxford: Clarendon Press, 1971. – С. 10.
 Аннемари Шиммель. «Мистические измерения Ислама». – Чапел-Хилл, Университет Северной Каролины пресс, 1975.

References

- Peter J Awn. "Sufism." The Encyclopedia of Religion. Detroit, 2005. – P- 7.
 Alexandre Bennigsen, and S. Enders Wimbush. Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union. Berkeley, 1985. - P – 26.
 Rahman, Fazlur. Islam. 2nd ed. Chicago, 1979. – P. – 99.
 Julian Baldick. Mystical Islam. London: I.B. Taurus and Co., Ltd., 1989. – P. – 101.
 Martin Van Bruinessen, and Julia Day Howell, eds. Sufism and the 'Modern' in Islam. London, 2007.
 William Stoddard. Sufism: the Mystical Doctrines and Methods of Islam. Wellingborough, Northamptonshire: Thorsons Publishers Ltd., 1976. – P. – 9.
 Spencer J Trimmingham. The Sufi Orders in Islam. Oxford: Clarendon Press, 1971. – P. – 10.
 Annemarie Schimmel. Mystical Dimensions of Islam. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975.

Ташкенбаева Б.Ж.

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: tashkenbaeva.b@gmail.com

**ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖЕТІСТІГІНЕ
ӘСЕР ЕТКЕН КОНФУЦИЙШІЛДІК ДӘСТҮРДІҢ КЕЙБІР ФАКТОРЛАРЫ**

Бұл мақалада Корея Республикасының экономикалық дамуына әсер еткен конфуцийшілдік дәстүрдің кейбір факторлары туралы баяндалады. Конфуцийдің ілімі мың жылдан аса уақыт корейлердің сана-сезімінің, мінез-құлқының, ойлау жүйесінің, өмір салтының қалыптасуына ықпал еткен басты ілім болды. XX ғасырдың 60-шы жылдары мемлекеттің экономикалық дамуда ұстанған стратегиясына үлкен көмегін тигізді. Корей қоғамында қалыптасқан дәстүрлі саяси жүйесі мемлекеттің қатал әлеуметтік саясатын жүргізуіне мүмкіндік берді. Сол кездегі халықтың айрықша ауыр еңбек етуі, ерекше еңбексүйгіштігі, төзімділігі, шыдамдылығы және ұжымшылдығы, ортақ мақсат үшін жанталасып жұмыс жасауы экономикалық жетістікке жетуге зор үлесін қосты.

Түйін сөздер: конфуцийшілдік дәстүр, мемлекет, еңбекқорлық, ұжымшылдық.

Tashkenbayeva B.

senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: tashkenbaeva.b@gmail.com

Influence of Confucian values on the economic development of South Korea

This article examines some of the factors in the Confucian tradition that have affected the economic success of the Republic of Korea. The teaching of Confucius was the main teaching, which had a great influence on the formation of Korean consciousness, the behavior of the system of thinking and way of life for thousands of years. In the 60s of the twentieth century, it played an important role in the economic development strategies of the state. The traditional political system in Korean society allowed the state to pursue a strict social policy. The special hard work, special hard work, endurance and mobility of people at that time made a great contribution to the economic achievement of South Korea.

Key words: Confucian tradition, state, diligence, collectivism.

Ташкенбаева Б.Ж.

ст. преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: tashkenbaeva.b@gmail.com

Влияние конфуцианских ценностей на экономическое развитие Южной Кореи

В этой статье рассматриваются некоторые факторы конфуцианской традиции, которые повлияли на экономический успех Республики Корея. Учение Конфуция было основным учением, которое оказало большое влияние на формирование корейского сознания, поведение системы мышления и образа жизни на протяжении тысячи лет. В 60-е годы двадцатого века оно сыграло важную роль в стратегии экономического развития государства. Традиционная политическая система в корейском общества позволила государству проводить строгую социальную политику. Особый упорный труд, особая напряженная работа, выносливость и мобильность людей в то время внесли большой вклад в экономическое достижение Южной Кореи.

Ключевые слова: Конфуцианская традиция, государство, трудолюбие, коллективизм.

Кіріспе

XX ғасырдың аяғында адамзаттың қол жеткізген жоғары қарқынды экономикалық дамуына әсер еткен негізгі факторларын қарастыру ғалымдардың үлкен қызығушылығын тудырды әрі ол туралы пікір-таластар да әлі күнге дейін толастамай келеді. Көбінесе Шығыс Азиядағы Жапония, Оңтүстік Корея, Ганконг, Тайвань, Вьетнам сияқты елдердің жедел экономикалық өсуіне шығыс азиялықтардың дүниетанымының негізіне айналған конфуцийшілдік дәстүр әсер еткен бе деген сұрақ туындады. Бұл мәселені зерттеушілер арасында экономикалық дамуға қарқын берген конфуцийшілдік дегенді толықтай жоққа шығару және экономикалық өсудегі жетістіктің құпиясы конфуцийшілік құндылықтарда деп бағалау сияқты бір-біріне кереғар келетін екі пікір қалыптасқан. Дегенмен осы мәселені ұзақ уақыт қарастырған ғалымдардың көпшілігі Шығыс Азия елдерінде конфуцийшілдік принциптерді іс жүзінде қолдану экономикалық табыстың негізгі факторы болмаса да қажетті жағдайдың бірі болды деген пікірмен келіседі. Конфуцийшілдік дәстүр негізінде қалыптасқан олардың ұлттық сана-сезімі мен қоғамдық қатынастары ел экономикасын дамытуда ұстанған стратегиясына үлкен көмегін тигізгені рас.

Кореяның экономикалық дамуы туралы жазғанда оны көбінесе «экономикалық ғажайып» болды деп айтады. Бірақ бұл пікірмен кейбір корей экономикасын зерттеген ғалымдар келісе бермейді. Соның ішінде ресейлік жетекші ғалымдар: В.И. Шипаев, В.М. Мазуров, С.С. Суслина осы елдің экономикасын зерттей келе және оның түрлі саяси, әлеуметтік факторларын көрсетіп, Оңтүстік Кореяда ешқандай экономикалық ғажайып болған жоқ, керісінші халықтың айрықша ауыр еңбек етуі, ерекше еңбексүйгіштігі, төзімділігі, шыдамдылығы және білімге деген керемет ынтасы, әрі сондай-ақ бірнеше он жылдаған езгіге түскен ұлттың тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі прогреске ұмтылуы болды деп санайды (Суслина, 1997: 6). Шыныменде өткен ғасырдың екінші жартысында батыстың жүйесі әлі толық ене қоймаған, әрі ғасырлар бойы келе жатқан дәстүр ерекшеліктері берік сақталынған қоғамдағы экономикалық жетістіктің бастамасы мемлекеттің жүргізген әлеуметтік-экономикалық саясаты мен халықтың сол уақыттағы әлеуеті екендігі күмән тудырмайды. Бір жағынан С.С. Суслина көрсеткендей оңтүстіккорейлік модернизацияның же-

тістіктерін талдау үшін де халықтың дүниетанымын зерттеуге көңіл бөлу қажет деген пікірімен келісе отырып, елдің экономикалық тұрғыдан дамуына әсер еткен ұлттық ерекшеліктерді жан-жақты талдау жасау қажет деп ойлаймыз.

Корей халқының ұлттық ерекшеліктері мен рухани мәдениетінің қалыптасуына өте ерте кезде Қытай жерінен келген конфуцийшілдік ілімі өз ықпалын тигізді. Конфуцийшілдік Кореяда аса ыждақаттылықпен, өте қатаң түрінде қабылданғаны соншалық қытайлардың өзі корейлерді өздерімен салыстырғанда бұл діннің жолындағы нағыз тақуалар деп санаған. Олар Кореяны «әдептіліктің шығыс елі» атап, корейлердің белгіленген рәсімдерді, ережелерді асқан дәлдікпен, бұлжытпай ұстанатындарын көрсетті. Кореядағы конфуцийшілдік оқу ағарту жүйесі, дәстүрлі церомониялар мен азаматтық басқаруды білдірді. XX ғасырдың басында монархияның құлауымен оның тек бірінші функциясы ғана өз мағынасын сақтап қалған еді. Алайда тамыры тереңге кеткен конфуцийшілдік дәстүрге сай өзін-өзі ұстау ережелері және әлеуметтік қатынастар әлі күнге дейін корейлердің ойлау жүйесі мен тәртібінде маңызды рөл атқарады. Корей қоғамын тереңірек түсінуге қызығушылық танытқан әрбір зерттеуші маман конфуцийшілдік дәстүрдің аспектілерін қарастырмай, одан айналып өту мүмкін емес деп санаған.

Негізгі бөлім

Корея ұзақ жылдар жапон отаршылдарының езгісінде болды және одан кейінгі түбектің екіге бөлінуі, корей соғысы сияқты ауыртпашылығын тартты. Соған қарамастан Оңтүстік Корея халқы аз уақыттың ішінде адам таңқаларлық экономикалық дамуда үлкен жетістікке қол жеткізді. Өлем назарын өзіне аударған корейлердің жетістігіне елдің басты идеологиясы конфуцийшілдік дәстүр ерекше рөл ойнады. Ал бұл ілім корей халқының ұлттық құндылықтары мен қоғамдық қатынастар жүйесінің қалыптасуына өз ықпалын тигізді. Оңтүстік Корея экономикасын дамытуда батыстың нарықтық экономикалық қатынастары мен менеджментін белсенді түрді қабылдағанымен, бірақ конфуцийшілдік дәстүрдегі жоғарыдағы басшыға қарсы келмей бағынуына, жалпы қоғамдық тәртіптің сақталуына ерекше мән берді. Сондықтан да батыстың классикалық капитализмінен оңтүстік корейлік капитализмі өзінің азиялық саяси-мәдени үлгісімен ерекшеленеді. Елді модернизациялау процесі басталған кезде корей басшылығы дәстүрлі ұғым ерекше-

ліктерін ескере отырып, өздерінің жаңа саясатын осы түсініктер бойынша қалыптастыруға тырысты. Себебі батыс мәдениетіндегі индивидуализм, адами қарым-қатынастарының түрі қауіпті екенін әрі шығыс қоғамына сәйкес келмейтінін біліп, ғасырлар бойы келе жатқан рухани мәдениетіндегі моралға негізделген ұлттық құндылықтардың қажет екенін жақсы түсінді. Қазірде Кореяда жаһандану үрдісінің, жалпы әлемдік мәдениеттің жаңа принциптерін қабылдауды айтып ұрандағанымен, негізінде олар дәстүрлі мәдениетін ұстанып, оны сақтап қалуға күш салады.

Оңтүстік Корея қоғамындағы конфуцийшілдік дәстүр

XX ғасырдың 60-шы жылдары Оңтүстік Кореяда басталған экономикалық серпілістің кейбір құпиясының кілті халықтың дүниетанымындағы құндылықтар мен ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерінде жатыр. Ал оған тән сипатын адамдардың іс-әрекетінен, тарихы мен материалдық мәдени ескерткіштерінен, халықтық өнерінен, діни сенімдері мен әдет-ғұрпынан және тілінен табуға болады. Жалпы корей халқының ұлттық санасын, оның тарихи кезеңдерін, ұлт ретінде қалыптасу жолы мен мәдениетінің түпкі тамыры мен бастауларына жіті үңіліп, тану қазіргі корей қоғамын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қытай мен Жапония сияқты Оңтүстік Кореяға да экономикалық даму және саяси модернизациядағы жетістіктеріне конфуцийшілдік дәстүрдің ғасырлар бойы қалыптасқан құндылықтар жүйесі өз ықпалын тигізді. Конфуцийдің ілімі мен идеясы мың жылдан аса уақыт корейлердің сана-сезімінің, мінез-құлқының, ойлау жүйесінің, өмір салтының қалыптасуына ықпал еткен басты ілім болды. Осы айтылған басты бағыттарда даму барысында ұлттық дүниетанымы қалыптасты. Ол дегеніміз:

- 1) қоғамдағы әлеуметтік тәртіпті қатаң сақтау;
- 2) еңбекқорлық және білімге ынталы болу;
- 3) қызмет бабында өсуге өзін-өзі жетілдіруге әрдайым ұмтылу;
- 4) отбасылық, әлеуметтік байланыстардың мызғымастығын сақтау.

Мұның бәрі де корейлердің ұлттық мінезіндегі конфуцийшілдік ерекшеліктер ретінде мығым орнықты. Қаншама уақыт өтсе де ол дәстүр жалғасын тауып, жойылмай келеді. Қазіргі уақытта корейлердің өмір салтымен, ойлау жүйесімен тұтасып, ұлттық мінез-құлық пен дүниетанымының маңызды бөлігіне айналған. Сондықтан берік орнаған конфуцийшілдік дәстүр

кейін де қоғамды іштей бір-бірімен байланыстырып, «қоғамдық үйлесімділікті» орнатты. Оның адамның өзін-өзі жетілдіру сияқты принциптері қоғамдағы «бәсекеге қабілеттілікті» көтеру арқылы басқалармен бәсекелесе алатын халықаралық деңгейдегі экономикалық дамуға жол ашып және Кореяның әлемдік көсбашыға айналуына себеп болып отыр.

Конфуцийшілдік этикасының негізіне иерархиялық қоғамдық тәртіпті сақтау идеясы жатады. Әрбір адам қоғамда өзінің болмысына қарай өз орнын иелену керек. Иерархияға деген құрмет пен үлкенге бойұсыну түсініктері қоғамдағы әлеуметтік тәртіпті орнатты. Қоғамдағы қатынастар үйлесімділік пен құрметке құрылды. Өйткені корейлер адамды жасы жағынан болсын, қоғамдық дәрежесі жағынан болсын құрметтеуді бірінші орынға қойған. Конфуцийшілдік ілімде үлкен адамды құрметтемеу тіпті үлкен күнә болып есептеледі. Сондықтан болар, әрбір корей үшін үлкен деген сөздің өзі көп нәрсемен байланысты ұғымды білдіреді. Бұл жағдайдың бәрі ең алдымен жас ұрпақты тәрбиелеуден бастау алады. Жасы үлкен адамға дөрекі мінез танытпау, әңгімелескенде оған көрсетілген құрмет белгісі ретінде бетіне тік қарамау, көзіне тесіреймей жүзінді төмен ұстау, өзіне ұсынылған затты екі қолмен немесе білекті екінші қолмен сүйеп, яғни міндетті түрде екі қолдың қатысуы сияқты ережелерді орындау мәдениеттіліктің және тәрбиеліктің белгісі саналған. Бала күнінен осыған тәрбиеленіп көңіліне тоқып өскендіктен корейлер есейген шағында жасы үлкенге деген құрметінен танбаған. Ондай мінезді тек тәрбиесіз, бұзақылар ғана бұзуы мүмкін. Тәрбие қоғамдық тәртіпті тудырды. Қазіргі уақытта барлық корей мектептеріндегі оқу-тәрбие процесіне ұлттық тәрбиені де енгізген. Әр мектептің корейлердің ұлттық нақышында безендірілген сыныпта бұрынғы рәсімдер мен ритуалдар туралы сабақтар бар. Оқушыларға үлкендермен дұрыс амандасуды, олармен сөйлескенде өздерін қалай ұстау керектігін үйретеді, салт-дәстүрді, ұлттық мерекелердің тойлануы туралы оқытады. Сондықтан батыс зерттеушілерінің көзқарасынша қытай мәдениетінің іргетасы конфуцийшілдік идеялардың дінгегі мен тірегі қазіргі уақытта Қытай емес Оңтүстік Корея деп санайды екен (Хун. 2011).

Кореяда кезінде қоғамдық-саяси қарым-қатынастарда қалыптасқан иерархиялық жүйесі қазіргі уақытқа дейін сақталынып, корей «экономикалық ғажайыбының» болуына өз септігін тигізді. Қазіргі таңда батыс елдерінде бастықтың

алдында себепсіз бас ию, ашық түрде қызметтік иерархияны көрсетуі тиіс емес болса, ал корей қызметкерлері үшін бұл әдеттегі қалыптасқан жағдай саналды. Жұмыс күшінің тәртібі, еш наразылықсыз бұйрықты орындау саяси тұрақтылық пен өндірістік тәртіпті қамтамасыз еткен факторлардың бірі болды. Кореяда әлі күнге дейін билікке, өзі тікелей бағынатын басшыға деген ерекше құрмет көрсетіп, бағыну сақталынған. Ал бұл кәсіпорынның, фирманың және басқа да мекемелердің қызметінің табысты болуына әсер етті. Конфуцийшілдіктің түсінігінде мүлтіксіз адалдық және қожайынға шексіз берілгендік «мәртебелі ер» мінез-құлқының негізі болды. Иерархиялық жүйеге бағынышты қоғамда жоғарғы билеушінің немесе мемлекеттің рөлі айрықша болды.

Мемлекет

Қоғамның экономикалық тұрғыдан сәтті дамуына қажетті қандай да бір ұйымдастыратын басты фактордың болуы шарт. Кореяда экономикалық дамуда күшті мемлекеттік билік болды, яғни орталықтанған басқару әдісі жетекші рөл атқарды. Конфуцийшілдік идеология орталықтандырылған күшті мемлекеттің болуын идеал санайды. Оңтүстік Кореяның аз ғана уақыттың ішінде экономикалық серпіліс жасап, қарқынды даму жолына түсуіне күшті авторитарлық биліктің болуы өз ықпалын тигізді. Кореяны бай әрі мықты ел ретінде көргісі келген әскерилерден тұрған билік күші ел экономикасын жаңа деңгейге көтере алатын стратегияны құруға тырысты. Олардың алдында халықтың білімінің аздығы, табиғат қорының жетіспеушілігі мен кедейшілік жағдайда, қуатты экономикалық дамуға қалай жетуге болатындығы туралы сұрақ тұрды. Бұл тығырықтан шығаратын бір ғана шешім қабылданды: тәртіп және арзан жұмыс күші. Нарықтық экономиканың жаңа даму жолына түскен сәтте аянбай еңбек етуге дайын тұрған арзан жұмыс қорлары мемлекеттің жалғыз ғана басымдылығы болды. Азаматтық құқықты басқан қатал әскери диктатура орнады. Бұл қатал тәртіп саяси ортада басқаша көзқарастар мен өзінің жағдайын жақсартуды талап ете алмаған жұмыскерлердің құқын басып тұрды. Кореяда 1971 жылы үкімет ереуілдерге қатысуды мемлекеттік қылмысқа теңестіретін арнайы қаулы шығарды, ал кәсіподақтарға жұмыскерлердің мүддесін қорғауға тыйым салынды. Олар елдегі ішкі қарсылық пен тәуелсіз кәсіподақтардың қозғалыстарын басып тұрды. Кәсіподақтардың жетістіктері жұмыс күштерінің қымбаттауына әкеліп соқтырар еді. Олар үшін нарық бірінші кезекте тұрған жоқ,

тек қана мемлекеттің экономикасын дамыту мен дамыған мемлекеттерді қуып жету үшін керекті құрал ретінде пайдаланды.

Қатал экономикалық саясат пен Азия мемлекеттеріне тән дәстүрлі мемлекетті басқарудың диктаторлық режимі ойлағандай жүзеге асты. Билік өмір бойы жермен ғана айналысқан ауылдық жердегі халқының басым бөлігін қалалық жерлерге көбірек тартып, зауыт-фабрикаларға жұмысқа салды. Олар алдымен күріш алқабында ғана жұмыс істеп үйренген әйелдерді фабрикаларға әкеліп тігін машиналарына отырғызды. Олар аптасына еш демалмастан күн сайын 15 сағаттан жұмыс жасады. Жеңіл өнеркәсібінің қызу дамыған тұсы 1961-1972 жж. болды. Бұл жылдардағы елді жедел индустрияландыру мемлекеттің өз азаматтарының құқы мен еркін шектей отырып, еңбек ресурстарын барынша пайдаланған қатал әлеуметтік саясаты арқылы жүзеге асты. Корей халқы 20-ғасырдың басында жапон отары кезіндегі ауыр әлеуметтік өмір, кейінгі корей соғысы мен 60-жылдарға дейін ауыр тұрмыстан кейінгі әскери диктатураның жүргізген саясатына қарсы шыққан жұмысшылардың қозғалысы болған жоқ. Сондықтан экономикалық даму адамдардың еңбегін аяусыз қолдану ешқандай әлеуметтік шығындарды шығармастан жүзеге асты.

Билік сондай-ақ, экономиканың әр түрлі саласымен айналысатын жергілікті қаржылық өнеркәсіптік топтар – чеболдарға қолдау көрсетті. Ал оңтүстік корейлік концерндердің барлық қызметі қатал әлеуметтік саясат пен еңбек ресурстарын барынша пайдалану арқылы жоғары экономикалық көрсеткіштерге қол жеткізіп, ешқандай кәсіпорындарда жұмысшылар үшін әлеуметтік қолдау көрсетудің ешқандай шараларын қарастырмады. Чеболдардың әлеуметтік саясатты жүзеге асыру шаралары ірі корпорацияның бекітілген жарғылары мен ережелеріне сәйкес жүргізілді деуге болады. Сондай-ақ билеуші чеболдар элитасының «ұлттың игілігі үшін жалпыға ортақ еңбек принципі», «ұжымдық мүддені жеке бастың мүддесінен биік қою» сияқты қоғамдық нормалар мен құндылықтарды насихаттауы билеуші үкіметтің әлеуметтік саясатының одан сайын беки түсуіне әкелді. Экономиканың басты тетіктерін ұстап, ірі конгломерат компанияларға айналған «чеболдардың» қызметінің арқасында мемлекеттің ЖІӨ-мі көтеріліп, кедейшіліктен шықты.

Мемлекеттің игілігі үшін жанкешті еңбек жоғарғы ұлттық культқа айналып, кәсіпорындарда белсенді түрде адамдардың санасына

құйылды. Бір жағынан бұл кезде чебольдар мемлекеттік аппаратқа өте тәуелді болғандықтан әлеуметтік және қоғамдық өзгерістерді жүзеге асыруға белсенді түрде қатысты. Барынша жоғары қарқынды экономикалық өсуге қол жеткізу үшін аз ғана шығынмен негізінен арзан және тиімді жұмысшы күшіне арқа сүйеді. Қаржылық өнеркәсіптік топ – чебольдар өз жағынан үкімет белгілеген межеден шығу үшін кәсіпорын жарғысындағы бекітілген нормадан артық ұзақ жұмыс аптасын енгізді. Заң бойынша ол 44 сағатпен шектелгенімен 1980 жылдардың ортасында 60 сағат болды (Сигида. 2014:141). Іс жүзінде жұмыс уақытының ұзақтығы бекітілген нормадан асып, аптасына алты күндік жұмыс уақыты 12 сағатқа созылды. Жалпы сол уақыттағы еңбек қатынастарының айрықша белгісі жекелеген жұмысшы қозғалысын басып отырған. Оңтүстік Корея мемлекеттің экономикалық стратегиясының арзан жұмыс күшін пайдаланған еңбек қатынастары тек 90-шы жылдары ғана өзгере бастады. Жұмысшылардың еңбекақысы көтеріліп, халыққа түрлі әлеуметтік жағынан қолдау көрсету сияқты мәселелерді шеше бастады.

Еңбек культі және оның нәтижесі

«Экономикалық ғажайыптың» болуына көмектескен корейлердің ұлттық психологиясындағы бір қасиет осы ұлтқа тән қасиеттің бірі еңбекқорлық ерекше назар аудартады. Корейлердің еңбекқорлығы – қазіргі уақытта барлығына мәлім әрі зерттеушілер корей «экономикалық ғажайыбының» болуы да ұлтқа тән осы қасиетінің арқасында жүзеге асты деп санайды.

Корейлердің еңбекқорлығының ерекше сипаты бар, ол қоғамда конфуцийшілдік мұраның тағы бір бөлігі ретінде сақталынған – дәстүрлі еңбек этикасы. Бұл конфуцийшілдік қағида қазіргі корей қоғамында әлі де сақталынып қана қоймай, сонымен қатар, экономиканың дамуына айтарлықтай ықпалын тигізді. Конфуцийшілдік әр кезеңде еңбек қарбаластығын, өзін ұстай білушілікті және ұжымда жұмыс істей алу қабілеттілігін жоғары бағалады.

Еңбекқорлық, мақсатына ұмтылушылық ұлттық сипаттың ерекшеліктерін анықтайтын қасиеттер негізінде жалпы адамзатқа тән. Қиыр Шығыс халықтарына тән еңбекқорлық, мақсатына деген ұмтылу қасиеті географиялық және әлеуметтік өмір жағдайы қалыптастырған қасиет корейлерге де тән болды. Еңбекқорлық корейлердің рухани мәдениетіндегі өзіндік орны бар жоғары құндылықтың бірі деуге болады. Корей ұлтының менталитетінде еңбекке деген құрмет культқа айналған.

Еңбекқорлықтың сипатты – ұзақ уақыт жұмыс істеу, қажырлы және жалықпай еңбектену деп санаймыз. Бір шетінен еңбекқорлық мәнін толықтай анықтау оңай емес. Егер ұзақ уақыт жұмыс істеуді дегенді білдірсе, онда ия корейлер даусыз еңбекқор деуге болады. Еңбекқорлық туралы зерттеулер әдетте жұмыстың ұзақтығына қатысты ғана айтылады. Қаншалықты ұзақ жұмыс істейсің соншалықты еңбекқорсың. Осы өлшем еңбекқор халықты анықтайды. Жалпы халықаралық ғылыми ұйымдар мен орталықтарда ара-тұра зерттеулер жүргізіп, еңбекқор деген ұлтты анықтап отырады. Сол тізімді бастап тұрған үштіктің ішінде әрдайым оңтүстік корейліктер болды, тіпті көбінесе ең бірінші орынды иеленеді екен. Тіпті ХХ ғасырдың аяғында-ақ әлеуметтанушы-зерттеушілер олардың ең ұзақ жұмыс істейтіндердің алдыңғы қатарында екенін жариялады. Басқа елдермен салыстыра отырып жасалынған соңғы статистика бойынша корейлер жылына орташа есеппен 2357 сағат жұмыс істейді екен. Ал бұл көрсеткіш 1797 сағат жұмыс істейтін АҚШ тұрғындарымен салыстырғанда бір ширек, ал 1391 сағат жұмыс жасайтын голландықтардан екі есе артық. Әрине Кореяда барлық елдердегідей заңды түрде жұмыс уақыты сағат 9-дан кешкі 18-ге дейін деп көрсетілген. Бірақ сағат жетіде кетудің өзі ерте, олар сағат 8-9-ға дейін отыру керек деп санайды. Қажет болған жағдайда одан кеш қайтуы мүмкін. Бұл жағдайға ешкім ренжіп, шағымданбайды. Сонымен қоса Кореяда қалыптасқан тәртіп немесе жазылмаған заңы бойынша басшылықтан бұрын жұмыстан ерте қайту деген мүлде жоқ. Әрбір корейлік үшін нақтыбір іспен айналыспай шұғылданбаса да өз қызмет орнын тастап кету дегеніміз сұмдық жағдай саналады. Кореяда «тынымсыз еңбектенуші корейлер» үшін аптасына 5 күн жұмыс жасау тек 2001 жылдан бастап ғана енгізілді. Бұрынғы билік жүйесінде еңбек ету саясаты қатаң жүргізілгенін айттық, тіпті одан кейінгі 70-80 жылдары да жексенбі күнгі демалыс көп жерде тіпті сақталынбаған. Ал жылына бір рет шығатын еңбек демалысы да өте қысқа. Корейлер ресми түрде екі апта демалыс алады, бірақ көпшілігі еңбек демалысын жұмысында өткізеді. Жалпы Кореяда бір апталық демалыс қалыпты жағдай, ал екі апталық тіпті үлкен мерзім саналады.

Корейлер ұзақ уақыт бойы дамылсыз жұмыс жасауы мүмкін. Тіпті ол механикалық түрдегідей бірқалыпты атқарылатын әрі жалықтыратын жұмыс болса да асқан төзімділікпен жұмыс істей береді. Корейлердегі мұндай қабілетті күріш

өсірудің арқасында қалыптасқан деп санауға да болады. Корейлердің дәстүрлі басты азығы күріш екені белгілі, ал оны өсіру оңай шаруа емес, оны жиі біркелкі қозғалысты көп қайталай бересің. Осыдан олардың бойында төзімділік пен шыдамдылық, біркелкіліктен жалықпайтын қабілет пен жұмысты ыждағаттылықпен атқару жігері бар деуге болады. Жұмыста тер төгіп, жанын салуға тырысады, ал сол жұмысынан айырылғандай жағдай туса, әсіресе экономикалық дағдарыс кезінде адамдар жаппай жұмыстан босап қалған кезде олар өздерін құрдымға кеткенмен бірдей санайды. Қай қоғамда жұмыссыздық дегеніміз өте жаман нәрсе екені түсінікті. Дегенмен корейлер үшін сұмдық жағдай, өмірлік мақсатының күйреуі санап, кейбірі өзін-өзі өлімге қияды.

Сонымен қатар атап өтетін нәрсе корейлердің еңбекқорлығы өзінің айрықша сипаты бар. Кейбір сарапшы мамандар корейлерді мазохистер және әрдайым өздерінің өмірін қиындатуға тырысатындар сияқты деп бағалайды екен. Корей тілінде «косэн» деген сөз бар, оның аудармасы «ауыртпашылық, қиындық». Міне осы айтылған «косэньда» жүрсең корейлер үшін сен өте кереметсің, сені бәрі құрметтейді, жандары ашиды, еңбекқор, тырысып жүрген адам санайды. Ал егер сен өз-өзіне риза болып, шалқактап жүрсең әрі бос уақытың көп болса онда саған айналасындағылар оған бір нәрсе көрінген деп сенімсіздік қарай бастайды. Тіпті бәріне үлгеріп жүрсең де бәрібір, сенің өміріңде міндетті түрде сол айтылған «косэнь» болуы керек (Кириянов. 2013.) Тағдырдың тауқыметін басынан кешпей болмайтын сияқты ғой өзі. Әлде өмірлік сынақтан өту ме? Сірә, корейлер үшін тырысу дегеннің өзі нәтижеге қарағанда маңызды ма деген ой келеді. Корей білім беру жүйесіндегі негізгі идея да сол – бастысы талпыну мен ынта қою, ал нәтиже сосын келеді. Бүгінде корей балаларын не нәрсеге үйретеді. Ол еңбектің – өмірдегі басты құндылық екендігі және оны әрқашан жадынан шығармауға міндетті сияқты. Тіпті нәтиже үшін емес сол процесс үшін жасалынған еңбек мықты. «Рахмет» (수고 하세 요) сөзінің мағынасы «еңбек етуге тырысыңыз» екен. Демалу бұл әрқашан да жаман, ал еңбектену өте жақсы. Корей анасы өз баласын ұйқысы қанбаған баласын таңғы азан болмай оятады. Батыста материалдық игіліктің деңгейі барынша мол қазіргі уақытта еңбек туралы әңгіме орнына барған сайын адамның өмірден алуы тиіс қажеттіліктері туралы көбірек сөз болады. Ал Корея әлі де дәстүрлі қалыбынан таймай, яғни жұмыс-

сыздық – күнә, ал еңбек – ізгі деген принципті ұстанып келеді. Батыс елдеріндегі мектептерде балаларды оқыту ешқандай белгілі пәндер бойынша жүргізілмейді, олар көбінде балалардың демалуға құқылы екенін алға тартады. Ал корейлер еңбектің қадірін балаға ерте бастан-ақ ұғындырады. Ерінбей, жалықпай күнделікті таңертеңнен қара кешке дейін оқи беруге корей балалары ерте кезден үйренеді. Корейлік ата-ана үшін баласының жалқау болғанынан қорқыншты ештеме жоқ. Ғасырлар бойы келе жатқан даналығы біз үшін қаншалықты қарапайым болса, ал олар үшін мәнін жоймай келеді. Корейлерге өз қоғамында қадірлі саналу үшін де асыра еңбектену қажет. Әлемдік экономика да білім беру т.б. салада Батыспен бәсекелесе алатын бұл шеттегі азиялықтарды жақын болашақта-ақ адамды әлемдік жетекші позициясынан ысыруы мүмкін «сары нәсілділердің қауіпі» туралы жиі айтыла бастаған.

Сонымен қоса еңбекқор корейлер үшін қоғам, отбасы алдындағы беделі мен келбетін сақтап қалу дегеніміз өте маңызды саналады, яғни олар үшін өздерінің атақ-абыройына кір келтірмеуге ерекше мән береді. Сол үшін олардың көбісі қанша зорлыққа да сол артық жұмыс істеуден бас тартпайды. Тек соңғы жылдары бұл жағдайлар адам өліміне алып келіп жатқаннан кейін дабыл қағып, уақытында демалуды талап етіп, үкімет арнайы қаулы шығарып, бес апталық жұмыс уақытын енгізді. Бұл бір шетінен генетикалық қасиет, көбінде мыңжылдық айрықша мәдениетінің әсерінен қалыптасқан жағдай. Оның кейбірі біз үшін қатал көрінгенімен, олардың оған бойы үйренген және одан ешқандай қаталдықты көрмейді.

Кореяда жұмыс адам өміріндегі басты орын алады. Бұл табыс көзі ғана емес, бұл оның импульсы және оның өмірінің басты мәні. Жергілікті тұрғындар қандай да бір хобби туралы ештеңе білмейді. Корейлік жұмысынан басқа іспен айналысса (шет тілі курсы, компьютер және т.б.) бәрі мансап үшін қажет болады деген ойлармен байланысты. Бір жыл ішінде бірнеше күнге ғана демалысқа шығатын, қалған уақытта қызу жұмыс істейтін корейлікті – еңбек ері емес, ол мұндағы қоғам нормасына лайықты өмір кешіп жатқан жан деп санау керек. Еңбекке деген ерекше құрмет көрсету, тер төгіп еңбек ету сияқты ұлт бойындағы қасиет, олардың өмірін басқаратын конфуцийшілдік нормалармен одан сайын күшейтілді, нәтижесінде корей «экономикалық ғажайыбына» айтарлықтай үлес қосты.

Ұжымшылдық рухы

Конфуцийшілдіктің өнегелі бастамалары:

ұжымшылдық, өзін ұстай білушілік, заңға бойұсыну және өзін-өзі шектеу, үлкенге құрмет, билік беделіне табыну. Міне осының бәрі Кореяның саяси мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналған.

Қиыр Шығыс елдері – суармалы күріштің өркениеті. Күріш егістігін күтіп баптау бір ғана адамның немесе бір шаруа отбасының күші жетпейді. Сондықтан үлкен еңбекті талап ететін бұл жұмысқа жүздеген қолдың күші керек болды. Ауыл шаруашылығы еш уақытта және қазіргі уақытта да жігерлі еңбексіз, ынтасыз, өз күшіне тірексіз және өзара көмексіз жетістіктерге жетуге болатын қызмет саласы болып табылмайды. Сол кезде мемлекет аграрлық саясатты жүргізіп, ауыл шаруашылығының дамуына септігін тигізді. Еңбексүйгіштік пен ұжымшылдық рухы тіршілік ету барысында ұлттың бойына біткен қасиеті болғанымен конфуцийшілдік дәстүрмен күшейтілген.

Корей халқының әлі күнге дейін бойында сақтап келе жатқан ерекше қасиеттерінің бірі – ұжымшылдық. Ұжымшылдық жоқ жерде бірлік болмайды дегендей, корейлердің осы ерекше қасиеттерінің арқасында Кореяның бүгінгі экономикасындағы нәтижеге қол жеткізді. Корейлердің ұжымшылдық мәдениеті – әлемдегі өте жақсы және динамикалық ұжымшылдық мәдениеттің бірі. Оның жағымды ұйымшыл тәртібі мен жоғарғы сапалы еңбегі «корей ғажайыбының» пайда болуына септігін тигізді. Samsung, Hyundai және LG секілді ірі корей конгломераттары, атақты бренд ретінде жаһандық тұтынушылардың тауар нарығында қысқа мерзімнің ішінде пайда болды. Корей үкіметінің шебер басшылығынан бөлек, ауыр жұмыс және корей еңбегінің өзін ұстай білуі корей конгломераттарының тез өсуінің маңызды факторлары болып табылады.

Корей халқының ұжымшылдық мәдениетінің қалыптасуына конфуцийшілдік әсер еткен деп санаймыз. Үлкенге құрмет, басшылыққа адалдық және үйлесімді қарым-қатынастар сияқты конфуцийшілдік қағидалар кейін корейлердің еңбек ету мәдениетінде ұжым мүддесі үшін жұмыла жасауы барысында беки түсті. Сонымен қоса өндірісте ұжымшылдық рухы барған сайын күшейтіліп қоғамдағы басты құндылықтардың біріне айналды. Кореядағы чебольтардың негізін қалаушыларының көпшілігі өздерінің кәсіпті басқарудағы әдістеріне, ең алдымен халық бойында бар ұжымшылдық қасиеттерін жетекші орныға қойып, өз пайдаларына асырды. Компания да үлкен отбасы саналды. Компания басшылығы өз қызметкерлеріне отбасындағы мүшесін-

дей қабылдап, қарауы керек, ал қызметкерлер компанияның мүддесі үшін барын салып жұмыс жасауы керек. Жеке бастың мүддесі мен қажеттілігі әрқашан екінші орынға қойылды.

Кез келген елдің экономикасының өсуі, егер ұлттың ұжымшылдық, кәсіпкерлік рухы болмаса ол елдің дамуы ұзаққа созылуы мүмкін емес. Сондықтан Корея экономикасының ұзақ мерзімде тұрақты дамуына ұлттың бойында жинақталған қасиет өз маңызын ешқашан жоймайды.

Қорытынды

Батыс ғалымдары бұл аймақтағы даму ерекшеліктерін қарастыра келе «Азиялық дамудың үлгісі» атты ұғымды енгізді. Бұл ұғымның ішінде «лайықты басшылық және жеке бастама» деп аталатын конфуцийшілдік әдіс ерекше орынды иеленеді. Осындай теориялардың пайда болуы да әлемдік аренада Корея экономикасының қарқынды дамуын түсіндіреді.

XX ғасырдың соңғы онжылдықтары Шығыс Азия елдерінің қарқынды экономикалық дамуының дәуірі болды. Осы аймақтағы елдердің ғасырлар бойы саяси-мәдени өмірінде маңызды орын иеленген конфуцийшілдік құндылықтар олардың экономикада үлкен серпіліс жасап, ілгері дамуына көмектесті. Ал бұрын, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Шығыс Азияның зиялы және саяси қайраткерлері батыс империализмінің алдындағы өздерінің әлсіздігінің себебіне конфуцийшілдікті айыптаған болатын. Дегенмен уақыт өте келе бұл халықтардың санасындағы конфуцийшілдік құндылықтар мен берік орнаған дәстүрлеріне деген көзқарас өзгерді. Ал енді экономикалық жетістіктеріне олардың әрқашанда отбасы құндылықтарын бәрінен биік қойған, білімге ерекше көңіл аударған, билік басындағыларға құрмет көрсеткен конфуцийшілдік дәстүрінің арқасында екенін мойындап отыр.

Сонымен Оңтүстік Корея демократиялық бағыттағы саяси модернизациясы мен экономикалық даму жолындағы табыс батыстың технологиясы, нарықтық қатынастарын игеру сияқты бірқатар факторлармен түсіндірілгенімен, соның ішінде жоғарыда айтылған құндылықтармен сәйкес жүзеге асты. Корейлердің дүниетанымында қалыптасқан кейбір ерекшеліктерді зерделеу арқылы Оңтүстік Кореядағы батыл түрде жүргізілген қарқынды экономикалық модернизациясы орасан зор ерен еңбектің, ұлттық бірегейлік пен патриоттық сезімнің күштілігі, ұжымдық және әлеуметтік қарым-қатынастағы дәстүрге беріктігі,

білім алуға ынтазарлығы, прагматизм мен материалдық игілікке ұмтылу сияқты корей халқының санасында қалыптасқан күшті қадір қасиетінің арқасында болды деген қортындыға келдік.

Корейлердің әлеуметтік қатынастарды қатаң сақтауы, еңбекқорлығы, ұжымшыл болуы дәстүрлі құндылықтар негізінде бойға біткен қасиет.

Еңбек өмірдің ең басты құндылығы санайтын корей халқы адал еңбектеніп, бар күшін салып жұмыс істеуінің арқасында өз қалағандарын жүзеге асырды. Дәл қазіргі уақытта да әрбір корей азаматы «бар ынтамен жұмыс істеп, еңбек ету арқылы жетістікке жетемін» деп ойлайтынына күмән келтірмейміз.

Әдебиеттер

Суслина С.С. (1997) Республика Корея на постиндустриальной стадии развития (конец 80-х – начало 90-х годов). – М.: Вост. лит. РАН. – 224 с.

Хун Ц. (2011) Влияние конфуцианской идеи ритуала «ли» на идеологию и культуру народов Кореи и Японии // Вестник ЧитГУ. – №10 (77).

Сигида Ю.С. (2014) Социальный аспект влияния финансово-промышленных групп чеболь на развитие Южной Кореи во второй половине XX – начале XXI в. // Вестник ТомГУ. – С. 140-144.

Кирьянов О.В. (2013) Корея и корейцы. О чем молчат путеводители. – М.: РИПОЛ, 59 с.

References

Cuclina C.C. Recpublika Korea na postindustrialnoi stadii razvitia (kones 80-x nachalo 90-x godov) M.: Vost. lit. RAN. 1997. 224 s.

Xun S.Vliania konfusianskoi ideu ritual «li» na idialgiu i kulturu naradov Korei i Yponia // Vestnik ShitGu.2011.№10 (77)

Cigida U.C. Sosialnyi aspect vliania finansovo-promyshlennyx grup shebol na razvitie Ujnoi Korei vo vtoroi polovine XX – nashale XXI v. Vestnik TomGu.2014. S.140-144.

Kirianov O.V. Korea I koreisy. O shem molshat pytevoditeli. M.RIPOL. 2013. 59 s.

Тулибаева Ж.М.

д.и.н., профессор, Университет имени Сулеймана Демиреля,
Казахстан, г. Каскелен, e-mail: zhuldyz.tulibayeva@sdu.edu.kz

ХИВИНСКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ СОЧИНЕНИЯ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В основу статьи положен обзор хивинских исторических сочинений. Дошедшие до нас хивинские рукописные труды по своему содержанию и многообразию фактического материала занимают особое место в кругу письменных памятников центральноазиатского региона. Труды хивинских историографов включают в себя обширные сведения по истории кочевых народов, в том числе и казахов, обитавших на территории Хивинского ханства и в соседних с ним странах. В хивинских исторических сочинениях содержатся данные, позволяющие уточнить родоплеменной состав казахов Хивинского ханства, места их расселения. Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP05132796 Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: Хивинское ханство, хивинская историография, исторические сочинения, чагатайские источники, история казахов.

Tulibayeva Zh.M.

Doctor of Historical Sciences, Professor, Suleyman Demirel University,
Kazakhstan, Kaskelen, e-mail: zhuldyz.tulibayeva@sdu.edu.kz

Khivan Historical Manuscripts of the 19th-the Early 20thCentury

This article is based on the research some of Khiva historical works. The surviving Khivan narrative sources due to their content and diversity of facts have a special place among manuscripts of the Central Asian region. In the works of Khiva historiographers are contained comprehensive data on the history of the nomads, including Kazakhs that inhabited the territory of the Khivan khanate and its neighboring countries. The Khivan historical manuscripts contain data specifying the tribal structure of Kazakhs of the Khivan Khanate as well as their settlements. The article is written in framework of realization of project No. AP05132796 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Key words: The Khanate of Khiva, Khivan historiography, historical manuscripts, Chagatai sources, the history of Kazakhs.

Тулибаева Ж.М.

т.ғ.д., Сүлеймен Демирел атындағы университет профессоры, Қазақстан, Каскелен,
e-mail: zhuldyz.tulibayeva@sdu.edu.kz

XIX – XX ғасырдың басындағы Хиуаның тарихи еңбектері

Мақалада хиуаның тарихи еңбектері арнайы зерттелді. Бізге жеткен хиуалық қолжазбалық шығармалар өзінің мазмұны мен фактологиялық материалдарының алуан түрлілігімен Орталықазиялық аймақтағы жазба ескерткіштерінің ішінде ерекше орын алады. Хиуа тарихи-өлкетанушыларының шығармаларында Хиуа хандығының аумақтарында мекен еткен көшпелі халықтарды, солардың ішінде қазақтардың тарихы бойынша ауқымды мәліметтер сақталған. Хиваның тарихи еңбектерінде Хиуа хандығындағы қазақтардың ру-тайпалық құрамын, олардың орналасу аймақтарын анықтауға мүмкіндік беретін мәліметтер сақталған. Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің № AP05132796 жобасының шеңберінде жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: Хиуа хандығы, Хиуаның тарихнамасы, тарихи еңбектері, Шағатай қолжазба көздері, қазақтардың тарихы.

Введение

Хивинское ханство, в состав которого входили северо-западный регион современного Узбекистана, территории Юго-Западного Казахстана и значительная часть Туркменистана, было основано в 1512 г. потомками Шибан-хана, внука Чингисхана и просуществовало до 1920 года. В начале XIX в., с приходом к власти Илтузар-хана (1804-1806), внука Мухаммада Амина инака (1762-1791), начинается официальное правление Кунградской династии (Bregel, 1982: 382). По распоряжению представителей новой правящей династии хивинские историки создавали труды, посвященные истории Хорезмского государства и описанию генеалогического древа Кунгратов.

Основная часть

Шир-Мухаммад мираб б. Амир Авазбий Мунис

По указанию Илтузар-хана было написано одно из лучших произведений хивинской историографии, исторический труд «Фирдаус ал-икбал» («Райский сад счастья») (Munis, 1999). Автор сочинения Шир-Мухаммад мираб б. Амир Авазбий (1778-1829) был более известен под литературным псевдонимом Мунис. «Фирдаус ал-икбал» состоит из введения и пяти глав. В самом начале Шир-Мухаммад Мунис дает о себе краткие автобиографические сведения и пишет о причинах, побудивших его к написанию данного труда. В сочинении последовательно излагаются все основные исторические события, происшедшие в Хорезмском государстве до 1825 года включительно. Шир-Мухаммад Мунис в своем труде подробно описывает историю правления Мухаммада Амина инака (1762-1791), Авазбий инака (1790-1804), Илтузар-хана (1804-1806) и Мухаммада Рахим-хана I (1806-1825).

Внутренняя политика Мухаммада Рахим-хана I способствовала развитию культурной жизни в Хивинском ханстве. По его распоряжению исторические и художественные произведения на арабском, персидском и турецком языках были переведены на чагатайский язык. В соответствии с указаниями хивинского хана, Шир-Мухаммад Мунис в 1819 г. приступил к переводу персоязычного сочинения «Раузат ас-сафа' фи сират ал-анбийа' ва ал-мулук ва ал-хулафа'» («Сад чистоты в отношении жизнеописаний пророков, государей и халифов») на чагатайский язык. Автор данного сочинения Мухаммад б. Саййид Мухаммад Балхи, более известный как Мирхонд, посвятил свой труд описанию всеоб-

щей истории от создания мира до царствования Султана Хусайн-мирзы Байкара (1469-1506).

Труд Мирхонда состоял из предисловия, введения, семи томов и географического приложения. В предисловии к своему сочинению Мирхонд пишет, что его труд написан на основе двадцати пяти персидских и пятнадцати арабских сочинений. Первый том и первая часть второго тома «Раузат ас-сафа' фи сират ал-анбийа' ва ал-мулук ва ал-хулафа'» были не только переведены Шир-Мухаммадом Мунисом, но и дополнены новыми сведениями из различных источников. Придворный историограф дополнительно написал и включил новую главу «О потомках пророка Сулаймана». Перевод первого тома был завершен в 1820-21 году (Раузат ас-сафа').

Мухаммад Риза Агахи. Шир-Мухаммад Мунис не успел завершить свои труды. Перевод на чагатайский язык второго тома сочинения Мирхонда продолжил его ученик Мухаммад Риза (1809-1874). Он был более известен под литературным псевдонимом Агахи. В настоящее время известно, что Мухаммад Риза Агахи перевел с персидского на чагатайский язык восемнадцать исторических, литературных, агиографических сочинений (Tashev, 2012). Сочинение Шир-Мухаммада Муниса «Фирдаус ал-икбал» также было продолжено и дописано Мухаммадом Риза Агахи. Шир-Мухаммад Мунис довел свой труд до описания событий 1813 года, Агахи написал последующие разделы, посвященные истории правления Мухаммада Рахим-хана I (1806-1825) и завершил свой труд описанием кончины хивинского хана.

Заверив и дополнив исторические труды Шир-Мухаммада Муниса, Мухаммад Риза Агахи приступил к написанию собственных произведений. Первое его самостоятельное сочинение «Рийаз ал-даула» («Сады благополучия») (Рийаз ал-даула) было создано по указанию хивинского правителя Аллакули-хана (1825-1842). Труд посвящался последующему описанию истории Хивинского ханства в период правления Аллакули-хана, и в дальнейшем в сочинение были включены первые два года правления Рахимкули-хана (1842-1846). Историческая хроника «Рийаз ал-даула» была завершена Мухаммадом Риза Агахи в 1844 году.

С приходом к власти в Хиве в 1842 г. нового правителя Рахимкули-хана Мухаммадом Риза Агахи создается новое сочинение под названием «Зубдат ал-таварих» («Сливки летописей») (Nazigova, 2016). Исторический труд посвящен истории правления Рахимкули-хана в Хорезме за

период с 1842 по 1846 годы. «Зубдат ал-таварих» состоит из предисловия и двух частей. В первой части изложены исторические события, происшедшие в Хорезме от рождения Рахимкули-хана до его восшествия на престол ханства. Вторая часть описывает события в ханстве в период его правления. В сочинении подробно описывается военный поход Рахимкули-хана в Иран и Хорасан.

Мухаммад Риза Агахи как историограф Хивинского ханства последовательно описал историю правления хивинских ханов, от царствования Мухаммада Рахим-хана I (1806-1825) до правления Мухаммада Рахим-хана II (1863-1910) включительно. Его исторический труд «Джами' ал-ваки'ат-и султани» («Собрание султанских событий») (Джами' ал-ваки'ат) посвящен правлению Мухаммада Амин-хана (1846-1855). По распоряжению Сайида Мухаммад-хана Бахадура (1855-1864) было написано сочинение «Гулшан-и даулат» («Цветник государства») (Гулшан-и даулат), посвященное его правлению. Следующий его труд «Шахид-и икбал» («Свидетель счастья») (Шахид-и икбал), дошедший до нас в незавершенном виде, посвящен правлению Мухаммада Рахим-хана II (1864-1910). Изложение событий доведено до 1872 года.

Исторический труд «Шахид-и икбал» содержит известия и мнение хивинского историка, его оценку происходившим событиям в Хивинском, Кокандском и Бухарском ханствах. В сочинении описаны исторические события, сыгравшие важную роль в процессе колонизации региона. Внутриполитическая обстановка в Кокандском и Бухарском ханствах, усилившийся феодальный гнет, массовые волнения и выступления среди оседлого и кочевого населения ханств способствовали успешному продвижению царских войск вглубь Средней Азии.

Мухаммад Риза Агахи с одобрением описывает деятельность хивинского хана Мухаммада Рахим-хана II по развитию культурной жизни Хорезма, его благосклонное отношение к ученым, литераторам, поэтам и историкам. В сочинении включены различные легенды и предания, связанные с определенными историческими событиями, что делает данный источник особо ценным для изучения сакральной географии региона.

Мухаммад Йусуф Байани

Среди хивинских исторических хроник следует особо отметить исторические труды Мухаммада Йусуфа (1858-1923), более известного под псевдонимом Байани. Творческая деятельность хи-

винского историографа началась при правлении хивинских ханов и была продолжена в период установления советской власти в Хиве. Мухаммад Йусуф Байани был одним из образованных людей в Хивинском ханстве, имел обширные знания в области медицины, музыки, писал стихи, был известен как автор полного *дивана* стихов. Мухаммад Йусуф родился в 1858 г. в кишлаке Бадархан в окрестностях Хивы. Образование он получил в хивинском медресе. Его отец, Абд ал-Карим (Хоразм тарихи: 173а), более известный как Бабаджан, был хивинским ученым, философом, астрономом, отличался большими знаниями в области тибетской медицины.

Среди исследователей творчества Мухаммада Йусуфа существуют противоположные точки зрения насчет его происхождения и службы при дворе хивинских ханов. По мнению Ю.Э. Брегея, Мухаммад Йусуф был не простым чиновником, а одним из высших чинов ханской администрации (*диван-беги*) (Брегель, 1961: 127). Ю.Э. Брегель, ссылаясь на сведения из источника, пишет, что он принадлежал к хивинской знати, его прадедом был Ильтузер-хан. Его отец, Бабаджан-бек, сын Аллаберды-торе, умер в 1288/1872 г. (Брегель, 1961: 126). Противоположной точки зрения придерживается М.Ю. Юлдашев, утверждая, что Мухаммад Йусуф не занимал никакой административной должности в Хивинском ханстве (Юлдашев, 1958: 71). Ссылаясь на архивные документы, М.Ю. Юлдашев пишет, что Мухаммад Йусуф не был даже простым чиновником. Сам же Байани в своих сочинениях ничего не сообщает о своей службе при дворе хивинских ханов.

Мухаммад Йусуф Байани был известен в ханстве как знаток персидского языка и автор перевода на чагатайский язык исторических трудов, написанных на персидском языке. По распоряжению хивинского хана Сейд Мухаммад Рахима II (1863-1910) Мухаммад Йусуф Байани в 1882 году приступил к переводу на чагатайский язык сочинения «Тарих-и Табари» («История Табари») Абу Али Мухаммад Бал'ами. Труд Бал'ами состоял из введения, двух томов и продолжения:

Первый том – Всеобщая история от сотворения мира и библейского Адама до начала царствования Сасанида Йаздигарда III.

Второй том – Пророк Мухаммад; Первые четыре халифа; Омейяды; Аббасиды, включая правление халифа Муктадир.

Перевод сочинения «Тарих-и Табари» был завершен Байани в 1898-99 году и дополнен но-

выми сведениями из других источников. Байани дополнил сочинение сведениями об основателях четырех школ мусульманского права: Абу Ханифе (ум. в 150/767), аш-Шафи'и (умер в 204/820), Малике (умер в 179/795), Ахмаде ибн Ханбале (умер в 241/855) и о его учениках – Абу Йусуфе и Мухаммаде. Представители и последователи вышеназванных школ мусульманского права сыграли важную роль в распространении ислама в Дешт-и Кипчаке.

Предшествующие хивинские исторические труды «Фирдаус ал-икбал», «Рийаз ал-даула», «Зубдат ал-таварих», «Джами' ал-ваки'ат-и султани», «Гулшани даулат», «Шахид ал-икбал» были созданы в стиле классической мусульманской историографии. По распоряжению Исфандийар-хана (1910-1918) Мухаммад Йусуф Байани приступил к изложению истории Хорезмского государства более упрощенным стилем без витиеватых сравнений и аллегорий, гипербола и сложных метафор. Байани завершил свое сочинение в 1914 г., назвав его «Шаджара-йи Хоразмшахи» («Родословное древо хорезмшахов»).

Исторический труд Байани состоит из предисловия и шестнадцати глав, посвященных истории Хорезмского государства с древнейших времен до 1914 года:

Предисловие;

Первая глава: Сотворение мира, появление Адама;

Вторая глава: История Йафаса, монгольские и тюркские племена;

Третья глава: История потомков Курласов, последним правителем которых был Абу ал-Гази-хан б. Йадгар-хан.

Первые три главы «Шаджара-йи Хоразмшахи» посвящены родословной династии Арабшахидов (Шибанидов), правившей в Хиве до Кунгратов. Начиная с четвертой главы «Шаджара-йи Хоразмшахи», и далее последующие главы излагают историю Хивинского ханства во время правления Кунгратов:

Четвертая глава: Родословная Кунгратов;

Пятая глава: Правление Мухаммада Амина инака (1762-1791);

Шестая глава: Правление Авазбий инака (1791-1804);

Седьмая глава: Правление Илтузар-хана (1804-1806);

Восьмая глава: Правление Мухаммада Рахим-хана I (1806-1825);

Девятая глава: Правление Аллакули-хана (1825-1843);

Десятая глава: Правление Рахимкули-хана (1842-1846);

Одиннадцатая глава: Правление Мухаммада Амин-хана (1846-1855);

Двенадцатая глава: Правление Абдуллабек-хана (1855);

Тринадцатая глава: Правление Кутлук Мурад-хан (1855-1856);

Четырнадцатая глава: Правление Сайид Мухаммад-хана (1855-1863);

Пятнадцатая глава: Правление Сайид Мухаммада Рахим-хана II (1863-1910);

Шестнадцатая глава: Правление Исфандийар-хана (1910-1918).

Оригинальны главы (одиннадцатая, двенадцатая, тринадцатая и шестнадцатая), написанные Мухаммадом Йусуфом Байани самостоятельно, без привлечения материалов из сочинений Шир-Мухаммада Муниса и Мухаммада Риза Агахи. Байани в заключении пишет, что источниками для этих глав послужили в первую очередь рассказы очевидцев и знающих людей, принимавших участие в описываемых исторических событиях. В основном, они являлись придворными чиновниками различного ранга, от диванбеги до сборщиков налогов.

За участие в народных выступлениях жителей Хивинского ханства против Исфандийар хана (1910-1918), Мухаммад Йусуф в 1916 г. был посажен под домашний арест. В январе 1917 г. М.Й. Байани написал стихи, осуждающие действия хивинского хана, а в дни свержения ханской власти он был вместе с восставшим народом. После установления в Хиве в 1920 г. советской власти Мухаммад Йусуф Байани работал в системе народного образования Хорезмской народной советской республики.

По поручению советского правительства Хивы Байани приступил к созданию нового исторического труда, посвященного истории Хорезмского государства. Свой труд он назвал «Хоразм тарихи» («История Хорезма»). Основная часть сочинения «Хоразм тарихи» посвящена истории правления последнего хивинского правителя Исфандийар-хана, включая предшествующую историю ханства. Как указывает автор в предисловии, он намеревался включить в это произведение те события из истории Хорезма, о которых нельзя было писать при жизни хивинских ханов.

Его исторический труд должен был состоять из шестнадцати глав, однако до нас дошли только восемь глав. «Хоразм тарихи» хранится в единственном списке в Рукописном фонде

Института востоковедения АН Узбекистана под № 7421. Сочинение «Хоразм тарихи» содержит оригинальные сведения по социально-экономической истории Хивинского ханства. Мухаммад Йусуф Байани умер в 1923 г. и похоронен в кишлаке Ак-Йап, в окрестностях Хивы.

Заключение

Дошедшие до нас хивинские рукописные сочинения по своему содержанию и многообразию фактического материала занимают особое место в кругу письменных памятников центральноазиатского региона. Труды хивинских историографов включают в себя обширные сведения по истории кочевых народов, в том числе и казахов, обитавших на территории Хивинского ханства и в соседних с ним странах. В хивинских исторических сочинениях содержатся данные, позволяющие уточнить родоплеменной состав казахов Хивинского ханства, места их расселения. Следует отметить, что исторические хивинские сочинения содержат сведения по истории Восточного Дешт-и Кипчака, в том числе и периода Золотой Орды XIII – XV веков.

Рукописные хивинские сочинения всегда привлекали внимание востоковедов, так как бы-

ли написаны непосредственными участниками и свидетелями исторических событий, а также составлялись на основе устных сообщений осведомленных лиц, степной устной историологии, многочисленных персидских, арабских и тюркских источников. Материалы источников были использованы в исследованиях В.В. Бартольда (Бартольд, 1973), С.К. Камалова (Камалов, 1968), Ю.Э. Брегеля (Брегель, 1961; Bregel, 1982; Bregel, 1999), К.М. Мунирова (Муниров, 2002), Рон Села (Sela, 2003) и других ученых для освещения истории Хивинского, Бухарского, Кокандского ханств, истории туркмен (Материалы, 1938) и каракалпаков (Материалы, 1935).

Переводы извлечений из «Фирдаус ал-икбал», содержащие сведения по истории казахов, были опубликованы Н.Н. Мингуловым в «Материалах по истории казахских ханств в XV-XVIII вв.» (Материалы, 1969: 435-475). В отечественной историографии имеются работы, где затрагиваются вопросы взаимоотношений казахов и Хивинского ханства, написанные на основе опубликованных хивинских и русских документов. Однако значительная часть хивинских рукописных книг до сих пор не исследовалась и не привлекалась для изучения истории Казахстана.

Литература

- Бартольд В.В. Новый источник по истории Хорезма. Сочинения. – М.: Наука, 1973. – Т. VIII. – С. 575 - 578.
- Брегель Ю.Э. Сочинение Баяни «Шаджара-и-хорезмшахи» как источник по истории туркмен // Краткие сообщения Института народов Азии», XLIV. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – С. 125-157.
- Гулшан-и даулат. Мухаммад Риза Агахи. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук, № В1891 (Nov 215), 280 листов.
- Джами' ал-ваки'ат-и султани. Мухаммад Риза Агахи. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук, № Е 6 (590об), лл 4416-5226.
- Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII – XIX веках. К истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами. – Ташкент: Фан, 1968. – 326 с.
- Материалы по истории казахских ханств в XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений) / составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин; ответ. ред. Б.С. Сулейменов. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 650 с.
- Материалы по истории каракалпаков. Труды Института востоковедения. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – Т. VII. – 299 с.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении. Иранские, бухарские и хивинские источники XVI-XIX вв. / под ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – Т. 2. – 700 с.
- Муниров К. Хоразмда тарихнавислик: XVII – XIX ва XX аср бошлари. – Тошкент: Гафур Гулом, 2002. – 192 б.
- Раузат ас-сафа' фи сират ал-анбийа' ва ал-мулк ва ал-хулафа'. Мухаммад б. Сайид Мухаммад Балхи. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз, № 7305, 318 листов.
- Рийаз ал-даулат. Мухаммад Риза Агахи. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук, № D 123 (590ос), 258 листов.
- Хоразм тарихи. Мухаммад Йусуф Байани. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз, № 7421, 90 листов.
- Шаджара-и Хоразмшахи. Мухаммад Йусуф Байани. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз, № 9596, 509 листов.
- Шахид-и икбал. Мухаммад Риза Агахи. Рукопись-автограф Института восточных рукописей Российской Академии наук, № С 572 (590од), 227 листов.

Юлдашев М.Ю. Ценный источник по истории Хорезма // Известия Академии наук УзССР, серия общественных наук. – 1958, № 6. – С. 71.

Bregel Yu. Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qongrats according to Munis // Asian and African Studies, 1982. – P. 382-397.

Munis Khorezmi, and Muhammad Rizo Ogahii. Firdaws al-iqbal: history of Khorezm. Translated and edited by Yuri Bregel. – Leiden: Brill, 1999. – 718 p.

Muhammad Riza Mirab Agahi. Jami' al-vaqi'at-i sultani. Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdhi Tashev. – Samarqand-Tashkent, 2012. – pp. xii–xiv.

Muhammad Riza Mirab Agahi. Zubdat al-tavarikh. Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Khilola Nazirova. – Samarqand-Tashkent, 2016.

Sela, Ron. "Bayani's Shajara-ye khorezmshahi and the Russian conquest of Khiva: an essay on historical production." Central Eurasian Studies Review, 2003. – Vol. 2. – 15-17.

References

Bartold V.V. Novyy istochnik po istorii Khorezma. Sochineniya. - Moscow: Nauka, 1973. - T. VIII. - S. 575 - 578.

Bregel Yu.E. Sochineniya Bayani "Shadzhara-i-khorezmshakhi" kak istochnik po istorii Turkmen / Kratkiye soobshcheniya Instituta narodov Azii", XLIV. Moscow: Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1961. - s. 125-157.

Gulshan-i daulat. Muhammad Riza Agahi. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, No. № B1891 (Nov 215), 280 folios.

Jami' al-vaqi'at-i sultani. Muhammad Riza Agahi. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, No. № E 6 (590oB), лл 4416-5226.

Kamalov S.K. Karakalpaki v XVIII - XIX vekah. K istorii vzaimootnosheniy s Rossiyei i sredneaziatskimi khanstvami. - Tashkent: Fan, 1968. - 326 s.

Materialy po istorii kazakhskikh khanstv v XV-XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy). Sostaviteli: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin. Otvet. red. B.S. Suleymenov. - Alma-Ata: Nauka, 1969. - 650 s.

Materialy po istorii karakalpakov. Trudy Instituta vostokovedeniya. - M.-L. : Izd-vo AN SSSR, 1935. - T.VII. - 299 s.

Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Iranskiye, bukharskiye i khivinskiye istochniki XVI-XIX vv. Pod red. V.V.Struve, A.K. Borovkova, A.A. Romaskevicha, P.P. Ivanova. - M.-L. : Izd-vo AN SSSR, 1938. - T.2. - 700 s.

Munirov K. Khorazmda tarikhnavislik: XVII - XIX va XX asr boshlari. - Toshkent: Gafur Gulom, 2002. - 192 b.

Rauzat as-safa' fi sirat al-anbiya' va al-muluk va al-khulafa'. Muhammad b. Sayyid Muhammad Balhi. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 7305, 318 folios.

Riyaz al-daula. Muhammad Riza Agahi. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, No. D 123 (590 oc), 258 folios.

Khorazm tarikhi. Muhammad Yusuf Bayani. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 7421, 90 folios.

Shadzhara-yi Khorazmshakhi. Muhammad Yusuf Bayani. Manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, No. 9596, 509 folios.

Shahid-i iqbal. Muhammad Riza Agahi. Manuscript-autograph of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, No. C 572 (590od), 227 folios.

Yuldashev M. Yu. Tsennyi istochnik po istorii Khorezma // Izvestiya Akademii nauk UzSSR, seriya obshchestvennykh nauk, 1958, No. 6. - s. 71.

Bregel Yu. Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qongrats according to Munis // Asian and African Studies, 1982. – P. 382-397.

Munis Khorezmi, and Muhammad Rizo Ogahii. Firdaws al-iqbal: history of Khorezm. Translated and edited by Yuri Bregel. – Leiden: Brill, 1999. – 718 p.

Muhammad Riza Mirab Agahi. Jami' al-vaqi'at-i sultani. Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdhi Tashev. – Samarqand-Tashkent, 2012. – pp. xii–xiv.

Muhammad Riza Mirab Agahi. Zubdat al-tavarikh. Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Khilola Nazirova. – Samarqand-Tashkent, 2016.

Sela, Ron. "Bayani's Shajara-ye khorezmshahi and the Russian conquest of Khiva: an essay on historical production." Central Eurasian Studies Review, 2003. – Vol. 2. – 15-17.

Сауданбекова Ш.Т., Югай М.Р., Баткалова К.М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: china_saudan@mail.ru

ДВУСТАДИЙНАЯ ПОГРЕБАЛЬНАЯ ОБРЯДНОСТЬ ЯПОНИИ КАК КУЛЬТУРНАЯ МОДЕЛЬ

В данной статье рассматривается двустадийная погребальная обрядность Японии. Погребальный обряд того или иного народа отражает всю совокупность религиозных представлений. Детальное изучение двустадийной погребальной обрядности выявляет новые подходы к изучению японской культуры и позволяет глубже понять концепцию человека и его посмертной участи, представления о духовных сущностях, т.е. те аспекты, которые составляют основу любой культуры, а также многие обычаи и ритуалы.

Ключевые слова: мोगари, двустадийная погребальная обрядность, красный, белый, временное погребение, догу.

Saudanbekova Sh.T., Yugay M.R., Batkalova K.M.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: china_saudan@mail.ru

Two-Stage Funeral Rites of Japan as a Cultural Model

This article deals with the two-stage funeral rites of Japan. The funerary rite of certain people reflects the whole composition of religious ideas. A detailed study of the two-stage funeral ritual reveals new approaches to the study of Japanese culture and allows a deeper understanding of the concept of a person and his posthumous fate, the concept of spiritual essences, i.e. those aspects that form the basics of any culture, as well as many customs and rituals.

Key words: mogari, two-stage funeral ritual, red, white, temporary burial, dogu.

Сауданбекова Ш.Т., Югай М.Р., Баткалова К.М.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: china_saudan@mail.ru

Екі реттік жерлеу рәсімі жапон мәдениетінің мәдені көрінісі ретінде

Бұл мақалада Жапониядағы жерлеу рәсімінің екі реттілігі қарастырылады. Қай елдің болмасын жерлеу рәсімі арқылы сол елдің діни көзқарастарының бет бейнесін байқауға болады. Жапондықтардың жерлеу рәсімінің екі реттілігі осы елдің мәдениетін зерттеудің жаңа тәсілі ретінде елдің әдет-ғұрыпын, адамдардың өлімге, өлген адамға деген көзқарасын, рухани ойын көрсетеді.

Түйін сөздер: могари, жерлеу рәсімінің екі реттілігі, қызыл, ақ, уақытша жерлеу, догу.

Введение

Стандартный процесс посмертного обращения с телом умершего в любой культуре представляет собой трехчленную композицию, в которой все действия распадаются на три относительно самостоятельные и в то же время

взаимосвязанные фазы: 1) «предваряющие» обрядовые действия (сохранение или уничтожение тела); 2) «завершающие» обрядовые действия (погребение или выставление); 3) «последующие» обрядовые действия (помяновение или непомяновение). При этом в разное время и в конкретных ситуациях прохождение этих фаз может осуществляться как последовательно, так и од-

новременно (Бакшеев, 2005: 24–26). В работах по истории и культуре Японии также говорится о «временном захоронении» и «повторных захоронениях», однако комплексного представления и понятия о системе, состоящей из этих двух последовательных стадий, до последнего времени не было выработано, и обобщающего термина не имелось. Е. С. Бакшеевым в российский научный оборот было введено понятие «двустадийная погребальная обрядность», под которым понимается целостный комплекс погребально-поминальной обрядности, включающий в себя первичное и вторичное захоронения и сопутствующую им обрядность. Двустадийная погребальная обрядность – это погребально-поминальная обрядность, которая представляет собой не единовременное (первое и окончательное) захоронение, а два последовательных захоронения, разделенных некоторым, иногда весьма продолжительным, промежутком времени, – т. е. предварительное (временное) и постоянное (окончательное) захоронения (Бакшеев, 2005: 3).

Основная часть

В Японии подобные обычаи просуществовали до позднего средневековья и известны по письменным источникам. Основными письменными источниками для изучения двустадийной погребальной обрядности Японии (обряд *могари*) являются такие ранние японские тексты, как «Кодзики», «Нихон сёки», «Сёку нихонги», Манъёсю», «Рё-но сюэ», «Тайхорё», «Фудоки», а также китайские источники «Вэйчжи», «Суйшу». Основными письменными источниками китайской погребально-поминальной обрядности являются «Или», «Чжоу ли», «Лици» (Бакшеев, 2005: 47-48).

Первые погребения в Японии связаны с культурой дзёмон. Для эпохи раннего и среднего дзёмон известны погребения взрослых в земле, как правило, в скорченном положении, засыпанных охрой, а также в раковинных кучах. В отличие от взрослых, погребения детей совершались в специальных урнах (Деревянко, 1986: 345). Археологические источники фиксируют использование орхы (природная краска желтого или красного цвета) в ранний период эпохи Дзёмон (5-4 тыс. лет до н. э.). В этот период японцы уже использовали красные красители, сделанные из киновари (сульфида ртути) и красной охры (оксида железа). Глиняная посуда, окрашенная киноварью, была позже обнаружена в древней ракушечной горе Торихама в Миката, префектура Фукуи.

Красный является одним из первых цветов, появившихся в японской культуре начиная с периода неолита (Дзёмон), который датируется периодом с 13 тысячелетия по III в. до н. э. В этот период начало применения красного цвета связано не только с пробуждением потребности к украшательству, эстетизации предметов быта, но и с ритуально-магическими целями. Мир, населенный духами, стихийный и непонятный, потому отчасти враждебный человеку, требовалось привести в состояние гармонии с человеком. Эту функцию регуляции отношений между человеком и стихиями выполняла в древности магия и шаман. Согласно археологическим данным, красный цвет широко применялся в погребальных обрядах. Им выполняли магические узоры геометрического характера в росписях погребальных камер, окрашивались различные предметы, погребенные вместе с покойным. Так, например, в I тысячелетии до н. э. в могильные курганы было принято помещать каменные копии железных, бронзовых и деревянных изделий бытового и ритуально-магического назначения. Обычно их изготавливали из зеленого стеатита, тщательно обрабатывали и часто покрывали красной краской. В самих погребальных камерах красной краской могли быть окрашены уложенные на полу горизонтально камни, выполнялись росписи стен цист и саркофагов. Наиболее распространен был орнамент из красных концентрических окружностей, которые предположительно являлись символом солнца. В данном случае красный цвет выполнял функцию защиты души умершего в загробном мире от злых сил (иногда находят захоронения с нанесенной красной краской на область грудной клетки). В древности татуировка в Японии применялась в качестве оберега, считалось, что красный (первоначально) рисунок, покрывающий тело (и одежду), защищает от злых духов и охраняет от беды. Возможно, это представление и породило в период могильных курганов (III – VII вв.) обычай на расписные фигурки *ханива*, главной целью которых было обеспечить защиту души умершего в потустороннем мире. Окрашивание предметов красной краской применялось и в церемониях, связанных с улаживанием духов природы, в особенности в земледельческих ритуалах. Красной краской покрывались каменные браслеты, ритуальные ножи, топоры, фигурки домашних богов эпохи Дзёмон (Сурина, 2006: 24).

Данный пример отражает, что в представлении японцев красный цвет служил символом

очистительной энергии огня, с помощью которой изгонялись злые духи.

Известны два вида кувшинных детских захоронений, совершенных в маленьких погребальных урнах (тип – «глубокая миска»). Они хоронились либо в ближайшей раковинной куче, либо непосредственно в жилище, у входа, под порогом или в других его местах, где было особенно активное хождение жильцов (Эсака, 1983: 30). Такой тип захоронений интерпретируется как проявление родильной магии, отражавшей веру в воскрешение/возрождение ребенка, когда желали, чтобы мертворожденный или умерший младенец вернулся живым в материнскую утробу (Эсака, 1983: 30). В самой землянке устраивали алтарь, у которого проводили обряды. По мнению японских исследователей, такое жилище уподоблялось чреву, а вход в него – детородным органам «Матери – богини земли»: душа ребенка выходила из Богини, попадала в чрево женщины и оплодотворяла его, когда та наступала на зарытую под порогом урну с останками младенца. Внутри таких оссуариев и рядом с ними археологи находят сэкибо (каменные палицы с фаллическими навершиями) – магические фетиши, стимулирующие зачатие и размножение.

В период дзёмон появляются догу – глиняные фигурки, имевшие различное ритуальное предназначение, в позднем и финальном дзёмон они были особенно тесно связаны с погребальным обрядом. Их находят как в могильниках, так и в специальных миниатюрных кенотафах, где они фактически выполняли роль «погребальных манекенов» – заместителей усопших (Деревянко, 1986: 176).

Среди догу, впервые появившихся в начале периода дзёмон, с его середины обнаруживаются изображения беременных женщин. В финальном дзёмон внутри таких полых фигурок вкладывали изображения младенцев (Ёсида, 1991: 18-19). В конце дзёмон – в преддверии яёй (энеолит: середина I тыс. до н. э. – начало I тыс. н. э.) – догу обрели еще одно специфическое назначение. Часть из них фактически трансформировалась в фигурные оссуарии – сосуды, имеющие форму человеческого тела. В Северо-Восточной Японии их находят погребенными с детскими останками внутри. Причем небольшие размеры (высота до 25 см) таких догу-оссуариев и их форма указывают на то, что это вторичные захоронения, когда в полые фигурки помещали только птоματοмированные (скелетированные) останки (Васильевский, 1982: 321).

Захоронение детских останков в «утробе» женских фигурок подразумевает ту же логику смерти и магического возрождения, что и при захоронениях в урнах под полом жилищ, и связывается с верой в Мать – богиню земли. Такой тип захоронений означает, что в то время представления о смерти и плодородии были взаимосвязаны (Ёсида, 1991: 20-21). Каменные фаллические символы (в вертикальном положении) обнаружены и на погребально-поминальных комплексах среднего дзёмон (префектура Яманаси), состоявших из могил (под каменными насыпями) и каменных «алтарей» (Сахара, 1987: 225).

В среднем дзёмон уже известны захоронения скелетированных (экскарнированных) останков взрослых людей, помещенных в глубокие остродонные глиняные сосуды (высота 60 см, диаметр горловины 50 см), с отверстием в дне, сделанном намеренно уже после обжига и погребенных в раковинных кучах.

В позднем и финальном дзёмон появляются кувшинные захоронения в узко- и широкогорлых сосудах под каменной наброской, содержавшие разрозненные выветренные кости взрослых, что также указывает на их вторичное захоронение (Васильевский, 1982: 53).

В позднем дзёмон в Восточной и Северо-Восточной Японии отмечаются случаи перезахоронений предыдущих погребений. В одних местах, в раковинных кучах, созданы «неолитические остеотеки» (кости сложены в беспорядке).

В других, возможно, в соответствии с представлениями о возрождении или посмертном существовании, из костей скелета сложены подобию четырехугольных фигур, в которых длинные кости составляли стороны четырехугольника, мелкие и плоские были сложены внутрь, а в углах находились фрагменты черепов (Воробьев, 1958: 34–36).

Когда способ захоронения предполагает не разовые, а повторные действия в отношении останков, то такой тип захоронений называется, в частности для периода дзёмон, сэнкацусо: (букв. «захоронение омытых костей»). Вторичное захоронение до последнего времени было распространено в тихоокеанской зоне от Южной Кореи до островов Окинава и Амами, Тайваня, Южного Китая и Юго-Восточной Азии. Обычай перезахоронения останков, сохранившийся до наших дней на тихоокеанском побережье Кюсю и Хонсю, восходит к древним традициям вторичного захоронения. При вторичном захоронении, на первой стадии посмертного обращения, тело

на несколько лет выставляют под открытое небо (в горах, лесу, на помосте, под навесом), или оставляют в пещере, или же погребают в земле. Очищенные естественным путем кости тщательно моют водой, например, в реке, а затем уже погребают в глиняных сосудах, помещая их в землю, в скальные углубления или в различные склепы. Омовение костей понимается и как омовение духа покойного, чтобы тот, очистившись от скверны смерти, смог уйти в иной мир (Сахара, 1987: 202).

Как считает, В. Тэрнер, вода также считается белой, поскольку очищает тело от грязи, но в особенности потому, что омовение символизирует удаление нечистоты (Тэрнер, 1983: 87). Таким образом, вода символизирует белый цвет и с данной символикой связаны представления о гармонии, традиции, чистоте, о явном, общепринятом.

Так, около главного храма (хонден) на территории синтоистских храмов можно заметить наличие маленького павильона с водой и ковшом (тёдзюя), где люди поласкают руки и рот перед входом в главный храм, таким образом, проходят процедуру очищения.

Нередко и самый главный павильон (хонден), где находится само божество, окружен водной оградой (мидзугаки), что символизирует дополнительную защиту, отпугивание злых духов. Синтоистские храмы часто окружались прямоугольной площадкой, покрытой белым гравием; дорожки, ведущие к святилищу, также могли посыпаться белым гравием. Площадка символизировала границу, отделяющую священную зону от мирской жизни с ее недостатками и страстями. Дорожки, посыпанные белым гравием, позволяли посетителю пройти дополнительно путь очищения, чтобы не внести на священную территорию скверну.

Белый цвет – это цвет, угодный богам и любимый ими. Он непосредственно связан с понятием «чистоты» – ключевого понятия синто (религия синтоизм) и японской культуры в целом. С древнейших времен для японцев не существовало различия между чистотой духовной и физической. Чем ближе был носитель (человек, чиновник) к божественному миру (император, священник), тем чище он должен был быть, чтобы не навлечь немилость богов. Императоры, по представлениям японцев, были прямыми потомками богов, поэтому их чистота была обязательным залогом хорошего правления. В противном случае император мог навлечь на страну неисчислимые беды и войны. В свою

очередь император требовал от подданных быть также «чистыми сердцем» и «правдивыми» (Сурина, 2006: 24).

В среднем и позднем дзёмон строились поселения, имевшие концентрическую структуру (Imamura, 1996: 94). В центре находился круглый могильник, состоящий из могил под каменными кладками; он был окружен кольцом из нежилых деревянных строений на сваях; следующее кольцо – жилища типа землянок; внешнее, четвертое кольцо – ямы-хранилища. Таким образом, нежилые свайные постройки как бы находились на границе двух миров – живых и мертвых; считается, что такие постройки использовались для хранения тел умерших в течение снежной и относительно холодной зимы, т. к. захоронения в земле проводились весной (Сахара, 1987: 208-209). В позднем дзёмон существовали и другие варианты двустадийной погребальной обрядности: например, в Северном Тохоку был раскопан памятник Исэ-до, представляющий собой каменное кольцо, внутри и снаружи которого вырыто более сотни могильных ям, в которых не были обнаружены человеческие останки. Однако ямы выглядели так, будто не были засыпаны вынутым из них грунтом, – их по несколько раз расширяли, а дно перекапывали, т. е. использовали многократно. Кроме того, могильные ямы по периметру были окружены следами от столбовых ям, по всей вероятности, для навесов. Можно сделать вывод, что в эти открытые могильные ямы под навесами на определенное время помещали тела покойников перед их погребением в постоянных могилах.

В конце финального дзёмон – начале яёй на некоторых глиняных сосудах для хранения посевного риса появляются человеческие личины, интерпретируемые как изображения «души риса» или слившегося с ней духа предка; на оссуариях такие личины могли служить погребальными масками. В позднем – финальном дзёмон в Тохоку и на Хоккайдо тоже появились глиняные маски, а также маски на кожаной или иной основе с глиняными деталями (нос, рот, уши), которые надевали на покойников (или возлагали на могилы) (Сахара, 1987: 203). Такой обычай можно рассматривать как действия по восстановлению тела усопшего.

Традиция вторичных захоронений и связанных с ними обрядов продолжается в период яёй. Отмечается, что в районе Канто в период яёй «частые находки нескольких костяков в одной и той же могиле или глиняном сосуде указывают на то, что захоронение проводилось

в две стадии, до и после исчезновения мягких тканей» (Elisseeff, 1973: 139).

По мнению японских ученых, лицевые урны применялись в обрядах вторичного захоронения, чтобы воссоздать облик покойного и почтить его память, т. е. с функцией катами. В письменных источниках VIII в. катами («видимый образ», «зримый облик усопшего») – предмет, человек или место, воспринимавшиеся как вместилище духа усопшего.

В конце дзёмон – начале яёй и в Восточной, и в Западной Японии создавались погребальные сооружения мегалитического типа, связанные с вторичными погребениями. О непосредственной связи мегалитической традиции захоронения в каменных гробницах в курганах периода кофун (курганый период – железный век: середина III – середина VII в. н. э.) с практикой вторичного захоронения хорошо известно из письменных источников VIII в.

Результаты и обсуждения

Итак, археологические данные свидетельствуют о том, что по крайней мере со среднего дзёмон по яёй и далее, в кофун, в погребальном обряде Японии существовала стадия предваряющих действий в отношении усопшего в различных формах (экспонация, ингумация, фумигация/кремация, экскарнация и др.), которая соответствовала стадии мोगари в придворном погребальном обряде VI–VII в., известной по письменным памятникам VIII в. – «нихон сёки», «Кодзики», «Манъёсю».

С распространением буддизма в Японии, с начала VIII в., обряд мोगари продолжает практиковаться при царском дворе (при этом, после ритуального выставления тела следовала кремация по буддийскому обычаю); его объем и значение неуклонно снижались в кругу знати, превращая его в архаический пережиток. При этом оставались сами основы традиции двустадийной погребальной обрядности, которой продолжали следовать в различных формах до новейшего времени в «Большой Японии» и которая сохраняется до сих пор в удаленных от «цивилизации» уголках Японии, например, на островах Окинавы.

Погребально-поминальная обрядность Окинавы сходна с древнеяпонской. В зависимости от региона на Окинаве места захоронений могут находиться как близко, так и далеко от деревни. Первичные захоронения располагались сравнительно близко от деревни, вторичные – дальше: на расстоянии 1–2 км.

В древности могилы могли находиться на территории усадьбы. До конца XIX в. детей до 7 лет хоронили возле дома.

Двустадийная погребальная обрядность является одним из основных типов погребально-поминальной обрядности населения Японии и Окинавы (о-вов Нансэй) на протяжении всей истории. Двустадийная погребальная обрядность занимает важное место в ритуальной, социальной и культурно-художественной практике Японии. Период и место временного захоронения в древней Японии – первой стадии двустадийной погребальной обрядности – как видно в случае обряда могари VI–VII в., являлись одним из центров ритуальной, художественной и политической активности. Таким образом, могари стала архетипом для японской мифологии, определившей художественную, идеологическую и политическую культуру страны.

Могари стал элементом или даже структурообразующей моделью нескольких мифов и легенд, определивших политическую, идеологическую и художественную культуру Японии: сокрытие Аматаэрасу и других богов (Оо-намути-но ками), посещение Идзанаги мира мертвых, буйство (плач) Сусаноо, похороны Амэ-но вакахико, смерть государя Тюай и др. Обряд могари проводился в течение пограничного периода – от смерти человека до его погребения; в этот период продолжительностью от нескольких дней до нескольких лет, усопший не считался окончательно мертвым. Основным смыслом обряда состоял в возвращении усопшего к жизни.

В японской культуре основным является принцип ритуальной «чистоты»/ «нечистоты», т.е. оппозиция «скверна»/«священное». В процессе двустадийной погребальной обрядности скверна смерти физически устраняется и ритуально преобразовывается в образы, символы и понятия «священного» (предки и божества); двустадийная погребальная обрядность тем самым выступает реальной культурной моделью трансформации «скверны» в «священное». Религиозно-идеологический комплекс синтоизма, который часто отождествляется со всей японской культурой, налагает табу на смерть, и она выводится из культурного контекста. На самом же деле, в японской культуре, как и в других культурах, смерть является источником сакрального.

Исследователями неоднократно отмечались консервативность и устойчивость погребального обряда в культуре разных народов. В силу своей традиционности погребальный обряд и связанные с ним верования являются самой ин-

формативной сферой для изучения представлений о человеке. Погребальный обряд отражает всю совокупность религиозных представлений народа. Некоторые исследователи истории и культуры Японии, например, такие как А.Н. Мещеряков, отмечают, что «для понимания психологического климата эпохи чрезвычайно большое значение имеют представления о рождении и смерти» (Мещеряков, 1995: 117). Видный японский исследователь культуры и религии Горай Сигэру прямо говорит, что «истоки японской религиозной культуры лежат в погребальной обрядности» (Мещеряков, 1995: 49).

В последнее время двустадийная погребальная обрядность Японии, главным образом, обряд могари, привлекла внимание ученых как в самой Японии, так и за рубежом. Двустадийная погребальная обрядность Японии выявляет новые подходы к изучению японской культуры и оказывается особенно плодотворной для понимания основ японской культуры, процессов формирования традиционной религии синто, в частности, возникновения такого понятия как «душа» (яп. тама), его взаимосвязи с понятием «божества» (яп. ками), многих ритуалов, культа предков. При этом вокруг проблем погребально-поминальной обрядности Японии и Окинавы, в частности двустадийной, продолжается интенсивная научная дискуссия. Еще в 2000 г. видный специалист Иногути Сёдзи отмечал, что в изучении погребально-поминальной обрядности Японии остается много нерешенных проблем, и обряд могари – одна из них (Бакшеев, 2005: 233).

На наш взгляд, в двустадийной погребальной обрядности Японии (в обряде могари) основные компоненты погребального обряда, свойственные любой культуре, получили четкое, концентрированное выражение, поэтому он является идеальной моделью так называемых «обрядов перехода» и обрядов жизненного цикла. Действительно, во время двустадийного погребального обряда Японии (в частности, обряда могари) в течение весьма продолжительного времени покойник пребывает в маргинальном состоянии, уже, не будучи живым, но и не став еще окончательно мертвым. Оказывается, что физическая смерть не равносильна социальной. Для того чтобы человек стал мертвым и в социальном плане, необходимо совершить специальное символическое преобразование, что и является целью погребального ритуала (Бакшеев, 2005: 101).

Большинство исследований, в том числе культурологических, рассматривают смерть как одномоментное событие, а обрядность,

связанную с ней, как некий единовременный акт. Между тем, в Японии и на Окинаве считалось, что после смерти душа может быть возвращена в тело, поэтому смерть не считалась мгновенным, полным и постоянным разрывом с миром живых, необратимым или конечным состоянием, т.е. между жизнью и смертью не было четкой границы. Как следствие – необходимость в особом переходном периоде между моментом биологической смерти и актом ее общественного признания. В японских археологических и этнографических работах, наряду с термином «первичные захоронения» (итидзимайсо:), широко используются не только «вторичные» (нидзимайсо:), но и «двустадийные» (нидзю:со:) и даже «полистадийные захоронения» (фуку:со:) (в значении «двустадийные»), В англоязычной литературе, наряду с термином «secondary burials» («вторичные захоронения»), принят термин «double burials» – буквально «двойные захоронения» (в значении «двустадийные») (Бакшеев, 2005: 96-102).

Заключение

«Культе костей» – культ хранения кремнированных костных останков в буддийских храмах в средневековой Японии – не был почитанием самих останков. Кости являлись вместилищем для «переноса духа» из нечистого трупа или же «священной субстанцией» для совершения обрядов упокоения души усопшего. Они, как и ветки вечнозеленых растений, также служили вместилищем божества. Таким образом, «культ костей» был еще одним выражением культа предков.

Оборотной стороной таких верований были сложившиеся представления о том, что если в нечистом трупе содержится оскверненная душа покойника, то в костях, прошедших процесс разложения и освобождения от плоти, пребывает очищенный дух предка. Неразрушимые кости, в которые тело усопшего «сконденсировано» до максимальной степени, стали объектом обрядов в качестве амулета, который в сжатой форме символизирует процесс продвижения невидимой сущности («духа») от скверны к сакральной чистоте.

Тело и останки, которыми манипулируют в процессе двустадийной погребальной обрядности (при перезахоронениях), служат символами культурных систем Японии и Окинавы: судьба тела становится моделью судьбы души. Японцы сознательно использовали фактор исчезновения плоти, благодаря чему души усоп-

ших освобождались. Костные останки усопшего в Японии и на Окинаве символизируют концепты личности и социальной идентичности. Многие японские исследователи погребально-поминальной обрядности, этнографы и историки культуры указывают на «культ костей» как на важнейший фактор в формировании не только представлений японцев о смерти и посмертном существовании, но и всей культуры Японии (Бакшеев, 2005: 144). При практике предварительного захоронения могари, которая существовала в Японии с древности, сложились

верования о том, что в «погребальных домах» мертвец «сбрасывал» оскверненную плоть. Процесс экскарнации был также стабилизацией души покойника, а очищенные кости становились ее вместилищем.

Таким образом, и в Японии, и на Окинаве «культ костей» был еще одним выражением культа предков. Обратной стороной таких верований были представления о том, что если в нечистом трупе содержится оскверненная душа покойника, то в костях, освобожденных от плоти, пребывает очищенный дух предка.

Литература

- Бакшеев Е. С., Двустадийная погребальная обрядность Японии и Окинавы как культурная модель: Рукопись дис. ... канд. ист. наук. – М., 2005.
- Деревянко А. П., Древние культуры Японии // Археология зарубежной Азии. – М. 1986.
- Сурина М. О. Цвет и символ в искусстве, дизайне и архитектуре. – М.–Ростов н/Д: Март, 2006. – 152 с.
- Эсака Тэруя и др. (ред.), 1983. нихон кокогаку кодзитэн (Краткий археологический словарь). – Токио. (На яп. яз.)
- Ёсида Ацухико, 1991. Дзёмон догу-но синвагаку (Мифология фигурок догу периода Дзёмон). – Токио. (На яп. яз.)
- Васильевский Р. С., Лавров Е. Л., Чан Су Бу, Культуры каменного века Северной Японии. – Новосибирск. 1982.
- Сахара Макото, 1987. нихондзин-но тандзэ (Рождение японского народа) // нихон-но рэкиси (История Японии). Т. 1. – Токио. (На яп. яз.)
- Воробьев М. В. Древняя Япония. – М. 1958.
- Тэрнер В. Символ и ритуал. – М., 1983. – 277 с.
- Imamura K. Prehistoric Japan. – London. 1996.
- Elisseeff V. 1973. Japan. Geneva; Paris; Munich. (Archaeologia mundi ser.)
- Мещеряков А.Н. Предисловие // нихон рёики. Японские легенды о чудесах / пер., предисл. и комм. А.Н. Мещерякова. – М., 1995.

References

- Baksheev E. S., Dvustadijnaya pogrebal'naya obryadnost' Yaponii i Okinavy kak kul'turnaya model': Rukopis' dis. ... kand. ist. nauk. M. 2005.
- Derevyanko A. P., Drevnie kul'tury Yaponii // Arheologiya zarubezhnoj Azii. M. 1986.
- Surina M. O. Cvet i simvol v iskusstve, dizajne i arhitekture. – M.–Rostov n/D : Mart, 2006. – 152 s.
- EHsaka Tehruya i dr. (red.), 1983. Nihon kokogaku kodzitehn (Kratkij arheologicheskij slovar'). Tokio. (Na yap. yaz.)
- YOsida Acuhiko, 1991. Dzyomon dogu-no sinvagaku (Mifologiya figurok dogu perioda Dzyomon). Tokio. (Na yap. yaz.)
- Vasil'evskij R. S., Lavrov E. L., CHan Su Bu, Kul'tury kamennogo veka Severnoj Yaponii. Novosibirsk. 1982.
- Sahara Makoto, 1987. Nihondzin-no tandzyo (Rozhdenie yaponskogo naroda) // Nihon-no rehki (Istoriya Yaponii). T. 1. Tokio. (Na yap. yaz.)
- Vorob'ev M. V., Drevnyaya Yaponiya. M. 1958.
- Tehrner V. Simvol i ritual. M., 1983. 277 s.
- Imamura K., Prehistoric Japan. London. 1996.
- Elisseeff V., 1973. Japan. Geneva; Paris; Munich. (Archaeologia mundi ser.)
- Meshcheryakov A.N. Predislovie // Nihon ryoiki. YAponskie legendy o chudesah. Per., predisl. i komm. A.N.Meshcheryakova. M., 1995.

2-бөлім
ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2
ФИЛОЛОГИЯ

Section 2
PHILOLOGY

Амирбекова У.А.

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: umit_amirbekova@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КОРЕЙ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӨНЕГЕЛІ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ: «НЕФРИТ ПАВИЛЬОНЫНДАҒЫ ТҮС» ШЫҒАРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ

Мақалада ортағасырлардағы корей әйелдерінің моралдық-адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына әдеби-көркем образдардың ықпалы қарастырылады. Ортағасырлық корей әлемінде әйелге деген көзқарас пен әйелдерге қатыстылардың барлығы қиын мәселелердің бірі болды. Әйелдердің көпқырлы бейнелері корей этносының ұлттық ерекшеліктерін ұғынуға мүмкіндік береді. Ортағасырларда жазылған белгісіз автордың «Нефрит павильонындағы түс» шығармасын талдау арқылы конфуциандық идеалдарға сай әйел туралы ұлттық түсінікті көрсетуге талпыныс жасалды.

Түйін сөздер: ортағасырлардағы корей әдебиеті, түс-романдар, конфуциандық идеалдар, өнегелі әйел бейнесі, өзін-өзі құрбандыққа шалу феномені.

Amirbekova U.A.

senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: umit_amirbekova@mail.ru

The image of exemplary woman in medieval korean literature: based on the composition “Sleep in a jade pavilion”

The composition discusses the influence of literary and artistic models to the moral and humanistic characteristics of medieval korean women. The matter of women and standpoint to the women in the world of Korea in the middle Ages was one of the most difficult questions at that time. Versatile images of women gives us an opportunity to understand the special features of korean ethnos. Through analyzing the composition “Sleep in a jade pavilion” by unknown author, we tried to depict the national concept of the confucian ideal image of woman.

Key words: medieval korean literature, novels, confucian ideals, image of exemplary woman, phenomenon of self-sacrifice.

Амирбекова У.А.

старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: umit_amirbekova@mail.ru

Образ нравственной женщины в средневековой корейской литературе: на основе произведения «Сон в Нефритовом павильоне»

В статье рассматривается влияние литературно-художественных образов на формирование морально-нравственных качеств корейских женщин в период Средневековья. В средневековом корейском мире отношение к женщине и всему, что было связано с женщиной, являлось сложной проблемой. Многоаспектные образы женщин дают возможность понять национальные особенности корейского этноса. В статье сделана попытка показать национальное понятие о женщине, соответствующее всем конфуцианским идеалам, анализируя произведение неизвестного автора «Сон в Нефритовом павильоне».

Ключевые слова: средневековая корейская литература, романы-сны, конфуцианские идеалы, образ нравственной женщины, феномен самопожертвования.

This work was supported by the Seed Program for Korean Studies through the Ministry of Education of the Republic of Korea and the Korean Studies Promotion Service of the Academy of Korean Studies (AKS-2017-INC-2230007).

Кіріспе

Әйел адамның әлеуметтік, экономикалық, құқықтық мәртебесі, оның қоғам өмірінің дамуындағы ролі негізінен сол кезеңдегі қоғамның сипатымен, рухани және материалдық мәдениетінің деңгейімен, қалыптасқан көзқарастармен айқындалады. «Қоғам мен әйел» мәселесі, жалпы алғанда өте күрделі, көп қырлы, әртүрлі пікірталас тудыратын мәселе. Қазіргі әлемде орын алып жатқан айтулы өзгерістер бұл мәселеге ғылыми тұрғыда жанаша көзқараспен қарауды талап ететін әйел адамның отбасы мен қоғамдағы қызметінің түрленуіне әкелді. Аталған мәселе қоғамдық-саяси практика аясынан бірте-бірте асып шығып, филозофтардың, тарихшылардың, мәдениеттанушылардың, экономистердің, заңгерлердің ғылыми-теориялық зерттеулері саласына айналуға бастады. Көркем шығармадағы образдар жүйесі адами және өмірлік идеалдарды бейнелей отырып, адам болмысы мен алуан түрлі тағдырлардың ерекшеліктерін жалпылайды, әрі нақтылай түседі. Соңғы жылдары әлемде болып жатқан өзгерістер өнегелілік мәселесін талқылауға мүмкіндік береді, өйткені, діни және рухани түсініктермен байланысты тәрбие беру мәселелері өзекті болып табылады. Сондықтан, біз зерттеу жұмысымызда тарихқа шегініс жасап, ортағасырлық корей әдебиетіндегі өнегелі әйелдер бейнесіне тоқталмақпыз.

Әйел бейнесі әртүрлі сипатқа ие – магиялық сиқырлылықтан бастап салт-рәсімдікке дейін, мифологиялықтан шынайылыққа дейін болуы мүмкін. Әйел бейнесімен мифологиядағы, дін мен эпостағы, этика мен эстетикадағы көпқырлы, ұшан-теңіз ұғымдар байланысты. Адамдардың сан ғасырлық тәжірибесі олардың бейнесі арқылы берілді. Әйел образы кез келген елдің халық ауыз әдебиетінің барлық жанрларында, көркем әдебиетінде көрініс тапты. Ол қоғамның толыққанды мүшесі ретіндегі корей әйелінің қалыптасуын көрсете отырып, мәдениеттің барлық қабаттарын көктей өтеді.

Әйелдердің көпқырлы бейнелері корей этносының ұлттық ерекшеліктерін ұғынуға мүмкіндік береді. Жоғарыдағы айтылғандарға байланысты, біз өз зерттеу жұмысымызда ортағасырларда өмір сүрген белгісіз автордың «Нефрит павильонындағы түс» шығармасының негізінде әйел адам өміріндегі функционалдық аспектілерді айқындап, оның менталдылығына, оның эмоционалдық-сезімдік әлеміне сипаттама жасауға талпынбақпыз. Конфуциандық

идеалдарға сай әйел адам бейнесіне толыққанды талдау жасау корей халқының әлеуметтік негіздерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді деген ойдамыз.

Ортағасырларда өмір сүрген белгісіз автордың «Нефрит павильонындағы түс» шығармасы зерттеу жұмысымыздың нысаны болып табылады. Зерттеу тақырыбы – «Нефрит павильонындағы түс» шығармасында бейнеленген әйел образдары.

Мәселенің зерттелу деңгейі. Ғалымдарды әрқашан да әйел табиғатын ұғынумен байланысты мәселелер, оның әлеуметтік тұрғыдағы орны, ұстанымдары, құқықтары мен міндеттері, ер адаммен өзара қарым-қатынастары қызықтырған. Әйел бейнесі халықтың тарихына, мәдениетіне байланысты жазылған еңбектердің, гендерлік және феминистік бағыттарда жасалған талдаулардың зерттеу нысаны болып табылады. Жалпы, әлем әдебиетінде әйел бейнесі алуан түрлі өзгерістерді басынан кешірді. Бөлектеу мен шектеулер, теориялар мен зерттеулер – өз кезінде әйелдерге осының бәрінен өтуге тура келді. Бірақ әйелдер барлық теориялардан сүрінбей өтіп, жұмбақ қалпын сақтай алды, әлемдегі алуан түрлі өзгерістерге бейімделіп қана қоймай, өзін кәсіби қызметінде маңызды тұлға ретінде көрсете де білді.

Әлем әдебиетінде әйел бейнесін сомдау, сол арқылы әйелдің отбасындағы, қоғамдағы орнын айқындау мәселесі жиі кездеседі. Корей мифологиясына арналған еңбектерде, халық ауыз әдебиетінің үлгілерінде, көркем әдебиетте белгілі бір деңгейде әйел бейнесі көрініс тапқан. Корей халқының рухани мәдениетін терең түсіну үшін, олардың дүниетанымының ерекшеліктерін зерделеу үшін корей әйелдерінің тұрмыс-тіршілігін, олардың өмірге деген көзқарасын, олардың мінез-құлқы мен ұстанымдарын білу қажет. Өйткені, әйел адамның өмірі, отбасының амандығы мен бақыты, осыдан барып пайда болатын қоғамның тұтастығы әйел адамның ер-азаматқа ұнауына, оның ниет-тілегін алдын ала біліп отыруына, оның ырқына көніп, еркіне бағынуына тікелей тәуелді болған.

Зерттеу тақырыбы ретінде қарастырылып отырған «Нефрит павильонындағы түс» шығармасы XVII ғ. басындағы корей прозасының ең ірі туындыларының бірі болып табылады. Шығарма Қиыр Шығыста танымал болып саналатын түс-романдар жанрына жатады, сюжеті бойынша ежелгі мифологиялық аңыз-әңгімелер мен кейінгі ортағасырлардағы авантюралық повестерге жақын. «Түс» тақырыбы осы кезең-

дегі көптеген шығармалардың тақырыптарында кездеседі. Ол, ең алдымен, баяндауды анағұрлым қызықты ету үшін, әрі сюжетті күрделендіру үшін қолданылады.

Ортағасырлық корей әдебиетіндегі өнегелі әйел бейнесі

Ортағасырларда корей қоғамы конфуцийшілдіктің ықпалында болды. Өмірлік маңызы бар түсініктер соның шеңберінде дамыды. Сол кезеңдегі көркем шығармалардың басым көпшілігін конфуцийшіл ақын-жазушылар жазған. Корей қоғамындағы әйелдің орны мен ролі әрдайым карама-қайшы күйде болған. Бір жағынан, ерте замандардан бастап-ақ әйел патриархалды конфуциандық жүйенің толық карамағында болған деп саналады, ал екінші жағынан, Корея тарихы өмірдің барлық салаларында әйелдердің таңғажайып табыстарға жетіп, айтарлықтай жетістіктердің үлгісін бергендігін көрсетеді. Билік басына Ли династиясы келгеннен кейін неоконфуцийшілдіктің ықпалымен корейлердің көзқарастары мен өмірлері өзгерді. Адамдардың отбасындағы қарым-қатынастары мен қоғамда олардың өзін-өзі ұстауын реттейтін конфуциандық нормалар тәрбие негізіне айналды (Корнеева, 2016: 62).

Қоғамда өнегелілік пен адалдықтың идеалы ретінде қызмет ететін әйелдер образы ғасырлар бойы ұлттық әдебиеттің бір бөлшегі ретінде сомдалып келеді. Ортағасырлық корей әдебиетінде бір жағынан – өздерінің сүйген адамдарын риясыз жақсы көретін, екінші жағынан – конфуциандық идеалдың үлгісі болып табылатын әйел образдары қоғамдық маңызға ие болды. Қарастырылып отырған туындыда ізгілікті әйел бейнесіне тән жағымды қасиеттер туралы көп айтылады. Конфуциандық идеалдарды ұстанатын отбасында ауызбіршілік салтанат құрады. Мұндай отбасында көре алмаушылық, қызғаныш сияқты сезімдерге орын жоқ.

Әйелге деген қарым-қатынас кез келген қоғамның моралдық-адамгершілік қалпын көрсетеді. Ортағасырлық корей әдебиетінде бас кейіпкердің жанында үнемі әйел кейіпкерлер болады (Яхин, 2017: 51). Сондықтан, шығарманың бас кейіпкері – Ян Чан Цюйдің айналасында шоғырланған әйелдер образы – дәстүрлі. Олар негізінен сұлулық, сезімталдық, адалдық сынды қасиеттерге ғана емес, сонымен қатар, ақыл, білімділік, дарындылық сынды қасиеттерге де ие. Әсіресе, Ян Чан Цюйдің ең жақын құрбысы, сүйіктісі, әрі отбасы мен әскери жорықтардағы адал серігі – Хун ерекше тартымдылықпен бейнеленген. Хун – рухани қасиеттерге, сезім күшіне ғана емес, мінез-құлық күшіне де ие кисэн

қыз. Даос Ақ Бұлттан ілім үйренген ол қорқыныш дегеннің не екенін білмейтін қайсар да батыл, жауынгерге айналады.

Қоғамдық пікір бойынша, ортағасырлардағы әйел құқықсыз, діни наным-сенімдердің қысымында қалған деген пікір бар. Корей әдебиетіндегі әйелдер бейнесі конфуциандық қағидаларға қайшы келмейді. Сонымен қатар, шығармада әйел сұлулығы ерекше сипатталған. Онда автор әйел образдарының ең жақсы жақтарын көрсетуге тырысқан. Мысалы, Нефрит бикештің киімі асыл тастармен көмкеріліп, бас киімі жалт-жұлт етіп көздің жауын алса да, оның өзін қарапайым ұстап, жаңа туған айдай таң қалдыратындығын айтады. Ал Қызыл құсты ақылды, таңғажайып ажарлы жүзінен бірден таниды (Сон, 1982: 13). Шабдалы есімді жұлдызды бойжеткеннің бет-жүзі піскен шабдалы түсіндей (Сон, 1982: 14). Аспан тұрғындарының қимылсыз бастарын нефрит мүсіндерге, иілген гүл қауызына (Сон, 1982: 15) теңейді.

Ананың балаға деген махаббатының күштілігін бас кейіпкер Ян Чан Цюй алғаш рет үйінен мемлекеттік емтихан тапсыру үшін астанаға аттанар алдындағы көріністен байқауға болады. Баласының алыс сапарға кетіп бара жатқанына қатты қайғырса да, ұлының қамын жеген Сюй ханым сандықтағы жейделері мен белдемшелерін шығарып, оған шаш түйреуішін қосып, оларды бірнеше күміс лянға сатып, орнына есек сатып алады, малай баланы жалдап, қалған ақшаны баласының қолына ұстатып, батасын беріп, ұлын жолға шығарып салады (Сон, 1982: 19). Қыз мінезі, қыздың тәкаппарлығы мен олардың ерлерден кем түспейтіндігі мәтінде былай берілген: «Янцзының оңтүстігіндегі отыз алты округтың ішінен Ханчжоу өздерінің гетераларымен басқаларға карағанда аса танымал. Ал Ханчжоудағы отыз алты жасыл үйшіктердегі гетералардың ең сұлуы, өлең шығаруда, би билеуде, ән айтуда да ең шебері – атақты Хун. Сучжоу билеушісіне қарсы тұра алатын кисэн жоқ, – тек Хун ғана оған берілмеді. Өзі сондай менменшіл: өзі сүймеген адамға өлсе де берілмейді. Жасы 14 келсе де, оның жүрегін ешкім әлі жаулап ала алмады...» (Сон, 1982: 21), яғни Хун кисэннің тәкаппар, өр мінезді болғандығы соншалықты, егер өзі сүймесе, ешкімге де, тіпті Сучжодың билеушісіне де бойсұнбайды. Бұл үзіндіден де конфуциандық қағидаларға сай әрекетті көруге болады.

Бірінші министр Хуан И биннің ұлы Хуан Жуюй Хунның сағын сындыру үшін ақындар сайысын өткізбек болады. Ян көп сұлудың ішінен нұр

шашқан көздері күзгі өзендегі судай түп-тұнық жанды байқайды. Алайда, бұл көздерде қуаныш пен шаттықтың орнына үміт басым еді. Ян оның ақылды көздеріне, аққу мойнына төгілген смоладай қап-қара бұйра шаштарына, көктем ізі кетпеген бетіне, күзгі ай тәрізді суық әрі көңілсіз жүзіне қараумен болады. Ян өзінің бақалшығына тығылған маржандай, Таңғажайып Жұпар иіс Павильонындағы беһе гүліндей қызды көріп, «патшалықтарды құлатқан қыздар туралы ежелгі кітаптардан ғана оқыған едім, енді өз көзіммен көріп тұрмын, не деген сұлулық!», – деп таң қалады (Сон, 1982: 22). Хун жәй ғана сұлу емес, сонымен қоса ол ақылды әрі айлакер кейіпкер. Жиналғандардың алдында ән айтып беруді ұсынған Хуан билеушіге «көзін төмен сала отырып, әніммен ақындардың мазасын алмай-ақ қояйын. Баяғыда Ван Чжи хуанның өлеңдерін әнге қосқандай, бүгінгі айтыс жеңімпазының өлеңін айтқаным дұрысырақ болар» деп, сыпайы түрде Хуан билеушінің ұсынысынан бас тартады (Сон, 1982: 22).

Шығармада әйел сұлулығын сипаттайтын сәттер өте көп. Олар негізінен қытай классикалық шығармаларынан алынған теңеулер арқылы берілген. Мысалы, «Өлеңді оқып болған Хун өзінің бекзат жанарын тіктеп, қызғыш құстың басымен әдіптелген алтын шаш түйреуішін алып, онымен көзені ашып, шиедей еріндерін қимылдатып, тәтті шараппен нәзік тамағын шайқап әнін бастап кетті. Оның әні Наньтянның асыл яшмаларындай сайран салушылардың үстелдеріне төгілді, тап-таза тұнық өзеннің үстіндегі көгілдір аспандағы жалғыз қаздың үніндей жетті, сөйтіп гүл тозандары ұшып, жастық лебі есіп, күннің жарығы одан сайын көріктене түсті» деп, бас кейіпкер Ян мен қосалқы кейіпкер Хунның алғашқы бірін-бірі көрген сәтін, Хунның әрбір қимылының нәзік те, сұлу екендігін көркем суреттейді (Сон, 1982: 23).

Хун тек сұлу бойжеткен ғана емес, сонымен қатар, бүкіл Цзяннанда жазу-сызуда, өлең құрастыруда, ән салуда оған тең келетін қыз жоқ. Ол ақылды да сұңғыла қыз. Көптің арасынан Янды бірден байқаған ол, «Мен өзімнің тағдыр қосқан жарымды кездестіріп, өмір бойы соның қасында болғым келеді. Әзірше мен адамдарды жақсы тани білмесем де, сыртқы келбеті Пань Юэге келетін адам Хань Синь немесе Фу Би тәрізді ерлік жасай алатындығына, Ли Бо мен Ду Фу сияқты дарыны бар адамның Сыма Сян мен Чжо Вэнь Цзюньдай сүйе алатындығына сенімдімін. Үстелдің ең аяғында отырған ана жас жігітке неге менің қалауым болмасқа? Егер Тәңі-

рімнің жалғыз басты Хунға жаны ашып, мына сымбатты ақынға ғашық еткен болса ше?! Бұл бозбала Сучжоудан да, Ханчжоудан емес. Егер қазір мен оның есімін айтып, бүгінгі айтыстың жеңімпазын атайтын болсам, Хуан билеуші қызғаныштан, ал мына отырған шенді-шекпенділер надандықтан бейтаныс жігіттің түбіне жетуі мүмкін» деп, «Мәртебелі билеушілер, сіздердің қонақтарыңыздың құлақ құрышын қандыру үшін осы павильонда отырған ақынның өлеңін әнге қосып шырқадым! Бірақ, егер мен жеңімпаздың атын атар болсам, жеңілгендеріңіз мұнайып қаларсыздар. Сондықтан, оның атын бүгінгі думанның соңында, күн ұясына батқан кезде білетін боласыздар! Әзірше көңіл көтеріп, сауығымызды жалғастырайық!» – деп, қулыққа салады (Сон, 1982: 24). Сондай-ақ, Хун байқампаз. Жас жігіттің тез масайғанын байқаған ол, қадірлі қонақтарға құрмет көрсеткендей болып, орнынан тұрып, оларға өзі шарап құйып жүреді де, Янның жанына келгенде абайсызда оның үстіне шарап төгіп жібереді. Ян оның ишарасын түсініп, мас болып қалған адамның кейпін танытады. Хунның осы әрекеттерінен-ақ әйел затының өзінің ер-азаматын қолдап, қорғап жүретін, қауіпті сәттерде көмек қолын созуға дайын тұратын жан екендігін көреміз. «Мына дарынсыз маскүнемдер пасық әрекеттер жасауға да қабілетті. Менің қалаулыма қауіп төніп тұр, оны құтқаруым керек!» – деп ойлап, келген қонақтарға ән айтып беретіндігін хабарлайды. Хуан билеушінің кекшілдігінен Янды сақтандыру үшін әннің сөзін бастан-аяқ өзі құрастырып айтады. Әннің бірінші шумағында – Хуан билеушінің кекшілдігі, екінші шумақта – кеш болмай тұрғанда қашып кету керектігі, үшінші шумақта – өзінің үйінің қайда екендігі туралы баяндайды (Сон, 1982: 25). Қатты масайған қонақтар да, тіпті билеушілер де оның сөзіне мән бермейді, ал Ян тұспалмен айтылған әнді бірден түсініп, сылтау айтып, павильоннан шығып кетеді. Бозбала павильоннан кеткеннен кейін де Хун оны уайымдап, Хуан билеушінің көңілін басқа арнаға бұрмақ болып, болған жәйтқа өзін кінәлі санауын сұрап, мені жазалаңыз деп өтінеді. Автор Хун бейнесі арқылы әйелдердің тапқырлығын, көрегендігін, көңілі түскен адамы үшін әртүрлі амал-айлаға баратындығын жеткізген. Сонымен, жас ақынды надан тобырдың тырнағынан арашалап қалу үшін павильондағылардың барлығын мас қылмақ болған Хун Хуан билеушіге «мен осында отырған Сучжоу мен Ханчжоу ақындары шығарған тамаша өлеңдердің барлығын оқимын, ал сіздер әр өлеңнен

кейін бір саптаяқ шараптан алып отырасыздар» – дейді (Сон, 1982: 26). Билеуші келісімін бергеннен кейін, яшмадай тамаша дауысымен өлеңдерді бірінен соң бірін оқи бастайды. Хунның айлакерлігі мұнымен бітпейді. Ол тығырықтан шығу үшін шабарманға да, керуен сарай қожайынына да өтірік айтады (Сон, 1982: 26-27).

Хун – батыл қыз. Жолда Ханчжоу билеушісі Инді кездестірген Хун оның қаһарынан қаймықтастан, адал бағынышты ретінде басын иіп, сәлем береді. Әділетсіз билеушіге бағынғысы келмеген Люй шан мен Фу Юэні мысалға ала отырып, Сучжоу билеушісінің қол астындағыларға жасап жүрген әділетсіздігіне төзе алмайтындығын жеткізеді (Сон, 1982: 30). Сондай-ақ, Хун әдепті, қонақты қалай күту керек екендігін білетін адам. Бозбала Янның қай жерде тоқтағандығын біліп, оған сыйлы қонаққа лайық құрмет көрсетеді. Елдің сөзіне қалмау жағын да ойластырады (Сон, 1982: 31). Хунның дауысы да керемет. Оның үні – күздің күні тобынан ажырап қалған қаздың үніндей, Данышань тауларында жалғыз қалған феникстің құрбысын шақырған үніндей мұнды әрі нәзік (Сон, 1982: 33).

Хун өз-өзіне сенімді, өз сезімін жасырмай жеткізе алатын адам. Ол өзінің кисэн екендігінен ұялмайтындығын, қысылмастан павильонда жігіттің көңілін өлеңімен өзіне аударғандығын және керуен сарайда оған шынын айтқызығандығын, балшыққа лақтырған гүл де балшыққа айналмай гүл күйінде қалатындығына, шаңға түскен яшма да шаңға айналмай яшма күйінде сақталатындығына сенетіндігін айтады. Мен сізді сүйіп қалдым, өмірімнің соңына дейін сізге адал болсам деген ойын жеткізеді. Әрі ол өзінің Янның бәйбішесі бола алмайтындығын жақсы түсінеді. Сондықтан, өзінің сүйіктісінің атастырылған қалыңдығы жоқ екендігін білген соң, Янның қоғамдағы орнына сай оған жар бола алатын қызды дұрыс таңдап, Инь билеушінің қызына үйленуге кеңес береді. Хун егер бәйбіше мен кәнізек тату болатын болса, отбасында тыныштық пен береке болатындығына сенімді. «Сіздің алған әйеліңіз жақсы болатын болса, мен де бақытты боламын. Инь мырзаның қызы он алты жаста. Ол ай тәрізді тәкаппар, гүл тәрізді сұлу. Ол сізге жақсы жар болады. Мен сіз үшін оған құда түсемін! Сіздің етиханнан сүрінбей өтіп, жоғары лауазымға ие болатындығыңызға сенімдімін. Сондықтан басқа қалыңдық іздемеңіз» – дейді (Сон, 1982: 36-37).

Хун өзінің орнын біледі. Әйел адам өзінің махаббатымен ер адамды жұмысынан қалдырмауы тиіс. Сондықтан, Хун ғашығымен

қимай-қимай қоштасады. Ол дауыл кезіндегі толқынның тулағанындай сезімдерін әрең ауыздықтап, бұл айырылысуды болдырмауға ешкімнің күші жетпейдігін, қайта қауышудың қашан болатындығын ешкімнің білмейтіндігін, енді өзінің жағдайының қалай болатындығы бір құдайға аян екендігін айтып, бірақ Янның ойындағысының орындалып, табысқа жететіндігіне сенім білдіреді. Хун қанша қайғырып жүрсе де, сүйіктісіне айтқан сөздерін ұмытпай, Инь билеушінің үйіне барып, оның қызымен достасу үшін алғашқы қадам жасайды (Сон, 1982: 38). Инь билеушінің келісімін алып, оның үйіне біраз уақытқа көшіп келеді. Инь билеушінің қызымен екеуінің арасында жақсы достық қарым-қатынас орнайды. Ақылы толысқан сұлу бойжеткендер білімдерінің терең екендігін, екеуінің де отбасындағы әйел адамның орны туралы ойлары бір жерден шығатындығын түсінеді. Мысалы, Хун қызғаныш бар жерде келісім болмайды. Бір отбасындағы әйелдердің арасында қызғаныш сезімі болмау керек десе, ақылы көркіне сай Инь бикеш мағынасы тереңде жатқан «егер бұлақ суы мөлдір болса, өзен суы да таза болады, егер таяқ түзу болса, оның көлеңкесі де түзу болады» деген мақалды есіне түсіреді. Көп уақыт өтпей-ақ Хун билеушінің қызын ниетінің, пиғылының тазалығы үшін, ол болса Хунды ақылы мен білімі үшін жақсы көріп қалады. (Сон, 1982: 39).

Ортағасырлық Кореядағы әйелдердің өмірі трагедиялы. Ол заманда корей қоғамындағы әйел жағдайы, әсіресе кисэндер ахуалы өте ауыр, қарама-қайшылықтарға толы болған. Шығарманың басынан бастап Хун бикешке Сучжоу билеушісі Хуанның көзі түскенін біз білеміз. Өзінің ойын ақындар сайысында жүзеге асыра алмаған Хуан билеуші қайткен күнде де Хунды қарамағына түсірмек болып жоспар құрады. Сөйтіп, бесінші айдың бесінші күнінде өзенде сауық-сайран өткізбек болып шешеді. Бұл хабарды естіген Хун бикеш Хуан билеушінің құрған тұзағынан қашып құтыла алмасын, арманына қол жеткізе алмасын, ең бастысы – сүйіктісімен қоштаса алмасын түсінеді. Қолынан ештеме келмесін ұғынып, ғашығына хат жазып, малайынан беріп жібереді. Қорғансыз бағынышты ретінде Хуан билеушінің шақыртуынан бас тарта алмай, өзен жағасындағы белгіленген орынға келген Хун сұлудың көңіл хошы болмаса да, оның әсем келбеті: «Қан-сөлсіз оның жүзі алай-дүлей боран түте-түтесін шығарған сәмбіталдың бұтағындай болса да, қырау шалған әдемі лотос гүліндей, мұнарланған күз пердесіне оранған айдай ажарлы еді» – деп суреттеле-

ді (Сон, 1982: 42). Сүйгеніне адал Хун, Сучжоу билеушісінен құтыла алмасын сезіп, кінәсіз Цюй Юанның ізімен мен де о дүниеге аттанамын деп, суға секіріп кетеді.

Әдеби шығармалар әлемнің көпқырлылығын аша отырып, өзінің кейіпкерлерін моралдық-өнегелілік идеалдарының қырынан көрсетеді. Осылайша, оқырмандарға әсер етеді, жоғары көркемділікке қол жеткізеді (Яхин, 2017: 51). Шығармадағы конфуциандық қағидаларға сай образдардың бірі – Ханчжоу билеушісінің қызы Инь бикеш өте ақылды қыз. Ол Хунмен болған соңғы әңгімені ой елегінен қайта-қайта өткізіп, оның өз-өзіне қол жұмсамақ болған ниетін түсінеді. Сондықтан да, болатын трагедияның алдын алуды ойластырып, күтушісі арқылы суға сүңгігіш адамды тауып, оған Хунды құтқару амалын түсіндіреді. Сүңгігіш әйел Сунь Сань ешкімге байқатпай Хунды құтқарып қалады (Сон, 1982: 46). Арам пиғылды балықшылар мен теңіздегі дауылдан аман қалған Хун бикеш пен Сунь Сань бір-бірлерінен адал досты көреді. Араларында орнаған достық туралы Сань былай дейді: «Мен өмір бойы нағыз құрбым болса екен деп армандаушы едім. Мінекей, енді қасымда сіз барсыз. Мұнаймаңыз, мен сіздің қайғыңыздың жартысын өзіме аламын, ал қуанышымның жартысын сізге беремін – құрбылар қуанышта да, қайғыда да бірге болады емес пе?» (Сон, 1982: 48).

Инь бикеш туралы әкесінің пікірі де оң, ол өз қызына сенімді. Оны біз Янның әкесімен болған әңгімеден біле аламыз. Ол «Сіздің ұлыңыз нағыз ер азамат, үйленетін кезі жетті. Менің қызым бар. Сіздің ұлыңыз сияқты білімді әрі бекзат әдетті болмаса да, отбасы мен қоғамда өзінің орнын білетін әйел бола алатын, тұрмысқа шығу мәселесінде әке-шешесін тыңдайтын қыз» – деп, қызының конфуциандық талаптарға сай тәрбие алғандығын айтып, Ян қартқа құда болуды ұсынады (Сон, 1982: 61). Инь министрдің қызы да өте сұлу. Ол бұлтсыз аспандағы анық айдай мөлдір, өзеннің зүбаржат суында бүршік жарған лотос гүліндей ажарлы. Оның бүкіл болмысы – қыз нәзіктігі мен зарыққан әйелдің үйлесімі. Ата-енесінің үйіне алғаш келін болып түскендегі киімі де керемет. Қалыңдықтың басында ғұмырлы өмір мен бақыттың жеті белгісі өрнектеліп тоқылған баулары бар сәнді бас киім, үстінде түрлі-түсті жеңдері бар кеудеше мен дәстүрлі кежек пен үйрек суреті бейнеленген белдемше киген (Сон, 1982: 62). Яғни, үйленудің барлық жөн-жоралғылары сақталып отыр. Бұл – болашақ берік отбасының белгісі. Инь ханым

үшін қызғаныш сезімі жат нәрсе. Ол жары үйге алып келген барлық басқа әйелдерге құрметпен қарайды.

Шығармада берекелі отбасының тыныштығын кетіретін әйел бейнесі де бар. Ол – жоғары шен иесі Хуанның қызы. Ол әке-шешесінің айтқанын істеймін деп, Янның басына көп қиыншылықтар әкеледі. Бірінші министр Хуанның академик Янға жала жабуының салдарынан ол жер аударылады.

Қуғында жүріп өзінің үшінші нақсүйеріне кез болады. Кисэн Цзя қауызын жарып шыққан таушымылдық гүліндей жарқын, жүзі күзгі айқын айды көз алдыға елестетіндей сұлу еді (Сон, 1982: 65). Ол кішкентай кезінде жетім қалып, жасыл үйшіктерде өсіп жетіледі. Кисэн қыз Цзяны мұнда Көгілдір қалашықтың Перісі деп атайды. Бұрынғы заманғы ішекті музыкалық аспап – лютняда ойнау шеберлігімен отбасынан жырақта жүрген Янның жүрегін жаулап алады. Оларды бір-біріне жақындата түскен тағы бір жәйт – Хун туралы естеліктер. Цзя император академиясының мүшесі Янның алдында Хун шығарған әуенді ойнап, екеуінің махаббаты туралы халық арасында танымал болып кеткен аңызды естігендігін айтады. Ян Чан-цюй Хунның басқа кисэндерден ерекше болғандығын, өзіне жақын дос болғандығын, кисэн қыз Цзяның сөйлеу мәнері мен сезімдерінің нәзіктігі оны еске түсіргендігін жеткізеді. Цзя нәзік талғамды, алғыр ақылды қыз, сондай-ақ, ол яшмадан жасалған сиқырлы сыбызғының иесі (Сон, 1982: 66), музыкадан хабары бар, ән айту өнерін шебер игерген, әрі болашақты болжай алатын қасиеті де бар (Сон, 1982: 74). Ол терең ойлайтын адам. Ян достықтан бөлек қарым-қатынас туралы айтқанда, Цзя өзінің ибалы қыз екендігін көрсетіп, «мен бүкіл өмірімді сүйген жарымның жанында өткізгім келеді, ер адамдармен көңіл көтеру мені қызықтырмайды, сіз бәрібір маған үйлене алмайсыз, сондықтан біздің ізгі ниетті достар болып қала бергеніміз абзал, әрі тексіз кисэнмен байланыста болғаныңыз сізге лайық болмас» – деп, анығын ашып айтады (Сон, 1982: 68). Цзя – айлакер қыз. Ян Чан-цюйдан хабар алып, астанаға келе жатқан жолда сүйгенінің әскери қолбасшы болып жаумен соғысқа аттанып бара жатқанын біледі. Енді менің жағдайым не болар екен, әрі мен оған өзімнің сыбызғымды беру керекпін – оның Янға көмегі тиеді деп ойлап, амалын тауып сүйгеніне жолығып, сыбызғысын оған табыстайды (Сон, 1982: 76).

Аспан Ұлының рақымшылығымен Ян Чан-цюй астанаға оралып, императордың қалауы бо-

йынша екінші әйел алуға келісімін береді. Сөйтіп, бірінші министр Хуанның қызына үйленеді. Оның ата-енесінің үйіне алғаш келген кезінен-ақ жақсылықпен келмегенін байқаймыз: «бойжеткен Хуан ата-енесінің алдына айдаһар басы бар шаш түйреуішпен әсемделген және фениксті еске түсіретін бас киіммен келді; қалыңдықтың жібек матадан тігілген киімдері барлығын әдемілігімен таң қалдырды; Хуан бойжеткеннің бет-әлпеті де әдемі еді, бірақ оның жүзінен өр-көкіректік пен менмендік белгісі көрініп тұрды» (Сон, 1982: 72). Хуан ханымның ашу-ызасы мен күншілдігі ол отбасына Цзя перизат келгеннен кейін өрши түседі. Ол қайткен күнде де өзінің күндесін құртпақ болып бекінеді. Сондықтан, Цзяға неше түрлі тұзақ құрып, жала жауып, оны үйден қуғызып жібереді. Алайда, қоғамда қабылданған конфуциандық нормалар басымдық танытып, Хуан ханым өз жазасын алып, қуғындалып, өз кінәсын түсініп, мойындап, тура жолға түсіп, тәубесіне келген соң науқасынан айығып, отбасына оралады. Мысалы, оның үйінен қуылған кездегі жағдайы: «Янның екінші әйелі Хуанның Цюцзыға келіп тоқтағанына бір айдан астам уақыт өтті. Ол тамақ ішуден бас тартты, күнімен түнімен көз жасын төгіп жылай берді, тіпті көйлегі де көз жасынан құрғамайтын болды. Бетінің әрі күн сайын емес, сағат сайын күңгірттене түсті» – деп, сипатталады (Сон, 1982: 283).

Цзя ханым да көптеген сынақтардан сүрінбей өтіп, сүйгеніне қосылады. Ол туралы императрица: «Тарихта көптеген батыр-әйелдердің аты қалған, бірақ олардың ешқайсысы Перизатқа тең келмейді. Есімде, бізді варварлар қоршап алғанда, тіпті хас батырлардың да аяқ-қолы дірілдеп, қорқып кетер еді. Ал Перизат, әлсіз әйел, тіпті сасқан жоқ ... Перизат – жәй әйел ғана, оның мемлекеттің алдында ешқандай міндеттемесі жоқ. Таққа деген адалдық оған тірек болды! «Адал бағыныштыны ізетті ұлдан ізде!» – деген мәтел бар. Біздің Перизатымыз – өз жарының ибалы кәнізегі, ал ол – біздің адал бағыныштымыз, князь Ян!» – деп, әйел затының өз патшайымын қорғауда ерен ерлік көрсеткендігін айтып, бұл ерлікті конфуциандықтың қағидаларымен байланыстырады (Сон, 1982: 283).

Конфуциандық идеалдарға байланысты Хун бикештің пайымдаулары да қызық. Ол туған жерінен алшақта таудағы даостың үйінде тұрып жүреді. Бірде дәруіш-даос оған бар білімін бермек болып шешеді, алайда, Хун бикеш тәлімгерінің шынайы ниетін түсінбей, одан бас тартады. Себебі, ол әйелдің орны ас үй, ол күріш пісіріп,

шарап дайындауы тиіс деп түсінеді (Корнеева, 2016: 62).

Ортағасырлық Кореяда тәрбиенің негізі конфуциандық нормаларға сүйенген. Қарастырылып отырған шығармадағы әйел образдары да осы ойды жалғастырады. Әйел ізетті, ибалы қыз, елгезек, мойынсұнғыш келін, адал жар және қамқор ана. Олар конфуциандық ілімде жазылған барлық ережелерді сақтайды. Оған дәлел ортағасырлық корей әдебиетіндегі әйел образдары, соның ішінде «Нефрит павильонындағы түс» шығармасындағы бас кейіпкер Ян Чан-цую жанында шоғырланған әйел бейнелері. Олар конфуциандық идеалдарға сай сүйгендері үшін өздерін құрбандыққа шалуға дайын жандар. Ортағасырлық корей қоғамындағы әйелдерге тән барлық қасиеттер конфуциандық талаптар шеңберінде өрбіді. Ал әдебиет болса оның айнасына айналды. Мақалада Инь ханым, Хуан ханым, Хун, Фей мен Лотос образдарына талдау жасау арқылы шығарманың идеялық-эстетикалық құндылығы мен мазмұндық әлеуетін ашуға талпыныс жасалды.

Қорытынды

Шығармада сомдалған әйел образдарынан өзін-өзі құрбандыққа шалу феноменін анық байқауға болады. Сюжет барысында бас кейіпкер Ян Чан-цуюдің айналасына шоғырланған барлық әйелдер ол үшін жанын қиюға дайын. Әсіресе, Хун сұлудың басынан өткізген қиыншылықтары, соғыс даласында жаны қыл үстінде тұрса да, сүйгені үшін жанкештілікке баруы шығарма желісін одан сайын ширата түседі. Шығарма ортағасырлық корей әдебиеті үшін дәстүрлі болып саналатын түс-роман жанрында жазылғанымен, яғни көркем туындыда баяндалған оқиғаның шынайы өмірден алынбағандығына, сөз болған оқиғалардың барлығы түс көріп жатқан адамның қиялынан пайда болғандығына қарамастан, шынайы өмірде де әйел адамдардың отаны үшін, елі үшін, сүйгені үшін осы тектес ерліктерге ойланбай баратындығы анық. Түс-романдағы әйел образдары арқылы берілген өзін-өзі құрбандыққа шалу феноменін конфуциандық идеалдарға адалдықтың айқын көрінісі деп түсінген жөн. Өзін-өзі құрбандыққа шалу туралы Ф.Достоевский: «... самовольное, совершенно сознательное и никем не принужденное самопожертвование всего себя в пользу всех есть, по моему, признак высочайшего развития личности, высочайшего ее могущества, высочайшего

самообладания, высочайшей свободы собственной воли. Добровольно положить свой живот за всех, пойти за всех на крест, на костер, можно только сделать при самом сильном развитии личности» – деп, оны жеке тұлғаның кіріптарлықтан құтылуының ең жоғары сатысымен байланыстырып қарастырады (Достоевский, 1972: 79). Өзін-өзі құрбандыққа шалу туралы басқа көзқарасты Чэнь Синьюйдің «Женские образы в прозе

Ф.А.Абрамова» атты диссертациялық зерттеуінен көре аламыз (Чэнь, 2010: 7). Ортағасырлық корей қоғамындағы кемеңгер, ақылы толысқан әйел конфуциандық идеалдарға сай өмір сүріп қана қойған жоқ, ол отбасындағы өзіне лайықты орынды иеленіп, жұбайының адал жары, ұлқыздарының аялы анасы бола білді. Оған дәлел корей әдебиетінде осы кезеңдерде пайда болған көркем туындылар.

Әдебиеттер

- Сон в Нефритовом павильоне. (1982) Роман / пер. с корейского Г. Рачкова. – М.: Художественная литература, – 768 с.
Корнеева Е.Р., Корнеева И.В. Женские образы в традиционной корейской литературе и современном обществе // Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) # 7 (28), 2016 | ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ. Стр. 62-63.
Яхин Ф.З. (2017) Образ нравственной женщины в средневековой татарской суфийской литературе // ISSN 1997-2911. №11 (77) – Ч.1. Стр. 50-52.
Достоевский Ф. (1972) Полное собрание сочинений: в 30 т. – Л., Т. 5. – С. 79.
Чэнь Синьюй. Женские образы в прозе Ф.А. Абрамова: автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук по ВАК 10.01.01. – СПб. – Стр. 7.

References

- Son v Nefritovom pavi'l'one. Roman. Perevod s koreyskogo G.Rachkova. – Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1982. – 768 s.
Korneyeva Ye.R., Korneyeva I.V. Zhenskiye obrazy v traditsionnoy koreyskoy literature i sovremennom obshchestve. // Yevraziyskiy Soyuz Uchenykh (YESU) # 7 (28), 2016 | FILOLOGICHESKIYE NAUKI. Str. 62-63.
Yakhin F.Z. Obraz npravstvennoy zhenshchiny v srednevekovoy tatarskoy sufийskoy literature. // ISSN 1997-2911. №11 (77) 2017. – CH.1. Str. 50-52.
Dostoyevskiy F. Polnoye sobraniye sochineniy: v 30 t. – L.: 1972. – T. 5. S. 79.
Chen' Sin'yuy. Zhenskiye obrazy v proze F.A.Abramova / avtoreferat na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk po VAK 10.01.01. – S-Peterburg. – Str. 7.

Ахапов Е.А.¹, Ибрагимова А.А.²

¹Ph.D, старший преподаватель,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: 26_04_95@mail.ru

СПЕЦИФИКА ПЕРЕВОДА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАКОНОВ ЯПОНИИ

Настоящая работа посвящена особенностям перевода экологического текста. В мире постоянно происходят различные изменения, затрагивающие все стороны жизни, особенно последние десятилетия экология подверглась значительным влияниям. Мы видим, как выросло значение влияния природы в наши дни, поэтому растет и важность понимания экологических текстов людьми разных стран и языковых групп для решения общих, мировых проблем. Перевод экологического текста, в отличие от перевода художественной литературы, в которой переводчик обязан передать художественно-эстетические достоинства оригинала, несколько отличается по форме, языковым средствам, а также ярко выраженной коммуникативной направленности. В частности, это связано с переводом понятий и обозначений, процессов, что вызывает острую необходимость в их качественном переводе.

Ключевые слова: перевод, экология, терминология, охрана окружающей среды, экологическое законодательство.

Ahapov E.A.¹, Ibragimova A.A.²

¹Ph.D, senior lecturer, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

²graduate student, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: 26_04_95@mail.ru

Specificity of translation of Japanese environmental laws

The real work is devoted to features of the translation of the ecological text. In the world constantly there are various changes affecting everything aspects of life, especially the last decades the ecology has undergone considerable influences. We see how value of influence of the nature has grown today therefore also importance of understanding of ecological texts at people of the different countries and language groups, for the solution of the common, world problems grows. The translation of the ecological text, unlike the translation of fiction in which the translator is obliged to transfer art and esthetic advantages of the original differs in a form, language means a little, and also a pronounced communicative orientation. In particular, it is connected with the translation of concepts and designations, processes that causes urgent need in their high-quality translation.

Key words: Translation, ecology, terminology, environmental protection, ecological safety.

Ахапов Е.А.¹, Ибрагимова А.А.²

¹Ph.D докторы, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

²магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: 26_04_95@mail.ru

Жапонияның экологиялық заңдылықтың ерекшеліктері

Осы жұмыс экологиялық мәтіннің аудармасының ерекшеліктеріне арналған. Әлемде өмірдің барлық аспектілеріне әсер ететін әртүрлі өзгерістер болады, әсіресе соңғы онжылдықта экологияда маңызды өзгерістер болды. Біз бүгінгі таңда табиғи құбылыстардың маңыздылығы жоғарылағанын көре аламыз, сондықтан әр түрлі елдер мен тілдік топтар өкілдері экологиялық мәтіндерді түсіну маңыздылығы өсуде. Экологиялық мәтін аудармасы аудармашы эстетикалық қасиеттерін жеткізуге міндетті көркем әдебиет аудармасына қарағанда, формасы, тілдік құралдар, сондай-ақ айқын коммуникативтік бағдармен ерекшеленеді. Атап айтқанда, бұл

сапалы аударманың жоғары қажеттілігін талап ететін тұжырымдамалар мен белгілерді, процестерді аудармасымен байланысты.

Түйін сөздер: аударма, экология, терминология, қоршаған ортаны қорғау, экологиялық заңдар.

Введение

XXI век ставит новые задачи в информационном пространстве человечества и в области экологии. Благодаря массовой информации роль перевода в жизни человечества неуклонно возрастает. Если раньше переводческая деятельность рассматривалась только в связи с переводом художественной литературы, то сегодня все более важное место и по объему, и по социальной значимости стали занимать переводы текстов специального характера: информационные, экологические, экономические, юридические, технические.

Как известно, вследствие постоянного развития науки и техники переводчику зачастую приходится иметь дело с безэквивалентной терминологией, многозначностью и полемичностью терминов, несовпадением способов отражения реалий средствами двух языков и более. Многие элементы при переводе текстов экологической тематики являются уникальными, а технологии – новыми для языка перевода, проблема унификации терминологии является чрезвычайно актуальной. ниже приведены примеры перевода некоторых терминов, которые могут вызвать затруднения у переводчиков. Необходимо сделать оговорку: эти примеры носят контекстуальный характер и в большинстве случаев представляют собой один из возможных вариантов перевода.

В век глобализации потребность в компетентных переводчиках юридических текстов проявляется больше, чем когда-либо. Возможно, это связано с растущим интересом к юридическому переводу не только лингвистов, но и юристов, особенно за последние 10 лет.

Хотя некоторые переводчики, похоже, предпочитают применять принципы общей теории перевода, другие оспаривают полезность теории перевода для юридического перевода. Последнее мнение неудивительно, поскольку в юридическом переводе требуются специальные методы и техники, подтвержденные Бокке (Bocquet, 1994:162), который признает важность создания теории или, по крайней мере, теоретической основы, ориентированной на практику.

Актуальность темы в том, что вопрос об экологических проблемах и их решении с каждым днём становятся всё значительнее, что увели-

чивает поток информации, касающейся сферы экологии, и делает необходимым достижение наиболее точного перевода текстов данной тематики. В данной статье рассматриваются специфика экологической терминологии в научных текстах и особенности их перевода.

Методы

Использован сопоставительный метод исследования, то есть, сравниваются японские экологические тексты и их переводы на русский язык. Также, при обработке материала применен функционально-семантический метод, включающий описание, семантический анализ и сопоставление исследуемых явлений. В целях сохранения точности перевода закона переводчики традиционно были связаны с принципом верности исходному тексту. В результате было общепризнано, что задача переводчика – как можно ближе реконструировать источник и содержание исходного текста. Таким образом, буквальный перевод (чем строже, тем лучше) был золотым правилом для юридических текстов, и до сих пор поддерживается некоторыми юристами.

Основная часть

Дидьер (Didier, 1990:280) утверждает, что переводы законов и других нормативных текстов требуют абсолютной буквальности. В то же время он придерживается мнения, что суждения могут быть переведены более свободно, тем самым признавая, что тип текста также играет роль в определении стратегии юридического перевода.

Кристиан Вайсфлог (Weisflog, 1987:193) более тщателен в дифференциации текстовых типов, а также отмечает разницу в функциях путем различия между аутентичными текстами национально-законодательства и переведенными исключительно для информационных целей, например, для информирования иностранных юристов-предпринимателей, и других иностранных читателей.

Что касается стратегии перевода, он выступает за буквальный перевод независимо от типа и функции текста. В частности, Вайсфлог (Weisflog, 1987:86) считает неприемлемым свободный перевод текстов национального законодательства (аутентичных или не аутентичных), международных договоров и конвенций, а также в инструментах первичного и вторичного

законодательства сообщества (договорах, положениях, директивах).

Следует отметить, что это обобщение отсутствует в пересмотренной рукописи Вайсфлога (Weisflog, 1996:216), которая была опубликована в книжной форме (на немецком языке) в конце 1996 года. Среди прочего, пересмотренная рукопись систематически включает в себя ряд принципов современной теории перевода, включая коммуникативный подход. Тем не менее вопрос о том, должны ли переводы быть буквальными или свободными, является спорным. Для достижения адекватного перевода переводческие трансформации неизбежны. Поэтому переводчику необходимо знать переводческие «прецеденты», то есть проверенные переводческие техники. Согласно В.Н. Комиссарову (Комиссаров, 2012:128), знание подобных приемов помогает быстрее и точнее подобрать наиболее подходящий вариант перевода.

Переводческие трансформации – это технические приемы перевода, которые представляют собой замену регулярных соответствий нерегулярными (контекстуальными), а также сами языковые выражения, получаемые в результате применения таких приемов.

Л.К. Латышев (Латышев, 2003:84) дает определение трансформации как способу перевода, которому характерен отступ от семантико-структурного параллелизма между исходным текстом и переведенным. Применение трансформаций как приемов должно быть мотивировано тем, что

они обеспечивают большую степень эквивалентности, чем любое из возможных регулярных соответствий, позволяют избежать негативных последствий использования регулярных соответствий в определенных контекстах.

Применение трансформаций увеличивает шанс добиться наиболее высокой степени эквивалентности. А. Ф. Архипов считает, что трансформаций используются для того, чтобы:

- минимизировать буквализмы;
- идиоматизировать перевод, приблизить его к нормам переводимого языка;
- преодолеть языковые различия при оформлении однородных членов предложения;
- избежать неэстетичность, неестественность, неясность, громоздкость и нелогичности перевода;
- получить более компактный вариант перевода; такая компрессия текста перевода компенсирует его неизбежное увеличение в других отрезках;
- донести до читателя перевода важную фоновую информацию или снять избыточную;
- воссоздать труднопередаваемую игру слов, образность и другие стилистические фигуры.

В данной статье мы рассмотрим такие трансформации, как членение, добавление, опущение, замена. Членение предложения – преобразование синтаксической структуры предложения в оригинале в две или более предикативные структуры переводимого языка. Членение приводит к преобразованию предложения исходного языка в два или более самостоятельных предложения в переводимом языке.

Оригинал	Буквальный перевод	С использованием техники членения
この法律において「地球環境保全」とは、人の活動による地球全体の温暖化又はオゾン層の破壊の進行、海洋の汚染、野生生物の種の減少その他の地球の全体又はその広範な部分の環境に影響を及ぼす事態に係る環境の保全であつて、人類の福祉に貢献するとともに国民の健康で文化的な生活の確保に寄与するものをいう	«Глобальная охрана окружающей среды» означает сохранение окружающей среды в отношении таких явлений, как глобальное потепление, истощение озонового слоя, загрязнение морской среды, уменьшение видов дикой фауны и другие, которые вызваны деятельностью человека и влияют на окружающую среду в целом глобус или большая его часть, что способствует благополучию человечества, а также здоровой и культурной жизни людей».	« <i>Понятие</i> «глобальная охрана окружающей среды» означает сохранение окружающей среды в отношении таких явлений, как глобальное потепление, истощение озонового слоя, загрязнение морской среды, уменьшение видов дикой фауны и другие, которые вызваны деятельностью человека и влияют на окружающую среду в целом глобус или большая его часть, что способствует благополучию человечества, а также здоровой и культурной жизни людей».
国は、土地の形状の変更、工作物の新設その他これらに類する事業を行う事業者が、その事業の実施に当たりあらかじめその事業に係る環境への影響について自ら適正に調査、予測又は評価を行い、その結果に基づき、その事業に係る環境の保全について適正に配慮することを推進するため、必要な措置を講ずるものとする。	В Государстве перед тем как менять грунт, начинать новое строительство или делать что-то подобное, корпорации занимающиеся этим обязаны должным образом провести опросы, прогнозы или оценки влияния на окружающую среду в отношении проекта заранее, и на основе результатов необходимо принять надлежащие меры для сохранении окружающей среды во время отношении проекта.	В Государстве перед тем как менять грунт, начинать новое строительство или делать что-то подобное, корпорации занимающиеся этим обязаны должным образом провести опросы, прогнозы или оценки влияния на окружающую среду в отношении проекта заранее. Основываясь на результатах необходимо принять надлежащие меры для сохранении окружающей среды во время отношении проекта.

<p>その規模は、数万人の会員を要する国際的な NGOから、数人のグループまで幅広い。しかし、国内で活動する多くの団体が、慢性的な資金や人材不足に悩みつつ活動している。</p>	<p>Масштаб от международных НПО, которым требуется несколько десятков тысяч членов до групп, в которых всего несколько членов. Однако многие организации, работающие в стране, страдают от недостатка фондов и людских ресурсов.</p>	<p>Масштаб групп <i>варьируется</i> от международных НПО, которым требуется несколько десятков тысяч членов до групп, в которых всего несколько членов. Однако многие организации, работающие в стране, страдают от недостатка фондов и людских ресурсов.</p>
<p>日本の環境NGO/NPOの正確な数は不明だ。1998年に制定された特定非営利活動促進法(NPO法)に基づき認証されたNPO法人のうち、環境保全団体は7144団体で全体の約29%を占める(2005年末時点)。</p>	<p>Точное количество экологических НПО / НКО в Японии неизвестно, из некоммерческих организаций, которые были сертифицированы в соответствии с Законом о НКО (Закон о поощрении некоммерческой деятельности, установленный в 1998 году) 7144 природоохранных организаций, что составляет 29 % от общего количества групп . (на конец 2005 года).</p>	<p>Точное количество экологических НПО / НКО в Японии неизвестно, из некоммерческих организаций, которые были сертифицированы в соответствии с Законом о НКО (Закон о поощрении некоммерческой деятельности, установленный в 1998 году) <i>существует</i> 7144 природоохранных организаций, что составляет 29 % от общего количества групп . (на конец 2005 года).</p>

В некоторых случаях, для лучшего понимания текста с использованием терминов лучше использовать такой прием, как членение, чтобы предложения были понятнее и логичнее. При передаче определённых схем построения предложения часто используется приём лексических добавлений. Этот приём представляет собой введение дополнительных слов. Причиной его использования может являться грамматическое несоответствие

конструкций в разных языках, и тем, что более сжатые предложения одного языка требуют более развернутого выражения мысли в другом языке.

Подразумеваемые контекстом компоненты «понятие», «варьируется» и «существует» выражены в тексте перевода, так как к особенностям информационных текстов в русском языке относится обязательное выражение всех смысловых компонентов предложения.

Оригинал	Буквальный перевод	Перевод с использованием техники замены
<p>社会的な認知度については、内閣府が05年に実施した世論調査によると、NPOという言葉を知っている人は全体の85%に及ぶ。参力したところのある活動のうち、自然環境保護とリサイクル推進が 22%を占め、市民の参加意識は高まっている。</p>	<p>О социальной осведомленности, согласно опросу, проведенному кабинетом министров в 2005 году, 85% людей знали значение слова «НПО». В числе проведенных мероприятий, 22% составляло только мероприятия защиты окружающей среды и содействия рециркуляции, из чего можно заключить что вовлеченность граждан имеет тенденцию повышеия.</p>	<p><i>Что касается</i> социальной осведомленности, согласно опросу, проведенному кабинетом министров в 2005 году, 85% людей знали значение слова «НПО». В числе проведенных мероприятий, 22% составляло только мероприятия защиты окружающей среды и содействия рециркуляции, из чего можно заключить что вовлеченность граждан имеет тенденцию повышения.</p>
<p>国は、公害に係る紛争に関するあつせん、調停その他の措置を効果的に実施し、その他公害に係る紛争の円滑な処理を図るため、必要な措置を講じなければならない。</p>	<p>«Государство должно принимать необходимые меры для эффективного осуществления посредничества в отношении споров, связанных с общественным вредом, и принимать другие необходимые меры для плавного решения проблем, связанных с общественным вредом».</p>	<p>«Государство должно принимать необходимые меры для эффективного осуществления посредничества в отношении споров, связанных с загрязнением окружающей среды, и принимать другие необходимые меры для плавного решения проблем, связанных с загрязнением окружающей среды».</p>

Язык тесно связан с историей народа. Многие языковые явления напрямую зависят от определённых исторических событий. Одно и то же понятие может нести различные значения в разных языках. То есть, слова переводимого

языка (ПЯ) и исходного языка (ИЯ), являющиеся эквивалентными, могут интерпретироваться по-разному, в силу различия языковых картин мира.

К примеру понятие «Когай», получившее очень широкое распространение в Японии в

период индустриализации, может интерпретироваться по-разному, в зависимости от контекста, в котором оно употребляется. В процессе восстановления промышленного потенциала в послевоенный период, экология страны была в состоянии крайнего упадка. Загрязнение воздуха стало последствием использования угля в промышленности. Реки загрязнились отходами. Понятие «Когай» использовалось для обозначения ухудшения окружающей среды. В те годы стремительными темпами пополнялась Красная книга.

В 70 годах началась активная борьба с «когай». Затем были введены новые более жесткие нормы допустимого загрязнения воды (речной, морской, озерной) и были введены стандарты для автомобильных выхлопов. Феномен «когай» породил множество новых законов и норм, таких как «Закон о сохранении природы» или новые нормы о допустимости содержания в воздухе вредных веществ, принятые Национальным агентством охраны окружающей среды в мае 1973. Для японцев понятие «когай» имеет глубокое значение, которое без должного контекста, практически невозможно понять и дать эквивалентный переводчик на месте.

Таким образом слово «公害» (Kougai) дословно означает «общественный вред», но также может переводиться как «загрязнение»:

Также следует отметить, что означать «загрязнение» может ряд нескольких слов. Так, помимо вышеупомянутого (Kougai), значение «загрязнение» включает в себя слово «汚染» (Osen)

大気の汚染、水質の汚濁、土壌の汚染又は悪臭の原因となる物質の排出、騒音又は振動の発生、地盤の沈下の原因となる地下水の採取その他の行為に関し、事業者等の遵守すべき基準を定めること等により行う公害を防止するために必要な規制の措置

“Меры должны регулировать вред окружающей среде, такой как загрязнения, как выбросы веществ, вызывающих загрязнение воздуха, загрязнение воды, загрязнение почвы или неприятные запахи, генерирование шума или вибрации, и захват подземных вод, вызывающих оседание грунта путем установления стандартов, которые должны соблюдаться корпорациями.”

Также хотелось бы обратить внимание на то, что японские экологические законы изобилуют словами, заимствованными с английского языка.

Контакт с английским языком начался более 200 лет назад. Вначале английские слова переводились семантически, преобразуясь в кандзи, чтобы сохранить практику традиционного иероглифического письма. Традиционно японская лексика состоит из слов японского происхождения (wago), слова китайского происхождения (kango) и из слова западного происхождения (gairaigou). Но в настоящее время все больше используются так называемые «гайрайго». Японский социоллингвист Лео Лавдей, в своем труде “Explorations in Japanese, Sociolinguistics” утверждал, что слова GAIRAIGO составляют около 10 процентов современной японской лексики.

Оригинал	Буквальный перевод	Перевод с использованием техники опущения
政府は、大気の汚染、水質の汚濁、土壌の汚染及び騒音に係る環境上の条件について、それぞれ、人の健康を保護し、及び生活環境を保全する上で維持されることが望ましい基準を定めるものとする。	«Правительство должно устанавливать критерии для поддержания здоровья человека и сохранения окружающей среды, в отношении загрязнения окружающей среды, загрязнения <i>качества воды</i> , загрязнения почвы и шума».	«Правительство должно устанавливать критерии для поддержания здоровья человека и сохранения окружающей среды, в отношении загрязнения окружающей среды, загрязнения <i>воды</i> , загрязнения почвы и шума».

Так же он утверждал, что использование «гайрайго» зависит от сферы и редко используется в официальных документах, политической, религиозной, правовой лексике. С другой стороны, процент английских заимствований выше в повседневной жизни, в таких сферах, как мода, язык средств массовой информации.

Юридическая сфера как одна из наиболее часто контактирующих с международным сообществом не является исключением. И в некоторых законах все чаще оставляют название законов либо понятий в виде «гайрайго». Так как японский язык фонетически очень отличается от других языков, нередко случаи, когда оригинал и его японский вариант «гайрайго» разительно отличаются. Как пример можно взять «Орхуский договор» и его японский эквивалент オーフス条約 (Oufusu jouyaku).

И в некоторых законах все чаще оставляют название законов либо понятий в виде «гайрайго». Так как японский язык фонетически очень отличается от других языков, нередко случаи, когда оригинал и его японский вариант «гайрайго» разительно отличаются. Как пример можно взять «Орхуский договор» и его японский эквивалент オーフス条約 (Oufusu jouyaku).

Для переводчика, незнакомого с данным термином, будет невозможно понять по контексту значение термина и быть способным на месте придумать эквивалентный перевод.

Так же «гайрайго» чаще всего используется для терминов, которые довольно известны. Концепт «Zero emission», что представляет собой переход от традиционной промышленной модели, в которой отходы считаются нормой, к интегрированным системам, в которых у всего есть использование, в переводе на японский язык также остается «ゼロエミッション (zero emission)», что довольно близко к оригиналу фонетически. К числу таких «гайрайго» относится понятие コージェネレーション, что представляет собой комбинированное производство тепла и электроэнергии.

Понятие «グリーン金融», которое могло бы более натурально звучать в варианте «緑金融» из-за влияния глобализации, стало использоваться с использованием «гайрайго».

«グリーン金融» переводится на русский язык как «зеленые финансы» и обозначает корпоративное управление окружающей средой и иногда используется в качестве коллективного термина для связанных механизмов, таких как инвестиции, займы, продукты.

Заключение

Подводя итог, отметим, что перевод экологической терминологии требует от переводчика четкого знания понятий и явлений в этой области науки экологии и охраны природы и обязательную сверку со специализированными словарями и справочниками. Ошибка в таких переводах недопустима. Прежде всего, это связано с передачей информации. Следует четко уяснить, что переводчик несет полную ответственность за адекватность сведений, проходящих через него.

Литература

- Нелюбин Л. Л. Введение в технику перевода (когнитивный теоретико-прагматичный аспект). – М.: Флинта; Наука, 2009. – 216 с.
 The Free Dictionary [Электронный ресурс]. URL: <http://encyclopedia.thefreedictionary.com/tumor>
 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие. – М.: ЭТС, 2012.
 Буровский А., Якуцени С. Политическая экология. – М.: Директ-Медиа, 2011.
 Латышев Л. К., Семенов А. Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания. – М.: Академия, 2003.
 Бархударов Л.С. Язык и перевод: (Вопросы общей и частной теории перевода). – М., 1975
 Словарь Yaku [Электронный ресурс]. URL: <http://yakuru.net>
 Loveday, L.J. (1986). Explorations in Japanese, Sociolinguistics. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
 Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для институтов и факультетов иностранных языков: учебное пособие. – М.: Издательский Дом “ФИЛОЛОГИЯ ТРИ”, 2002.
 Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В. Н. Комиссаров. – М.: Международные отношения, 1990.
 Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М., 1985.
 Berteloot, Pascale (1999): «Der Rahmen juristischer Übersetzungen» G. R. de Groot und R. Schulze (Hrsg.), Recht und Übersetzen, Nomos, Baden-Baden.
 Didier, Emmanuel (1990): Langues et langages du droit, Montréal, Wilson & Lafleur
 Butler. W.E. (1985): Comparative Approaches to International Law, Recueil des cours, Dordrecht/Boston Lancaster
 Kelsen. Hans (1979): Allgemeine Theorie der Normen, K. Ringhofer und R. Walter (Irsrg), Wien. Manz.
 Bocquet, Claude (1994): Pour une méthode de traduction juridique, Prilly, CB Service.
 Susan Sarcevic (2003): Legal translation nad Translation Theory: a receiver-orientated Approach, University of Rijeka, Croatia

References

- Nelyubin L. L. Vvedenie v tehniku perevoda (kognitivnyi teoretiko-pragmaticnyi aspekt). M.: Flinta; Nauka, 2009. 216 s.
 The Free Dictionary [Elektronnyi resurs]. URL: <http://encyclopedia.thefreedictionary.com/tumor>
 Komissarov V. N. Sovremennoe perevodovedenie: Uchebnoe posobie. — M.: ETS, 2012.
 Burovskii A., Yakutseni S. Politicheskaya ekologiya. M.: Direkt-Media, 2011.
 Latishev L. K., Semyonov A. L. Perevod: teoriya, praktika I metodika prepodavaniya. – M.: Akademiya, 2003.
 Barhudarov L. S. Yazyk i perevod: (Voprosy obshei I chastnoi teorii perevoda). - M., 1975
 Slovar Yaku [Elektronnyi resurs]. URL: <http://yakuru.net>
 Loveday, L.J. (1986). Explorations in Japanese, Sociolinguistics. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

- Fyodorov A. V. Osnovy obshei teorii perevoda (lingvisticheskie problemy): Dlya institutov I fakultetov inostrannyh yazykov. Uchebnoe posobie. Izdatelskii dom "FILOLOGIYA TRI", 2002.
- Komissarov V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty), 1990.
- Shveitser A. D. Teoriya perevoda: status, problem, aspekty. – M., 1985.
- BERTELOOT, Pascale (1999): «Der Rahmen juristischer Übersetzungen»G. R. de Groot und R. Schulze (Hrsg.), Recht und Übersetzen, Nomos, Baden-Baden.
- DIDIER, Emmanuel (1990): Langues et langages du droit, Montréal, Wilson & Lafleur
- BUTLER. W.E. (1985): Comparative Approaches to International Law, Recueil des cours, Dordrecht/Boston Lancaster
- KELSEN. Hans (1979): Allgemeine Theorie der Normen, K. Ringhofer und R. Walter (Irsrg), Wien. Manz.
- BOCQUET, Claude (1994): Pour une méthode de traduction juridique, Prilly, CB Service.
- Susan Sarcevic(2003): Legal translation nad Translation Theory: a receiver-orinted Approach, University of Rijeka, Croatia

Бегимова Г.А.¹, Асхатова Ф.Е.²

¹ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: gukjik_76@mail.ru

²2-курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ.

ҚАЗІРГІ ТҮРІК ЗАҢ ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛЫ

Заң тілі өзінің лексикасы, терминологиясы, сонымен қатар синтаксистік ерекшеліктері арқылы құрылымды әрі күрделі болып табылады. Сондықтан, оларды қолдану, түсіну және интерпретациялау таза маман емес тұлғалар үшін қиындық туғызады. Бүгінгі таңда түрік тілі ғылым тілі ретінде бай сөздік қоры мен терминологиялық көздері арқылы ең күрделі құқықтық терминологияны айқындауға құзыретті. Бұл мақалада негізінен түрік заң тілінің терминологиясы мен сөздік қоры, сондай-ақ олардың тарихи қалыптасуы қарастырылады.

Түйін сөздер: заң тілі, термин, лексика, тарихи қалыптасу, заң.

Begimova G.A.¹, Askhatova F.Y.²

¹candidat of philology sciences, assistant professor, L.N.Gumilyov Eurasian national university,
Kazakhstan, Astana, e-mail: gukjik_76@mail.ru

²graduate student, L.N.Gumilyov Eurasian national university, Kazakhstan, Astana

Features of modern Turkish legal language and historical formation of law terms

Legal language is the most complicated and hard to understand version of the standard language due to its lexicon, terminology as well as syntactical features. Therefore, the use, comprehension and interpretation of this language by non-specialists is very difficult. Turkish, as a language of science, has reached today the competence to express the most complicated legal relations because of its vocabulary and terminological basis. This article primarily deals with the terminological basis and vocabulary of the modern Turkish legal language also taking into consideration their historical formation.

Key words: Language of law, Turkish legal language, term, law, historical formation.

Бегимова Г.А.¹, Асхатова Ф.Е.²

¹к.фил.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: gukjik_76@mail.ru

²магистрант 2 курса, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Алматы

Особенности языка закона и историческое становление терминов в современном турецком языке

Юридический язык является наиболее сложной и трудно понятной версией стандартного языка из-за его лексики, терминологии, а также синтаксических особенностей. Поэтому использование, понимание и интерпретация этого языка являются сложной задачей для специалистов. Турецкий язык как язык науки достиг сегодня компетенции выразить самые сложные правоотношения с помощью его словарного запаса и терминологической основы. В этой статье в основном рассматриваются терминологическая основа и лексика современного турецкого юридического языка, а также их историческое становление.

Ключевые слова: закон, термин, лексика, историческое становление, язык закона.

Кіріспе

Қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас ережелері мен құқығын белгілейтін, реттейтін және шектейтін заңдар екені баршамызға мәлім. Ал осы заңдарды айқындау және оларды жазбаша мәтіндерде көрсету үшін қолданылатын құрал – тіл оның ажырамас бөлігі. Осы ретте «заң мен тіл» арасындағы өзара тығыз байланысты ескере келе, заң тілінің тіл біліміндегі өзіндік орны мен ерекшелігін айқындауға болады. Қазіргі түрік тіл білімінде заң тілінің тамыры терең және де өзіндік кең, тілдік деректер көзіне бай. Әйтсе де түрік заң тілі ғылыми тұрғыдан зерттеулерге мұқтаж. Тек қана соңғы он жылдықта бірқатар мақала түріндегі зерттеулер болмаса, егжей-тегжейлі зерттеле қоймағандығын айтуға болады. Осы тұрғыдан қарағанда біздің зерттеп отырған тақырыбымыз әрі өзекті, әрі тың.

Көп жылдар бойы түрік заң тілін түсінуге қиындық туғызатын күрделі әрі ұзын құрылымды, түсініксіз қайталанымдар мен көне сөздердің жиі қолданысы мамандардың назарына ілікті. Алайда, мамандардың пікірінше, бұл ерекшеліктер заңдық сипаттамаларды түсіндіру үшін, олардың мағынасын ашу үшін және әрбір бірлікті сипаттау үшін пайдаланылады. Ал халық арасында бұл тіл – тек мамандар арасындағы қарым-қатынас тілі және түсінуге қиындық туғызатын сала болып табылады (Бхатия, 1987: 110). Біздің – мақсатымыз қазіргі түрік заң тілі мен ерекшеліктерін айқындап, терминдік қалыптасуын зерделеу.

Негізгі бөлім

Түрік заң тілінің ерекшеліктері. Бренда Данет заң тілін: 1) жазбаша немесе ауызша; 2) ресми (стеоретиптік, ресми, консультациялық, күнделікті) деп екі топқа бөледі. Құқық жазба мәтіндерінде келісімшарт пен өсиет сияқты құжаттар *стереотиптік* болып табылады. *Ресми* түрлерге заңдар, адвокаттардың өтініштері және жоғарғы соттың шешімдері кіреді. Ауызекі тілде құрылған құжаттарға келсек, стереотиптік құжаттар мазмұнын өзгертуге болмайды, керісінше, ресми құжаттардың құрылымы өзгертіле алады, бірақ алдын ала жоспарлауды қажет етеді. Бұл топқа соттың куәгерлік өтінімдері кіреді. Куәгерлердің сөздері ресми заң тілінің *консультациялық* түріне, ал алдын ала жоспарланған сарапшылардың өтініштері *ресми* топқа кіреді. Ресми тілдің *күнделікті* деп аталатын соңғы түрі күнделікті қолданыстағы заңдық риторикамен

салыстырғанда бейресми болып табылады. Ол заңгерлік және адвокаттық конференцияларда немесе адвокаттардың өздері арасындағы құқықтық талқылауларда қолданылады (Данэт, 1985: 277).

Заңдардың екі негізгі функциясы бар: 1) адамдар арасындағы қатынастарды реттеу; 2) әлеуметтік тәртіпті орнату. Басқаша айтқанда, заңнама қатынастарды анықтайды, қандай мінез-құлыққа жол берілетінін түсіндіреді немесе зардап шеккендердің құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Демек, заңның және оның негізіндегі заң тілінің негізгі функциясы – өз ережелері мен санкцияларына сәйкес адамдарға дұрыс жол сілтеп, олардың мінез-құлқын шектеуге бағытталады (Данэт, 1985: 274). Осы негізгі функциялардың шеңберінде түрік тіліндегі заң терминдері басқа да тіл білімі салаларынан ерекшеленеді. Ең алдымен, заң жобасын дайындайтындар халық алдындағы міндеттерінен қашып кету немесе олардың құқықтарын шектеу сияқты үрдістер орын алмауы үшін жобаларды мүмкіндігінше лингвистикалық ресурстарға қолжетімді, барлық заң бөлімдерін қамтитындай және түсінікті тілде дайындауға тырысады. Бұл өз кезегінде заң тіліндегі сөйлемдердің ұзын және көлемді болуына алып келеді. Яғни, қазіргі таңдағы заң тілінің құрылымды болуы оның әрбір бірлікті түсіндіру міндетінен туындап отыр.

Заң тілін басқа тіл білімі салаларынан ажырататын тағы бір ерекшелігі – заңның пайда болуы. Басқа жазба мәтіндердің барлық түрлерінде мәтінді шығаратын да, жазатын да бір автор болатын болса, заң мәтіндерінде басқаша болып келеді. Бұл дегеніміз – парламентке мүше болып табылатын мемлекет қызметкерлері заңды қабылдаса, ал қағаз бетіне заңнамалық келіссөздерге қатыспайтын мүлде басқа адамның түсіруі. Бұл жағдай, тіл білімінде ерекше бір тілдік бөлімді құруға ықпалын тигізді. Сонымен қатар, мәтіннің басқа түрлерінде автор мен оқырмандар бір әлеуметтік топ құрайтын болса, ал заң әлемінде заңды судьялар, адвокаттар немесе заңгерлер шығарады және де аудиториясы қарапайым адамдардан құралады. Лакоффың айтуынша, заңдар қарапайым адамдарға қатысты жасалса да, мамандар тарапынан оқылып, қолданылады (Лакофф, 1990: 128).

Заң тілін түсінудің тағы бір қиын тұстары, көне сөздердің қолданылуы, синонимдер мен кәсіби терминдердің көп болуы және кей-

бір сөздердің басқа мәнде жұмсалуды болып табылады. Қазіргі түрік заң тіліндегі ерекше көзге түсетін жайт – кірме сөздердің шектен тыс қолданысы. Араб және парсы тілінен енген сөздердің заң тілінде жиі қолданылуы оны күнделікті тілден ажырауына себепті тигізді. Осы тұрғыдан, Азаматтық кодексті зерттеу барысында заң тілінің түсінуге қиын тіл екені анықталды. Мысалы, түрік тіліндегі «Kimse hürriyetini ferağ edemediği gibi kanuna veya adabı umumiyeeye mugayir surette takyid dahi edemez (МК.23)» сөйлемінде кездесетін *ferağ, adabı, umumiyeeye, mugayir, takyid* сөздері араб тілінен енген сөздер. Сонымен қатар, түрік заң тілінде араб, парсы тілінен енген сөздермен қатар, араб-түрік, парсы-түрік тілдерінен құрылған сөз тіркестері де қалыптасқан. Мысалы, *ferağ* (араб) *etmek* (түрік) – бас тарту, *takyid* (араб) *etmek* (түрік) – мінез-құлықты шектеу, *her* (парсы) *hangı* (түрік) – кез келген т.б. (МК.29)

Қазіргі түрік заң тілінің тағы бір ерекшелігі – халықтық лексикада құқық мағынасындағы кейбір сөздердің заң әлемінде өзгеше мағыналарда қолданысқа ие болуы. Айталық, «*kaza/ апат, сот процесі*» сөзі халықтық лексикада «адам не мал өліміне себеп болатын немесе залал келтіретін жайттарда /*Can veya mal kaybına veya zararına sebep olan kötü olay/* (Түрік тілінің сөздігі, 1992) қолданылса, заң әлемінде осы сөздің мағынасын беретін «*yargı/шешім*» термині қабылданған. Немесе, «*tasarruf /қолдану, үнемдеу*» сөзі жалпыхалықтық тілде «ақша немесе кез келген нәрсені үнемді пайдалану (*para veya herhangi bir şeyi idareli tüketme* (Түрік тілінің сөздігі, 1992) дегенді білдірсе, заң тілінде «қандайда бір құқықтың қолданылуы (құқыққа ие болу), бір істі атқару / *bir hakkın kullanımı, işlem/* (Тайлан, 1982: 171) деген мағынаға ие. Қазіргі түрік заң тілінде синонимдерді де жиі кездестіруге болады. Әсіресе түрік, араб және парсы тіліндегі сөздер бірге қолданылады. Айталық, құқық тілінде бір ойды жеткізуге құрылған мағынасы бір, бірақ түбірлері әр түрлі болып келетін бірден көп сөздердің белсенді жұмсалатындығын мына мысалдардан байқауға болады: *kişi* (мұр., *An.19, şahıs* (ар. *TK,68*) / «адам»; *azami* (ар. *СК,313*), *en çok* (мұр. *An.19*) / «ең көп» т.б.

Заң тілінің тағы бір өзгешелігі, заңдардың тек белгілі бір адамға емес, барлығына ортақ болуы. Бұл жайт тілде *әркім, әр, біреу, әр адам, ешкім* сияқты жалпылама және белгісіздік есімдіктерінің жиі қолданылуына әкеп соқтырды. Мысалы, *әркімнің меншік құқығына және*

мұраға құқығы бар. (herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.(An, 35); Ешкім азаматтық құқықтан және оларды ішінара пайдаланудан бас тарта алмайды. (Kimse, medeni haklardan ve onları kullanmaktan kısmen olsun feragat edemez. МК, 23) т.б.

Түрік заң тілінің терминделуі. Басқа ғылым салалары сияқты құқық саласының да өзінің орныққан терминдері бар. Құқық тілінің басқа ғылымдардан айырмашылығы оның жақсы тұжырымдалған және тұрақты терминология жүйесінің болуы.

Еуропаның көптеген құқықтық жүйелері сияқты, қазіргі таңдағы неміс құқық жүйесі Рим мәдениеті мен Латын тілінің негізінде құрылған. Сондықтан, неміс құқық тілін зерттеуді осы елдер тұрғысынан түсіндірген жөн. Ал түрік халқының мәдениеті негізінен ислам дініне негізделетіндіктен, құқық тілінің қалануына да ислам діні әсер етпей қоймады. Алайда, Танзиматтан кейінгі кезеңде еуропалық мәдениет пен өркениеттің ықпалымен заңды ойлау стилі мен жасалу жолдары де өзгере бастады. Осы жаңа құқықтық тұжырымдаманың шеңберінде түрік құқықтық жүйесіне еуропа құқықтық жүйелерден (Рим заңына негізделген) көптеген жаңа ұғымдар мен терминдер ене бастады. Алғашқыда бұл жаңа ұғымдар мен терминдерді мүмкіндігінше осман тіліне алмастыруға тырысты. Осылайша, XIX ғ. Осман заң тілі, басым бөлігін кірме сөздер (араб, парсы) құраған жаңа ұғымдармен толықтырылды. Себебі, осман зиялылары араб және парсы негізді түбірлерге негізделген ғылым тілін құруға тырысты. Мысалы, «үлгі, идеал» ұғымын білдіретін *fıkr* түбіріне араб грамматикасы ережелеріне сәйкестендіріп *mefkûre* сөзі қосылды. Осылайша осман зиялылары жаңа терминдерді түрікше негіздеуге тырыспады (Зүлфикар, 1991: 6).

Тіл революциясынан кейін, ғылымның басқа да салаларындағы сияқты заң және құқық тілін түрікшелендіру ісі басталды. Осы мақсатта, 1934 жылы басқа тілдердің негізінде жасалған терминдердің 160 жаңа нұсқасы ұсынылды (Зүлфикар, 2006: 314). Олардың бір қатары мына терминдер: *tâbiyet – bağılılık* (мәуелділік), *istiklâl – bağımsızlık* (мәуелсіздік), *müstemleke – dış toprak* (отарлық), *kaide - kural* (мұғыр), *devlet – kurultay* (мемлекет), *nazariye – öz görüş* (теория), *dâhili harp – iç savaş* (азаматтық соғыс), *müşadere – zor alma* (тәркілеу), *vatandaşlığı kabul – yurtlulaştırma* (ұлттандыру), *misak – bağdaşma* (үйлесімділік).

Түрік ғалымы, профессор Х. Зүлфикар құқықтық терминдерді түрікшелендіру туралы былай дейді: «Заң терминдерінің түрікшеленуі ең алдымен ескі конституцияның өзгеруі мен жаңаруынан басталады. 1876, 1921 және 1924 жылғы конституциялардан кейінгі жылы көп партиялы кезеңде шыққан Конституцияда тіл өзгерген болатын».

Тілдік қарым-қатынастарды зерттеген белгілі түркітанушы Йохансон бір тілге басқа тілден енген сөздерді «кірме» сөздер деп емес, «көшірмелер» деп атап, оларды үшке (жалпы, таңдалған және аралас) бөледі. Жалпы көшірме деп сөздердің өзгертілмей алғашқы қалпында басқа тілге енуін атаса, таңдалған деп сөздердің құрылымының қабылдаған тілге қарай бейімделуін айтады. Таңдалған көшірмелерде негізгі тілдегі лексикалық бірліктердің жасалу ерекшеліктері (семантика, синтаксис, жиілік) алушы тілге мысал ретінде беріледі. Ал аралас көшірме, тілдік бірліктердің жалпы көшірмедегідей дәл қабылдаса, таңдалған көшірмедей синтаксистік құрылымын да қабылдайды (Йохансон, 1992, 179).

Республика кезеңінде түрік заң тілі мен құқық терминдерін түрікшелендіру ісі тоқтаусыз талпыныстар мен ерен еңбектің нәтижесінде біраз алға жылжыды. Түрік заң тілінде көптеген түрік тілді туынды терминдер қалыптасты: *davacı* (малаңкер), *davalı* (жауапкер), *savunma* (қорғаныс), *yargılama* (сот), *sanık* (айыпталушы), *eylem* (әрекет), *içerik* (мазмұн), *aykırılık* (бұзақылық), *algılama* (қабылдау), *düzenleme* (реттеу), *kovuşturma* (қуғынға ұшырау), *soruşturma* (тергеу), *oturum* (сот отырысы). Терминдердің түрікшеленуі – құқық тілінің түсінікті болуымен қатар, оның ғылыми және мамандырылған тіл ретінде дамуына жол ашты. Алайда, бұл нәтижеге қарамастан түрік заң тіліндегі араб және парсы тілдерінен енген терминдер қолданыстан түбегейлі шыға қоймады: *müşteki* (шағымданушы), *dava* (жағдай), *hüküm* (үкім), *temyiz* (апелляция), *tazminat* (өтемақы), *nafaka* (алимент) т.б. Сонымен қатар, арнайы таңдалып алынған кірмелер де бар. Мысалы, түрікшедегі тәркілеу сөзі *zoralm* (Осм. *müsâdere*), күту уақыты – *zaman aşımı* (Осм. *mürûr-u zamân*), атазаң – *anayasa* (Осм. *teşkilât-ı esâsiye*), заң шығарушы – *kanun koyucu* (Осм. *vâzi-i kânûn*), куәгер – *tanık* (Осм. *şâhid*), мойындау – *tanıma* (Осм. *teşhis*), міндетті ережелер – *emredici hüküm* (*âmir hüküm* < Осм. *hükûm-i âmir*), өтініш – *başvuru* (Осм. *mürâca'ât*), күшіне ену – *yürürlüğe girmek* (Осм. *meri olmak*), қоғамдық пікір – *kamuoyu* (Осм. *efkâr-ı umûmiye*

< Fr. *opinion publique*) т.б терминдер.

Байқағанымыздай қаншама тілді тазалау жұмыстарының жүргізілгеніне қарамастан, араб және парсы тілдерінен енген терминдер әлі де өз белсенділігін күні бүгінге дейін жоғалтпай келеді. Айталық, *vasi, veli* (қамқоршы), *fail* (қылмыскер), *ihlal* (заң бұзу), *istismar* (қанай), *velayet* (қамқоршылық), *tashih* (түзету), *şerh* (түсініктеме), *tebligat, tebliğ, ihtar* (ескерту), *ikmal* (жабдықтау), *infaz* (орындау), *mülakat* (сұхбат), *nafaka* (алимент), *tazminat* (өтемақы), *müessese* (мекеме), *mütalaa* (нікіртмалас), *temyiz* (апелляция), *müşteki* (шағымданушы), *müsadere* (тәркілеу), *müdafî* (қорғаушы), *infaz* (амқару), *muhakeme* (дәлел) т.б. терминдер бұған дәлел бола алады. Түрік заң тілінде араб, парсы тілдерімен қатар батыс елдерінен енген терминдерде көптеп табылады. Сонымен қатар көптеген терминдер түрік тіліне еніп, орнығып қалған. Мысалы, *avukat* (қорғаушы), *koordinatör* (үйлестірушісі), *prensip* (қағида), *sistem* (жүйе), *teori* (теория), *rapor* (есен), *enterne etmek* (бейтараптай), *ekspertiz* (сараптама), *prosedür* (рәсім) т.б.

Кейбір заң іс-қағаздарында ескі және жаңа сөздер бірге қолданылатынын байқауға болады. Мысалы, *bilâ müddet* (сүресіз) – мерзімсіз, *tashih* (düzeltme) – түзету, *tevhid* (birleştirme) – қосылу, қатарға ену, *ifraz* (ayırma) – бөлініс, *emprevizyon* (beklenmeyen durum) – күтпеген жағдай, *kadastro* (tapulama) – белгілеу, *re'şen* (kendiliğinden) – стихия. Бұл құбылыс, бір жағынан кейбір терминдердің әлі күнге дейін жалпыға түсінікті болмауынан болса, екінші жағынан жаңа терминдердің қажетті деңгейде дамымағанын көрсетеді.

Түрік құқық терминдерінің қалыптасу кезеңдері. Түрік заң тіліндегі терминдердің көрінісі тарихи және әлеуметтік процестердің нәтижесі болып табылады. Сондықтан, Түркияның бастан кешірген тарихы мен мәдени өзгерістері де назардан тыс қалмауы керек. Түрік тіліндегі құқық терминдерінің қалыптасуын зерттеуде оны тарихи кезеңдермен байланыстырып бірнеше топқа бөліп қарастырмақпыз: Исламға дейінгі дәуір; Ислам дәуірі; Танзимат дәуірі; Осман дәуірі; Республика кезеңі.

Исламға дейінгі түрік заң тілі. Түрік тіліндегі құқықтық терминдердің қалыптасуы исламға дейінгі кезеңге сәйкес келетіндіктен, заң тілінің қалыптасуын осы кезеңнен бастап зерделеу орынды. Жалпы түрік тіліндегі құқықтық терминдер өзінің қалыптасу жолын мемлекеттік емес ұйымдардан бастады десек қателеспейміз. Себебі, әр қауымдастықтың өз ішінде

құқығы болды. Мысалы, көшпелі өмір салтын ұстанған ғұндардың заң туралы түсініктері мемлекет құрған уақытпен бірге пайда болды. Түрік қағанаты кезеңінде де, мемлекет құруда заңның болғанын айта аламыз. Орхон жазба ескерткіштерінде Тәңірден күш-қуат алатын ел билеуші қаған мемлекеттің заң шығарушысы болып табылады делінген. Сонымен қатар, ежелгі түркілерде отбасы, гендерлік және басқалардан өзгеше «құлдық» тақырыптарды қозғайтын жекеменшік құқық болды (Үчок, Мүмджү, Бозқырт, 2002: 14-28). Ұйғыр мемлекеті VIII ғ. – XIII ғ. басына дейін Ғұн мен Түрік мемлекетінің құқық жүйесінен өзгеше бір жүйе орнатты. Бұл құқықтық жүйе ислам дінінің енуіне дейін, тіпті одан кейін де жалғасын тапты. Өмір сүру салтының өзгеруіне байланысты ұйғырларда жазу дәстүрі дамыды. Сол заманнан бізге жеткен жазба деректер арасында құқыққа қатысты жазба ескерткіштер ерекше орын алады. XIX ғ. аяғында батыс түркітанушыларының Шығыс Түркістанға жасаған экспедицияларында көптеген құжаттардың табылып, зерттелуінің нәтижесінде ұйғырларда құқық жүйесі жоғары деңгейде болғандығын көрсетті.

Ұйғырлар қолданған құқық тілі бұл жазба деректермен қатар, Қытай деректері, Құтадғу білік пен Тариат ескерткішінде сақталған. Ал Шығыс Түркістандағы заңға қатысты табылған құжаттар неміс ғалымдары тарапынан жүйелі түрде Уйгурика (*Uigurica*) деген атпен жарияланды. Сонымен қатар, Р.Р. Арат, А. Джафероғлы, С.М. Арсал сияқты ғалымдар да осы құжаттарға зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Ұйғырлар заманында табылған құжаттарда қолданылған кейбір құқық терминдері:

Yang (кеден), *tutuq* (кепіл), *asig* (дивидент), *tüs* (пайыз), *agılıq* (қазына), *agıçı* (қазынашы), *agıçı ulugı* (бас қазынашы), *inçü* (жылжымайтын мүлік), *qıyın*, *qın* (жаза, құн), *qor* (зарар), *töläç* (өтемақы), *tanuq* (куәгер), *alim* (*düyun*), *alimçi* (*dayın*), *birimçi* (*medyun*), *bitig* (өсиет), *yaqa* (жалдау ақысы), *yargu* (үкім), *bogaguluqçı* (кісі өлтіруші), *ed* (мүлік, меншік), *viçung*, *buçung* (чек), *yarlıq* (бұйрық), *yasaq* (тыйым салығы) т.б. (Джафероғлы, 1934: 40).

А. Джафероғлының «Ұйғырлардың құқық және қаржы істері (*Uyurlarda Hukuk ve Maliye Istihlaları*)» атты еңбегінде құқық терминдеріне баса назар аударылып, сараланады. Бұл ұйғыр құқық саласының институционализацияланған, стандартталған жүйе болғандығының бір айғағы.

Ислам кезеңіндегі түрік заң тілі. Ислам дәуірі қарсаңында құрылған Қарахан, Хорезм,

Газнелілер, Селжұқ сияқты мемлекеттер ислам дініне негізделген құқық жүйесін құрды. Ислам дінінің әсері Осман мемлекетінің құқық жүйесіне де ықпалын тигізді. Сол дәуірдегі білім беру жүйесі құқық тілінің дамуына елеулі әсер етті. Исламдық дәстүр мен араб тіліне бағдарланған діни мазмұндағы медреселер заңмен тығыз байланыста еді. Қоғамның мәдени өмірі мен әлеуметтік құрылымына әсер ететін бұл екі институт (құқық пен білім) медреседегі кеңсе сыныбы түлектерінің басқаруында еді. Осман қоғамында бұл жүйе XIX ғ. дейін жалғасып, басты рөл атқарды.

Алайда XIX ғ. кейін мемлекеттің билік жүйесі өзгерді. Басшылыққа батыста оқыған немесе елшіліктерден келген, батыстың құндылықтарын алға қоятын адамдар келді. Медреседен білім алған кеңсе сыныбының түлектері уақыт өте келе олармен күресу нәтижесіз екенін түсініп, XX ғ. басында мемлекеттік биліктен мүлде шығып кетеді. Осман империясы құлап, Республика құрылған кезде де Ататүрк заң жүзінде кеңсе сыныбын жауып, оларды шектеткен еді. Алайда, тарих сахнасынан шығарылған кеңсе сыныбы мен медресе, ұрпағына тілін, әдеп-ғұрпын, салт-дәстүрлерін мәдени мұра етіп қалдырды. Бүгінгі күні құқық тіліндегі Осман дәуірінің қалдығы осы медресе мен кеңсе сыныбының әсері болып табылады.

Шығыс тілдерінің ықпалында қалған құқық тілінде енді Танзиматпен қоса батыс тілдері, әсіресе, француз тілі өзін-өзі көрсете бастады. Түрік тіліне батыс ұғымдарының енуі сол кезеңнің басты ерекшелігі еді. Осман империясы кезеңінің аяғында білім жүйесінде батыс және шығыс диллемасының болғаны байқалады: бір жағынан медресе қалдырған шығыс құндылықтары болса, екінші жағынан батысқа тән «лайық» білім беру жүйесі мен олардан қалған әскери мектептер, медициналық және басқа да мекемелер тұрды. Осы кезеңде қоғам батыстанумен қатар, көптеген батыс тілінен жаңа ұғымдар мен терминдер ене бастады. Осылайша, соңғы уақытта батысқа лайық оқу жүйесінің алғашқы көрінісі болған әскери мектептер және олар құрған жаңа кезең пайда болып, француз тілі мәдени өмір мен заң тіліне әсер етпей қоймады.

Танзимат кезеңіндегі түрік заң тілі. XIX ғ. әскери мектептер медицина бақылауында еді. Осман мемлекетінің білім жүйесінің деңгейі дамыған елдердегі білім жүйесімен бірдей болуын мақсат еткен, II Махмұт 1827 ж. халықты жаппай оқытуға кірісті. Алайда, оқу бағдарламасының шетел әдебиетіне негізделуі,

әсіресе француз тілінде болуы қиындық туғызды. Осыған байланысты XIX ғ. маман дайындайтын арнайы оқу орындары ашыла бастады.

XIX ғ. құрылған мектептердің қатарында: Ауылшаруашылық мектебі, Азаматтық медицина мектебі, Білім беру мектебі, Ғылым мектебі, Бейнелеу өнері мектебі және Мұражай ісі мектебі болды. Олардың кейбіреуі халық арасында қабылданбаса, кейбіреуі көп уақыт өтпей жабылып жатты. Оған дәлел – құқық мектебі (Льюис, 2004: 8).

XIX ғ. екінші жартысында француз тілінің ықпалы артып тұрған шағы еді. Осы кезеңде алғаш университет ашылып, онда құқық факультеті өз жұмысын бастады. 1881 ж. II Абдуллахтың мекемені жапқанына қарамастан, 1900 ж. тамыз айында университет қайта ашылып, құқық факультеті өз жұмысын жалғастырды. Бернард Левистің айтуынша ол мұсылман әлеміндегі алғаш заманауи университет болды.

Медресе жүйесінен өтіп, батысқа бет бұру тілге жаңа ұғымдармен өзгеріс енгізді. Республика кезеңіне дейін, батыстан енген жаңа сөздерді медресе әдебиеттерінен алынған терминдермен алмастыра қолдана бастады. Яғни, француз тілінен енген сөздерді дәл сол қалпында қолданбай, оның осман тіліндегі баламасы коданылды. Бұл уақытта шағын түзетулер ене бастайды (Ақылдыз, 2004: 115). Құқық тілінің және оның терминдерінің дамуына әсер еткен факторларды зерттеуде Осман империясының құқық жүйесі мен хаттарын қарастыру арнайы зерттеуді қажет етеді.

Осман дәуірі. Осман империясы кезінде құқық жүйесі зерттеушілер арасында дау туғызады. Осы мәселе аясында зерттеуші Али Ақылдыз «Осман дәуіріндегі құқыққа қатысты зерттеулер мен тұжырымдамаларды үш топқа бөліп қарастырған жөн деп санайды. Бұл топтастыруды хронологиялық сипатынан гөрі маңыздылығына мән бере бөледі:

Осман құқығын ислам құқығының баламасы деп таныған Ө.Л. Баркан мен Дж.Үчок және олардың ізін жалғастырушылар тобы;

«Ислам ережелеріне бағынбайтын сұлтандар тарапынан шығарылатын заң» деген тұжырымды ұстананатын бірінші топқа қайшы топ;

Үшінші мәселені тарихи көзқараспен талдай келе, Осман заңын шарифат заңдарына сәйкес бағалады. Бұл топтың басшылары Х. Иналчык пен Ахмет Мүмжү болды.

Олардың пікірінше, Осман империясының ерте кезеңінде сұлтандар өздерінің тағын пайдаланып, шарифат заңдарына бағына отырып,

көне түркі дүниетанымының әдет-ғұрыптарынан аттап заң шығаруға көшті (Коч, 2000: 403).

Зерттеушілердің ұстанған осындай түрлі көзқарастарына қарай түрік құқық жүйесін қорытындылай келе, XVI ғ. Осман империясында болған тарихи өзгерістер құқық саласына да өз зарарын тигізді; XVI ғ. дейін Осман билеушілері түркі әдет-ғұрыптарына сәйкес заң шығарып, ескі түркі әдет-ғұрыптарын жалғастырды. Алайда, XVI ғ. соңында заң шығару ісінде «кеңсе сыныбы» мен шейх-исламдардың (ислам мәселелері бойынша ең жоғары мансап иесінің атағы) тікелей ықпалы болғаны байқалады. Бұдан, XVI ғ. дейін және XVI ғ. кейін Осман құқық жүйесінің екі түрлі болғанын көреміз. XIX ғ. батыс елдерінен «басқа қоғам заңдарын өз заңдары ретінде» қабылдап алу әрекеттері құқықтық жүйеге зайырлылық әкелді. (Үчок, Мүмджү, Бозқырт, 2002: 264). 1876 жылы Осман империясының бірінші және соңғы заңы болып табылатын Ата заңы (*Kanûn-ı Esâsî'ye*) қабылданғанша, Мұстафа Решит Пашадан бастап, Али мен Фуат Пашалар тарапынан кезінде бірнеше заңдар шығарылған болатын. Олардың ішінен *сауда, жаза және азаматтық* заңдарын атап өтуге болады. Бұлардың ішінде азаматтық құқықтан басқалары батыстан, әсіресе, француздардан еш өзгеріссіз алынған. Көптеген ұғымдар, *point de wiew* (нүктелі көзқарас) түрінде өзгертілмей, сол қалпында парсы тілінің әліпбиімен таңбалана енген болатын. Оған мысал ретінде 1876 жылғы француз тіліндегі Бельгия конституциясының түрік тіліне бейімделе жазылған Ата заңын айтуға болады. Алайда, сол дәуірдегі Азаматтық заңды, Ахмет Джевдет Паша, Али Паша, Фуат Пашалардың наразылығы мен басқа да түрлі қиындықтарға қарамастан ислам заңына негіздей қабылдады және тікелей шарифат заңдарына бағындырды.

Республика кезеңі. Республика жарияланғаннан кейін құқық жүйесі, Ататүріктің принциптері және реформаларымен жедел жаңару дәуірін қайта бастан кешірді. Бұл кезеңде мемлекеттің ұстанымдары бойынша батыс елдерімен мәдени қарым-қатынас одан әрі нығая түсті. Түркияның латын әліпбиіне көшуі, түрік халқын батысқа одан әрі жақындатты. Әсіресе заң саласына жаңа ұғымдардың енуі жеделдетілді.

Түркия Республикасының қалыптасуының алғашқы жылдарында, көппартиялы демократиялық жүйеге көшкеннен кейін, түркиялық ғалымдар жаңа құқық құрылымын реттеу ісін жалғастырды. Қарқынды жұмыс нәтижесінде Осман Түрік мемлекетінің қалдықтарынан

ұлттық мемлекеттік жүйені қалыптастырды. Бұл жүйе адам құрылымы мен құқық құрылымдарын біріктіру үшін ұзақ қызмет етті. 1934 жылы «Түрік заңгерлер қауымдастығы» құрылып, «Түрік құқық лексикасы» атты еңбек жарияланды. 1935 жылы бұл қауымдастық «Түрік құқық институты», ал 1973 жылы «Түрік құқық қауымдастығы» деп өзгертіледі. Бұл қауымдастықтар мен институттар құқық тілінің және оның терминдерінің дамуы үшін ерен еңбек етті. Негізгі түрік заң тіліндегі терминдердің түрікшеленуі мен дамуы 1945 жылғы тіл революциясынан кейінгі конституцияда байқалады. Бұл құбылыс одан кейінгі 1952, 1961, 1982 жылдардағы қабылданған Атазандарда өз дамуын жалғастырды (Льюис, 2004: 428).

Республиканың алғашқы жылдарында ұлтшылдық, зайырлылық, заманауи, өркениет идеяларын ұстанған түрік мемлекеті, тіл саласында түрікшелендіру жұмыстарын қолға алды. Тілді ұлттандыру аясында сол кезеңдегі говорлар, диалектілер және тарихи мәтіндер дереккөз ретінде алынып, шет тілінен енген сөздерден тілді тазалау жұмыстары басталды. Заңгерлерді түрік заңының қарапайым халыққа түсініксіз болуы мазаламай қоймады. Алайда Республиканың алғашқы жылдарында бұл мақсат белгілі бір себептермен орындалмай қалды. Кірме сөздерден тазарту жұмыстары 1933-1934 жылдардағы жаһандану мен батыстану процесі кезінде даму шыңына жетті. Араб және парсы тілдерінен арылу ісі қарқынды жүрді. Алайда, мұндай жұмыстар еуропа тілдеріне

әсер ете алмады керісінше жаңа ұғымдар ене бастады. Әрине бұл жағдай құқық тілінде де көрінісін тапты. Әйтсе де, басқа салаларға қарағанда құқық тіліне батыс сөздерінің енуі аса қатты болмады. Бірақ араб, парсы тілдерінен де толық құтыла алмады, қазірдің өзінде құқық тіліндегі осман терминдерінің белсенді жұмсалуды бұған айқын мысал бола алады.

Қорытынды

Сонымен, түрік тіл білімінде өзіндік орны бар заң тілі мен терминдері өз бастауын өте ерте замандардан алады. Басқа қоғамдардағыдай, түріктерде де құқық түсінігі әлеуметтік және мәдени өзгерістерге байланысты өзгеріп отырған. Соған байланысты өзіндік стилі қалыптасқан. Әр тарихи кезеңдердегі құқық мәтіндері, терминдер жалпы түрік заң лексикасы басқа тілдерден енген сөздермен байып, толықтырылып отырған. Ұйғырлар заманында заң ана тілінде жазылса, ислам дінін қабылдағаннан кейін араб және парсы тілінің ықпалында болған. Танзимат кезеңінде әлеуметтік, мәдениет, білім т.б салаларында батысқа бет бұрыс орын алғанына қарамастан, құқық тілінде басымдылық бұрынғысынша араб, парсы тілдерінде болды. Республика кезеңінің алғашқы жылдары да айтарлықтай өзгеріс енгізе алмады. Алайда, кейінгі жылдарда Ататүріктің жаһандану саясаты біраз өзгеріс пен даму әкелді. Әсіресе оның реформасы, араб, парсы тілдерінің оқу бағдарламасынан шығарылуы сияқты өзгертулер өз нәтижесін берді.

Әдебиеттер

- Бхатия В.К. (1987) Заң тілі. – Лондон: Лангуидж тичинг. – 237 б.
 Данэт Б. (1985) Заң мәселесі. – Лондон: Академик пресс. – 347 б.
 Лакофф Р. (1990) Сөйлеу әсері. – АҚШ: Бэйзикбукс. – 225 б.
 Түрік тілінің сөздігі. (1992) ТДК Йайынлары. – Ыстамбұл: Миликт тесислери. – 552 б.
 Тайлан Э. (1982) Йаса сөзлүү. – Ыстамбұл: Себат матбасы. – 660 б.
 Зүлфикар Х. (1991) Терим сорумлары вэ терим йапма йоллары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынлары. – 452 б.
 Зүлфикар Х. (2006) Джумуриэт дөнеми терим чалышмаларына бир бакыш вэ сон дурум. – Ыстамбұл: Диван йайынэви. – 331 б.
 Йохансон Л. (1992) Түрік тілінің құрылымы. – Франкфурт: Гете унив. – 183 б.
 Үчок Дж. (2002) Мүмджү А., Бозкурт Г. Түрк хукук тарихы. – Анкара. – 290 б.
 Джафероглы А. (1934) Уйгурларда хукук вэ малие ыстылахлары. – Ыстамбұл. – 43 б.
 Льюис Б. (2004) Модерн Түркиенин доушы (ауд. Метин Кыратлы). – Анкара: Түрк тарих куруму. – 565 б.
 Ақйылдыз А. (2004) Османлы бюрокрасиси вэ модернлешме. – Ыстамбұл: Илетишим йайын. – 116 б.
 Коч Ю. (2000) Эркен дөнем Османлы хукукы: Йаклашымлар, Тэмел сорунлар. – Ыстамбұл: Түрк Йурду. – 409 б.

References

- Bhatia V.K. Language of the Law: State of the Art Article. – London: Language teaching, 1987. – 237 p.
- Danet B. Legal Discourse. Handbook of Discourse Analysis. – London: Academic press, 1985. – 347 p.
- Lakoff R.T. Talking power. – U.S.A: Basic books, 1990. – 225 p.
- Taylan E. Yasa Sözlüğü. - İstanbul: Sebat Matbaası, 1982. – 660 p.
- Zülfikar H. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991. – 452 p.
- Zülfikar H. Cumhuriyet Dönemi Terim Çalışmalarına Bir Bakış ve Varılan Son Durum. – İstanbul: Divan Yayınevi, 2006. – 331 p.
- Johanson L. Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten. – Frankfurt: Gate university 1992. – 183 p.
- Üçok C. Mümcü A., Bozkırt G. Türk hukuk tarihi. – Ankara, 2002. – 290 p.
- Caferoğlu A. Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları. –İstanbul, 1934. – 43 p.
- Lewis B. Modern Türkiye'nin doğuşu (çev. Metin Kıratlı). – Ankara: Türk tarih kurumu, 2004. – 565 p.
12. Akyıldız A. Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme. – İstanbul: İletişim yayın, 2004. – 116 p.
- Koç U. Erken dönem Osmanlı hukukı. – İstanbul: Türk yurdu, 2000. – 409 p.

Бисенбаев П.¹, Сағындықов Н.²

¹аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

²ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sagyndykn@mail.ru

«ЕСКЕНДІР-НАМЕ» – ӨСИЕТ-НАҚЫЛҒА ҚҰРЫЛҒАН ПОЭМА

Ескендір Зұлқарнайын туралы жыр-аңыздардың әлем әдебиетінде алатын орны ерекше. Тіпті оның бейнесі «Құран хикаяттары» мен «Қиссас-ул-Әмбияда» көрініс тапқаны мәлім. Мұсылман жұртшылығына діни кітаптар арқылы танылған Ескендір оқиғасы Фирдоуси, Низами, Әмір Хұсырау, Науаи, тағы басқа шығыс классиктерінің басты тақырыбына айналды. Күллі шығысқа «Ескендір-наме» атымен мәлім болған шығармалар жиынтығы осылай пайда болды. Бұл туындылардың тақырыптары ортақ болғанымен, айтар ойы, көтерген мәселесі, оқиғалар желісі бір-біріне мүлде ұқсамайтын. Өйткені олардың әрқайсысы өз заманының, өз ортасының өзекті мәселелерін қозғаған болатын. Бір мақала шеңберінде ілгеріде аттары аталған шығыс ақындарының шығармаларын түгел қамтып жазу мүмкін емес, әрине. Сондықтан мақала авторлары Фирдоусидың «Шахнамасындағы» Ескендір оқиғасы мен Низамидің «Ескендір-намесін» қатар алып қарастырғанды жөн көреді. Зерттеушілер аталмыш шығармалардағы жоқшылық пен таршылыққа жол бермеу, адамға қызмет ету, зорлық-зомбылыққа қарсы күресу, өмір мен өлім жайы, адам үшін бақыт пен бостандықтың қаншалықты қажет екені сияқты мәселелердің көркемдік шешімін іздестіреді. Әрі қарай «Ескендір наме» – өсиет-нақылға құралған поэма, ол елді басқарушылар мен билеушілерге бағыт беретін туынды», – деген тоқтамға келеді.

Түйін сөздер: эпос, дидактикалық толғамдар, қайта өрлеу, поэма, әділ билеуші, жанр, сюжет, сопылық, аңыз, фольклор.

Bissenbayev P.¹, Sagyndykov N.²

¹Senior Lecture, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

²Candidate of Philological Science, Senior Lecture, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sagyndykn@mail.ru

“The Tale of Iskander” – a poem of covenants and teachings

A special place in the world literature is occupied by poem-legends about Iskander Dvirog. It is well known that his image is embodied even in “Koranic legends” and in the poem “Kissas-ul-Ambiya”. The Muslim peoples were acquainted with the stories about Iskander through themes often used in the works of Firdausi, Nizami, Amir Khosrow, Navoi and other Eastern classics. In all of the East, these legends became known as Iskander-name. And, although the theme of all these works was central, the ideas expressed in them, the problems raised in them and the system of events are completely different from each other. Therefore, each of these names was the engine of the actual problems of their environment, their time. Of course, within the framework of one article it is impossible to fully cover all written by the above-mentioned Eastern poets. Therefore, it will be right to consider works by such authors as Firdausi (“Shakhsname” describing Iskander) and Nizami (“Iskander-name”) in the same row. Researchers of the above-mentioned works conduct an artistic search in the study of such problems as poverty and deprivation, serving people, fighting against violence, life and death, freedom and happiness of man. They come to the conclusion that the poems “Iskander-name” is a poem of covenants and teachings, giving the rulers wisdom of government.

Key words: epic, didactic reflections, revival, poem, just ruler, genre, plot, Sufism, legend, folklore.

Бисенбаев П.¹, Сағындықов Н.²

¹старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

²к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sagyndykn@mail.ru

«Сказание об Искандере» – поэма заветов и поучений

Особое место в мировой литературе занимают поэмы-сказания об Искандере Двурогом. Хорошо известно, что его образ воплощен даже в «Коранических сказаниях» и в поэме «Киссас-ул-Амбия». Мусульманские народы были знакомы с сюжетами об Искандере посредством тем, часто используемых в творчестве Фирдоуси, Низами, Амира Хосроу, Навои и других восточных классиков. На всем Востоке эти сказания стали известны под названием «Искандер-наме». И, хотя тема всех этих произведений была центральной, высказанные в них идеи, поднимаемые в них проблемы и система событий совершенно отличны друг от друга. Поэтому каждое из этих произведений было двигателем актуальных проблем своей среды, своего времени. Конечно, в рамках одной статьи невозможно полностью охватить все написанное в давнее время упомянутыми восточными поэтами. Поэтому правильно будет рассмотреть в одном ряду произведения таких авторов, как Фирдоуси («Шахнаме», описывающем Искандера) и Низами («Искандер-наме»). Исследователи указанных выше произведений ведут художественный поиск в исследовании таких проблем, как бедность и лишения, служение людям, борьба против насилия, жизнь и смерть, свобода и счастье человека. Они приходят к выводу, что поэма «Искандер-наме» – это поэма заветов и поучений, дающая властителям мудрость правления.

Ключевые слова: эпос, дидактические размышления, возрождение, поэма, справедливый правитель, жанр, сюжет, суфизм, сказание, фольклор.

Кіріспе

Рас, соңғы жылдары қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеуге арналған бірқатар құнды еңбектер өмірге келді. Алайда, қазақ әдебиетінің түрлі кезеңдерін зерттеуге арналған мұндай ғылыми еңбектер өзара жалғаспай, бірін бірі толықтырмай, сол арқылы ежелгі дәуір әдебиет тарихының тұтас картинасын жасамай, әрқайсысы жеке-жеке күйінде қалып отыр. Бұл күрделі түйінді қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүр жалғастығын жан- жақты зерттеу арқылы ғана шешу мүмкін. Сонымен, бүкіл қоғамдық ой сананы қайта құрып, күллі қазақ елінің әдеби, мәдени, қоғамдық, әлеуметтік жалпы рухани тарихы қайта жазылып жатқан бүгінгі таңда көне әдеби түркі ескерткіштерін зерттеудің өзі жеткіліксіз болып отыр. Ендігі міндет ежелгі тарихтың түрлі кезеңдерінде өмірге келген әдеби шығармалардың бірінен-бірі туындап жататын ішкі логикалық байланыстарын, өзара ықпал әсерін, даму жолдарын жаңа көріктеу құралдарының пайда болуы, т.б. белгілерін талдау болып табылады. Сол арқылы ғана біз көне түркі әдеби ескерткіштері мен қазақтың өзіндік төл әдебиеті арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығы бір сәтке де үзілмей жалғасып, ұласып келе жатқанын ғылыми негізде дәлелдей аламыз. Демек, қазақтың өзіндік төл әдебиетінің қандай жолдармен қалыптасқанын танып білеміз. Бейнелеп айтсақ, қазақ поэзиясының ХҮ ғасырға де-

йінгі белгілі себептермен бұлақ көздері бөгіліп қалған кең арналарын ашып, бүгінгі ұрпақтың сол ежелгі рухани дарияларынан еркін сусындауына мүмкіндік туғызар едік. Ал, мұның өзі қазақ әдебиетін зерттеушілердің алдында тұрған көкейтесті мәселелерінің бірі болып табылады.

Негізгі бөлім

«Шахнамадағы» Ескендір болмысының қайшылықты табиғаты

Фирдоуси, қалай дегенмен, көне дүниенің қызықты оқиғаларын өзгеріссіз, сол қалпында баяндаушы автор емес. Ақын кейде Ескендір образын бейнелеу барысының шектеулі, эпикалық қалыптан шығып, өз кейіпкерінің ішкі әлеміне бойлауға күш салады. Оның Ескендірі өте сезімтал, нәзік және жаны жайсаң адам, мұндай қасиеттердің қаһарлы билеуші болмысына үйлеспейтіні анық. Ескендір төңіректе болып жатқан жайттарды жүрегіне жақын алады, Фирдоуси болса оның көңіл-күйін шеберлікпен суреттейді. Адамның сан қырлы күрделі ішкі әлемі Фирдоуси заманындағы ортағасырлық парсы әдебиетінде жасалған жоқ. Фирдоусиде адамның жан-дүниесіндегі өзгерістер кейіпкердің сыртқы пішінін сипаттау арқылы беріледі. Қаһарманның кескін-келбеті қандай, айналада болып жатқан өзгерістерге қалай құбылады, т.б. ақын назарынан тыс қалмайды. Мұндай сипаттамалардың оқырман көзіне бір-

ден шалынатыны мәлім. Мысалы, шығармадағы брахмандар «әлемнің құпия сырын білуге құштар» Ескендірге мына дүниенің баянсыздығын түсіндіреді. Ескендір абыз сөзін жанын салатындайды:

Ескендір түсі өзгеріп, құлақ салды,
Сарғайып, алаң күйге ене қалды.
Бет-жүзін сол мезетте әжім басып,
Еріксіз көзден жасы сорғалады (Фирдоуси, 1964: 292).

Ескендірдің ішкі әлемінің сыртқы суреті Фирдоусиде қашанда жарқын, әсерлі. Адамның жан сарайын қимыл-әрекет, ым-ишара арқылы көрсету-халқымыздың батырлық жырларында, тіпті көне эпос түрлерінде де бар. Е.М. Мелетинский: «Сыртқы қимыл-әрекет арқылы көңіл күйді бейнелеу жолы эпосқа тән белгі», – деп өте дұрыс айтады. (Мелетинский, 1968:105). Бірақ парсы ақыны үшін эпикалық амал-тәсілдер ауқымында жұмыс жасау аздық ететін сияқты: оның Ескендірінің психологиялық тұрқы эпос қаһарманына қарағанда өзгеше. Мәселен, Фирдоусиде ішкі көңіл-күйдің дәстүрлі әрекет-амалдар арқылы берілмеуінде емес, Ескендір мінезінің күрделілігінде, қайшылықты табиғатында (ерлігі нәзік сезімталдықпен астасып жатыр, қайсарлығы өкінішпен қабаттасып келеді). Сөйтіп, Фирдоусиде эпикалық идеал туралы түсінік ыдырай бастайды.

Эпос кейіпкерінің мүмкіндігі мол, оның тағдыр-талайы өз ырқына бағынады. Ал енді ортағасырлық адамның алдында аттап өтуге болмайтын нақты шекара бар. Мәселен, фәни дүниеде адам баласы белгілі бір таным шеңберінен аса алмайды, ал оның сыртында бір ғана Жаратушыға мәлім тылсым әлем жатыр. Жазған құлға ол жаққа баратын жол жоқ. Ал бақ сынап, сол бағытқа көз тіккен адамның күллі амал-әрекеті ашкөздік ретінде қабылданады. Фирдоусидің адам және әлем туралы түсінігі, эпикалық және ортағасырлық таным түгелдей бір-бірімен астасып жатыр. Мұнда, сөз жоқ, кейіпкердің дүниені жаулап алуға әрі оны танып, білуге деген ұмтылысы айыпталады. Брахман Ескендірге:

Тәубене кел! Ашкөздікке келдің кез,
Қан төгілер соғыстардан енді без
(Фирдоуси, 1964:298) – дейді.

Сонымен, эпос қаһарманының күллі әлемді билеуге бағышталған сапары трагедиялық қалыпқа ауысады. Болашақты болжайтын құстар, жақұттан жасалған сарайдағы алтын тақта жайғасқан өлі денелер, Жаратқаннан хабар

күтіп тұрған Исраил – бәрі-бәрі Ескендірге дүниенің баянсыздығын ескертеді, күллі әрекетінің бос әурешілік екенін айтады. Кейіпкер жапанда жалғыз қалғандай болады. Ескендір ештеменің байыбына бара алмай меңіреу күйге түседі. Ет пен сүйектен жаралған қарапайым пенденің бірдене іздеп жүргенін тірі жанға ұғындыра алмайды.

Көріп тұрғанымыздай, еуропалық ескендірнамада бұл идея болды. Ескендір алыс елдерді аралай жүріп, дүниенің жалғандығына көз жеткізеді. Бірақ ондағы Ескендірдің сенімі кейіпкердің сана-сезімінің қаншалықты ояу екенін көрсетеді. Жаңа білім көкжиегіне қол жеткізген Ескендір ізденістен бас тартпайды. Фирдоусидегі кейіпкерлер, Жаратушының хабарын жеткізушілер Ескендірді тезге салып, бәрінен бас тартуға, тек қана қаза келер соғысты, дәм таусылар күнді ойлауға шақырады.

Сондықтан, соңғы көріністе сөйлейтін ағаштың Ескендірге: «Алдамшы биліктен бас тарт!» – деп бұйрық беруі қайғылы ахуалды танытады. Ескендірдің көңілі түсіп, сағы сынғандай болады.

Қайғырып шаһ ағаштан алыс кетті,
Өкініш от кеудесін тіліп өтті (Фирдоуси, 1964:299).

Әкім-қара оған небір ғажап сыйлықтар ұсынады, бірақ мұндай әдемі дүниелерге балаша қуанатын Ескендір қабағын ашпайды, немқұрайлылық танытады.

Әкімдерге барып патша алғыс айтты,
Көзінен жас сорғалап кері қайтты
(Фирдоуси, 1964:300).

Бұл жерде Фирдоуси, сөз жоқ, брахмандарды құптады. Сол дәуірдің адамы болғандықтан, дүниенің жалғандығына кәміл сенеді және ол жайында жиі сөз қозғайды. Бірақ Фирдоуси фәниді тәрк еткен тақуа ақын болған емес, өмірге құштар жайдары жан еді. Фирдоуси адам баласы тұтынатын әрқандай заттардың өзін үлкен махаббатпен суреттейді. Парсы ақыны өмірге жан-тәнімен ғашық болады. Ескендірдің көріп-кел құстармен диалогы соның бір дәлелі болса керек. Олар жиһангерден: «Өмірден керегіңнің бәрін алдың ба?» – деп сұрайды:

Шаһ айтты: «Тірілермен тірлік қылып,
Жер-жаһанның қуанышынан құр қалдым.
Өмір өзі әділ жанға берер бұрып,
Бақыты үшін жамағаттың мен жандым»
(Фирдоуси, 1964: 311).

Бұл тұста да эпостық пен ортағасырлық софьлық идеялар тоғысады. Жалпы, бұл екі ұғым түсінуге бір-бірінен соншалықты алыс жатқан жоқ. Ортағасырлық эпос үлгілері де адам мүмкіндігінің шектеулі екенін үнемі ескертіп отырады. Ортағасырдағы әдебиет пен фольклорлардың дүниедегі адамның орны мен қызметі туралы ұстанымы бір-біріне қайшы келеді деп айта алмаймыз. Қалай дегенмен, эпос әлемі – бұрынғының мінсіз қалпын, ерлікке толы өмірін суреттейтін жабық әлем. Қаһармандық эпостың соңын ала айтылатын дидактикалық толғамдарда кейіпкер өзі өмір сүрген уақыттың мүмкіндігін сарқып тауысқан, келмеске кеткен мінсіз кезең ретінде сипатталады. Ал ортағасырлық әдебиет үшін адам мүмкіндігінің шектеулі екендігін үнемі ескеріп отыру – заңды құбылыс. Тіпті олардың жердегі өмірге де көңілі толмайды. Ортағасырлық түсінік бойынша бақытты, мамыражай өмір ана дүниеде ғана болады.

Фирдоуси өмірдің қуаныштарына баға бергенде, алдымен, эпикалық идеяға басымдық береді, екінші жағынан, осы идеалдың қадір-қасиетіне күмәнмен қарайды. Ол осы жарық дүниені өте қатты жақсы көреді. Сондағы келеңсіз істерге жирене қарайды. Ақын ел тонап, кісі өлтіруге қатысқан Ескендір әрекеттерін құптамайды. Сондықтан күллі әлемді жаулап алуды мақсат тұтқан билеушіге бейбіт өмірді ту еткен брахманды, ханшайым Кайдафаны, Арастуды қарсы қояды. Брахмандар Ескендірге ашкөздігі үшін ғана кінә артпайды:

Неге әлемді құмар болдың жаулауға,
Соғыс өрті жетті, міне, алқымға, – дейді
(Фирдоуси, 1964:293).

Фирдоусидің кейде эпикалық қаһарман мінезіндегі тұтастықты бұза отырып, Ескендірдің «зұлымдық ұялаған жаны» туралы, жамандықпен суарылған ойлары жайында айтып қоятыны бар. Эпос антикалық шығармаларда кездесетін Ескендір мінезіндегі қайшылықтар Фирдоусиде ақынның жеке дүниетанымы мен дәстүрлі эпикалық идеалдың үйлеспеуінен туындағандай көрінеді.

Сонымен, Ескендір мен оның жорықтары Фирдоусиде эпос қалыптастырған құндылықтарға жақын келеді. Алайда оның өзі жаңа идеялармен қарым-қатынасқа түсіп, үнемі өзгеріске ұшырап отырады. Сондықтан шығарманың көлемі ұлғайып, мазмұны күрделене түседі (Бертельс, 1965:290).

Екіншіден, «Шахнаманы» қайта өрлеу ке-

зеңінің жемісі ретінде қарастыруға толық негіз жоқ (Брагинский, 1956:56). Ескендірдің белсенді іс-қимылы, оның жер-жаһанды, барша әлемді тануға деген ұмтылысы т.б. сөз жоқ, эпос кейіпкеріне тән қасиеттер емес. Әрине, азаттық пен ұлылықтың жаршысы болған тарихи тұлға болмысы X-XI ғ. парсылық қайта өрлеу кезеңінің алғашқы адымдарын байқатады деп тұжырымдауға болады. Алайда жаңалықтың нышаны жылт еткенмен, ескі көзқарас есесін жібермейді. Ол тұста адамның арман-мақсаты, ерік-жігері, ұмтылысы толық азат болған жоқ, сыртқы күштер Ескендірді қалыпты шекарадан асырмайды. Қайта жаңғыру идеясы жарқ етіп тұтанады да, жалп етіп қайта өшеді. Адамның шектеулі мүмкіндіктерін ғұлама ақын қайта қарауға жатпайтын заңдылық деп түсінеді (Конрад, 1972:89).

«Шахнаманың» Ескендір туралы тарауы халық эпосына тән айрықша бояулармен ерекшеленеді. Тіршіліктегі әрқандай істердің бәрін бос әурешілік ретінде қабылдайтын ортағасырлық идеология ықпалына қарамастан, Ескендір туралы әңгіме өзінің өжет оптимизмімен таң қалдырады. «Мұнда ежелгі дүниенің қызық-қуаныштары көз алдыға елестеп, еліктіріп әкетеді. Көненің той-томалағы, шайқастары, жойқын жорықтары әсерлі сипатталады. Бұл – фольклорлық үлгілердің ықпалы анық байқалатын әдеби шығарма» (Османов, 1959:67).

Мұндай әдеби фольклорлық жымдасу белгілері әдеби дамудың алғашқы кезеңдерінде ғана кездеседі. Фирдоуси – ортағасырлық классикалық парсы әдебиетінің алғашқы көшбасшысы. Әрі қарай әдебиеттің алғашқы кезеңі артта қалған соң, Ескендір туралы туындыларда жаңа идея пайда болды, олар басқа мақсаттарға бағынды.

Низами поэмасындағы мінсіз билеуші бейнесі. Низамидің бес поэмасының ішінде «Ескендір-наме» – ең кешірек жазылғаны, яғни оның өлерінен аз уақыт бұрын ғана туған дүние. Бұл поэманың оның шығармашылығында алатын орны үлкен, өйткені ол – оның өсиетіне айналған туынды. Көлемі мен маңызы жағынан бұл поэма Фирдоусидің «Шахнамесіндегі» Ескендір туралы хикаядан басым түседі. Низами үшін Ескендір – ирандық патшалардың бірі емес, ол – Рум (Византия) билеушісі. Бірақ Иран тарихында айтарлықтай орын алмаған Ескендір Рум тарихына да енген жоқ: өйткені Низамиді тарих қызықтырмайды. Ақын шығармашылығында басты назар – жалпы адами құндылықтарға аударылады. Ескендір өмірі – осы құндылықтарды танып-білуге негізделген.

Поэмаңың өзгешелігі, ол патшаларды Ескендір үлгісінде елді қалай басқару керектігіне үйретеді. Бұл жағдайда Ескендір – мінсіз билеуші, ал оның қызметі – мінсіз басқарудың үлгісі. Е.Э. Бертельс осы бір тақырыптың Низамидің ертеректе жазылған поэмаларында қалай көрініс тапқанына мән бере келе, «Ескендір-наме» арқылы негізгі түйіні жасалды деп есептейді.

Поэмадағы проблемалық мәселелерге кең түрде назар аударып қарағандардың бірі – А.О. Маковельский. Оның ойынша, Низами үш мәселенің түйінін шешеді: олар – қоғамдық құрылыстың қайсысы жақсы деген мәселе және шынайы білім мен шынайы діннің кілті неде. Поэмада мінсіз мемлекеттің екі түрі аталады: мінсіз билеуші келген жағдайда ғана қазіргі мемлекеттік құрылысты сақтап қалуға болады, ал қазіргі құрылыс талқандалған жағдайда қоғамдық теңдік орнайды. Маковельскийдің айтуынша, Низами мінсіз билеуші Ескендірдің образын жасағанмен, ары қарай оның істі соңына дейін бітірмегенін көреді және өзі жасаған образды әшкерелеп, жоққа шығарады: «Низамидің «мінсіз билеуші» дегеніміз орындалмайтын арман екеніне және қоғамдағы әділетсіздікті жою қоғамдық құрылысты түбірімен өзгерткенде ғана мүмкін болатынына көзі жетеді» (Маковельский, 1947:65). Мұндай болжам, әрине, артығырақ болуы да ықтимал, өйткені XII ғасырда қоғамдық құрылысты түбірімен өзгерту керек деген төңкерістік идея ақынның үш ұйықтаса түсіне кірмеуі мүмкін. Сонда осыншама уақыт бойы мінсіз билеушінің образын жасап, сосын соңғы тараулардың бірінде оның дәріменсіздігін көрсетудің не қажеті бар? Біздіңше, ақын алдына басқа мақсат қойған сияқты. Алайда А.О. Маковельский көрсеткен басқа екі проблема шынында да өте маңызды және олар поэмаңың негізгі идеялық желісінен алшақ кете алмайды.

Низами «Ескендір-наме» арқылы не айтқысы келді? Алғашқы тарауларда-ақ ақын өзінің байыпты көзқарасын танытады:

Бұл жазба құпия әлемнің көмбесі жайлы
Мен көп қазыналардың кілтін аштым (Низами, 1957:69)

Бұл әдеттегі өзін-өзі мақтау емес. Ақын өзінің бірде-бір шығармасына дәл «Ескендір-намедегідей» терең идеяны енгізбеген. Поэма көп нәрсеге адамның көзін ашады. Өмірінің соңында ақын әлемде не болып жатқанына мән берместен, бәрін ұмытып, поэмаға барлық күшін жұмылдырады:

Алғашқы тарауларда ақын Ескендірдің мінсіздігі туралы аз сөз етеді, ол көргенсіздік пен жаман қылықтарды айыптап, өзінің поэмасын солармен күресуге арнағысы келеді, сөйтіп, адамдарға өмірдің шынайы жолын ашып беруге тырысады (Бойназаров, 1990:272).

Низамидің өмірге деген көзқарастары аздап сопылықты еске түсіреді. Екі өмір бар – өткінші жердегі өмір және аспани мәңгілік өмір. Адамдар өлім туралы ұмытып, қамсыз-қайғысыз жүре береді, алайда олар жердегі іңкәрлікке елти бермей, өлімді әрқашан естен шығармағандары жөн.

Тақ тұрғызғаннан не пайда,
Негізгі орнымыз – көр, тақ емес (Низами, 1957: 251).

Ақын тіршіліктің қам-қарекетінен арылып, мәңгілік өмірге дайындалуды үндейді.

Низами мен сопылықтың ұқсастығы осымен бітеді. Е.Э. Бертельс: «Низамидегі сопылық әлемнен қол үзген аскеттердің патологиялық өзін-өзі бақылауы мен экстатикалық елесті іздеулерінен алшақ жатыр. Сопылықтың негізгі тірегі – болашақтағы өмір үшін тірлік ету, физикалық әлем деген – сағым ғана. Егер Низами де осы көзқарастарды ұстанған болса, мемлекеттің құрылымы туралы мәселелерге бас қатырмаған болар еді» (Бертельс, 1953: 448).

Айта кетейік, ақынды мемлекеттің құрылымы туралы мәселелер ғана толғандырып қоймайды, оған мәңгілік қазынаға апарар кілт – адам өмірінің ағысы қалай өтіп жатқаны да маңызды. Оның пайымдауынша, жердегі өмір – мәңгілік өмірдің бір бөлшегі. Низами әрбір адам бұрын өмір сүргендердің, сондай-ақ әсіресе болашақтың алдында да қарыздар деп есептейді. Жердегі өмірдің мәні – аспани өмір үшін қарыздан босау.

Сен әлемнің торыңдасың, қарыздарсың
Қарызды өтесең, ол тордан құтыласың
(Низами, 1947: 85).

Осы бір көзқараста Низамидің өзіндік гуманизмінің тамырлары жасырынып жатыр. Өлім алдында барлық адам тең – демек, жерде зорлық-зомбылық болмауға тиіс. Зорлық мәнсіз де мағынасыз, пайдасыз, ол тек адамды кемсітіп, қалғандарының өмір сүруіне кедергі жасайды. Зорлықтың қандай пайдасы бар, егер бәрі ақырында күлге айналып кететін болса? Зорлықты қарызды өтеумен қалайша біріктіруге болады? Бұл жерде Қытайға зор әскермен кетіп бара жатқан Ескендірге қытай ханының жауабын алсақ та жеткілікті:

Барлық үстемдік күлге айналғанша ғана
Күлге айналғасын ешкім ешкімнен артық емес
(Низами, 1947: 286).

Низами өмірдің мәні мен одан шығар адам тәртібінің нормаларын осылай түсінеді: мәңгілік өмірге дайындық барысында адам бәріне бойұсынып, туғанда маңдайына жазылған қарызынан әділ түрде құтылу керек. Жерде адамды кемсітетін зорлыққа жол жоқ. Адам ісінің негізінде оның басқа адамдарға пайдалылығы туралы принцип жатыр:

Бұл тірлікте ұзақ жылдар бойы
Өзгеге кесірің тимейтіндей өмір сүр
(Низами, 1947: 81).

Әрине, Низамидегі өмір пәлсапасы жабығынқылау, алайда ол тіптен де тақуалық емес. Мәңгілік өмірге дайындық жердегі игіліктер мен рақаттардан бас тарту дегенді білдірмейді. Ақын мұнда да жоқшылық пен таршылыққа жол бермеу керектігін айтады. Ешкімге зияныңды тигізбестен өмір сүр. Ары қарай оның өлең жолдарында қобалжу сезімдері басымырақ:

Бүгінгі күнінде ойнап-күл,
«Ертең» келгенде ертеңгі істі ойлармыз
(Низами, 1947: 361).

Әрбір сәтінді бағалап, жеңіл өмір сүр,
Өмірге жеңіл қараған адам жеңіл өмір сүреді
(Низами, 1974: 362).

Осылайша, Низами «Ескендір-намеде» өзінің өмірге деген философиялық көзқарасын білдіріп, адам бақытқа жету үшін өмірде нені басшылыққа алуы керектігі туралы ережелерді анықтап береді. Низами осы ережелерді адамдарға жеткізіп, соған сендіруге тырысуды басты мақсаты етіп қойды. Бірақ оның поэмасы – философиялық трактат емес. Низами шынайы өмірдің жолын Ескендір қызметінің үлгісінде бейнелейді. Ескендір туралы оқиғалардың тарихи шындықтан алшақ екені белгілі, оның өмірінің әрбір эпизоды нақты бір моральдық жағдайлардың бейнелі материалына айналды, ал бүкіл өмірі өнеге. Ескендір жолы – бұл шындық жолы.

Низами Ескендір қызметін үш аспектіде қарастырады: алыс қиырларды жаулаушы, данышпан және әулие. Және бұл үш сипаттама оның дамуының ары қарайғы баспалдақтарын көрсетеді. Мінсіз билеуші – Ескендір дамуындағы төменгі саты. Шынайы ұлылыққа ол ғалым-философтармен сусындаған данышпандықты

игергеннен кейін және әулиелік атаққа ие болған соң қол жеткізеді.

Поэманың «Шараф-наме» деген бірінші тарауында Ескендір әділдік үшін күресуші, әлсіздердің қорғаны ретінде бейнеленген. Ол адамдарға бақыт сыйлаушы, солардың аман-саулығы үшін күресуші. Ескендір соғысты да әділдік үшін жүргізеді (Гаджиев, 1980: 44). Дарийдің қатігез басқаруынан езілген парсылар кедейлене түсті, ертеңгі күнге деген сенімдерін жоғалтты. Ескендір оларға осы бір сенімділікті қайта оралтты. Ескендірдің орыстармен соғысының себебі – жатжерліктердің Бердааға басқыншылық жасауы. Ескендір бақыт пен әділеттілік әкелді, ол – мінсіз басқарушы. Осы бір патшалық әділдіктің қозғаушы күші – Ескендірдің адамдарға деген махаббаты, оларды зұлымдық пен зорлықтан құтқаруға тырысуы.

Адам сүйгіштігінен ол қаншама жақсылық жасады,
Оны түсіндіруге ақыл-ой жетпес (Низами, 1947: 87).

Әділдік сезімі Ескендірді алдаған кездер де болды. Ол Дарийді сатқындықпен өлтіруге қарсы болмады, әрине, бұл парсылардың өз патшасына деген наразылықтарына негізделген еді. Ескендір екі оттың ортасында қалды: әрине, өз жауынан осылайша құтылу оңай-ақ, бірақ осы әділдік пе? Ол жауын әркім де осылай мұқатады деп жұбатқанымен, қателескен еді. Ескендір Дарийді сатқындықпен өлтіруге келісім беріп, сосын өлтірушілерді жазалау арқылы әділетсіздік жасады. Енді ол өзін де осылай өлтіруі мүмкін екенін еске алады. Өйткені өзі көрсеткен үлгідегі сатқындықтан енді ол өзін арашалай алмайды. Ескендірге төгілген қанның есесі қайтады деп айтқанда ол қорқыныштан дірілдеп кетеді.

Ескендір әділдік үшін ғана емес, сенім үшін де күрескер. Ол зороастриялық пұтқа табынушылардың ғибадатханаларын талқандады. Дұрыс сенім болмаса, өмірдің шынайы мәні ашылмайды. Әділдік үшін күресті Ескендір құдайдың аманаты деп ұғады. Байтақ аймақтарды мінсіз басқару Ескендірге сенім мен жайбарақаттық бере қойған жоқ.

Ол қанша патша болғанмен,
Бұл жол қайғы-қасірет жолы (Низами, 1947: 168).

Әрине, Ескендір бақытты, өзгелерді де бақытты ете алды, атақтың шыңына жетті, бірақ оның өмірі – қайғы-қасірет жолы, өйткені ол неге өмір сүріп жүргенінің мағынасын түсіне алған жоқ. «Шараф-наме» тарауында адамды өлтір-

мейтін су іздеу туралы айтылатын жер бар. Ескендір өз тағдырынан алар сыбағасын ұмытты, адамдардың алдында қарыздар екенін ұмытты. Бұл тарауды Низами былайша қорытады:

Егер біз үшін бірдеңе егілген болса,
Біз де басқалар үшін егеміз (Низами, 1947: 381).

Ескендір өлмейтін өмірге ұмтылды. Өмірдің нағыз қайнар көзі – керемет бұлақта емес, өлімде. Адамзат алдындағы парызын өтеп, адам басқа әлемге аттанады – мәңгілік өмірдің мәні мен шынайы өлмес өмірге қол жеткізу деген осы.

Ол өмір бұлағына апаратын жол іздеді,
Енді сол бұлақты тапты (Низами, 1947: 77).

Ескендір дамуының келесі сатысы – оның данышпандыққа ұмтылуы. Ол мінсіз басқарудың арқасында атақтың шыңына қол жеткізді, өлмес су іздеудің сәтсіз сапарына көндігіп, білімнің меруерттерін жинауға кірісті. Низами Ескендірдің рухани жетілу процесін сипаттайды (Крымский, 1981:78). Ақын бұл жолда ақылнақылға құрылған, мінез-құлық туралы мысал-аңыздарды енгізеді. Оқырман алдында Шығыс данышпандығының көмбесі ашылады. Ескендір басқаша күйге енді. Ол Жаратушының алдына бой ұсынып, бұрынғы ұмтылыстарының атакұмарлыққа құрылғанын түсінеді.

Мандайын жерге тигізіп иілді ол
Жаратушының айтқанына көндігіп, бас иді.
(Низами, 1947: 30).

Ескендір үнді ғұламасымен әңгімесінде данышпандық танытады. Мұнда ол Низамидің өмірлік философиясының негізгі жағдайларын баяндайды. Алайда ғылыми ой тереңдігінің шынайы әрекеті – әлемнің пайда болуы туралы мәселені талқылау. Осы мәселені шешу арқылы Ескендір білім шыңына жеткенін көрсетті, ары қарай жылжудың керегі жоқ.

Ескендір дамуының жоғары сатысы – әулиелік атаққа қол жеткізуі. Ескендір әлемнің төрт тарабын аралауға әуестенді, сол арқылы қалғып жатқан жандарды оятып, жарық ақыл-ойдың бетіндегі пердені жұлып тастамақ болды. Ескендір ғұламалар мектебінен өткендіктен әулиелікке дейін жетілді. Е.Э. Бертельстің айтқанымен келісе беруге болмас: «Патша – пайғамбар дәрежесіндегі халықтың құлы» (Бертельс, 1953: 356). Онда Ескендірге философиямен айналысудың не қажеті бар? Жоқ, данышпандыққа ие болу – адам

өмірінің шынайы жолындағы қажетті саты. Ескендір мінсіз билеуші және данышпан боп қала береді, бірақ пайғамбарлық – оның жердегі жетілген аманатының куәсі. «Аристотель, Сократ, Платонның ғұлама ойларымен қарулана отырып, Ескендір жердің әр түкпіріне шынайы сенім таратады» (Рустамов, 1963:123).

Солтүстікке сапарында Ескендір мінсіз мемлекетке тап болады – ол жерде адамдардың бәрі тең құқылы, жеке меншік жоқ, адамның бәрі бақытты әрі ұзақ өмір сүреді екен. Бұл мемлекеттің сипаттамасы әдетте «утопия» деп аталады. Бұл мінсіз билеуші көрген мінсіз қоғам еді, ал, бір қызығы, бұл мінсіз қоғамда билеуші жоқ екен, Ескендір ұятқа қалғандай болды: бұл оның өзі іздегенінен де жоғары тұр.

Неге бұл ғажап мемлекетте адамдар жақсы өмір сүріп жатыр? Былай қарасаң, түсінікті сияқты: олардың қоғамы ұжымға біріккен, оларда бәрі ортақ, жері бай. Бірақ Низами бұл сыртқы ауқатты өмірді ақынның өзі насихаттап отырған моральға утопиялық қоғам адамдарының бой ұсынуымен түсіндіреді. Олар әділетті, зорлық-зомбылыққа жаны қас, өмірлері бақытқа толы. Олар Құдайға сенеді, олардың сенімі шынайы және оларға бақыт әкеледі, өйткені олар тек бір Құдайға ғана медет қылады. Өз істерінің дұрыстығын сезіну, әділдік пен шынайы сенімнің біріктірілуі – бұл адамдардың бақытты болуының кепілі.

Құдай не жаратса, соған көнеміз,
Ешкімге жамандық жасағымыз келмейді.
(Низами, 1957: 214).

Әрине, Низами тағы да өлім мен оған деген қарым-қатынас туралы айтады. Егер жер бетіндегі өмір әділетті болса, адамдар ана әлемге еш уайымсыз өтеді және бұдан қайғы-қасірет жасамайды, өйткені аспани өмір – жердегі өмірдің лайықты жалғасы, ол болмай қоймайтын нәрсе.

Өлгендерге көз жасын төкпеу – өмірлік өсиет
Жер бетінде ажалдың дәрісі жоқ (Низами, 1957: 214).

Осылайша, Солтүстіктегі керемет мемлекеттің сипаттамасы Низами идеяларын дұрысқа шығаруға қызмет етті. Адамдар дұрыс өмір сүрді, керек бақытқа қол жеткізді. Мінсіз адамдармен кездесудің Ескендір мінезін дамыту үшін де маңызы болды. Осыншама ғажайып қоғамды көрген Ескендір өзінің қиялдары мен рақатқа толы ойларынан біржола арылады.

Ескендір осылайша үш кезеңді басынан өткізіп, бақытқа жетеді. Оның барлық тарихы

шындыққа апаратын жол болды. Низамидің өмірлік философиясында гуманистік сипаттар (адамға қызмет ету, зорлық-зомбылыққа қарсы күрес, адам үшін бақыт пен бостандықтың қаншалықты керек екендігі) басым, бірақ олар ортағасырлардағыдай діни үгіттің ішіне еніп кетті.

Низамиді әсіресе өмір мен өлім мәселесі қатты толғандырды. Ақынның өлімнің заңды нәрсе екені, о дүниенің өз қуанышы бар екені жайлы жиі айтылған ойларына қарамастан, поэманың соңғы тараулары – өте жабығыңқы және өлім салтанатының бітпес қайғысы туралы баяндалған. Ескендір осының бәріне көндіккен, ол ажал табалдырығында тұр. Кенет ол өзіне ғұламаларды шақыруды талап етеді: мүмкін олар мұны өлімнен құтқарып қалар, бұған өлуге әлі ерте ғой. Алайда күші кетіп, әлсіреген ол тағы да тағдырына бойұсынатынын айтады. Низами Ескендірдің солып бара жатқанын егжей-тегжейлі сипаттай отырып, өліп бара жатқан адамның психологиялық күйін аса бір нәзіктікпен жеткізеді. «Дегенмен поэманың қорытынды тараулары көңілсіз сипат алады. Ескендір өлімінен кейін Румды дәп бір індет жайлап алғандай болды: Ескендірдің анасы, Аристотель, Хормус, Платон, Валис, Булинас, Фарфорий, Сократ өледі. Бұл адамзатқа берілген қатаң ескерту сияқты еді: адам әрқашан өлімді естен шығармай, оған жер бетінде әділ өмір сүріп жүріп дайындалу керек» (Стариков, 1961: 143).

Поэманың дереккөздері жөнінде біраз сөз

Низами поэманы жазу барысында біраз кітаптарды пайдаланғанын айтады: пехлевей, еврей, христиандық кітаптар мен Фирдоуси поэмасын жақсы білетіндігін айтады. Дегенмен Ескендір тарихы оқиғалары ерікті түрде өрбитін, мазмұны жағынан мүлде өзгеше шығарманың ту-

уына тірек болды. Фирдоуси шығармасында псевдокаллистен сызбасы анық байқалса, Низамиде ол мүлде жоқ. Ақын хикаясына авторлық қиял, танымал сюжеттердің композицияларын, сондай-ақ Шығысқа кең тараған аңыздар мен ертегі желілерін қосқан. Низами поэмасындағы зинджа туралы эпизодтың орта ғасырдағы ағылшын балладасымен ұқсастағы да бар екені айтылып жүр. Шығыс ертегілерінде жылан құдығынан бүркіттің көмегімен алмас өндіру туралы мотив көп кездеседі. Алмас алқабы – Низамидегі Ескендір көрген кереметтердің бірі.

Низами поэмасына Ескендір туралы Шығыс халықтарының көбіне кең танымал аңыздары енді, соның кең тарағаны – Ескендірдің мүйізі туралы. Низамиде Ескендірдің өзін бір уыс топырақ ұстаған қолдарын көтеріп жерлеу туралы өсиет айтылатын аңыз бар. Бұл аңыз Әзірбайжан фольклорында, сондай-ақ қазақтарда кездеседі. Мұның Низамиге дейін бар аңыз екенін немесе оны ақынның өзі шығарғанын тап басып айту қиын, белгілісі – Низами поэмасының халық шығармашылығымен тығыз байланыста екенін көрсетеді. Бұл аңыз поэмадағы негізгі идеялардың бірі, яғни жер бетіндегі өмірдің баянсыздығы туралы оймен қабысады. Сондықтан фольклорлық аңыздардың поэманың идеялық мазмұнына өзіндік үлесін қосқанын айта кету керек.

Қорытынды

Низамидің «Ескендір-намесі» – ел басқару ісінде билеушіге жол көрсетіп қана қоймайды, ол бүкіл адамзатқа арналып айтылған өсиет-туынды. Ақын адам өмірінің мән-мағынасын анықтайды. Низами поэмасы өзінен кейінгі Әмір Хұсрау, Жәми, Науаи сияқты ақындардың шығармашылығына жол ашқан шамшырақ іспетті.

Әдебиеттер

- Фирдоуси. (1964) Шахнаме. – М.
Мелетинский Е.М. (1968) «Эдда» и ранние формы эпоса. – М.
Бертельс Е.Э. (1965) Роман об Александре и его главные версии на востоке. Избранные труды. Т. «Новои и Джамии». – М.
Брагинский И.С. (1956) Из истории таджикской народной поэзии. – М.
Конрад Н.И. (1972) Запад и Восток. – М.
Османов М.Н. (1959) Фирдоуси. Жизнь и творчество. – М.
Бертельс Е.Э. (1953) Низами. – М.
Маковельский А.О. (1947) О поэме Низами «Искандернаме». – Баку.
Низами Гянджеви. (1957) Искандернаме. – Баку.
Бойназаров Ф.А. (1990) Проблемы традиции и современности // Образ и личность Александра Македонского. – М.
Аббасов Эли. (1966) Низами Кэнчэвинин «Искэндэрнамэ» поэмасы. – Баку.
Гаджиев А.А. (1980) Ренессанс и поэзия Низами Гянджави. – Баку.
Крымский А.Е. (1981) Низами и его современники. – Баку.

Рустамов Э.Р. (1963) Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.

Стариков А.А. (1961) К вопросу о традиции эпической «пятерицы» в литературах восточного средневековья. – М.

References

Firdousi Shahname. – Moskva, 1964

Meletinskii E.M. «Edda» i rannie formy eposa. – Moskva, 1968

Bertel's E.E. Roman ob Alexandre I ego glavnyie versii na vostoке. – Izbrannyye trudy. T. «Novoi i Dzhami». – Moskva, 1965

Braginskii I.S. Iz istorii tadjikskoi narodnoi poezii. – Moskva, 1956

Konrad N.I. Zapad i Vostok. – Moskva, 1972

Osmanov M.N. Firdousi. Zhiz'n i tvorchestvo. – Moskva, 1959

Bertel's E.E. Nizami. – Moskva, 1953

Makovel'skii A.O. O poeme Nizami «Iskandername». – Baku, 1947.

Nizami Giyandzhevi. Iskandername. – Baku, 1957

Boinazarov F.A. Problemy tradicii i sovremennosti // Obraz i lichnost' Alexandra Makedonskogo. – Moskva, 1990

Abbasov Eli. Nizami Kenchevinin «Iskandername» poemasy. – Baku, 1966

Gadzhiev A.A. Renessans i poeziya Nizami Giyandzhavi. – Baku, 1980

Krymskii A.E. Nizami i ego sovremenniki. – Baku, 1981

Rustamov E.R. Uzbekskaya poeziya v pervoi polovine XV veka. – Moskva, 1963

Starikov A.A. K voprosu o tradicii epicheskoi «pyatericy» v literaturah vostochnogo srednevekoviya. – Moskva, 1961

Бисенбаева Ә.П.

магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: w-5@mail.ru

БИҢ ШИННІҢ ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада Қытай әдебиетінің көрнекті өкілі, революциялық-қоғамдық қызметі мен ақындық үні ел арасына кең жайылған Биң Шиннің поэзиялық шығармаларының ерекшеліктері жайлы баяндалады. Мақала авторы Бин Шин өлеңдерінің құрылымдық сипатын зерттей отырып, оның шығармашылық ізденістерінің ішкі иіріміне үңіледі. Биң Шин туындыларында айрықша орын алатын балалық шақ поэзиясының әрқандай үлгілеріне көңіл аударады, қаламгердің балаларға арналған шығармаларындағы тың идеяларға, көркемдік шешімдерге, өлеңдерінің астарында жатқан қоғамға наразылық көріністері мен шынайы образдарға талдау жасайды. Автор ақын өлеңдерінің өзі өмір сүрген дәуірдің шындығымен байланысып жатқанын ескере отырып, Биң Шин ақынның шығармашылық лабораториясына зер салады – оның замана шындығын қандай деңгейде көрсете алғандығын, сол жолдағы шеберлігін сарапқа салады. Шағын зерттеуде ақын өлеңдерінің тақырыптық-идеялық қыры мен көркемдік сипаттарына шолу жасалған, қаламгер поэзиясының өзіндік ерекшелігі қарастырылған. Сонымен бірге ақын өлеңдеріндегі сан қырлы тақырыптарды жүйелеу мәселесіне назар аударылады. Ізденуші қаламгердің шығармаларындағы балалар бейнесіне тоқтала отырып, Биң Шиннің поэзиялық туындыларының ерекшеліктерін жан-жақты ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: поэзия, қытай әдебиеті, балалық шақ, афоризм, лирика, қытай поэзиясы, стиль, образ, тіл.

Bissenbayeva A.P.

Master, Kazakh National Al-Farabi University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: w-5@mail.ru

Features of the poetic works of Bean Shin

This article describes the features of the poetry of Bing Shin, an outstanding representative of Chinese literature, a revolutionary social activity and a poetic voice that spread widely among the people. The author of the article explores the form and looks at the inner depth of the artistic search for the poems of the poet. It also talks about many aspects of children's poetry, which plays a special role in the work of Bing Shin, analyzes the poet's ideas in his works devoted to children, artistic values, contradictions and real images in society based on his creations. Taking into account that the poems of the poet are directly connected with the reality of the epoch of that time, the author draws attention to the creative laboratory of the poet - he assesses the ability to show contemporary reality and his skill. The author reviews the content, ideological and artistic values of the poems of the poet, at the same time, the characteristic features of his poetry are considered. Along with this, attention is drawn not only to the thematic systematization of the poems of the poet, but also artistic analysis of the images of children, thereby revealing the features of the poetic creativity of Bing Shin.

Key words: poetry, Chinese literature, childhood, aphorism, lyric poetry, Chinese poetry, style, image, language.

Бисенбаева А.П.

магистр, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: w-5@mail.ru

Особенности поэтических произведений Бинг Шина

В этой статье описываются особенности поэзии Бинг Шина, выдающегося представителя китайской литературы, революционно-социальная деятельность и поэтический голос которого широко распространились среди народа. Автор статьи исследует форму и смотрит на внутреннюю глубину художественных поисков стихотворений поэта. В ней также говорится о многих аспектах детской поэзии, которая играет особую роль в творчестве Бинг Шина, анализируются идеи поэта в его произведениях посвящённых детям, художественные ценности, противоречия и реальные образы в обществе, лежащие на основе его стихотворений. Принимая во внимание то, что стихотворения поэта напрямую связаны с реальностью эпохи того времени, автор обращает внимание на творческую лабораторию поэта – оценивает умение показать современную действительность и его мастерство. Производится обзор содержания, идеологических и художественных ценностей стихотворений поэта, в тоже время рассматриваются характерные особенности его поэзии. Вместе с этим, обращается внимание не только на тематическую систематизацию стихотворений поэта, но и проводится художественный анализ образов детей, тем самым раскрывая особенности творчества Бинг Шина.

Ключевые слова: поэзия, китайская литература, детство, афоризм, лирика, китайская поэзия, стиль, образ, язык.

Кіріспе

Әдебиет төңкерісі мен 1919 жылғы «4 мамыр» қозғалысын бастан өткерген жаңа қытай поэзиясы өзінің сыртқы пішінін ғана емес, ішкі мазмұнын да өзгертіп, еш өкінішсіз дәстүрлі өткенімен қоштасып, шынында да, ерекше күйге қадам басты. Бұл дәуірдегі қытай әдебиеті өкілдері қоғамдағы оқиғаларға батыл үн қосты.

Биң Шин – қытай жаңа заман әдебиетіндегі ең ардақты да көрнекті, өнімді еңбек еткен қаламгерлердің бірі. Ол – XX ғасырдағы қиынқыстау кезеңнің куәгері болып, 75 жыл бойы жазуды тоқтатпаған жан. Оның шығармашылық мансабы әсіресе «4 мамырдағы» әдебиет қозғалысынан бастап айқын көзге түсіп, қазіргі қытай әдебиетіне үлкен үлес қосқан. Ол «Биң Шин стилі» атты бірнеше әдебиет формасының тууына негіз болды және әдебиет модернизациясының нық қалыптасуына септігін тигізді. Шығармашылықта тек қана бір бағытпен шектеліп қалмай, новелладан бастап поэмаға дейінгі әртүрлі жанрды еңбек еткен.

Негізгі бөлім

Биң Шин өлеңдерінің формасы мен мазмұны Биң Шин өлеңдері өзінің формасы мен мазмұны жағынан қазіргі заманға лайықты талаптарға да мүлтіксіз жауап береді. Алғашқы өлеңдері 1919 жылы Төртінші мамыр қозғалысынан кейін жарияланды. «Сол жылдардағы поэзияның рухани, көркемдік әлемінен оның эстетикалық бағдарын, өлеңнің формасы мен

құрылымынан қытайдың жаңа поэзиясын қалыптастыруда шетелдік әдебиеттердің үлкен үлес қосқанын көре аламыз. Бұл – көркемдік классика дәстүрінің өзінің мән-маңызын жоғалтпағандығының белгісі» (Проблемы литературы Дальнего Востока, 2012: 99).

Оның екі рет басылған өлеңдер жинағы бар: «Самсаған жұлдыздар» (1921) мен «Көктем суы» (1923). Ол формасы мен мазмұны жағынан жаңаша жанрдың тууына негіз болды. Классикалық қытай өлеңі мен жапонның танку және хокку өлең формаларын біріктіріп, оған христиандық сарындар қосты. Қысқа өлеңдер жазды (сяоши), өлеңдері көлемге бағынбайды (бір тармақта 2-ден 15-16-ге дейін иероглифтер болады).

«XX ғасырдың басында христиандық бағыт қытайлықтардың ойын қалыптастыруда айтарлықтай рөл атқарды» (Мао Китайская литература, 2015:52). Оның шығармашылығына миссионерлік уағыздар ықпал етті.

Оның шығармашылығы – қытай топырағында өсіп-өнген католиктік идеяға негізделді: ғаламдық мәселелерді (мәселен, әлеуметтік) Жаратқанға жалбарына отырып шешуге тырысу, христиандық құндылықтарды уағыздау. Биң Шин шығармашылығы оқырман жүрегіне жол тапты. Биң Шиннің ойлары жаңаша, уақытпен үндесіп жатқан қызықты ойлар еді.

Биң Шин шығармашылығын зерттеуші Су Сюэлинь 20-30 жылдардағы жазушыларды зерттеп, мынадай тұжырымға келді: «4 мамыр» қозғалысынан кейінгі екі жыл ішінде жаңа әдебиет саласы тоқырауға ұшырады. Алайда көп ұзамай лайықты туындылар шыға бастады. Бі-

ріншісі – Лу Синьнің «Ұран» атты әңгімелер жинағы, екіншісі – Биң Шиннің өлеңдері» (Су Сюе Лин, 2000:25).

Чжо Цзожэнь достарының арасында үш дарынды ақын бар екенін айтқан: Юй Пинбо, Нун Иньмо және Лю Баньнун. Ал Су Сюэлинь оның тек өз достарының аясында ғана шектеліп қалғанын айтады. Оның ойынша, Биң Шиннің қазіргі қытай поэзиясының дарынды ақындарының бірі екенін мойындамауға болмайды.

Биң Шиннің поэзиясы «4 мамыр» қозғалысынан кейінгі жаңа әдебиеттегі өзекті тақырыпты қозғай отырып, оқырмандар арасында ерекше қызығушылыққа ие болды. 1922 жылы «Чэнь Бао Фу Цзюань» баспасы бір айдың ішінде Биң Шиннің «Жұлдыздар» деген атпен 164 өлеңін үздіксіз басып шығарды.

1921 жылы Биң Шин Үндістан жазушысы Рабиндранат Тагордың ықпалымен «Самсаған жұлдыздар», «Көктем суы» деген екі өлеңдер жинағын шығаруға кірісті. 1919 жылы Биң Шин бір күні қысқы кеште інісімен бірге Тагордың «Ұшып келген құстар» әңгімесін оқығанда, Бин Чжун: «Кей кездері ойлар өте шашыраңқы болғандықтан, шығарма жазу да қиынға түседі деп айтқан сен емес пе едің? Сондықтан, міне, осылай қағазға түсіріп отыруға болады», – дейді (Ван Бин Гын, 1991: 10). Содан бері Биң Шин өзінің әсерлерін дәптерге жазып отыратын болған.

1920 жылдың көктемінде Биң Шиннің екінші ағасы Бин Шуцзи кітаптарды жинап жүріп, сол дәптерді тауып алды. Ол жазбаларды мұқият оқып, дәптердің алғашқы бетіне «Жұлдыздар» деп жазған.

1921 жылдың күзінде Биң Шиннің інісі Бин Цзи: «Әпке! Сен мына жазбаларды басып шығара аласың ба?» (Ван Бин Гын, 1991: 11) – дейді. Биң Шин соңғы бөлімін аяқтағаннан кейін, жинақ көп ұзамай басып шығарылды. Бұл өлеңдер жинағына Биң Шиннің үш ағасының берген бағасы мен ақынның екі жыл ішінде түйген әртүрлі ой-пікірлері енген.

Бір айдан кейін «Көктем суы» деген атпен Биң Шиннің 182 өлеңі жарыққа шықты. Күн сайын оқырмандар оның екі-үш өлеңдерін оқи алатын. «Көктем суының» мазмұны мен стилі баяғыдай қалып, «Жұлдыздар» тақырыбын жалғастырды: махаббат, ана махаббаты, адам махаббаты, табиғатқа деген махаббат, балаларға деген махаббат философиясы.

Биң Шин поэзиясына берілген бағалар

Оның өлеңдері жоғары бағаланды. Редактор: «Биң Шиннің «Жұлдыздар» өлеңдер жинағын оқығанда жаздың ыстық күнінде салқындық-

ты сезінгендей күйге енесің», «шөл далада... оазиспен келе жатып, Хун Вэйхэ дереккөзін тауып алғандағы сезім», - деп жазған (Черкасский, 1964:159). Бұл жердегі елсіздік, тақырлық, қапырық жаз деген сөздер сол кездегі әдебиет пен қоғамның жағдайын бейнелеп тұр, ал Биң Шиннің поэзиясы ол кезде керісінше дамып, өрлеп келе жатты.

Ху Шиннің «Тәжірибелер» өлеңі байхуа тілінде жазылған өлеңдердің түпнұсқасы болып келеді. «Көбелектер» өлеңі жарық көргеннен кейін көптеген адамдар жаңа поэзия үшін жаңа өзгерістер жасап, ескі өлеңдердің көлемін қысқартып, жаңа өлең жазу тәжірибесін бастауға ұсыныс жасады. Немесе Батыс өлеңдерінің стилін зерттеп, солардың үлгісінде Қытайда жаңа поэзия үлгісін қалыптастыру сөз болды. Көбісінде бұл тәжірибе жақсы нәтижелерге жеткізе алмады, ал Биң Шиннің бұл жолдағы тәжірибесі өте сәтті шықты. Оның үстіне Су Сюэлиньнің зерттеуіне сүйенсек: «Биң Шин нәзіктікке, әйел жанының сезімталдығына сүйене отырып, өзінің жолымен гипноздалған секілді жүріп келе жатып, жасыл жердің бөлігін жұлып кетіп бара жатқан секілді» (Су Сюе Лин, 2000:16). Бұл жердегі қозғалған мәселе ақынның дарындылығы жайлы ма, әлде жаңа поэзияның құдіреті әперген дарындылық па. Ван Бингэннің ойынша, «өлең жазу мен шығарма жазу – екі түрлі нәрсе, ақын міндетті түрде дарынды болады, дарынсыз ақын ешқашан жақсы өлең жаза алмайды. Биң Шин – сөзсіз дарынды ақын».

Ол «Жұлдыздар», «Көктем суы» атты өлеңдер жинағы арқылы ел құрметіне бөленді.

«Ол кезде Биң Шин қарапайым қыз болған, ол әлі әлемді аралап көрген жоқ, оқу орнының сыртынан шетке шыққан жоқ, әлі шетелдерге оқуға кеткен жоқ. Алайда сол уақыттың өзінде оның өлеңдеріне, ұстаздар мен профессорларды қосқанда, табынушылар жеткілікті болды. Адамдардың Биң Шиннің өлеңдеріне тамсанып, сүйсініп, оларға еліктегені соншалық, барлық газет-журналдар «Көктем суы» және «Жұлдыздар» стиліндегі өлеңдерге толып кетті. Және сол өлеңдердің арқасында қысқа өлеңге әуестенушілер көбейді» (Маркова, 1961:201). Сөйтіп, «Жұлдыздар» өлеңі авторының арқасында көптеген жас ақындар әдебиет саласында тамаша туындылар туғызды.

Биң Шин өлеңдер патшалығында алдыңғы орында тұрғанымен, өзін ешқашан ақын ретінде мойындамады. 1921 жылы 23 маусымда ол «Чэнь Бао Фу Цзюань» газетіне өзінің кішігірім «Тамаша» деген өлеңін берді. Сунь

Фуюань редакторы: «Бұл шағын ғана туынды өлеңге деген үлкен қызығушылық туғызды» деген. Бес күннен кейін Биң Шин ханымның он екі жолдан тұратын әйгілі «Тамаша» өлеңі жарияланды. Биң Шин «Жұлдыздар» және «Көктем суы» өлеңдерінде оқырманға үндістандық ақын Тагорға еліктейтінін айтады. «Жұлдыздар» жинағының алғысөзінде Биң Шин өз өлеңдері жайлы: «олардың бәрі – менің бірікпеген ойларым» деп жазған (Биң Шин тіпті «өлең» деген сөзді қолданбайды), «олар жұмбақтықтан, құпиядан айырылған, олар тек шетел ақынының әсеріне ұшырады» дейді ол. Іс жүзінде Тагор қолтаңбасы Биң Шин шумақтарында нәзік сөз бен нәзік сезім түрінде қайталанды, Биң Шин оны табиғат гармониясымен толықтырып, өмірдің көлеңкелі тұстарын осы бір симфониядан аулақ ұстауға тырысты. Биң Шин өзіне Тагордың ақындық жан дүниесін сіңіріп алды. Осы тұрғыдан алғанда, Биң Шин Тагордың барлық еліктеушілерінің ішіндегі ең үздігі болды. Ол Тагордың гармония мен өмір туралы хаттарын жанама түрде жалғастырып, қытай оқырмандарына танымал етті. Сондықтан Биң Шин өзін ақын ретінде санамайды, өзінің «бірікпеген ойларын» өлең деп мойындамайды. Жаңа поэзияға оның өзінің қатал ұстанымдары бар. Оның ойынша, «өлеңде тек қана түпкі ой болмау керек, сонымен қатар онда картинаға лайық тірі әңгіме, музыкадағы секілді үйлесімді әуен болуы қажет, мазмұны ең терең сезімдерді жеткізу керек». Ал «әңгіме мен әуендері көңілсіз пайымдауларды, күнделіктегі жазбаларды, афоризм түрінде келген сөйлемдерді тек саньвэндар деп қана атауға болады, оларды өлең деп айту қателік». Ол «Жұлдыздарда» «афоризм сөйлемдер өте көп, сандырақтар да аз емес, алайда ол өлең деп аталады» дейді (Гын, 1991:6). Биң Шин бұл сөздерді 1923 ж. айтты, оның керемет өлеңдеріне деген қарым-қатынасы осындай ғана еді.

Бұл кезеңде Лян Шичу тағы да сыни мақалаларын жариялайды. Ол Биң Шиннің өлеңдеріндегі үш кемшілікті атап көрсетеді: «1) күшті бейнелемек болғанмен, ол солғын шыққан; 2) санвэньнің ұйқастары нашар; 3) сезім мен ақыл-ойды маңызсыз тұрғыда бейнелейді». Лян Шичу өзінің сараптамасын тұжырымдай келе: «Биң Шин ханым – қазіргі замандағы жақсы новелла жазушысы, алайда поэзия саласына лайық еңбектер жазатынына күмәнім бар» (Мао Китайская литература, 2015:6) деген. Лян Шичу, бәлкім, кейін ойын өзгерткен болар, алайда ол бізге белгісіз. Дегенмен Биң Шин қартайғанша

өз ойынан айнымады. 1993 жылы одан сұхбат алған кезде жаңа поэзия мен ақындар туралы сөз қозғалған болатын, сол кезде журналист алдымен «Жұлдыздар» және «Көктем суы» туралы сұрағанда, Биң Шин «Жұлдыздардың» поэзия емес екендігін, ал өзінің ақын емес екенін ескертіп отырды. Алайда бұл оның оқырмандарының оның өлеңдеріне тамсануына ешқандай кедергі тудырмайды. Оның үстіне бұл махаббат о бастан әлсіремеген, әдебиет тарихында, поэзияда, жаңа поэзия зерттеулерінде, таңдамалы шығармаларда, барлық оқулықтарда міндетті түрде «жұлдыздардың жылтылдауы» мен «көктем суының ағыны» болады. Бүгінгі күнге дейін Го Можоның «Жебеуші әйел» мен «Жұлдызды аспан» өлеңдерімен бірге Биң Шиннің өлеңдері оқу бағдарламасындағы міндетті түрде оқытулуға тиіс туындылар қатарында.

Биң Шин өлеңдеріндегі нақыл сөздер мен афоризмдер

Биң Шиннің өлеңдерінде шынында да афоризмдер, нақыл сөздер өте көп кездеседі, оның интеллектуалдық қыры өте күшті дамыған, ал сезімі мен эмоциясы біраз әлсіздеу. Сондықтан да болар, ол кейін өлеңдерін «ақыл-ой жырлары, интеллект өлеңдер» деп атайды. Дегенмен бұл жерде сөз жеке өлеңдері туралы айтылған болуы мүмкін, себебі «Жұлдыздар», «Көктем суында» 346 өлең бар. Бұл жердегі әрбір өлең аяқталған, дегенмен оларды бір нәрсе байланыстырып тұр. Олар өнердің бір әлемін құраған. Балалар, аналар, кішкентай інілер, достар, жазушылар, айлы түндегі әке, қарт адам, жас жігіт, бөлмедегі айна, ұшқан құс, тікенді раушан гүлі, айдың күңгірт сәулесі, мыңдаған кішкентай періштелер, таңғы шық, кешкі самал жел, отбасы, ара, самсаған жұлдыз, толқындар шуы, жаңбыр мен желдің астындағы ұя, ананың қойнауына тығылған «мен», жұлдыздар арасындағы ғарыш... осылардың бәрі «Жұлдыздардың» мазмұнын құрайды, расымен де бір өлеңнің патшалығын неге құрмасқа? Өнердің бір аяқталған әлемі деуге болмас па? «Көктем суының» идеясы жоғарыда көрсетілгендерге ұқсас. Бұл өнер әлемінде, өлеңдер патшалығында өтіп кеткен балалық шақпен қинала қоштасып, табиғаттың жұмбақтығы мен шексіздігіне, терең әрі ұлы ана махаббатына және т.б. тамсанады. Бұл жерде оқырмандар ақын құрған біртұтас өнер әлеміне саяхат жасауға мүмкіндік алады, сонымен қатар бұл әлемде толғану мен естеліктердің әрбір аялдамасын (әрбір өлеңін) көруге болады. Су Сюэлинь Биң Шиннің өлеңдеріне

түсінік бере отырып, оны: «жасыл құрақтың бір бөлігі, ол құрақта ағаштар сәнді өсуде, онда таза бұлақ бар, әдемі сайрауық құстар бар, сүйкімді қолға үйренген аңдар бар...» деп сипаттаған. Су Сюэлинь осының өзі Биң Шин құрған «Өлеңдер патшалығы» екенін айтады (Су Сюе Лин, 2000: 16).

90-шы жылдары жарық көрген көптеген зерттеу жұмыстарының ішінде Ван Фучжэннің «Биң Шиннің өлеңдері туралы» атты мақаласы ерекше ықпалға ие. Ван Фучжэн Биң Шиннің поэзиясын пайымдай отырып, бұл поэзия әлемінің бала жанымен құрылғанын, бұл бала шаққа үлкендер көзімен қараған әлем екенін, бұл әлемнің отбасынан, отбасынан қоғамға дейін, одан адамзат пен жер жүзіне дейін туындағанын айтады. Барлығы балалық шақтың көмегімен көзделген соң, бұнда тек қана қызықты ойлау нәтижесі емес, философия, көмескілік, жұмбақтылық та бар. Яғни бұл әлем сондай жеңіл әрі анық емес, сонымен қатар қиын әрі күрделі. Жеңіл философия, көмескілік пен жұмбақ ойлар оның өлеңінің мағынасын ашуда астарлы түрде берілген.

Оның өлеңдері – қиялдағы шындық, шындықтағы арман, өмірдің қайнар бұлағы, өлім туралы – олардың барлығында сөзбен жеткізе алмайтын, тек жан дүниемен ұғынуға болатын жасырын ойлар сақталып тұр. Биң Шин өлеңдерінің ерекшелігі – автордың жан дүниесінің бала сияқты тазалығы. Оның бала жаны сәбидің жаңа өмір мен адамзатқа деген күйзелісін көрсететін әлем мен тілге ерекше байланыс береді. Қытайдың қазіргі поэзиясы бала жанымен тығыз байланыс орнатқан. Бала жанын жоғалтқан ақын өлеңдерін де жоғалтады, сонымен қоса шебер, қарапайым, мөлдір эстетикалық түйсік пен аздап жұмбақ реңкі бар өлеңдерден айырылады. Ақынның айтуынша, адам өмірінің үлкен жолында балалық шақтың алтын дәуірі бар, оны ешкім екі рет басынан өткізе алмайды.

«Қағаз кеме» терең толғаныспен анасына арнап жазған өлеңі болып табылады. Ана – кішкентай қағаз кеме, ал үлкен теңіз – осы кемеңі бүктемелеп, бір аяқталған өлең жолын құраған қызы болып табылады. Сянган орта мектебінің оқулығы бірнеше рет қайта басылған, алайда «Қағаз кеме» оқуға міндетті өлеңдердің қатарында қала бермек.

Биң Шиннің қазіргі өлеңдерінде осындай стильде жазылған «Жабырқау», «Мен сүйемін, қайтып кел, сүйемін», «Көгершін» және т.б. өлеңдері бар. Бұлардың бәрі қазіргі поэзияда

жауһар туындылар болып саналады. Алайда бұл өлеңдер 20-30-жылдардағы өлеңдер болып табылады. «Биң Шиннің толық өлеңдер жинағының» редакторының зерттеуіне қарағанда: «ол өлеңдерде көптеген қиындықтар мен жоқшылыққа тап болған Отан мен халық суреттеледі. «Бірлеспеген бөлімдердің» пішін тұсынан өлеңдер үздіксіз лирикаға айналады, ырғақ, музыка жағына келгенде ақын өте ынталы; сонымен қатар оның «Жаңа ай» қоғамының өлеңдеріне өлшемі мен стилі ұқсас көптеген өлеңдері бар» (Померанц, 1972:17).

Биң Шиннің аударма өлеңдері де өте қызық, әсіресе үнді ақыны Тагор мен ливандық ақын Кахил Гибрананың өлеңдерінің аудармасы тамаша. Олар қазір классикалық туындыларға айналып кеткен. «Махаббат болса, бәрі болады». Бұл – Биң Шиннің қанатты сөзі, сонымен қатар оның өмірлік ұстанымы.

Биң Шин көп жылдар бойы жағалаудың қасында өмір сүргеннен кейін, оның махаббаты дәл өзінің сүйікті теңізі секілді ұланғайыр әрі терең. Биң Шин раушан гүлін ұнатады, «тек қана түсін емес, иісін, дәмін ұнатамын», «ал өткір тікенін одан да қатты ұнатамын», «онда өзіндік табандылық бар» (Черкасский, 1972:5).

Биң Шин Отанын шексіз сүйеді. Оның балалық шағы Қытай жағалауында өткенімен, кейін Америкада оқығанымен, Қытайда орнығып, Жапонияда тұрғанымен, Отанның көлеңкесі ізінен қалмады. «Менің Отаным» және т.б. өлеңдерінде оның еліне деген терең сүйіспеншілігін байқауға болады. Тіпті Биң Шин шетелде оқығанымен, ол өзінің киім үлгісі мен дағдыларын еуропалыққа ауыстырмады. Ол әрқашан қытайлық жас ханшайым болып қала берді. «Биң Шин үшін Отанды сүю – атамекенді сүю, халықты сүюді білдірді. Ол әлемнің мейірімді екенін, адамзаттың еркін екендігін, тек қана махаббат пен өзара жәрдемдесудің бар екенін ескертіп, тек солай ғана мәңгілік тұрақтылық пен бейбітшілікке жетуге болатынын айттып кеткен. Сол себепті де Биң Шин қайда барса да, жасы мен азаматтығының әртүрлі екеніне қарамастан, оның барлық жерде достары бар» (Ахметов, 1980: 360)

Биң Шиннің әсіресе балаларға деген махаббаты ерекше. «Адамның негізгі мінез-құлқы мен адами қасиеттері балалық шақтан бастап қалана бастайды. Бастапқы кезең өміріңнің соңында қайталанатын немесе керісінше, соңында бастапқының қайнар көзі алынады» (Бин Синь, 1923:13). Бұл философиялық ой – Биң Шиннің балалық шақ

тақырыбына неліктен мұқият, талапшыл көзқараспен қарайтынының бірден-бір белгісі. «4 мамырдан» бастап әдебиет ортасына кіріп, ұзақ жылдар бойы оқиғалардың шапшаң құбылуымен ол 80 жыл бойы жазуын тоқтатқан емес. Ол керемет белестерге қол жеткізді, мыңдаған қымбат әдеби мұралар қалдырды. Оның туындылары балаларды ерекше әсерге бөледі. «Мыңдаған періштелер балаларды мадақтайды! Бала! Оның кішкентай денесінде үлкен жан бар!» («Жұлдыздар») деп жазды ол. Биң Шин балаларды ұлттың үміті, Отанның болашағы ретінде көреді. Биң Шин бар өмірін балаларға арнады деп айтуға да болады.

«Жас оқырманға» атты прозалық жинақтың алғысөзінде Биң Шин кітаптың негізгі кейіпкері оның сүйікті анасы екенін жазып кеткен. «Әйелдер мен үшін әрдайым ғажап шабыттың қайнар көзі болып табылады» деген (Синь, 1923:112). Бұл ойларын өзінің очерктері арқылы дәлелдейді. «Жұлдыздар жинағында» анасы туралы көп өлеңдері бар.

Биң Шин естеліктерді өнердің алғашқы нысанасы деп есептеген, себебі өмір өте күрделі және тек өткен күндердің тәтті бейнелері арқылы ғана қиыншылықты бір сәтке болса да ұмытуға болады. М. Арнаутов: «Балалық шақ естеліктері өзінің жарқын әрі таза күштері арқылы, өзінің терең әрі сол кездегі үміттері арқылы «қара еңбек», «еріксіздік» пен одан кейінгі түңілулердің аясында сиқырлы көрініп, шабыттың қымбат қайнаркөзі болып табылады» деген (Померанц, 1972: 123). Болгарлық психологтың бұл сөздері

Биң Шиннің жүрегіне жақын өткен күндерге деген мәңгілік адалдығын дәлелдеп тұрғандай.

Қорытынды

Ақынның жансыз табиғатқа (мысалы, теңізге, тауға тіл қататын өлеңдері) тірі адам сияқты тіл қатуы оның таза әрі нәзік жанын бейнелеп, жансыз затты жандандыруы, оған адамға қатысты бар қасиеттерді үйлестіруі – ақын шеберлігі. Ақын қарапайым, жеңіл сөздермен терең мағына береді. Бала туралы өлеңдер оңай жазылатын, қарапайым болып көрінгенмен, ол тек оның сыртқы формасы ғана, алайда оның іші терең ғажайып мазмұнға толы.

Ол формасы мен мазмұны жағынан жаңаша жанрдың тууына негіз болды. Классикалық қытай өлеңі мен жапонның танку және хокку өлең формаларын біріктіріп, оған христиандық сарындар қосты. Қысқа өлеңдер жазды (сяоши), өлеңдері көлемге бағынбайды (бір тармақта 2-ден 15-16-ге дейін иероглифтер болады). Биң Шин өз өлең формасы арқылы қытай поэзиясын шұбалаңқы өлең жолдарынан арылуға септігін тигізді, ол негізінен, қысқа өлеңнің шебері болды. Биң Шиннің өлеңдерінде афоризмдар, нақыл сөздер өте көп кездеседі, оның интеллектуалдық қыры өте күшті дамыған, ал сезім мен эмоцияға көп берілмейді. Өзін-өзі тұрақты түрде кемелдендіру, ақыл жағынан ғана емес, рухани жақтан да жетіліп отыру, мейірімділік – міне, Биң Шин осы қасиеттерді жоғары бағалайды, осы қасиеттерді өзінің, балалардың, оқырмандардың жанына сіңіруді мұрат етті.

Әдебиеттер

- Проблемы литературы Дальнего Востока. (2012) Том 2. – СПб.
 Мао Китайская литература. Творчество Дуня, Чжан Тяньи, Бин Синь (Электронный ресурс) // Studychinese.ru : (сайт). – (Б. м.), 2011. – URL: <http://studychinese.ru/article/105> (05.04.10).
 Су Сун Лин. (2000) “Моя любимая Бин Шинь”. Шанхайское издание.
 Ван Бин Гын. (1991) Выбранные работы Бин Шина – Китайская литература (Китайская версия). Фуцзяньское издание.
 Черкасский Л.Е. (1964) О поэзии «4 мая» // «Иностранная литература». – №5.
 Маркова С.Д. (1961) Поэтическое творчество Го Мо-жо. – М.
 Черкасский Л.Е. (1972) Новая китайская поэзия. 20-30-е годы. – М.
 Померанц Г.С. (1972) Литература и культура Китая / Г.С. Померанц. – М.: Наука: Гл. ред. восточной лит. – 360 с.
 Ахметов Ш. (1980) Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы. Мектеп баспасы.
 Бин Синь. (1923) Весна. Шанхайское издание.
 Бин Синь. (1923) «Звезды». Шанхайское издание.
 Бин Синь. (1994) “Блески моего романа”. Китайское Фуцзяньское издание.

References

- Problemy literature Dalnogo Vostoka. Tom 2. Sankt-Peterburg, 2012
 Kitaiskaya literatura. Tvorchestvo Mao Dunya, Chan Tyan Yi, Bin Xin (Elektronny resurs) // Studychinese.ru : (sait). – (B. m.), 2011. - URL: <http://studychinese.ru/article/105> (05.04.10).

- Su Xue Lin. "Wo suo renshide nushen Bing Xin". Shanghai chuban, 2000
Wang Bing Gen. Bing Selected Works - Children s Literature Volume(Chinese Edition). Fujian Education Press (1991)
Cherkasski L.E. O poezii «4 maya» // «Inostrannaya literatura». 1964. - №5
Markova C.D. Poeticheskoe tvorchestvo Go Mo Ro. M., 1961.
Cherkasski L.E. Novaya kitaiskaya poeziya. 20-30-e gody. M., 1972.
Pomeranc G.C. Literatura i kultura Kitaya / G.C. Pomeranc. - M. : Nauka : Gl. red. vostochny lit., 1972. - 360 s.
Akhmetov S. Kazakh balalar adabietinin hrestomatiyası. Mektep baspasy. 1980
Bin Xin. Spring Water. Shanhaikoe izdanie 1923
Bin Xin. « Zvezdy» . Shanhaikoe izdanie, 1923
Bin Xin. "Moi dom". Fujianskoe izdanie, 1994

Есбосынов Е.З.¹, Ешметова Б.Б.²

¹ф.ғ.к., доцент м.а.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ergaliesb@mail.ru

²PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: eshmetova.balzhan@gmail.com

**ОНОМАСТИКА (ЗООНИМДЕР) МЫСАЛЫНДА
ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕР**

Түркі және славян халықтары арасындағы әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасты қысқа түрде мәтіндегі тілдік қатынасы арқылы жеткізу қарастырылды. Түркизмдердің тек қана орыс тілінде емес, әлем тілдерінің көпшілігінде ұшырасатындығы, соның ішінде ғұндар мен қыпшақтардың жаугершілік басқыншылық жорықтары немесе жай қоныс аударуы сияқты факторлардың түрткі болуынан әсер еткендігі айтылады. Дерек көздер ретінде кеңес одағы кезеңінің және қазіргі лингвист-зерттеушілердің этнолингвистикалық зерттеулері (соның ішінде ономастика да) қарастырылады.

Түйін сөздер: славяндықтар, түркизмдер, сабақтастық, Аз және Я, қыпшақтар, қолжазба.

Yesbossynov E.Z.¹, Yeshmetova B.B.²

¹Assistant professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ergaliesb@mail.ru

²PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: eshmetova.balzhan@gmail.com

Turkic words in Russian language based on onomastic

There is an attempt made to outline social and cultural relations of the Turkic and Slavic people in the context of language relations. There is brief description of historical and sociolinguistic aspects of the interaction between Russian and Kypchak languages. Soviet Union ethnolinguistic studies (including onomastics) and works of contemporary linguists serve as the main sources.

Key words: Slavs, Turkic Words, mutualism, Az i Ya, Kypchaks, chronicle.

Есбосынов Е.З.¹, Ешметова Б.Б.²

¹к.ф.н., и.о. доцента, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ergaliesb@mail.ru

²PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: eshmetova.balzhan@gmail.com

Тюркизмы в русском языке на примере ономастики (зоонимы)

Сделана попытка вкратце изложить социокультурные отношения тюркских и славянских народов в контексте языковых отношений. Дано краткое описание историческим и социолингвистическим аспектам взаимодействия русского и кыпчакского языков. В качестве источника выступают этнолингвистические исследования (в том числе и по ономастике) советской эпохи и труды современных исследователей-лингвистов.

Ключевые слова: славяне, тюркизмы, заимствование, Аз и Я, кыпчаки, летопись.

Кіріспе

Ежелгі дәуірден және қазіргі кезеңде түркілердің және славяндардың қарым-қатынасы көптеген салаларды қамтиды – этникалық, тілдік, мәдениеттік. Тіл адамдардың өмірінің барлық саласында, олардың күллі іс-әрекетінде қолданылады. Ол – адам баласы қоғамымен бірге жасасып келе жатқан қоғамдық құбылыс. Кезінде атақты Мағжан Жұмабай: «... Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы. Ұлттың тілінің кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат ешнәрсе болмасқа тиіс. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, мінезі айнадай көрініп тұрады. Қазақтың тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сары даласы кең, тілі бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, оралымды, терең тіл жоқ» (www.zhagar.com/kz/shygarma/163-kazyna.html), – деп тіл жайында терең толғанған екен.

Әр түрлі халықтар, оның ішінде орыс халқы мен түркі халықтары бір-бірімен қоян-қолтық тығыз қатынаста өмір сүрген. Ол әртүрлі бағытта – экономика, сауда, мәдениет т.б. салаларды қамтыған. Халықтардың өзара бір-бірімен қарым-қатынас жасауының барысында олардың тілдері де бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіп, бір тілден екінші тілге, екінші тілден үшінші тілге тілдік элементтер де ауысып отырған. Тілдердің бір-біріне қарым-қатынасы тоғысу түрінде де, тілдердің бір-біріне әсер етіп, тілдік элементтердің бірінен екіншісіне жай ғана ауысуы түрінде де кездескен.

Негізгі бөлім

Тілдердің тоғысу процесінде субстрат (латын тілінің *substratum* «астар» деген сөзінен жасалған термин) деп аталатын құбылыс пайда болады. Жеңген тіл жеңілген тілден сөздер мен жеке дыбыстарды, кейбір морфемаларды қабылдайды. Жеңген тілдегі жеңілген тілдің элементтері субстрат деп аталады (Аханов, 2002: 18).

Субстрат проблемасы – таза лингвистикалық қана проблема емес. Субстрат құбылысы этникалық ассимиляция процесінде, этникалық топтардың топтасып бірігуі (консолидация) нәтижесінде пайда болады. Сонымен қатар кейбір ғалымдар субстрат мәселесін әзірге толық шешімін ғылым ретінде де танытуда.

Орыс және түркі тілдерінің арасындағы өзара байланыс ерте заманнан басталатынын тарих ғылымы мен көне жазба ескерткіштер, шежірелер арқылы дәлелдей аламыз. Қыпшақтар мен орыс князьдерінің және олардың маңындағылардың туыстық қатынастарының беки түсуі, туыстар мен жекжаттардың арасындағы мықты байланыс әсерінен қарым-қатынастар рухани мәдениетке алмасып, ауыз әдебиеті дәстүрлерінің өзара ықпалын күшейте түсті. Түркі және орыс халықтары қонысы мен өрісі ежелден іргелес, көрші елдер. Түркі халықтарының тарихына көз жіберсек, көптеген елдермен, әсіресе орыс халықтарымен үнемі тығыз байланыста болғанын көре аламыз.

Орыс және түркі тілдері қалыптасу кезеңінде де, неғұрлым толысып, дербестік алған шағында да тығыз байланыста болды. Мұны лексикалық және грамматикалық материалдардың өзара алмасуы дәлелдей алады. Бұл орайда түркі және орыс тілдерінің тармақтары қолданылу мерзімінің ұзақтығы жағынан да, даму тәжірибесі жағынан да бір-бірінен онша алыс кете қойған жоқ. Олар өзара үйрене отырып өркендеді. Түркі және орыс тілдерінің қалыптасуынан көптеген ерекшеліктерді байқауға болады. Ол ерекшеліктер аталған тілдердің фонетикалық жүйесінде де, сөздік құрамында да, грамматикалық құрылысында да кездеседі.

Түркі тілдері мен орыс тілдерінің бір-бірімен сөз алысып-берісуі бұл тілдерде сөйлейтін халықтардың жүздеген жылдар бойына қоныстас, көршілес елдер болып, өмірдің әр қилы салалары бойынша қарым-қатынас жасап келуінің нәтижесі. Бұл процесс бейбіт жағдайда ғана жүзеге аспағандығы тарихтан белгілі. Әйтсе де түркі тектес ұлттар мен славяндардың әр кезеңдердегі позитивті қарым-қатынасын да жоққа шығаруға болмайды. И. Гаспринскийдің (islam-today.ru/istoria/druza-moi-samym-blagorodnym-delom-dolzno-byt-delo-nauki-i-prosvesenia) «славяндар мен түркілерді байланыстыратын нәрсе – тағдыр ортақтығы» деген сөзі айтылған пікірді дәлелдейтін секілді. Аталмыш этникалық топтардың бір-бірімен тарихи байланысының нәтижесі олардың ана тілдерінен көрініс табуы – заңды құбылыс.

Славян тілдері мен түркі тілдерінің қарым-қатынасы өте ерте кезеңнен, біздің дәуіріміздің бірінші ғасырынан басталады. Зерттеушілер бұл қарым-қатынастың даму процесін бірнеше тарихи кезеңдерге бөліп қарастырады.

Алғашқы кезең I-VIII ғасырлар шамасында Шығыс Еуропада тұратын славяндар ғұн тайпалық одағының құрамындағы аварлармен,

хазарлармен және Еділ бойындағы бұлғарлармен экономикалық қарым-қатынас жасайды. Осы кезеңде түркі тілдерінен славян тілдеріне енген сөздер, негізінен, адам аттары мен жер, су атаулары.

Екінші кезең IX-XII ғасырлар аралығын қамтиды. Киев мемлекеті құрылған бұл кезеңде славян халқы әуелі печенектермен, уздармен, торктармен, беренділермен, соңынан оғыз және қыпшақтармен тығыз қарым-қатынаста болады. Киев мемлекетінде жазылған «Повести временных лет» деп аталатын шығармада *шатыр, бояр, қаған* сияқты сөздер кездеседі. Түркітанушылардың айқындауынша, мұнда кездесетін түркі (қыпшақ) сөздері сан жағынан мол және мағыналық жағынан әр түрлі. *Сула, Каяла* сияқты өзен атаулары, *Тму-торокань* деген қала аты, жер бедеріне байланысты *яруги* (жарлығы) деген сөздермен қатар құс, өсімдік, халық пен тайпа аттары да едәуір кездеседі. *Қаған, сұлтан* сияқты әлеуметтік терминдер де қолданылған.

XIII-XV ғасырлар аралығы *үшінші кезеңге* жатады. XIII ғасырдың 30-жылдары қыпшақ даласын түгелімен моңғолдар жаулап алғаннан кейін Алтын Орда мемлекеті тарих сахнасына шықты. Бұл кезеңде орыс мемлекетінде түркі тілдерін білу қажеттігі артпаса, кеміген жоқ. Өйткені орыс кінәздерінің Алтын Ордаға келіп, Орда өкілдерімен қарым-қатынас жасап тұруына тура келді. Осындай қажеттіліктен орыс және түрік тілін білетін тілмаштар шыға бастады. Қазан, Астрахань, Қырым хандықтарының Ресейге қосылу кезеңінде бұл екі халықтың бір-бірінен сөз алмасу процесі бұрынғыдан да күшейе түсті. Қазан төңкерісінен кейін орыс тіліне түркі тілдерінен, сондай-ақ, керісінше, түркі тілдеріне орыс тілдерінен жекелеген сөздер, сөз тіркестері көптеп ене бастады (Сұлтан, 2003: 186).

Сайып келгенде славян тілдеріне әртүрлі себептермен ауысқан түркілік элементтердің тамыры тереңде екендігіне көзіміз жетеді. Өріге бармай-ақ көне славян ескерткіштері болып табылатын «Слово о полку Игореве» мен «Задонщина» тілдеріндегі түркізмдер көрінісінің айқындығы осыған дәлел (Баскаков, 1985: 96). Бейне бір көне тарихтың көзінде сақталған осы бір тендесі жоқ жыр-дастандарда толып жатқан көне түркі сөздері, қазіргі түркі сөздерінің жекелеген элементтері ұшырайды. Сонымен қатар бұл еңбек моңғол шапқыншылығына дейінгі ежелгі орыс халқы мен түркі халықтарының байланысы туралы мәлімет береді. Славян және түркі тілдерінің байланысы өте тереңде жатыр. Түркі халықтарының ұрпақтары шығыс славян

тілдер тобына жататын – орыс, украин, белорус тілдерінің фразеологиясы мен грамматикасына өз әсерлерін тигізді. Тюркологтардың жырдан тапқан түркі кірме сөздері сан жағынан да сан алуан болып келеді. Олар лексиканың барлық салаларында кездеседі деп айтуға болады. Өр тілдің лексикасы ежелгі және кірме болып бөлінетіні белгілі. Тілдік байланыстар нәтижесінде көбінесе кірме сөздер пайда болады. Осы уақытта лингвистикада тілдік байланыстар, контактология теориясына ерекше назар аударылады. Екі және бірнеше этностардың байланыстары салдарынан және нәтижелерінен болатын екі және одан көп тілдердің өзара қатынастарын тілдік байланыстар (латын тілінен *contactus* – жанасу) көрсетеді. Билингвизм, яғни ана тілінде және басқа тілде сөздік қатынасқа қабілетті адамдар арқылы тілдік байланыстар жүзеге асырылады.

Олжас Сүлейменов былай дейді: «Слово» (о полку Игореве) – уникальный памятник, в котором сохраняются многие тюркские лексемы в их самых первых значениях» (Сүлейменов, 1990: 21).

Тілдердің бір-бірімен қарым-қатынасы және түркізмдер мәселелері қашанда лингвистердің зерттеу нысаны болып келген. Мысалы, орыс және түркі тілдерінің тілдік байланыстарының даму кезеңдерін белгілі тюрколог ғалымдар Н.А. Баскаков пен В.И. Абаев бес кезеңге бөліп қарайды:

1-кезең – біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырынан VIII ғасырға дейін (көне русь мемлекеті Киев Русінің құрылуына дейін);

2-кезең – IX-XII ғасырлар (көне русь мемлекеті Киев Русінің құрылуы);

3-кезең – XIII-XV ғасырлар (моңғол шапқыншылығынан кейінгі уақыт);

4-кезең – XVI-XIX ғасырлар (социалистік Қазан көтерілісі);

5-кезең – қазіргі кезең (Баскаков, 1974: 22).

Ал И.Г. Добродомов орыс және түркі тілдері қарым-қатынасының хронологиясын мынадай бес топқа бөліп қарастырады:

1. Праславян тілдеріндегі түркізмдер. Праславян түркізмдеріне чекан (**čakanь*), болван, товар, баран, книга сөздері түркі тілі арқылы келді. *Слон, хомут* сөздеріне қатысты этимологтардың пікірлері бірікпейді: олардың түркі этимологиясынан немесе сол арқылы келген деген пікір бар.

2. Моңғол шапқыншылығына дейінгі кезеңдегі түркізмдер. Бұл кезеңде сақталған түркізмдер (түрік тілдерінен немесе олардың басқа жақтан келгені) аз кездеседі: *боярин, шатёр, богатырь, ватага, жемчуг, кумыс, лошадь*,

лошак, орда, телега. Собака сөзі кеңінен таралған нұсқалардың бірі иран сөзінен шыққан деген пікір бар, ал О.Н. Трубочев бұл сөзді түркізм деп есептейді. Сонымен қатар орыс тіліне қай тілден енгені белгісіз ковер сөзін Фасмер түркі тілінен енген сөзге жатқызады.

3. Алтын Орда дәуірі кезеңіндегі ежелгі орыс тіліндегі түркізмдер. Бұл кезеңге орыс тіліне мемлекеттік *ям, ямицик, ярлык, казак, караул, кочевать*, экономикалық *деньга, казна, казначей, тамга, барыш, хозяин, харч, кабала*, құрылыс саласына жататын *кирпич, жесть, лачуга*, әшекей бұйымдар қатысты *серьга, алмаз, изумруд*, сусынға қатысты *брага, буза*, бақша өнімдеріне қатысты *арбуз, ремень*, маталар атауына қатысты *атлас, миткаль, бязь, тесьма*, киім және аяқ киімге қатысты *башимак, колтак, фата, чулок, кафтан*, сонымен қатар *кулак, курган, альй, барсук, бусурман, карий, мишень, стакан, безмен, таракан, тюрма, бадья, булат* сөздері кірді.

4. XVI-XVII ғасырлардағы түркізмдер. Осы уақыттағы түркізмдердің саны көп болды, бұл Осман империясының мәдениетінің әсері зор болғанымен түсіндіріледі. Бұл әсер XVIII ғасырдың басында таралады: Петрдың дәуіріне жататын түркізмдер: *башка, изьян, карандаш, фарфор* және т. б.

5. XVIII—XX ғасырлардағы түркізмдер *диван, жасмин, каракуль, киоск, софа, тюльпан, тюрбан, фисташка, халва* (Добродомов, 1978:141).

Көне түркі ономастикасына қатысты маңызды материалдар түркілер мен славяндардың ұзақ уақыт бойы тығыз қарым-қатынаста болғанын дәлелдейтін ежелгі славян ескерткіштерінде көрініс тапқан. Бұл қарым-қатынас пен өзара тығыз байланыс Киев Русінің қалыптасу кезеңінде және оның тарихи даму кезінде Шығыс Европада мекендеген, осы территорияда бірқатар мемлекеттік билігін жүргізген түркі тайпасымен тығыз қарым-қатынас орнату кезеңінде ерекше мәнге ие болды. Н.А. Баскаков славяндар мен көне түркі тайпаларының арақатынасын былай көрсетеді: «Ежелгі орыс жазба ескерткіштерінде, оның ішінде негізінен қолжазба ескерткіштері мен көркем шығармаларда Шығыс Европадағы көне түркілердің топонимдері, антропонимдері мен этнонимдері сақталған. Бұл мәліметтер филологтардың, этнографтардың, тарихшылардың қызығушылығын арттырып, зерттеуге септігін тигізген» (Баскаков, 1974: 47).

Қазақстанның танымал ақыны, тілтанушы, саясаткер, белгілі қоғам қайраткері Олжас Омарұлы Сүлейменовтің «Тарихқа дейінгі

түркілер» атты кітабында славян және түркі тілдерінің, атап айтқанда, көне қазақ және көне орыс тілдерінің ежелгі өзара байланысы туралы айтылады. Бұл еңбектің негізгі мазмұны – түркілер мен славяндардың арғы тегі. Осы екі ірі этнос тарихының біртұтастығы күні бүгінге дейін зерттелмей келгенін ескеріп, олардың тілдерін жан-жақты қарастырып, бұл жөніндегі болжамды дәлелдеп берді. Осы екі елдің соңғы мыңжылдық бойы бір-бірімен байланыстырылмай, жеке-дара зерттеліп келгеніне назар аударады да оның себебін ашып көрсетеді. Бұл монография түркілер мен славяндардың тарих алаңында Еуразиялық құрлықта ғасырлар қойнауында тағдырлас болып келгенін дәлелдеуге құлшыныс береді. Жазушының ондаған жылдар бойы тынымсыз ізденуінің нәтижесінде табылған екі халықтың осындай әрекетке түсуіне қатысты материалдар көне қазақ тілі деген терминді алғаш рет қолдануға мүмкіндік берді. Кітапта бұл терминнің дұрыс екендігі толық дәлелденеді. Сондай-ақ ойшыл ғалым: «көне түркі жазуының пайда болуы мен дамуын әлемдік өркенитке қосылған үлес деп бағалап, дәлелдеп келеді. Бір ғасырдан астам уақыт бойы славян және түркі тілдері бір-бірінен оқшау зерттелініп келгендіктен, мұның өзі этностардың өзара етене байланысты дамуының табиғатына қайшы келетінін, сондықтан жаңа түркі-славянтану пәнін енгізу қажеттігін негіздейді. Ол жалпы тіл білімін жетілдіруге қызмет етер еді, ал тіл білімінің жетістіктері барлық қоғамдық ғылымдардың іргетасы болып табылады. Түркі тілдерін, славян үндіеуропа және басқа да тілдермен салыстырып, көптеген сөздердің төркінін – этимологиясын талдап ашып беру арқылы ақын қазақ тілін ғана емес, түркі тілдерін өте нәзік әрі терең білетіндігін көрсетеді» деп атап өткен (Сүлейменов, 2011: 33).

Тілдер қарым-қатынасы кезіндегі маңызды процесс – әдебиеттерде дәстүр бойынша «кірме сөздер» деп аталатын бөтен тілдік элементтердің бір-біріне енуі. Кірме сөздер дегеніміз – тіларалық қарым-қатынас (байланыс) нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауысқан бөгде тілдік элементтер (сөздер, сөз тіркестері, жұрнақтар т. б.). Белгілі бір тілдегі кірме сөздердің пайда болуы мен олардың қалыптасу кезеңдерін анықтау үшін тарихи тұрғыдан жан-жақты қарастыру қажеттігі туады. Бұл орайда орыс тіліне түркізмдердің енуінің тарихи-мәдени ықпалын бағдарласақ, түркі сөздері славян тілдеріне, әсіресе, батыс және шығыс топтарына әр кезде әртүрлі жағдайларға байланысты енгенін аңғарамыз.

Көне заманнан қазірге дейінгі аралықта көршілес халықтар арасында тығыз және тұрақты түрде тарихи байланыстар болғандығын байқаймыз. Оларды ислам дінінің таралуына дейін және одан кейін, моңғол шапқыншылығы кезеңі (XIII ғ.), түркі тілдері байланыстарының ең соңғы кезеңі (XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы) деп бөлуге болады. Соңғы кезеңге, әсіресе, ТМД-ғы түркі-орыс байланыстары, Қытайдағы түркі-қытай байланыстары, Кіші Азия мен Балқандағы түрік-үнді-еуропа байланыстары тән. Басқа тілдермен қарым-қатынасы бойынша қазіргі түркі тілдері генетикалық классификацияға сай төмендегідей топтарға бөлінеді:

1) Алтай-Сібір тілдері: моңғол, тұңғыс-манчжур, палеоазиат, енисей, қытай тілдерімен байланысты болған.

2) Орта Азия тілдері: иран, үнді-арий тілдерімен байланысты;

3) Кавказ және Қырым тілдері: иберий-кавказ, армян, иран, славян (негізінен, орыс тілі) тілдерімен араласқан;

4) Еділ-Жайық бойы тілдері: фин-угор және орыс тілдерімен байланысты;

5) Кіші Азия мен Балқан тілдері: грек, славян, араб және иран тілдерімен араласты;

6) Орталық тілдер: қазіргі уақытта олар туыстас түркі тілдерімен және орыс тілімен қарым-қатынаста;

7) Бөлінген немесе аралық тілдер: қарайым-балқар және гагауз тілдері бүгінде славян, молдаван және литва тілдерімен байланысты (Мәмиева, 2009: 36).

Ономастиканың бір саласы болып табылатын *зоонимдер* этнографиялық және тарихи мәліметтерді зерделеуде, ұлттық дәстүр мен тарихи дамуын анықтауда, ұлт таным-түсінігін айқындауда қызмет атқарады. Сонымен коммуникативтік қызметімен ерекшеленетін зоонимдердің лексика-грамматикалық сипатын, танымдық мәнін ашу қазіргі тіл біліміндегі көптеген бағытпен сабақтасады.

Зоонимикаға қатысты ең алғашқы зерттеулердің бірі танымал түркітанушы Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» деген еңбегі. Соңғы жылдары зоонимдік зерттеулерде үй жануарларын өзара топқа бөліп қарастыру орын алған. Мысалы: жылқы – гиппоним (гиппоним) (грекше – *hippos*), ит – кионим (грекше *kypos*), мысық – фелиноним (латынша *felis*) және орнитоним (күс), инсектоним (жәндік), фитоним (өсімдіктер атауы) т.б. түрлік терминдер пайда бола бастады (Дмитриев, 1958: 102). Ал А.В. Суперанскаяның пікірінше, зоолек-

сика диалектілерде өзіне қатысты аймақтық ономастикалық жүйені қалыптастырады. А.В. Суперанская антропонимдерге қарағанда зоонимдерді жинақтау, қиынға түседі, себебі олар ресми құжаттарда көбінесе берілмейді және де жануардың жойылып кетуіне байланысты олардың да аттары қолданыстан түсіп қалады деген. Және де зоонимдер аймақтық және диалектілік сипаттағы сөздер болып қалады. Сол себептен олар өздерінің денотаттарының жиі алмасуына байланысты бір ауылдың шеңберінде ғана қолданылады. Олардың әдеби тілде қолданылуы тұрақсыз. Сонымен қатар асыл тұқымды зоонимдердің қолданыс ерекшеліктері де бар. Мысалы: чемпион атанған асыл тұқымды жануарлар әр түрлі мемлекет мамандарына ұзақ жылдар бойы әйгілі. Алайда олар арнайы қолданыстағы зоонимдерге жатады. Жалпы қолданыстағы зоонимдерге бұл құбылыс тән емес (Сапанова, 2012: 33).

А. Лютина «Зоонимы в речи жителей поселка Кузедеево Кемеровской области» деген мақаласында зоонимдерді атауыштық қызметіне қарай жеті топқа бөліп қарастырған: бірінші жануарлардың мінез-құлқына қарай *Буран, Соня, Мурка*; екінші түр-түсіне қарай *Черныш, Каштанка, Рыжик*; үшінші мультфильм және кино қаһармандарының аттарына байланысты *Цезарь, Мухтар, Тимон*; төртінші адамдардың тегі, атына байланысты *Брежнев, Люся, Андромеда, Пифагор, Тарзан, Мишка, Васька, Машка*. *Мишка* атауы Оралда өгіздің, қойдың, аттың, мысықтың, иттің, торайдың, ешкінің, қаздың, тауықтың атауы ретінде де кездеседі; бесінші басқа жануарларға ұқсас белгілеріне байланысты *Белка, Барс*; алтыншы тағам атауларына байланысты *Твикс, Марс*; өсімдікке байланысты *Верба, Каштан, Тополек, Роза, Незабудка, Фиалка*; жетінші мағынасы көмескіленген атаулар *Зик, Зоня*. Сонымен қатар, қосымша толықтырулар ретінде, мысалы, табиғат құбылыстарына байланысты: *Буран, Восход, Закат*, кейбір заттардың атаулары: *Алмаз, Бирюза, Изумруд, Кубик, Кукла, Термос*; сыртқы белгілеріне байланысты: *Крошка, Малютка, Гигант, Қудряш, Лохматая, Бордач*, туылу мерзіміне қарай *Апрелька, Декабрик*. Көптеген атаулар жануарлардың мінез-құлқын сипаттайды. Мысалы, орыс тілінде *Верный, Шалун, Юла, Грозный, Кокетка, Лихая, Задира, Недотрога*. Қоғамның дамуына байланысты зоолексемалардың атауында жаңа үдеріс байқалады. Көптеген зоонимдерде *Аккорд, Зенит, Гравюра, Радодия,*

Элегия, Флейта деген атаулар ұшырасады, тіпті ғарышты игеруге байланысты туындаған зоонимдер де баршылық; *Вертолет, Комета, Орбита, Ракета, Спутник*. Ит атаулары қысқа сөздерден тұрады: *Бим, Джек, Джим, Ральф*. Айта кететін бір жайт орыс тіліндегі зоонимдер көбінесе бір түбірден тұрса, түркі тілдеріндегі зоонимдер күрделі сөздер болып келеді: *Қаракөз, Аққұлақ, Бөрібасар, Жолдыаяқ, Құтпан, Аққасқа, Айманбоз, Қалбағай, Ақбесті* т.б. Жануарлар аттарының едәуір бөлігі субстантивті сын есімнен де жасалады: *Буйный, Быстрая, Веселая* (жылқыға қатысты), ал иттердің атауларының арасында етістіктен жасалған аттар да кездеседі: *Бушуй, Угадай, Будило, Звонило* (Сапанова, 2012: 50).

Татарлық ғалым З.Ф. Миргалимова «Названия млекопитающих в татарском литературном языке» атты кандидаттық диссертациясында зоолексиканы «сүтқоректілер», «балықтар», «жәндіктер», «құстар», «қосмекенділер» деп бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөледі. Соның ішінде, төрт түлікпен қоса жабайы аңдарды да сүтқоректілер тобына жатқызады. Мысалы: *карсак* «корсак», «қарсак»; *каплан* «леопард», «қабылан»; *колан* «кулан», «құлан»; *акъ киікъ* «дикая коза», «тау ешкі»; *кюян* «заяц», «қоян», юлбарыс «тигр», «жолбарыс», *куй* «қой», сыер «сиыр», үгез «өгіз» және т.б. (Миргалимова, 2007: 32).

Ш.А. Шаваеваның «Зоономическая лексика карачаево-балкарского языка» атты еңбегінде зоолексиканың құрылымдық ерекшеліктері, жасалу жолдары, атауыштық қызметі туралы келелі пікірлер қозғалады. Жұмыста зоонимдерді түрлеріне қарай құс, ит, мысық, жылқы деп (инсектоним, орнитоним т.б.) жеке-дара бөлмей, барлығын тұтастай жалпы топтық тұрғыда қарастырады. Мысалы, құмық және қазақ тілдерінде салыстырыңыз, жаубедек – жаубелек «чиж», булбул «соловей», киштик «кошка», «мысық», хораз «петух», «этеш», губу «паук», «өрмекш», «доммай» «зубр», жубуран «суслик», кьюу «лебедь», «акку», айгыр «жеребец», «айғыр», огъюз «вол», «өгіз», бузоу – бузав «бұзау», ыргъай «щука», «шортан», берю «волк», «қасқыр», айыу «медведь», «аю» толкю, «лиса», «түлкі» және т.б. (Шаваева, 2009: 30).

Орыс тіліндегі түркізмдерді зерттеу XVIII ғасырда бастау алып, олардың алғашқысына 1769 жылы Василий Тузовтың «Поденщина» атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізі-

мін жатқызуға болады. Онда В. Тузов *сандық, қамыс, бөрік* сөздерін мысалға келтіреді (Тузов, 1858: 133). Ал орыс тілдеріндегі түркізмдер мәселесіне тарихи-этимологиялық тұрғыдан қарауға тек XIX-XX ғасырларда ғана көңіл бөле түскені белгілі. 1927 жылы Ф.Е. Корш «Этимологический словарь восточных слов в европейских языках» деп аталатын еңбегін жарияласа, 1929 жылы «Слово о полку Игореве» еңбегіне рецензия жазды. Мұнда Е.Ф. Корш түркі және славян тілдерінің сәйкестігін тарихи деректер тұрғысынан сөз етеді. Ғалымның рецензиясы славян тіліндегі түркі тілдес халықтар тілінің элементтері жете зерттеуді қажет ететін маңызды мәселе екенін көрсетіп берді (Корш, 1927: 84). Осы уақыттардан бері үздіксіз зерттеу нысаны болып келген орыс тіліндегі түркізм мәселесі қазіргі уақытта да өзектігін жоғалтпай, жаңаша пайымдау мен жаңаша тұжырым жасаудың тарихи дереккөздеріне айналуда. Бұл тұрғыда ономастиканың бір саласы болып табылатын зоонимдер этнографиялық және тарихи мәліметтерді зерделеуде, ұлттық дәстүр мен тарихи дамуын анықтауда, ұлт таным-түсінігін айқындауда қызмет атқарады. Ал коммуникативтік қызметімен ерекшеленетін зоонимдердің лексика-грамматикалық сипатын, танымдық мәнін ашу мен зерделеу қазіргі тіл біліміндегі көптеген бағытпен сабақтасады.

Орыс жазба әдеби тілінде де, ауызекі қарым-қатынас барысында да түркізмдер, яғни шығу тегі жағынан түркілік элементтердің (сөздердің) маңыздылығы мен сапасы жағынан сол тілдің төл сөздерімен бірдей дәрежеде екендігін айтқан жөн. Түркі халықтарынан орыс халқына ауысқан түркілік сөздер мидай араласып, сіңіп үлгерген. Тіпті зооним атауларындағы кейбір сөздердің орыс тіліне сіңісіп кеткендігі соншалық, оларға апаратын арнайы этимологиялық бағыт болмаса, шын мәнінді түркізм екендігіне көз жеткізу қиын. Осынау іждаһатты ізденісті ғажайып Пушкин ақынның: «... напрасно думает, что владычество татар оставило ржавчину на русском языке. Чуждый язык распространяется не саблею и пожарами, но собственным обилием и превосходством» деген сөзін әрдайым қаперде ұстанғанымыз жөн. Бір тілдегі сөз, сөйлем келесі тілге еніп, оның ажарын ашып, көкжиегін кеңейтер болса – тек қана өз мағынасының құнары мен ұланғайыр байлығы асқан соң ғана өзге көршілес тілге сіңеді. Сіңіп қана қоймай, бояуы араласып, сол халықтың рухани қазынасына айналып үлгереді. Көркемдік қасиетімен үйлесім табады.

Қорытынды

Түркизмдердің тек қана орыс тілінде емес, әлем тілдерінің көпшілігінде ұшырасуы ықтимал, бұған ықылым замандардағы ғұндар мен қыпшақтардың жаугершілік басқыншылық жорықтары немесе жай қоныс аударуы

сияқты факторлардың түрткі болуы әбден мүмкін. Әрбір тілдегі түркілік сөздер көбіне сол қабылдаушы тілдердің зерттеу объектісі болып жатады. Алайда қайсыбір тілдің лексикасына өткен түркілік сөздерді анықтай түсу, шығу тегін айқындау бүгінгі және болашақ түркология ғылымының маңызды саласына айналары хақ.

Әдебиеттер

Аханов К. (2002) Тіл білімінің негіздері. Университеттер мен педагогика институттарының филология факультеттеріне арналған оқулық. Төртінші басылым. – Алматы.

Баскаков Н.А. (1985) Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М.: «Наука».

Дмитриев Н.К. (1958) О тюркских элементах русского языка. – М. – 102 б.

Добродомов И.Г. (1978) Рецензия // Вопросы языкознания. – №1.

Мирғалимова З.Ф. (2007) Названия млекопитающих в татарском литературном языке: автореф... дис. канд. филол. наук. – Казань.

Сапанова А.М. (2012) «Зоонимдердегі көне тілдік тұлғалар»: ф.ғ.к. диссер. автореф. – Өскемен.

Сұлтан Ж. (2003) Орыс тіліндегі түркизмдердің сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы – №5.

Сүлейменов О. (1990) «АЗИЯ». – Алматы.

Тузов В. (1858) Поденщина, сатирический журнал. 1769. Изд. А. Афанасьева. – М.

Корш Ф.Е. (1927) Этимологический словарь восточных слов в европейских языках. – М.

Шаваева Ш.А. (2009) Зоонимическая лексика карачаево-балкарского языка: автореф... дис. канд. филол. наук. – М.: Нальчик.

интернет дереккөздер:

www.zharar.com/kz/shygarma/163-kazyna.html

islam-today.ru/istoria/druza-moi-samym-blagorodnym-delom-dolzno-byt-delo-nauki-i-prosvesenia

References

Ahanov K. Til biliminiñ negizderi. Ýniversitetter men pedagogika institutтарыnyñ filologiya fakýltetterine arnalğan oqýlyq . Tórtinshi basylym. – Almaty, 2002.

Baskakov N.A. Týrkskaja leksika v «Slove o polký Igoreve». Moskva -«Naýka» –1985.

Dmitriev N.K. O týrkskih elementah rýsskogo iazyka. Moskva – 1958; 102 b.

Dobrodomov I.G. Retsenzija//Voprosy iazykoznanija, 1978, №1.

Mirgalimova Z.F. Nazvanija mlekopitajýih v tatarskom literatýrnom iazyke: Avtoref... dis. kand. filol. naýk. Kazan- 2007.

Sapanova A.M. «Zoonimderdegi kóne tildik tulǵalar». F.ǵ.k. disser. avtoref. Óskemen-2012.

Sultan J. Orys tilindegi túrkizmderdin sipyty // QazUÝ habarshysy. Filologiya seriasy – 2003. №5.

Súleimenov O. «AZIJa». Almaty-1990.

V. Týzov Podennja, satirichesku jýrnal. 1769. Izd. A. Afanaseva. Moskva-1858.

Korsh F.E. Etimologicheskii slovar vostochnyh slov v evropeiskih iazykah. – Moskva, 1927.

Sh.A.Shavaeva. Zoonimicheskaja leksika karachaevo-balkarskogo iazyka: Avtoref... dis. kand. filol. naýk. M. Nalchik- 2009.

internet derekkózder:

www.zharar.com/kz/shygarma/163-kazyna.html

islam-today.ru/istoria/druza-moi-samym-blagorodnym-delom-dolzno-byt-delo-nauki-i-prosvesenia

Жұмажанова Ф.Т.¹, Көптілеуова Д.Т.²

¹филол.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: farahanum@mail.ru

²филол.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕ ИСЛАМИ КӨРІНІСТЕРДІҢ СУРЕТТЕЛУІ

Кеңестік дәуір әдебиетінен шариғат негіздерінің көріністерін санамалап көрсету мүмкін болған жоқ. 20-30 жылдар әдебиетінде негізінде шала молдаларды сынау басым болғандығы әдебиет тарихынан белгілі. Сондықтан бұл кезең әдебиетінен бірінші көзге түскен мәселе, діни сауатсыз халықты алдап-арбап, шала сауатты елді тура жолдан тайдырып, Алланың атымен сөйлеп, өз айтқандарын заң ретінде орындата білген дүмше молдалар әдебиеттегі шығармалардың негізгі кейіпкерлеріне айналды. Бұл мақалада С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин шығармаларына арқау болған ислами көріністердің суреттелуі қарастырылады.

Түйін сөздер: дін, иман, ислам, шариғат, көрініс.

Zhumazhanova F.¹, Koptyleuova D.²

¹candidat of philology sciences, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: farahanum@mail.ru

²candidat of philology sciences, assistant professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Description Of The Reflection Of Islam In The Kazakh Literature Of The Soviet Era

This article examines the description of the reflection of Islam in the Kazakh literature of the Soviet era in the works of S.Seifullin, I.Zhansugurov and B.Maylin.

Key words: religion, faith, islam, sharia, reflection.

Жұмажанова Ф.Т.¹, Көптілеуова Д.Т.²

¹к.филол.н., Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: farahanum@mail.ru

²к.филол.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Описание отражения Ислама в казахской литературе Советской эпохи

В этой статье рассматривается описание отражения Ислама в казахской литературе Советской эпохи в произведениях С. Сейфуллина, И. Жансугурова и Б. Майлина.

Ключевы слова: религия, вера, ислам, шариат, отражение.

Кіріспе

XX ғасыр басы қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше кезең дейтін болсақ, бұл кезеңде дәстүрлі әдебиет жан-жақты дамыды, жаңа жанрларда жазылған шығармалар туа бастады. Қазақ халқы сырттай атеистік көзқараста құдай жоқ дегенмен іштей тәубесінен жаңылған жоқ. Халқымыздың әдебиетінің діни сеніммен тығыз байланысы

сонау халық болып қалыптасқан кезден кеңес өкіметі құрылған жылдарға дейін жалғасып келді. Кеңес өкіметі тұсында да діни мазмұнда жазылған шығармаларды теріс пиғылды деп танып, оларды оқырмандарға жеткізбеуді қолға алды. Бұл кезеңдегі қазақ қаламгерлері ішінде дін басыларының типтік образдарын олардың өздеріне тән психологиясын Сәкен, Бейімбет, Ілияс, М. Әуезов айқын суреттеген. Олар сол

кездің саясатына сәйкес мәселені бір жақты қарастырған, әйтпесе сол заманда өмір сүрген білімді қожа, молда, имамдар аз болмағаны біздерге тарихтан мәлім. Тек солақай саясаттың кесірінен ғана дін апиын деп атеистік көзқарастың әсерінен сыңаржақ пікір туған. Көбінесе имам, молдаларды ислам дінін бетке ұстап, өз зұлымдықтарын іске асырды деп суреттеген. Ислам дінін бетке ұстап деген пікірдің өзі исламның қаншалықты беделі болғандығын аңғартады.

Негізгі бөлім

Осы тақырыпта жазылған шығармалар қатарына С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин зерттеулері мен шығармалары жатады. Бұл ақын жазушылар өз шығармаларында дін басыларының арына да, намысына да тимеген, олардың істеген істерін, арам ниет пиғылдарын, опасыздығын, дінді бетке ұстап халыққа жәбір көрсеткендерін, қарапайым халықты алдағандарын нанымды оқиғалар арқылы көркем баяндап бере білген. С. Торайғыров, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ж. Аймауытовтың жарық көрген шығармалары қазақ романының сол кездің өзінде қандай деңгейге келгенін көрсетеді. Бұл шығармалардың Б. Майлин, І. Жансүгіров, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафиннің шығармашылығына да мол әсері болды деп ойлаймыз. Бұл қаламгерлер шығармалары сол дәуірдің талабына сай, сыни көзқараста көрініс тапқаны даусыз. С. Сейфуллин өз зерттеу еңбегінде: «Әр елдің қандай салт өлеңінде болсын, онымен бірге дін салтының өлең-жырларында болсын, бәрінде, сол елдің тұрмыс сәулесі болатыны белгілі. Сондықтан, қандай өлең жырларды алып қарасаңызда, сол елдің тұрмысының қандай екенін, қандай таптың әкімшілік қылғанын оның салт-санасының қандай болғанын айқын көре аласыз» (Сейфуллин С., 1964: 166) – дейді де, сондай діни жырлардың бірі жарапазаннан мысал келтіреді:

Мұхамбет үмбетіне жарапазан,
Айтамын үйіңізге жарапазан,
Алып шық жылдамырақ жеңешежан.
Келгенде қайыр-зекет бере алмасаң,
Жібермес ақыретте менің назым.
... Мінгенім астымадағы жирен дейді.
Намазды бес уақыт үйрен дейді
Намазды бес уақыт үйренбесең,
Шынжырлап дұзаққа сап сүйрер дейді.
Мінгені пайғамбардың қара қасқа
Жанында мүсір қылыш, бауы басқа
... Оразаң былтыр кеткен биыл келді
Бітірін жылдамырақ бермеймісің.

Сонымен бірге ғалым жарапазанның мәнін былай түсіндіреді: «Бұл жыр отыз күн оразада айтылады. Оразада бұл тәрізді жыр айту салты барлық мұсылман елдерінің бәрінде де бар. Мұсылман түгіл христиан діндеріндегі елдерде де айтылады» (Сейфуллин С., 1964: 169), – деп атап өтеді де, бақсылық, аруақ сынды Алланың құдіретімен келетін қасиеттерді Алладан келетін «керемет» деп түсіндіреді. Себебі бұл қасиеттер екінің біріне қонбайтыны тарихтан белгілі. Қазақ халқының алғашында көп тәңірі кейін көк тәңіріге табынғанын тарихтан мысалдар келтіре отырып, М. Әуезов: «Бұрынғы көк тәңірінің орнына «исламның алласы» орнап, бақсылық пен аруақтар ескі діннен қалған кейбір «иелер» исламның алласына сыйынбаған, сөйтіп, исламнан бұрынғы діннің бақсылыққа, аруақтарға «иелерге» құлшылық қылатын санасы мен ислам санасы араласып, бітісіп, бақсылыққа нану, аруаққа, иелерге нану жаңа түрге көшкен. Бақсылық жынның, перінің қуатымен алланың әмірімен болады деген. Сөйтіп, бұрынғы жер мен көкке, от пен суға табынып жүрген халық ислам діні үстемдік ете бастаған кезде бір құдайға құлшылық етіп, оның жердегі, көктегі өкілдеріне пайғамбарларға, періштелерге, қожамолдаларға, бақсы-балгерлерге жалбарынатын болған. Мұнымен қатар мұсылман дініне дейінгі ескі діни-нанымдардың жер мен көкке, от пен суға табынушылықтың сарқыншақтары мүлдем жойылып кетпей, мұсылман дінімен қатар өмір сүріп келді», – деп жазады (Сейфуллин С., 1964: 169) Осы жөнінде әдебиет тарихын зерттеуші М. Әуезов былай дейді: «Салтпен байланысқан өлеңдердің бір алуаны дін салты, дін танымымен байланысқан өлеңдер. Қазақта бұл өлең екі жікке бөлінеді: 1) Ескі діннің сарқыты болған өлең, 2) Ісләм дініне байланысты өлең. Ескі дін, ескі нанымның сарқыты болған өлеңдердің бірі – бақсылардың сарыны. Ісләм дінімен байланысты өлеңдер. Қазақта мұндай өлеңдер көп емес, бірен-саран аз ғана. Мысалы: жарамазан, бата беру өлеңдері сияқты. Жарамазан:

... Мұхамбет үмбетіне жарамазан,
Айтамын байлар сізге жарамазан.
Молдалар ертең ерте айтар азан
Айтқанда жарамазан қайыр берсең,
Барғанда акіретке болмас жазан. (Әуезов М., 1994: 42)

Бұл жарамазан барлық мұсылман жұртына жайылған. Салт бойынша ораза күндері айтылады. Жарамазан өлеңі мұсылмандық діннің қадірін көтерген – діншілдік өлең. Қазақ

ортасына ісләм дінінің таралуына көбінесе қазақтың ақындықты сүюі себеп болды деген дұрыс пікір. Елге не жайылса да, әдебиет жұрнағы болып, әдебиет өлшеуінің біріне түскен соң ғана жайылатын болған. Өлеңсіз, әңгімесіз, сұлу сөзсіз келген құрғақ үгіт болса, ондайды ел тындамаған да, ұқпаған, ықылас қоймайтын болған. Сондықтан, мұсылманшылық дін де қазақ елінің табиғатына, ыңғайына қарай ұйысып келген. Бұған ескі әдебиеттегі толып жатқан қиссалар дәлел. Жарамазан өлеңі де сондайлық дін мағынасы мен дін үгіті болып шығып, бәрі келген соң қыдырма жарамазаншылар әнге салып айтатын болды. Бірақ қазақ жарамазаншыларының көбін алсақ, дін үгітімен шықса да солардың ішінде әлі күнге дін тұманы аз. Күшті сопылық, өрескел тақуалықты айтып, өзге жұрттың дін өлеңі сияқты үнемі сәжде, үнемі дұға, ұдайы күнәкер болуды айтып, көп тәубемен жалбарына беретін сөздер жоқ деуге болады. Бұл жағына қарағанда қазақтың көп жарамазаны баяғы ақы сұрап айтатын мақтау өлеңдеріне жақын келеді. Дін құбыжығымен ешкімді шошытып, үркітпей көпе-көрнеу оразаның күнінде садақанды алғалы келдім деп, ашық айтатын сөз болды. Мұнда да, барлық ел өлеңінде көрінетін, ашық, ақылсау сезімнің ізі бар. Әр нәрсенің түсінсе де сынап зерттеп барып түсінетін таза ширақ ойдың анық ұғымы білінеді. Мұсылманшылық дінімен байланысы бар өлең сөздің тағы бір түрі бата беру өлеңдері. Бірақ бұл өлеңдердің туысы ғана мұсылманшылықтың негізінен шықты деу керек. Дін салтындағы тілек, дұға сияқты сөздерге ұқсайды. Арабша айтатын дұғалардың орнына елдің өзі шығарған тақпақ, өлең, жыр болады. Дін сөздерімен негізін ұқсастыратын осы жері. Осыдан басқа өлеңнің қалған сөздерімен мағынасы жағын білдіретін тілектерін алсақ оның барлығы да қазақтың өз заңына үйлесіп, өз тіршілігінің қалпынан шығады.

.... Тәңірі берген несібең
Тепкілесең кетпесін
Тіліңнің бір шетіне
Оқ шырқатсаң жетпесі
Сөйтіп құдай ондасын
Біссімілда алда акбар (Әуезов М., 1994: 46)

«Суреткердің өнері өмірімен яки өз басынан кешкен ғұмыр-тіршілігімен тығыз байланысты. Ол өмірде нені жете таныса, өнері арқылы жұртқа соны танытады» (Қабдолов З., 1988: 97), – деген пікіріне сүйенетін болсақ, қазақтың ақын-жазушылары өздеріне етене жақын тақырыптарын көркем шығармаларына арқау етті. Илияс Жансү-

гіровтың дінге қатысты өлеңдерін сөз еткенде «Шошқа», «У», «Сұрау», «Өлген молданың өсиетін» атауға болады. Ақынның өлеңдеріндегі дінге қарсы дәлелдер дін басыларын бет алды кінәлай бермейді діни қағидалар, дін озбырлығынан зардап шеккендерді қожа, молдалармен беттестіре, кінәластыра отырып, діндарлардың айыптарын беттеріне басады. Дін басыларына орынсыз тиіспеу үшін ақын бар шындықты жұрт алдына, жиналған қауым ортасында шешіп алуға тырысады. Ақын мұнда айтыс тәсілін қолданған. Кімнің болса да ақ-қарасын айтыс үстінде көпшілік өзі шешсін, әділдігін айтсын дегенге келтіреді. Дін тақырыбындағы өлеңдерінің өткірлігі мен тапқырлығы, ұтымды жағы әсіресе осындай ерекшеліктерімен көзге түседі. Бүгінгі таңда дінтанушы ғалымдар шошқаның харам екендігін ғылыми түрде дәлелдеді. Ақын өзінің «Шошқа» өлеңінде ауырып жатқан молда мен шошқаның сөзін келтіреді.

Шошқа:

Ассалаумағалейкум, молда тақсыр,
Ауырып қалыпсың-ау жолда тақсыр
Шайтаны дәретіңнен күшті болса
Дұға оқы, ісмі ағзам, тұмар жапсыр.

Молда:

Бірәдір, менен арман жүрсен деймін
Күніңді пиғылыңнан көрсең деймін
Ешкімге рауаят айтар менде хәл жоқ
Жөніме енді тыныш өлсем деймін.

Молда:

Құранда сені харам дейтіні рас,
Басканың мұсылманнан жейтіні рас.
Шошқа арам түгіменен түгел арам
Дегенді шариғатта сызып кеткен.
(Жансүгіров І., 1960: 346)

Өлеңнен ұзағырақ үзінді келтіруімізге тура келді, себебі дінге сенетін адамдар шошқа мен молда сөзін салыстырып, кімдікі жөн, кімдікі теріс екенін өздері ақ айта алады. Өйткені кімнің ісі дұрыс, кімнің ісі бұрыс – былайғы жұрттың ақиқат көзі жеткен. Себебі Құранда, шариғатта шошқа еті харам деп есептелінеді. Шариғатта өлексе жеу, бауыздалмаған хайуандардың етін, доңыздың етін жеу харам. Доңыз етін әуелден Аллаһ Тағала харам деп тыйым салғаны үшін күллі мұсылман қауымға жеуге болмайды. Бұл туралы Мәида сүресінің 5-аятында:

بِهِ اللَّهِ لِيُغَيِّرَ أَهْلَهُ وَمَا الْأَجْنَرِيُّ وَالْحَمُّ وَالذَّمُّ الْمَيْتَةُ عَلَيْكُمْ حُرْمَةٌ
وَالنَّطِيحَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالْمَوْفُودَةُ وَالْمُنْحَقِقَةُ

«Сендерге: Өлексе, аққан қан, доңыз еті және Алладан басқаның атымен бауыздалған мал арам қылынды», – делінген (Құран Кәрім, 1991:107).

Доңыз етінің харам екендігін кейінгі жылдары дінтанушы ғалымдар ғылыми түрде жан-жақты дәлелдеп жүр. Оны Қ.Жолдыбайұлының пайымдауларынан байқауға болады. Автор доңыз етінің харам болып саналуының алты себебін санамалап отырып көрсетеді. Оларды қысқаша атайтын болсақ, төмендегідей болып келеді:

1. Доңыздың денесінде улы заттар бар. Доңыз еті өте майлы келеді. Бұл май жеген адамның қанына сіңеді. Сөйтіп, қан май түйіршіктеріне толып қалады...

2. Доңыздың денесінде көп мөлшерде күкірт болғандықтан оны жеген адамның организмінде өлшемнен тыс күкірт пайда болады...

3. Доңыздың өсу гармоны да көп мөлшерде кездеседі...

4. Доңыз етінің құрамындағы гистамин (histamine) және имидзол (imidazole) делінетін заттар адамның терісінде қышу тудырады, есекжем, бөртпе (экзема), дерматит сияқты тері ауруларға себеп болады...

5. Доңыздың етін жеу салдарынан адамда пайда болатын тағы бір ауру – трихина ауруы...

6. Адамдар мен жан-жануарлар табиғаты мен мінездерінің қалыптасуында жеген қоректерінің де рөлі бар... Доңыз – өзінің ұрғашысын қызғанбайтын, мейірімсіз хайуан. Сондықтан доңыз етін көптеп пайдаланатын адамдарда жарына, тіпті анасына деген бөгде еркектердің арам пиғылына қарсы намыс, қызғаныш сезімдері әлсірейді екен» (Жолдыбайұлы Қ., 2006: 50-54). Дін тақырыбына қалам тартқандардың бірі Б. Майлиннің «Қадір түнгі керемет», «Шариғат бұйрығы», «Зәкіржан молда», «Айт күндері», «Қалекен үйінде», «Талақ» т.б. өлең, әңгімелері бар. Бейімбет дінді сынаған жоқ, дінді дұрыс түсіндірмеген, дінді өз пайдасына жаратқан дін басыларын сынады. Ескі қоғамды, ескі әдет-ғұрыптарды, байларды, молдаларды, олардың шектен шыққан опасыз қылықтарын шенеп, сынау үшін өзінің көркем шығармаларында ол алдымен сатира жанрын қолданды. «Жазушы дінді, дін бастықтарын жете біледі, олардың нағандықтарын, тіпті шариғат шарттарын да жөнді білмей-ақ өтірікті өте тұрпайы түрде соғып, нағанд елді үрейлендіріп берекесін қашырғанын, екінші, бірен-саран қарасын не басқа бұйымын алдап алып, жұрттың түбіне жетіп жүргенін талай көрген, зығырланған, ішіне кек қатқан. Сондықтан ол дін тақырыбын

битарап отырып сипаттамайды, діншілдерге отты өшпендікпен, олардың арсыздықтарын аяусыз аша отырып бейнелейді... Ол ойының әзіл сықағын қолдана отырып діндарлардың сорақылығын байсалды реалистікпен суреттейді», – дейді ғалым Т. Нұртазин (Нұртазин Т. 1966, 324). Ақын дін иелерінің қарапайым халықты дін жолымен бұғаулап, тұншықтырып келген сырын өздеріне айтқызып, өз сырын өздері ашып беруге мәжбүр еткен. Ол түсінікті де Кеңес өкіметі кезінде дін иелерінің барлығы арам, пасық, нағанд деп түсіндірілді, олардың арасында да білімді, көздері ашық діндарлар бар екендігі ескерілмеді. Ол кезеңде жаңалыққа жаны құмар жастар жағы дін атаулыға қарсы болды, олар діни әдет ғұрыптардың қандаймен болса да ешбір ымыраға келмеді. Өйткені сол кездегі қоғам жағдайы солай болды. Дін әдет ғұрып халыққа жат өрескел қылық деп есептелді. Бейімбет өлеңдерін оқыған сайын дін басыларының зиянды әрекеттері бірден-бірге айқындала береді. Оны біз Бейімбеттің «Ораза» өлеңінен айқын көреміз:

Күнде тамыз
Оразамыз
Жолатпа шет адамды
Таңқиған мұрт, Суалған ұрт
Құран оқып молда отыр.
Қатыны арық, жүрек талып
Көз қарайып зорға отыр
Молда-ау! – деді Зорлау – деді
Шариғат та бар ма екен?.. (Майлин Б., 1986:76)

Сол кездің саясаты әсерінен дінді, шариғатты сынаса да, қазақтардың шариғат заңындағы ғибадатты оразаны ұстағаны шындық болғандықтан оның әдебиетте көрініс табуы заңды құбылыс деп айта аламыз. Бұл үзіндіден оразаны әркім өз еркімен ұстау керектігіне көңіл аударылған. Ислам шарттарының ішінде бес парыздың бірі болып саналатын ораза Алланың ризашылығы үшін ұсталады. Ораза ұстаған адам оны біреу үшін, немесе өзі үшін емес, Алланың бірлігі үшін ұстайды.

Ал, «Ғарапа түні» өлеңінде:
Құрметті түн көк қақпасы ашылды
Жер жүзіне жұмақ жүзі шашылды
Ақтық рет тілектерін айтуға
Молда біткен құдайына бас ұрды...
Шыныменен жұрт құрбандық шалмаса
Садақа алып айт оқуға бармаса
Біз қайтеміз құдіретті құдай-ау
Шариғат деп айтқан тілді алмаса
(Майлин Б., 1986:76)

Бейімбет дін басыларының арына да, намысына да тимеген, олардың жеке басын қорламаған. Олардың істеген істерін, арам ниетін, опасыздығын, дінді бетке ұстап, халыққа зәбір көрсеткенін, халықты алдағанын бас бұзарлығын нанымды оқиғалар арқылы баяндап бере білген. Оны «Шариғат бұйрығы», «Айт күндері», «Қадір түнгі керемет», «Талак» сынды әңгіме, повестерінен көреміз. «Айт күндері» әңгімесінде:

«...Айт Құтты болсын!

– Айтсын, жақсылығы бірге болсын.

– Жыл он екі айда бір келген жарықтық айт қой, бұл күнді көрген де бар шығар, көрмегенде бар шығар.

Ауылдың орта шеніндегі ақ боз үйдің маңайында толған лық адам, топтанған арба, ат ... кілең бозбала. Бір топ ауыл қыдырып «айттық» алып жүр. Ауыл гу-гу.

– Айт құтты болсын.

– Жақсылығы бірге болсын. Жер ошақтың басында үш, төрт адамның басы құралып қалды. Бірдеме естіп бастарын шайқасып отыр. – Есіл ерай қор болған екен. Бірден бірге жайылып хабар ақ боз үйдің маңайындағы көп адамға жетті.

– Қатыны мен Бәкен қайтыпты.

– Қашан.

– Бүгін.

– Алда бишара-ай.

– Қайтқандары да дұрыс болған екен тірідей қор болып еді.

– Айт күні қайтқаны тілеулері дұрыс болған екен бишаралардың.

– Дүние деген осы, жігіттер, – деді ортада отырған бір ақсақалды кісі... тұз дәмін татқан жігіттер екенсіңдер, еттеріңді жеген соң жаназасын жерге тигізіңдер, сауап қой (Майлин Б., 1986:86). Бұл үзіндіден де айт күні жамбасы жерге тиюдің үлкен сауап екендігін байқауға болады. Айлардан Рамазан айы, күндерден айт күні ислам дінінде қасиетті күндер болып саналады. Сондықтан да күллі мұсылманның тілегі – сондай қасиетті күндерде жамбасы жерге тиюді армандау. Автор қазақтың ораза мен айтқа ерекше мән бергенін осындай бір сәттік көрініспен кейіпкер сөзіне сыйғыза білген. Осылайша ол қазақ әдебиетіне ораза мен айт туралы танымтүсінікті енгізе білді.

Ал «Шариғат бұйрығы» әңгімесінде:

– Құдай берер-ау, бірақ жұрттың пейілі түзелмей жүр ғой.

– Жұрт тәубе-тауыптан кетті ғой, шариғаттың бұйрығын істейтін жан жоқ. Егер мұсылман баласы болып шариғатпен жүріп отырса, баяғы дәурен сөзсіз-ақ қайтар еді, – деді Қәре-

кең. Өзінше істеген ісінің шариғатқа қилап еместігін Салқамбайға сездірдім бе деп ойлады.

– Шариғат жарықтықтың жолын жұрттың көбі надандықпен білмейді. Бірен-сараны біледі деген адамдар шариғатты аяғына басады, сонысы-ақ жәбір, – деді... Молдалық жөнін салыстырғанда Салқамбайдың оқуы артық. Кәрібай ауыл молдасынан оқумен ғана молдалық құрып кеткен. Салқымбай Таңатар қажының медресесінен екі жыл оқыды. Әкесі дәулетті болған соң, молдалық қалпын қумай, шаруашылығына айналып кеткен кісі. (Бұл жерде дін білгеннің бәрі молда болмаған, қазақтар ішінде дінге адал болғандардың да баршылық екенін көруге болады). Жас кезінде шариғат салыстырғанда Кәрібайды жеңіп кете беретін. Оның үстіне бұл жолғы істеп отырған ісінің шариғат көзімен қарағанда дұрыс екендігіне Кәрібайдың өзі күмәнді. Дәлел ғып ұстағаны – жас кезінде оқыған молдасымен Ақсақ молданың риуаяттары «кәпірдің және ұрылардың малын жеу дұрыс» деп Ақсақ молда талай айтатын. Бәрінен бұрын істегенінің шариғат қарауынша дұрыс – дұрыс емес екендігін білмегендік қинады. Жол бойынша айыпты болса да, шариғат қарауында дұрыс болып көрінсе, ең болмаса баяғыдан бері молда атанып жүрген атағына кемдік келмес еді. Жұрт анығын білсе де: «Бейшара, қайтсын шариғаттан шыққан жоқ екен ғой» дер еді... Шынына қарағанда, «қала» деген сөзді Әптиек тәпсірінен үйреніп еді. Арапша кітаптарды көрсе ашып, оқыған жерінде «қала» деген сөз болмаса да, қараушылар сезіктенбесін деп «қала» айтты пайғамбар ғалай салам... деді. Қарекең босап кетті. – Әй, құдай-ай, ата-бабамның істемеген кәсібі еді. «Қарекең ұсталыпты...» деген хабар тарағанда жұрт екіге бөлінді жастар, мұғалімдер:

– Баяғыдан бері өтірік көз жұмып, жұрттың қанын сорып болып еді-деп табалады.

– Шариғатқа қарсы іс істемеген шығар, ұстатып жүрген тік аяқтар ғой – деп шалдар жағы аясты (Майлин Б., 1986:79)

Жазушының осы әңгімесінде молданың жасаған қылығына жастар мен мұғалімдердің, шалдар мен бұрынғы адамдардың ойларын астарлап жеткізуінен сол замандағы дінге деген көзқарасты анық аңғаруға болады. Сол кездегі коммунистік партия, кеңес үкіметі саясаты дінді халық арасында теріс түсіндірді. Жазушылардың мақсаты да сыни көзқараста болды. Мысалы: «Қадір түнгі керемет» әңгімесінде де дін басыларының әрекеттерін сынайды. «Ой, құдай-ай, бұл жұрт не болып кетер екен? Ақырзаманың болып-ақ қалған-ау, – деп Байқан молда күрсіне-

ді. Соңғы әзірде комсомол деген шықты. Комсомол дегені өзіміздің ауылдың жаман балалары. Соның бірсыпырасын бұдан 5-6 жыл бұрын өзім оқытқан едім. Құдай-ау, менің аузымның дұғасы шынымен кеткені ме? Соларды діншіл қып-ақ тәрбиелеген жоқ па едім. Енді кернейлетіп, сырнайлатып тажалдың құралы болып отыр», – дейді. Жазушы бұл жерде заманның тез өзгергендігін, молданың өзі оқытқан балаларының заман ағымына сәйкес тез өзгергендігін молданың күйініші арқылы нанымды бейнелеген. Бұл мәселе кезінде кертартпа әдет-ғұрыпты көксейтін қиял сандырақ деп түсіндірілді.

Дін – қиял сандырақ деп қанша түсіндірілсе де сол заманда, сол қоғамда өмір сүрген адамдар арасында өз дініне берілген, оны сақтап қорғаған, оның қағидаларына бас ұрған саналы азаматтар болған. Жазушылардың мақсаты дінге шын берілгендерді сынау емес, дінді шала түсініп, халықты адастырған молда, ишандарды сынау болған. Жазушы Б. Майлин «Талақ» әңгімесінде: «...Атаңа нәлет! деді Айдарбек. Атаңа нәлет ... Қараңды батыр! Мен сенен талақ! – деді Зейнеп елде жүргенде шешелерінің айтқанынан есітетін «неке» ерлі-байлы адамның тұрмысын бір-біріне байлайтын жіп. Бірін бірі көрмеген, бірін-бірі сүймеген екі адамды неке сүйдіреді... Ал ерлі байлы адамның жиіренішті тұрмысына дәнекер болып тұрған жіпті үзетін бір нәрсе, ол – талақ! Талақтың түпкі мағынасын айыра білмесе де, ерлі-байлы адамға ұнамды нәрсе еместігін сезеді. ... Бірақ ашу уақытында айтылған сөздің шарифат қарауында қанша ауырлық-жеңілдігінің барын айырып білерлік Айдарбекте молдалық жоқ. Талақ жөнінен мұның бар білетіні – бір-екі-ақ оқиға: біреуі көрші ауылындағы Қасым қатынын менсінбей Қалтайдың қатынын алмақ болып көңіл қосады. Өз қатыны айырылып біреуге тимек болады. Сонда молдалар талақсыз

неке қиюға болмайды деп ағайыншылықпен айыпты малын төлеген соң Қалтайға да Қасымға да қатындарын талақ қылғызады. Талақ қылған қатындар тиетін байына бара алмай үйінде отырып үш ай «мүддетін» өткізеді. Талақ жөнінен екінші білетіні Ишан хазіреттің үш қатыны болған екен. Кіші тоқалы «тентектеу» болып біреумен көңіл қосып қиянат қылған соң, хазірет ашуланып талақ қылады. Және біреулер шарифат сұрағанда Шолақ молданың да айтқаны бар: «Адам өз қатынын бір рет талақ қылса, сол қатынды екінші адам алып, ол адам талақ қылғанның артынан үш ай «мүддетін» өткізген соң бастапқы байына неке қиып алуына болады», – деп. (Бұл жөнінде құранда, шарифаттан арабшасын жазу). Бұл жерде жазушы Зейнеп образын бейнелеуде оның аса үлкен күнәсі жоқ екенін, сондықтан Айдарбек екеуінің тез татуласқандығын шебер суреттейді. Шарифаттың бұйрығын істесе Зейнептен айырылады. Бірақ Зейнепсіз шарифаттың Айдарбекке керегі не? Ойлап-ойлап қорытындысында – Шарифат құрысын, қатынымнан айырылмаймын», – деді (Майлин Б., 1986:76).

Бұл кезеңдегі қазақ қаламгерлері ішінде дін басыларының типтік образдарын, олардың өздеріне тән психологиясын Илияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезовтер айқын суреттеген, бірақ олардың негізгі мақсаты сынау болған. Олар сол кезеңнің саясатына сәйкес бір қырынан ғана қарастырған, әйтпесе олар өмір сүрген дәуірде білімді қожа, молда, имамдар болғаны тарихтан мәлім. Тек солақай саясаттың әсерінен ғана дін апиын деген атеистік көзқарастың әсерінен сыңаржақ пікірлер туған. Көбіне имам, молдаларды ислам дінін бетке ұстап, пайдаланып өз зұлымдықтарын іске асырды деп суреттеген. Ислам дінін бетке ұстап деген пікірдің өзінің қалыптасуынан ол діннің қаншалықты маңызды екені айтпаса да түсінікті нәрсе.

Әдебиеттер

- Сейфуллин С. (1964) Шығармалары. – Алматы: Жазушы. – 6 т. – 439 б.
 Әуезов М. (1991) Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі. – 240 б.
 Қабдолов З. (1988) Арна. – Алматы: Жазушы. – 256 б.
 Жансүгіров І. (1960) Шығармалары. – Алматы: ҚМКӘБ. – 1 т. – 566 б.
 Құран Кәрім. (1991) Екі харамның қызметкері Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты. – Почта құтысы 3561 Медине Мұнаууара Сауд Арабия. – 604 б.
 Жолдыбайұлы Қ. (2006) Күдікпен күрес. – Алматы: Алтын қалам. – 192 б.
 Нұртазин Т. (1966) Майлин творчествосы. – Алматы: Жазушы. – 324 б.
 Майлин Б. (1986) Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – 1 т. – 344 б.

References

- Seyfullin S. Shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1964. – 6t. – 439b
Auezov M. Adebyet tarihy. – Almaty: Ana tily, 1991b
Kabdolov Z. Arna. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 256b
Zhansugurov Y Shygarmalary. – Almaty: KMKAB, 1960. – 566b
Khuran Karym Eky haramnin kyzmetkery Fahd patshanyn Khuran Sharyfbasym kombynaty. – Poshta kutycy 3561 Medine Mu-
nauuara Saud Arabya. – 1991. – 604
Zholdybayuly K. Kudikpen kures. – Almaty: Altyn kalam, 2006. – 192b
Nurtazin T. Maylin tvorshestvosy. – Almaty: Zhazushy, 1966. – 324b
Maylin B. Shygarmalar zhinagy. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 1t. – 344b

Kamirdinova N.¹, Kalieva Sh.²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nasiba.samandari@gmail.com

²candidate of philological science, assisent professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: shynar_kalieva@mail.ru

COMMUNICATIVE-PRAGMATIC ANALYSIS OF DIPLOMATIC PAPERS (BASED ON VERBALE NOTES)

The article is devoted to communicative and pragmatic features of diplomatic papers. In this article, the analysis of the communicative and pragmatic specifics of Arab diplomatic papers was carried out for the first time, aimed at revealing their specific integrants. The study is conducted through consideration of lexical and syntactic problems of diplomatic correspondence. As a result of the research, it was possible to show for the first time the reality of the communicative-pragmatic specifics and the structural differentiation of the functional-communicative syntax of Arab diplomatic papers caused by it. The pragmatics of informing the genre of a verbal note finds its expression in the definition of the space-time relationship (chronotope) of participants in the diplomatic discourse (addressee and addressee) and the object under discussion. It is proved that the verb plays a basic role in the indication of the time of diplomatic discourse. In addition to verbs, accurate time indicators are actively used in the texts of verbal notes, such as indicating the number, month and year, which indicates the institutional nature of the genre. The indication of exact dates (date - date, day of the week, month, year) reflects a prospective character; interaction of communicants. In this paper, an attempt was made to analyze the linguopragmatic characteristics of diplomatic discourse from the perspective of pragmalinguistics and discursive analysis. This study is a step towards further research of the discursive genre of written diplomatic communication as a promising subject of linguistic analysis.

Key words: diplomatic papers, verbale notes, communicative and pragmatic analysis.

Камирдинова Н.¹, Қалиева Ш.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nasiba.samandari@gmail.com

²ф.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shynar_kalieva@mail.ru

Дипломатиялық іс-қағаздарының коммуникативті-прагматикалық анализі (вербалды ноталар негізінде)

Мақала дипломатиялық іс-қағаздарының коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Берілген мақалада араб тіліндегі дипломатиялық іс қағаздарының сипатты интегранттарын анықтау мақсатында алғаш рет коммуникативті-прагматикалық анализ жасалды. Зерттеу дипломатиялық хат алмасудың лексикалық және синтаксистік проблемаларын айқындау негізінде жүргізілді. Зерттеудің қорытындысында коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктің шынайылығы көрсетілді. Ауызша нота жанрының ақпараттандыру прагматикасы дипломатиялық дискурстың қатысушыларының (адресант пен адресат) кеңістік-уақыттық өзара қарым-қатынастарын (хронотопты) және талқыланатын нысанды анықтаудан өз көрінісін табады. Дипломатиялық дискурстың уақыт индикациясында негізгі рөлді етістік атқаратыны нақты мысалдар арқылы дәлелденді. Етістіктен басқа ауызша ноталардың мәтнінде уақытты, күн, ай және жылды көрсету сияқты, нақты индикаторлардың белсенді қолданылуы осы жанрдың институционалдығын анықтайды. Нақты мерзімдерді (датаны – күн, апта, ай, жылды) көрсету проспективалық сипатты, коммуниканттардың өзара әрекеттестігін сипаттайды. Мақалада прагмалингвистикалық және дискурсивтік талдау тұрғысынан дипломатиялық дискурстың лингвопрагматикалық сипаттарына кешенді зерттеу жүргізуге талпыныс жасалды. Мақала жазбаша дипломатиялық коммуникациялардың дискурсивтік жанрын лингвистикалық

талдаудың айқын, әрі басым нысаны ретінде болашақта жүргізілетін зерттеулерге бастапқы кадам болып табылады.

Түйін сөздер: дипломатиялық қағаздар, вербалды ноталар, коммуникативті-прагматикалық анализ.

Камирдинова Н.¹, Калиева Ш.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nasiba.samandari@gmail.com

²к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: shynar_kalieva@mail.ru

Коммуникативно-прагматический анализ дипломатических бумаг (на основе вербальных нот)

Статья посвящена коммуникативно-прагматическим особенностям дипломатических бумаг. В данной статье впервые проведен анализ коммуникативно-прагматической специфики дипломатических бумаг на арабском языке, имеющий целью выявить их специфические интегранты. Исследование ведется через рассмотрение лексических и синтаксических проблем дипломатических переписок. В результате проведенного исследования указана реальность коммуникативно-прагматической специфики и обусловленной ею структурной дифференциации функционально-коммуникативного синтаксиса дипломатических бумаг на арабском языке. Прагматика информирования жанра вербальной ноты находит свое выражение в определении пространственно-временных взаимоотношений (хронотопа) участников дипломатического дискурса (адресанта и адресата) и обсуждаемого объекта. На конкретных примерах доказано, что в индикации времени дипломатического дискурса базовую роль играет глагол. Помимо глаголов, в текстах вербальных нот активно используются точные индикаторы времени, такие, как указание числа, месяца и года, что свидетельствует об институциональности данного жанра. Указание точных сроков (даты - числа, дня недели, месяца, года) отражает проспективный характер, а также взаимодействия коммуникантов. В данной статье была предпринята попытка комплексного исследования лингвопрагматических характеристик дипломатического дискурса с позиций прагмалингвистики и дискурсивного анализа. Статья является начальным шагом на пути дальнейших исследований дискурсивного жанра письменной дипломатической коммуникации как перспективного объекта лингвистического анализа.

Ключевые слова: дипломатические бумаги, вербальные ноты, коммуникативно-прагматический анализ.

Introduction

The restoration of economic mechanisms in the post-Soviet space, access of enterprises, institutions, firms and companies to foreign markets, strengthening of diplomatic and commercial relations established with foreign partners demand the study of language activity. Development of International Relations, cultural and economic cooperation with the Arab states have increased the demand for specialists who know the language thoroughly in business Arabic.

Currently, with the intensification of society, special attention was paid to the process of studying the role of paperwork in society, and general and specific linguopragmatic features of its system. The study of diplomatic paperwork in Arabic in the formation of information globalization and post-industrial society not only enriches theoretical linguistics, also provides adequate, practical paperwork in the trade and economic spheres.

Nowadays, the business language «is an important part of the communicative practice of

society and mankind» (Сологуб, 2007:630). It is connected with the intensive development and deepening of business relations at the state and interstate levels and also with the introduction of new forms of business communication.

Kazakhstan and the Arab states have established close ties almost in all areas and the importance of implementation and translation problems of paperwork in Arabic and Kazakh languages is increasing. The introduction of important pragmatic linguistic materials in the field of science not only meet the requirements of modern linguistics but also show the relevance of diplomatic paperwork in the context of intensively developing East and West relations.

Each civilization has its own culture of business communication. Laws of the market economy, the structure of legal states make a demand to the modern corporate world. The correct implementation of documents – the only way to fulfill these requirements. Foreign methods and theoretical bases of the relations are studied.

Restoration the economic foundations of the CIS countries and their access to foreign markets demand the establishment of direct trade relations with the whole world, including Arab countries. Kazakhstan has established strong relations with 15 Arab states, namely with the People's Democratic Republic of Algeria, Sultanate of Oman, the UAE, State of Qatar, Palestine, Syrian Arab Republic, State of Libya, Lebanese Republic, The Hashemite Kingdom of Jordan, Kingdom of Morocco, Kingdom of Saudi Arabia, Arab Republic of Egypt, Kingdom of Bahrain and the state of Kuwait. The Arab Republic of Egypt was the first among the Arab states which has established diplomatic relation with the Republic Kazakhstan. Kazakhstan and Egypt signed a bilateral agreement and established diplomatic relations on March 6, 1992

(<http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/sotrudnichestvo-kazahstana/sotrudnichestvo-so-stranami-azii-i-afriki>)

Almost all these states have diplomatic structures and embassies in the Republic of Kazakhstan. It should be noted that legal framework of the Republic Kazakhstan and the Arab States have passed to a new stage in recent years. In addition, we see that interstate commissions were prosperous for the implementation of investment programs.

Paperwork – carries out the service of an intermediary in business relations. It not only consists of a limited language facility and not correspondence on sale and purchase. It is not only simply several clichés as "tell you about necessity...", "good will" and also special logic, psychology, ethics, cultural traditions, the general cultural knowledge (east) which help to establish a business partnership.

The feature of the genre style of paperwork is not limited to fixing the message, it influences to the addressee as well. Thus, it creates mutual understanding between partners or letter borrowers. This function is one of the language communicative functions. The communicative function is closely connected with semantics. Because communication is formed on the semantic side of language.

The linguistic picture of the semantics of diplomatic paperwork in the business sector depends on a particular linguistic system, a state and process of communication and the law on admission. Thus, it appears in the terminological specification in this area.

Paperwork should not be too long and voluminous, except in certain cases. The text has to be exact and it is important to clearly deliver the message and to prevent excessive messages. Paperwork contains a certain amount, and voluminous letters do not constitute a violation of epistolary etiquette. Obviously,

traditional paperwork in Arabic does not correspond to these conditions.

Before filling the paperwork in Arabic, it is necessary to consider the effect of the thoughts of the Arab community. For example, if Europeans believe in their own consciousness, while many Arabs live in faith in Allah. The historical quotation of Abu Tahir Sulayman is still relevant: "The grammar of Arabs is a religion; the grammar of Greeks is the mind" (Meu, 1973:25). This quotation is a mirror of the classical formula "East is Traditional, West is Rational". In examining paperwork in Arabic, it is evident that the place of the religious lexicon fund is different.

Traditional religious rituals in Arabic paperwork show a special place in the Arab community. Therefore, when filling paperwork for Arabs is important to consider this feature. The style of filling European paperwork is not peculiar for Arabs. The compact delivery of information to Europeans is the main issue in filling the documents, but the portability for Arabs can seem uniform and inexpressive.

Paperwork in the field of diplomacy influences the image of the state, touching on important issues related to international relations. Diplomatic paperwork is filled in accordance with general international standards. Therefore, the protocol department of the Ministry of Foreign Affairs is responsible for the paperwork in this area (Бебep, 2004:203).

The system of written genres is developed in diplomacy; there are many typologies of diplomatic texts compiled by specialists in the field of international relations. For example, an information letter, an analytical note, political letters, references, an invitation (reception, an event), the direction of a business card, code cables, etc. (Brown, 1978:32)

Studying the existing typology of texts, we will give own classification of diplomatic documents, where the factor of participants in diplomatic discourse is important for us:

- Intradepartmental documents. The addresser and addressee are representatives of one department. For example, memorandums within the Ministry of Foreign Affairs.

- Interdepartmental documents. The addresser and addressee are representatives of different departments of the institute of diplomacy within one state. For example, reports of representation of the country abroad for the Ministry of Foreign Affairs of the country.

- Interstate documents. The addresser and addressee are representatives of different states. This is the largest category of diplomatic documents including various international agreements, conventions, constitutional acts, etc.

In this article, we have limited ourselves to one of the categories of interstate documents – diplomatic correspondence.

Diplomatic correspondence is a set of various types of official dispatches and documentation of diplomatic character through which relations between states are implemented, one of the main forms of foreign policy and diplomatic activity of the state (Edelman, 1971:110). Communication between the states in writing can be carried out on behalf of the head of state, representation, Department of Foreign Affairs, various state and public institutions and the organizations or their heads, diplomatic missions and individual diplomats.

The diplomatic correspondence outlines the issues of international life and foreign policy, bilateral and multilateral interstate relations. The preparation of these documents is one of the important sections of diplomatic activity of the state (Дипломатический словарь, 1984:1203). The document represents recorded (documented) on material carrier information with details allowing to identify it (Кушнерук, 2008:256).

It is accepted to distinguish the following main genres among the documents of diplomatic correspondence:

- memorandum;
- aide-memoire;
- note signee;
- note verbal.

It should be noted that, due to specifics of the institute of diplomacy, not all diplomatic documents are available for study to the external researcher owing to their closed nature. From office letters and documents of other departments, diplomatic correspondence is distinguished by following to traditions of the international communication, compliance to with protocol requirements and also the special norms enshrined in legal documents of international law which gives to this type of the document institutional character.

According to the authoritative expert on the documentary linguistics of Kushneruk S.P., each type of document has its own stable composite structure. It means that the text that is included in the document is reproduced by a structure that corresponds to this type of document, this property often develops in a stable scheme of headings (Кушнерук, 2008:255). The general structure of documents of diplomatic correspondence compiled by J. Wood and Zh. Serre and the established terms for designation of individual headings are given below (ВудДж, 1974:246). We will note that depending on a document genre, this or that heading may be missing:

1. Appeal (salutation) – an appeal indicates the official title of the addressee. For example, Sir, Dear Mr. Ambassador, etc. In Arabic, this will be السيد السفير المحترم

2. Address-title (the title of address) is a received title of the addressee. For example, Your Majesty, Monsignor, etc. Example in Arabic: الجلالة صاحب المونسنيور

It should be noted that the official Arab appeal differs depending on the country. For example, the appeal الشريفين الحرمين خادم which literally means "servant of two temples" – it is a special form of the conversion; it is used only when referring to the King of Saudi Arabia, since he is considered the abbot of two Islamic shrines. We will note that this the form is strict, it is observed in all Arab and Islamic countries.

3. Compliment (complimentary close) is an expression of politeness, with which the letter comes to an end. These expressions change in depending on the nature of the correspondence.

4. Signature – the signature certifies this document. The surname of the person authorized to append the signature is usually printed at the end of the document.

5. Date – the date has to include the day of a month, year and the place of writing of the letter. These data are never written in abbreviated form.

6. Address – full name, title and address are placed either at the top or bottom of the first page of the document {reclame} depending on its character and are reproduced on the envelope {adresse}.

When writing any document, the diplomat should be able to express his thoughts in a concise and precise form, although in some cases the use of eloquent, convoluted and figurative phrases in diplomacy is in itself an action. Even if it is a protest, the sender has to observed generally accepted forms of politeness. In addition, any diplomatic document has its own compilation protocol.

In conclusion, it should be noted that in construction and execution of texts of the diplomatic document the tendency of internationalization is observed. A set of protocol formulas in diplomatic documents is defined, limited, standard and traditional. And the lack of individuality of the author's style should not be taken as the lack of imagery of the language of a diplomatic document.

The use of the international diplomatic terminology and terminology of international law, generally Latin and French origin is characteristic of the language of diplomacy, for example, consul, convention; attaché, demarche, communique, since the language of diplomacy was Latin, and in later French in the Middle Ages.

In diplomatic documents, the words having a stylistic label such as "bookish" "honored (high)" are often used in dictionaries. These words give solemn sound to diplomatic documents. For example: Honored Guest, courtesy visit, accompanying persons, etc. It uses the so-called etiquette lexicon, which often includes historicisms: His Majesty, His Highness, His Excellency, etc., and also additional lexicon, close to etiquette lexicon: pay honor, accept the assurance of reverence / in deep respect, etc. There are similar expressions in Arabic, for example: الاحترام عن اعرب, والتقدير الاحترام فائن بقبول تفضلوا

Many of these protocol official formulas have the international character (global reach). However, this politeness shouldn't exceed a certain measure. Diplomatic documents are follow specific patterns which are excluding or very limiting manifestation of the individuality of the author. For example, credential letters – the document which is supplied with the head of diplomatic mission of a class of ambassadors or envoys to certify his representative character and accreditation in a foreign country. In them the request is expressed to trust all that will be stated by the ambassador on behalf of the head of the state and the government.

When establishing diplomatic relations in modern diplomacy with the appointment of diplomatic representatives of the highest rank to the host country, credential letters are signed personally by the head of the state appointing the diplomatic representative, are signed by the Minister of Foreign Affairs and addressed to the head of the host state. That is why the wording and content of the document are defined by international norms. In this document, expressions such as *و صديقي عزيزي* (dear and my friend ...) are not used, and it is not written as *المحبة علاقات* (relations of sympathy / love), but it is written like *الصدافة علاقات* \ *المودة* (friendships) and is never used *الوفي صديقك* (your faithful friend). These formulations are not used in other diplomatic documents.

From the point of view of syntax, diplomatic documents are characterized by the use of conditional-concessive proposals, flexible language that meets the requirements of diplomatic etiquette, diplomatic flair, since the main goal is a conflict-free pacific settlement of contradictions (Берез, 2004:198).

The diplomatic text is characterized by the following syntactic constructions:

- homogeneous parts of the sentence and construction with the transfer relations (contract terms, definitions, categories of persons, activities, etc.);

- infinitive constructions (for expressing the purpose of the action, the message of additional information);

- constructions with keywords bearing the main semantic loading of a fragment of the text and are responsible for its structural organization;

- active and passive constructions (when translating passive constructions in Russian are widely used by returnable verbs) (Jonsson, 2000:155)

The imperative mood and imperative offers are used in diplomatic style exceptionally in the notes of protest and in ultimatums.

On the one hand, terms, common words and phrases, on the other hand, stylistic characteristics directly influence the general idea of the country, which we express through discourse. Diplomatic politeness and diplomatic flair are manifested in diplomatic correspondence, in which they try to avoid rude expressions and harsh, offensive attacks. For the same reason, protocol formulas of respect are applied in documents of diplomatic correspondence. There are not overt categories of obligation, a subjunctive mood is used with varying meanings, a full nomination of states prevails, and their abbreviated items are extremely rarely used.

Therefore, any diplomatic document carries a linguopragmatic load in its genre, which requires the search and correct selection of the method of translation from an interpreter to create a relevant dictionary in the target language.

While viewing the diplomatic discourse as one of the types of institutional discourse is important to highlight its main distinctive feature of which the most important specific participants of communication, its purpose, and also specific case-law texts are presented. The text of a note verbale is being examined in this article.

There are several approaches to examine the text in theory of language, the most important of which are:

- Communicative, it regards the text as a unit of communication, as a complex communicative whole;

- Linguistic, it refers to structure analysis of the text and nature of its linguistic expression;

- Psycholinguistic, it explores the psycholinguistic aspects of the text and its perception;

- Pragmatic, it takes into account the nature of the author's relationship to objective reality and its meaningful factor;

- Cognitive, takes into account the specificity of representation in the text of the results of cognitive activity.

The most relevant for this research from the above-mentioned five directions are communicative and pragmatic approaches. Based on this, the text will be considered as a communicative whole and a tool in the process of interactive communication. The specificity of communicative actions which are actively used in

institutional communication are implemented through application of various strategy as the best technologies at the mediated written communication, including the diplomatic correspondence. Strategy in general theoretical aspect is understood by us as a kind of plan for overcoming possible constraints in subject field of diplomacy, implying the best achievement of the objects set by the authors of note verbal. We may also consider the importance of the strategic category by M.V. Daver: "Requires a strategy initially either caused by complications in the course of activities (real or anticipated) and contingency planning, the development of special solution, or aspiration to the most effective implementation of activity, prevention of emergence of difficulties" (Searle, 1971:11).

The analysis of empirical material which is carried out by us has shown that at impact on the potential addressee two factors are important:

A sender who sets out information to convince the addressee is interested in him as the partner in communication;

- The degree of awareness and experience of the writer (linguistic, social, cultural) should cause certain credibility to addressee.

- We believe that the sender and the addressee are interdependent and equal participants of diplomatic discourse in note verbale.

According to L.R. Gabidullina each type of a discourse has its own set of universal and specific categories characterizing a communicative situation as a system where the text is a semiotic form mediating the organization of speech interaction of communicants (Swales, 1990:9). Sharing opinion of the scientist, we will address communicative and pragmatic categories of a genre of note verbale: informative, conventional and persuasive. Importance of these categories for our research is defined by a communicative situation within the framework of the institution of diplomacy assuming potential interaction of diplomats as representatives. At the same time linguistic approach is also represented important as allows to investigate verbal representation of the interesting communicative and pragmatic categories in texts of diplomatic correspondence. The task of the verbal notes is a reminder of a case, clarification of its details, an outline of various problems of a bilateral and multilateral nature.

Based on this, it is possible to conclude that important purpose of note verbale as document is informing the addressee, providing information on the issue discussed earlier in an oral form.

The indicator of informative qualities of discourse is defined through the notion of "informative",

representing the degree of the meaningfulness of currency of the information (Василик, 2003:615).

Depending on the nature of the set communicative properties all subsystems of language information subdivide into two main groups:

- informative, purposeful for ascertaining certain facts and informing about something the addressee without calculating his behavioral response, used in case of pragmatic updating for "persuading through informing" (the "informative constant" dominates) (Киселева, 1978:160).

- the pragmatic subsystems with a pragmatic predetermination appealing directly to the emotional and strong-willed sphere of mentality and through it to intellect ("the pragmatic constant" dominates).

It is thought that the first group of communicative properties is characteristic of a diplomatic discourse

Investigating texts of notes verbale, we will be guided by the theory of speech acts stated by the English logician J.L. Austin whose ideas have been developed by the American Logician J. Serl. Distinctive feature of the theory of speech acts in approach to a language statement is the treatment him as actions. If all former logic-philosophic interpretations of use of language have been concentrated on the attitude of a language statement towards the reality reflected in him, in this theory the center of gravity is transferred to what action makes or tries to make speaking, using a statement what objectives he at the same time seeks to achieve. Actually the speech can go about information measurement of a communicative situation at which to the forefront there is a reported knowledge connected with interaction of participants of communicative process in general according to "contrat de communication" which defines essence of relationship between its participants.

We are interested in an informative statement which purpose to reflect this or that situation in the world, belonging to subject domain diplomacy and to inform of it the addressee. Notes verbale investigated by us traditionally begin with an etiquette formula after which the sender already at the very beginning of the text directly formulates to the addressee the purpose:

برنامج الأمم المتحدة المشترك لفيروس نقص المناعة البشرية/الإيدز تتشرف أن أعلن البعثات والمنظمة أن
 (UNAIDS has the honor to inform representations and organizations that <...>).

رئيس مجلس وزراء جمهورية هنغاريا الشعبية وزير الخارجية
 (Chairman of the Council of Ministers of the Hungarian People's Republic, acting as Minister of Foreign Affairs, have the honor to inform the following: <...>).

Based on the definition of speech acts of J. Austin, we analyze this statement as an illocutionary act, aiming to put forward a certain program of action and to induce the addressee to its implementation. To achieve this goal, the so-called *verba dicendi* and expressions with the corresponding illocutionary force are actively used:

- أعلن - to inform, report;
- تتشرف أن نذكر - honour to report

Note verbale is the document of diplomatic correspondence. Organization of this sort of written communication becomes complicated owing to the specific features: mediation of interaction, remoteness of the recipient of the message, the existence of a temporary gap between sending and receiving messages. Proceeding from it, process of perception and understanding of the text by the addressee isn't subject to direct control from the sender. However communication within an institutional diplomatic discourse demands both extremely exact and unambiguous statement of information, and its decoding, perception. Taking into account these features of the pragmatist of informing a genre of note verbale finds the expression first of all in definition of existential relationship of the participants of diplomatic discourse.

The diplomatic discourse represents open polydiscursivity education which product of activity is the set of texts. Correspondence as a specific discursive genre, also means existence of a certain number of the texts as previous, and the subsequent. Thus, such aspect of communicative and pragmatic category of informational content as correlation to other texts is represented significant (intertextuality).

Chronotope – unity of spatial and temporary parameters (Бахтин, 1986:250). This concept has been proved by M.M. Bakhtin and is productively used in many researches devoted to discourse. In his understanding of a Chronotope is the axiological orientation of existential unity which function consists in expression of a personal position and meaning. According to M.M. Bakhtin the meanings contained in the product can be objectified only through their space-time expression. And the author, the work itself, and the reader who perceives it have their own Chronotope. Each discourse takes place in a certain space and time. Such statement can fully be carried and to diplomatic discourse. The term Chronotope will be used in this article, as further we address the concepts of *chronos* (expression of time) and *topos* (expression of space). We also note that the Chronotope is considered in the context of

communicative and pragmatic category of informational content, which is due to the communicative situation of diplomatic discourse. The rigid institutional framework prescribes the sender to provide the addressee with reliable, relevant and unambiguous information. Since the communication we are studying here is through correspondence, i.e. mediated written means of communication, information on space-time relations is extremely important. And the authenticity and unambiguous understanding is achieved through the use of specific dates and toponyms, as follows from the examples below.

Returning to definition of M.M. Bakhtin which it was claimed that the chronotope is inherent both to the author, and the reader, we will allocate a chronotope of participants of communication and objects in note verbale:

the sender's chronotope – is expressed in the obligatory indication of date (number, month and year) and places (city) of drawing up note verbale at the end of the main text:

- 14 أيلول/ سبتمبر 2007 [NV ONU SIDA 2007] ((Geneva, September 14, 2007).

- 15 آذار/مارس 2007 [NV UA-Em 2007] (Addis-Abeba, March 15, 2007).

a chronotope of the discussed object (events, actions, actions, etc.):

- التقرير التي يجري في جنيف 30 تشرين الأول/أكتوبر 2008 [NV Mad-ONU 2008] (Report... which will take place in Geneva on October 30, 2008).

- سيجتمع الفريق الوزاري حتى 10 نيسان/أبريل 2007 في المكان التي ستحدد برئيسه (The ministerial group will gather till April 10, 2007 in the place which will be defined by its President).

- the addressee's chronotope – is expressed in the address and address of letter (as a rule, explicitly is expressed only topos – location);

- تحياتها إلى البعثة الدائمة لإيطاليا المتحدة في روم للأمم (The Food and Agriculture Organization of the United Nations expresses the respect to Permanent Mission of Italy at the United Nations in Rome).

Conclusion

Thus, among the linguistic means of representing the topos of sender and the addressee in note verbale, collective names and institutional-role markers dominate, which serve to denote the role of the subject within institute of diplomacy.

Further, we will consider in more detail the linguistic means of representing *chronos* (time) and *topos* (space) in texts of notes verbale.

Литература

- Сологуб О.П. Документная лингвистика как наука о деловой письменной коммуникации // Русский язык: исторические судьбы и современность. Труды и материалы III Международного конгресса исследователей русского языка. – М., 2007. – С. 630. <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/sotrudnichestvo-kazakhstan/sotrudnichestvo-so-stranami-azii-i-afriki>
- Мец А. Мусульманский Ренессанс: пер. с нем. – М., 1973.
- Вебер Е.А. Опыт лингвистического исследования когнитивного диссонанса в англо-русском дипломатическом дискурсе: Диссертация кандидат филологических наук: 10.02.04 [Текст] / Е.А. Вебер. – Иркутск, 2004. – 213 с.
- Edelman Murray Politics as Symbolic Action, Chicago: Markham, 1971
- Дипломатический словарь: в 3т. [Текст] / Под ред.: Громыко А.А., Ковалев А.Г., Севостьянов П.П. – 4-е изд., доп. и перераб. – М., 1984. – 1672 с.
- Кушнерук С.П. Документная лингвистика: учеб. пособие [Текст] / С.П. Кушнерук. – 2-е изд., испр. и перераб. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 256 с.
- Вуд Дж. Дипломатический церимониал и протокол. Принципы, процедура и практика [Текст] / Дж. Вуд, Ж. Серре; Перевод: Клюкина Ю.П., Пастоева В.В., Фомина Г.И. – М.: Прогресс, 1974. Ц 446 с.
- Jonsson Christer Diplomatic Signaling in the Amarna Letters, in Raymond Cohen and Raymond Westbrook (eds) (1999) Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press), 2000.
- Волкова Т.А. Методика анализа дискурса в моделировании перевода дипломатических текстов // Политическая лингвистика. Челябинск [Эл.ресурс] // URL :http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling3_7/ling3_7_2.pdf
- Brown P. Universale in Language Usage: Politeness Phenomena [Text] / P. Brown, S. Levinson // Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction / Ed. by E.N. Goody. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – P. 33-62
- Searle J.R. Introduction [Text] / J.R. Searle // The philosophy of language. – Oxford: Oxford UP, 1971. – 1-12.
- Swales J.M. Genre Analysis. English in Academic and Research Settings [Text] / J.M. Swales. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 260 p.
- Основы теории коммуникации [Текст] : учебник / М. А. Василик [и др.]. – М.: Гардарики, 2003. – 615 с.
- Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия [Текст]: монография / Л.А. Киселева. – Л.: ЛГУ, 1978.
- Бахтин М.М. Проблема речевых жанров [Текст] / М.М. Бахтин // Эстетика словесного творчества; сост. С.Г. Бочаров. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986.

References

- Sologub O.P. Dokumentnaya lingvistika kak nauka o delovoi pismennoi kommunikatsii// Russkii yazyk:istoricheskie sudbi I sovremennost. Trudi I materiali III mezhdunarodnogo kongressa issledovatelei russkogo yazika. M., 2007. S. 630. <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/sotrudnichestvo-kazakhstan/sotrudnichestvo-so-stranami-azii-i-afriki>
- Mez A. Musulmanskii renessans/ Per. s nem. M., 1973
- Veber E.A. Opit lingvisticheskogo issledovaniya kognitivnogo dissonansa v angliiskom diplomaticheskome diskurse: Dissertatsiya kandidat filologicheskikh nauk: 10.02.04 [Tekst] / E.A. Veber. - Irkutsk, 2004. - 213 s.
- Edelman Murray Politics as Symbolic Action, Chicago: Markham, 1971
- Diplomaticheskii slovar: v 3t. [Tekst] / Pod red.: Gromiko A.A., Kovalev A.G., Sevostyan P.P. - 4-e izd., dop. I rererab. — M., 1984 -1986. -1672 s.
- Kushneruk S.P. Dokumentnaya lingvistika: ucheb. posobie [Tekst] / S.P. Kushneruk. – 2-izd., ispr. I pererab. - M.: Flinta: Nauka, 2008.-256 s.
- Wood J. Diplomaticheskii tserimonial I protocol. Principi, protsedura I praktika [Tekst] / J. Wood, J.Serre; Pervod: Klukina U.P., Pastoeva V.V., Fomina G.I.. - M.: ProgreccProgress, 1974. - 446 s.
- Jonsson Christer Diplomatic Signaling in the Amarna Letters, in Raymond Cohen and Raymond Westbrook (eds) (1999) Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press), 2000.
- Volkova T.A. metodika analiza diskursa v modelirovanii perevoda diplomaticheskikh tekstov// Politicheskaya lingvistika. Tche-lyabinsk [El.resurs] // URL :http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling3_7/ling3_7_2.pdf
- Brown P. Universale in Language Usage: Politeness Phenomena [Text] / P. Brown, S. Levinson // Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction / Ed. by E.N. Goody. - Cambridge: Cambridge University Press, 1978. - P. 33-62
- .Searle J.R. Introduction [Text] / J.R. Searle // The philosophy of language. - Oxford: Oxford UP, 1971. - 1-12.
- Swales J.M. Genre Analysis. English in Academic and Research Settings [Text] / J.M. Swales. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - 260 p.
- Osnovy teorii kommunikatsii [Tekst] : uchebnik / M.A. Vasilik [I dr.]. - M.: Gardariki, 2003. - 615 s.
- Kiseleva L.A. Voprosi teorii rechevogo vozdeistviya [Tekst]: monografia L.A. Kiseleva. - L.: LGU, 1978. - 160 s.
- Bahtin M.M Problema rechevih zhanrov [Tekst] / M.M. Bahtin // Estetika slovestnogo tvorchestva; sost. S.G. Bogacherov.. - M.: Iskustvo, 1986.

Kydyr T.¹, Mukhanbetkaliyeva A.²

¹Candidate of Philology, assoc.professor, Al-Farabi Kazakh National university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: qydyr.torali@gmail.com

²graduate student, Al-Farabi Kazakh National university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: m.aktoty@gmail.com

INTERPRETATION AND UNDERSTANDING OF THE TEXT IN THE TRANSLATION OF PERSIAN POETRY

The concept of interpretation is understood in different ways and used in logic, everyday speech and in literary communication. In the most general representation, interpretation is the disclosure of meaning, the clarification of a text. The literary text is untranslatable from the point of view of one-to-one correspondence: its linguistic elements can not be objectively replaced by analogous elements of the translating language because of the structural and functional relativity of the linguistic sign, since in different languages the sign relations do not coincide, and therefore the literary functions of these relations. The given paper is belonged to the problems of interpretation and understanding while translating persian poetry.

Key words: text, literature, Persian literature, Persian poetry, interpretation, interpretation problems.

Қыдыр Т.Е.¹, Мұханбетқалиева А.²

¹ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: qydyr.torali@gmail.com

²магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: m.aktoty@gmail.com

Парсы поэзиясын аудару кезінде мәтіннің талдау және түсіну мәселелері

Түсіндіру ұғымы логика, күнделікті сөйлеу мен көркем коммуникацияда әртүрлі түсіндіріледі және қолданылады. Түсіндірудің неғұрлым жалпы көрінісі – бұл қандай да бір мәтіннің мәнін ашу, түсіндіру. Көркем мәтінді бірыңғай сәйкестік тұрғысынан аудармаймыз: тілдік элементтер тілдік белгінің құрылымдық-функционалдық қатыстылығына байланысты аударылатын тілдің ұқсас элементтерімен объективті түрде алмастырылмайды, өйткені әр тілде тілдік қатынастар сәйкес келмейді, демек, көбінесе бұл қатынастардың көркемдік функциялары да сәйкес келмейді. Аталмыш мақалада парсы поэзиясын аудару барысында түсіну және талдау мәселесі зерттелген.

Түйін сөздер: мәтін, әдебиет, парсы әдебиеті, парсы поэзиясы, аударма, аударма мәселелері.

Кыдыр Т.Е.¹, Муханбетқалиева А.А.²

¹к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: qydyr.torali@gmail.com

²магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: m.aktoty@gmail.com

Интерпретация и понимание текста в переводе персидской поэзии

Понятие интерпретации по-разному понимается и используется в логике, обыденной речи и в художественной коммуникации. В наиболее общем представлении интерпретация – это раскрытие смысла, разъяснение какого-либо текста. Художественный текст непереводим с точки зрения однозначного соответствия: его языковые элементы не могут быть объективно замещены аналогичными элементами переводящего языка в силу структурно-функциональной относительности языкового знака, поскольку в разных языках знаковые отношения не совпадают, а значит, чаще всего не совпадают и художественные функции этих отношений. Данная статья охватывает проблему понятия и интерпретации при переводе персидской поэзии.

Ключевые слова: текст, литература, персидская литература, персидская поэзия, перевод, проблемы перевода.

The literary texts tell us something about a real or fictional world. If we evaluate this message in terms of logical analysis, the carrier components of the literary text are special kinds of figurative concepts. We will understand the conceptual system of judgments and notions about the essential and particular attributes and properties of an object in the real world. In stereotypical logical analysis, the concept is formed as a distraction from the real image, the result of reflection, the sequence of judgments and other analysis procedures. The logic of the literary text is that in it the concept is presented not as a sum of logical conclusions (an expanded representation), but in the form of an entire literary image (a folded view), which we propose to consider a figurative concept. (Baker M., 2009: 138)

If the main function of literary translation is to consider the creation of a foreign-like similarity to an original work that meets the requirements of readers, then in essence, literary translation is a kind of interpretation, interpretation of the source text.

A characteristic example of the problem of the discrepancy between literary functions is rhyme: it is impossible to keep the same words in the position of rhyme in the translation, but since the rhyme itself must be translated, it is formed by other words, which means that in the translated text there are emotionally distinguished other figurative meanings, being put in a strong position of sound similarity. This change of semantic positions inevitably entails a change in the general literary function. The translator only remains that to try to pick up rhymes, as close as possible to the original, but some sense distance will inevitably persist.

The literary function of a linguistic sign or of a whole system of signs constituting the source text goes far beyond the text itself and in many cases requires multilateral knowledge, the experience of "long reading" and intuition, pre-thinking. In the case of literary translation, the situation is further complicated by the fact that the interpreter needs not only an understanding of the original meaning, but also the ability to reproduce it in another language, that is, in effect, create foreign language conditions in which a similar literary function of the linguistic sign is manifested.

The first objective condition for translating a literary text is that the translator reproduces not only and not so much the linguistic signs composing this text as their individual and cumulative literary functions.

For example, a non-rhyming pair of words (let it be glove - love) is translated, but a function of sound similarity: it can be a rhyme - in a culture

that knows the rhyme tradition, or alliteration - in a culture in which the main kind of sound similarity is alliteration. If the attention of the translator is not directed to the rhyme itself, but to a couple of words that are included in it under the conditions of sound similarity, then in a Russian translation such a pair consists of the words "glove - love", not related by sound similarity, and therefore not transmitting initial information about the nature of the sound ordering of the text. (Baker M., 2009: 309)

Translated text, built on the principle of verbal similarity, becomes less orderly and thus loses the status of an equivalent to the source text. Of course, in this case, some semantic losses are practically unavoidable: a pair of words marked in rhyme in the original text carries an additional literary function, opposing not only the sounds, but also the meaning. In part, this function is recoverable by looking for a similar or similar pair in the target language in the target language. It is in such situations that the character of the interpreter's co-creation is most clearly manifested. Orientation for an interpreter can be the selection of the main word in a rhyming couple. For example, in our case this word can be "glove" then we will look for a rhyme to the word "glove" or to its case forms (it can be assumed that the word "mitten" does not fit into the general figurative concept of "glove - love"). (Baker M., 2009: 312)

The initial function can be an opening for a transferring culture - and thus serve the purposes of literary and literary development of this culture. Some of the forms brought into it by means of translation creativity later turned out to be very productive, for they organically intertwined with the possibilities of the Persian language, the interests of the literary society and the needs of the reader. This was the fate of the iamb, which came with poetic translations from Germanic languages: iambic dimensions became very popular for a long time in the original Persian poetry. Other translation experiments were tied to a narrow category of texts, for example the Persian semblance of a hexameter, applied by Bertels to the translation of "Rubaiyat", served as a sample of a hexameter in Persian poetry, but the "Persian hexameter" created in this way was not widely disseminated in poetic creativity outside of the connection with the Ancient Greek sources or motives. Some attempts to create new poetic forms through translation remained only experiments and did not take root, for example syllabic forms in Persian poetry. For example:

بوی جوی مولیان آید همی
یاد یار مهربان آید همی
ریگ اموی و درشتی راه او
زیر پیام پرنیان آید همی

Bui jui muliyan ayad hami
Yad-e yar-e mehreban ayad hami
Rig-e amuyi va dereshti rah-e u
Zir-e payam pur niyan ayad hami

As we can see in this Rudaki's qasida, the ending is repeated in the form of a-a-b-a. The translation of this qasida into Kazakh language by Utegen Kumisbayev also repeats the same form a-a-b-a.

Хош иісті Мұльян бұрқырай тасып келеді,
Жар мейірімі мейірбан құшағын ашып келеді.
Әмудария тастары табанына батса да,
Жұмсақ болып жібектей білінбейді демеді.
(Кумисбаев, 2011: 57)

In order to recognize, evaluate and reproduce into another language the literary function of the original sign, to interpret it, the interpreter has to comprehensively interpret the meaning of the translated text in its connection with the literary process and the expressive possibilities of the original language and, on the basis of this interpretation, restore the image system in its unity with ways of expression. (Bahaa-eddin A., 2011 : 27)

Understanding the meaning, that is, the system of images of an literary text in its unity with the means of expression, is the second necessary condition for literary translation.

The process of understanding is certainly a creative process. As a cognitive category, understanding is a set of assumptions about the measure of the ordering of the source information. These assumptions are either confirmed or not confirmed as the secondary semiosis unfolds, that is, the meaningful interpretation of the textual text. There are several levels, or stages, of understanding. The first level is the recognition of the sign, burdened by the literary function by correlating it with the already known one. This process occurs almost subconsciously, that is, to a certain extent, is automated. The only complication at this stage of understanding can be the complication of the known text, while the author of the source text uses this sign in a different capacity, that gives it a new function. While working with literary text, this level of understanding is inferior.

A higher level of understanding includes literary function of the sign by the derivation of a new meaning. This process can take various forms either

go through the application of an algorithm (for example, some syllogisms or some other definite output procedure) or using heuristics, or be mixed. Professional translators, even relying on experience and intuition, never neglect the procedure of logical inference.

A high level of understanding concerns translation of the literary text. The level of assessment is a necessary condition for successful interpretation in the literary translation, since at this stage when an interpreter projects a system of figurative meanings accumulated by him during the processing of the source text, possibilities and needs of translating of the word and culture, essentially, develops a program, or supposedly the general image of the translated text.

The effectiveness of this program depends on many conditions and, first of all, on the completeness of the secondary semiosis. The interpreter makes quite objective actions, set by the object outside of it – the texts to be translated. Defining the semiotic parameters of the source text, the translator refers this text to a certain type of sign systems (prose - poetry, elegy – sonnet, story - novel, drama, comedy, etc.), in other words, correlates this text with other texts known to him. Further, if necessary, the character of the signs constituting the semiotic system of the text is determined, the types and methods of the relations between them, the measure of their semiotic depth and order, and their (signs) hierarchy is established – that is, the text correlates with real and imaginary figurative concepts. (Riffaterre 1992: 201-202).

Literary translation is a type of translation which is distinguished from translation in general. A literary translation must reflect the imaginative, intellectual and intuitive writing of the author. In fact, literature is distinguished by its aesthetics. Little concern has been devoted to the aesthetics of literary translations because these translations are popularly perceived as unoriginal summarizes the characteristics of literary translations:- expressive - connotative

The Pragmatic Approach- symbolic - focusing on both form and content - subjective - allowing multiple interpretation - timeless and universal - using special devices to 'heighten' communicative effect - tendency to deviate from the language norms. Moreover, literary translations must reflect all the literary features of the source text such as sound effects, morphophonemic selection of words, figures of speech ...etc. (Riffaterre 1992: 204-205).

The practice of literary translation demonstrates that not every interpreter, even has a very rich and able to enrich the stock of concepts and tools for their formation, creates the same information-

rich symbolic equivalents of the source text to the translation.

Translation is the third important condition for literary translation. This condition is so difficult that it deserves a separate consideration.

In the history of the translation there are curious statements by interpreters that are evaluative: “this is not my poet,” “this poem is does not sound like me,” “this imaginative series does not carry me,” “I translate it with love,” etc. It is quite obvious, that we are talking about the presence or absence of such an important element of evaluation, as emotional empathy. Unlike texts of an objective type, the literary text is aimed primarily at empathy, on interaction with the emotional basis of the individual. However, the exaggeration of this aspect is also detrimental to literary translation, as is the underestimation of logical conceptual analysis: the overly emotional perception of the translated text, as a rule, contributes to subjectivization of semiosis, as a result of which the translated text loses its logical basis, becomes excessively emotive. It is for this reason, in particular, that the negative effect arises when the profanity or some stylistic devices are translated too “careful” into the translation. Not always dividing emotional functions with poetic dimensions is useful. For example, V. Derzhavin had translated one of the well-known ghazals of Khafez into Russian:

Откуда знать тебе, хаджа, чем наша радость рождена,
О, как в догадках ты убог, как клевета твоя скучна!
Как мною ни играй судьба, я – пеший – пешкою пойду
На шахматной доске гуляк, быть шахом пешка не
должна.

А что откроет в глубине сей изукрашенный чертог?
Не знаю. Мудрецом земным разгадка тайны не дана.
О боже, я забыт тобой! Или судьбой предreshено,
Что я не смею простонать, а грудь железом пронзена?
Дивана нашего глава, видать, не ведает о том,
Что падишахская печать небесной власти лишена.
Любой, кто хочет, к нам входи!
Согласно сердцу – речь веди!
У нашей двери стражи нет, она достойным не нужна.
Лишь чистые через порог перешагнут в наш погребок,
А тем, кто совесть продает, дорога к нам запрещена.
И мы тебя должны всегда за милости превозносить,
Пусть от поклонов и молитв у нас сутулится спина!
Развалин груды – наш чертог, наш кравчий – милости-
вый пир.
А милость шейха неверна, то нет ее, то есть она.
Не стал Хафиз главой стола по благородству своему.
Влюбленный пьет отстой вина. Что сан ему? Зачем
казна? (Кумисбаев, 2012: 450)

The same ghazal of Khafez was interpreted by Shakarim Kudayberdiyev this way:

Молится чему угодно суфий – хаджа, не знает он про нас.
Пусть что хочет скажет за глаза, не обижусь на него.
Доброму всегда сопутствует добро,
Кто идет по прямому пути, не зайдет в тупик.
Пешком пойду, видимо, игры не будет.
На этой доске нет места для раздумий.
Что за изукрашенный высокий чертог?
Почему никто об этом ничего не знает?
Беспечальный, сильный, знающий бог,
Столько у меня ран, страшно подумать, даже сил нет
сказать «ах»!
Не ведает счета хозяин небесного трона,
Не скажет даже, хотя бы мимоходом, что это такое.
Такому царю дорога открыта, что он ни попросит, что
ни скажет.
Кравчего нет, путь свободен, никто не прогонит.
Изыны найдутся и у нас.
Какую шубу дал бог нам носить, такую и носим.
Кумыс пьет тот, кто знает его цену.
Городу, в котором продается кумыс, зачем себя
продавать?
Я раб целителя, который лечит настроение,
Не подражаю суфию, двуличным действиям его.
Сиж у входа, зато честен и правдив,
Я кумысник, и у меня ни богатства, ни карьеры. (Ку-
мисбаев, 2012: 451)

Matter the fact that those one of the most known writers that has been living through different lifestyles and at different centuries, they have expressed similar emotional levels.

The problem of understanding while translating Persian poetry includes several reasons. One of them is that most of the Persian poets of the XII – XIII centuries wrote their poetries, ghazals and rubayy including a lot of religious contexts.

The Sufi phenomenon is not easy to sum up or define. The Sufis never set out to found a new religion, a *mazhab* or denomination. They were content to live and work within the framework of the Moslem religion, using texts from the Quran much as Christian mystics have used to Bible to illustrate their tenets. Their aim was to purify and spiritualize Islam from within, to give it a deeper, mystical interpretation, and infuse into it a spirit of love and liberty. In the broader sense, therefore, in which the word religion is used in our time, their movement could well be called a religious one, one which did not aim at tying men down with a new set of rules but rather at setting them free from external rules and open to the movement of the spirit.

This religion was disseminated mainly by poetry, it breathed in an atmosphere of poetry and song. In it the place of great dogmatic treatises is taken by mystical romances, such as Yusuf and Zuleikha or Leila and Majnun. Its one dogma, and interpretation of the Moslem witness: ‘There is no god by God’, is

that the human heart must turn always, unreservedly, to the one, divine Beloved. (George Allen, 1964)

Sufism has its great names, its poet-preachers, its ‘saints’, in the broad, irenic sense in which the word can be used. Names Maulana Rumi, Ibn al ‘Arabi, Jami, Mansur al Hallaj are household words in the whole Islamic world and even beyond it. They might have expressed their love to the God by the love between beloveds. There are several examples that confirm that fact.

شیر شکر بر چو لب لعل ای
گیر چاشنی تو لب ز شکر
من دل بریدنت زلف از
زنجیر برید و شد دیوانه
هم در کرد و بگرفت زلفش
شبگیر باد هزار فریاد
تیرم به زنی می و گیری می
گیر و زد ازین شدم، کشته من
تو بر نژاد تویی چو مادر
شیر نیارود فرو دیده چون
چند هر تو کنی نمی تقصیر
تقصیر چه کند همی تقدیر
خسرو ماند بسته تو پند در
زنجیر ز رود کجا بیچاره

Shir-e shekar-e bar chulbet lal- ei
Gir-e chashni tu lab az shekar
Man del-e baridanet zelf az
Az najer barid- o- shad divane
Ham dar kard bargereft az lafsh
Shabgir-e bad hezar fariyad
Tiram be zani mi va giri mi
Gir u zad az in shadam kashte man
Tu bar nezaad-e tui chu madar
Shir nayovard faru dide chun
Chand hart u kani nemi taqsir
Taqsir che kanad hami taqdir
Hasr-o mand-e baste tu pand dar
Az najeer z ravad kadzha bichare.

This fragment of Amir Khosrow’s ghazal has been interpreted into Kazakh by Utegen Kumisbayev this way:

Еріні гүлдеп ол жымыып күлгенде
Қант та арзандап кетеді ғой дүкенде
Қимыл қандай толқын туған мүсіні
Кипарис те жарыса алмас құс үні
Жүзі жайнап шыға келсе тасадан
Күннің өзі именеді жасаған.
Шашын айтсам кәрген кісі талады,
Жүректерің жынды болып қалады.
Табынатын жалғыз ғана мен емес,
Таңғажайып келбеті де бір емес.

Ай да ғашық аспандағы бір өпкісі келеді,
Қызғаныштан күңгірттеніп қайта-қайта төнеді.
Ең алдымен бағынышты құлы бол,
Жүрегіңді тұрады ғой біліп ол.

It is obvious that at the edition of the Utegen Kumisbayev’s translation several expressions of woman’s beauty interpreted in straight way. Hence – when you smile even sugar melts at the store, your moves just like the wave of ocean, even the prettiest sounds of the birds can not rival with your voice. That lyrical exposition by interpretation of Utegen Kumisbayev sounds like the natural Kazakh poem belonged to the beautiful women. We can only guess what was the main idea of the author, but most of the readers could think that it is lyrical poem that has nothing to do with religion. That is the natural power of the Persian mysticism. There is always an understatement that can hide a whole world of religious contexts.

This fragment of Rumi’s poem «What do I do here» has been interpreted into English by Maryam Dilmaghani, Persian poet, interpreter this way:

روزها این من فکر ساختم شب و همه است
خویشتم دل احوال از غافل چرا که
د بو چه بهر آمدنم ام آمده ا کجا ز
وطنم ننمایی آخر میروم کجا به

مرا ساخت سبب چه کز عجب سخت ام مانده
است مراد وی از این ساختنم بوده چه یا.

Ruzha fekr-e man in ast va hame shab sakhtam
Ke chera ghaful az ahval-e del huishtanam
Az kaja amadeam amadanam behar che bud
Be kaja miravam ahar nanemaii vatanam
Mande-am sakht ajab kaz che sebab sakht-e ma ra.
Io che bude sakhtanam in iz vei marad ast.

With these roaming thoughts, all my days start:
Why am I unaware of all that wrings my heart?
Where do I come from? What do I do here?
What is my destiny, my star in the chart?
I wonder without end, on why I am made...
What is the purpose of this craft and art?

This part of the Rumi’s (1207 – 1273) poetry in interpretation of Maryam Dilmaghani has a lot of similar characteristics in English poetry of the Middle ages. Cause a plenty of poets use this rhetorical methods when author concludes his poem with questioning.

Next fragment of Rumi’s poem «Friends are three types...» has been interpreted into English by Maryam Dilmaghani, Persian poet, interpreter this way:

دلا یاران قسمند گر سه بدانی
 زبانی اند و نانی اند و جانی
 به ر د بده از نان نانی برانش
 محبت کن به یاران زبانی
 ولیکن یار جانی را نگهدار
 به پایش جان بده تا می توانی

Dela yaran qesmand se gar bedani
 Zabani and va nani and va jani
 Be nani nan bede az dar baronesh
 Muhabbat kan yaran-e zabani
 Va leikan yar-e jani ra negahdar
 Be payesh jan bede ta mi tavani.

Friends are three types, I'll tell you:
 The user, the faker, and the true!

Throwing a crumb, cut the user loose!
 Speaking sweetly, don't let fakers abuse!

But the true friend, keep him in your heart;
 Walk the extra mile, don't let him depart!

At the translated poem of «Friends are three types...» we can see many differences in translating methods.

Conclusion

It is well-known fact that a huge amount of Kazakh writers inspired by the Persian poetries,

poems, ghazals, qasidas and etc. They have used the main lyrical plots in their poems. The idea of loving someone unrequitedly and dedicating poems to your beloved in order to express your deep love became very traditional in Kazakh literature.

The most well-known Kazakh poets of as Shakarim Khudayberdiyev, Abay Kunanbayev, Mukhtar Auezov, Mashkur Zhusup Kopeyev was inspired by the Persian poetry and dedicated a plenty of editions belonged to the lyrical heritage of Persians such as «Leyli and Mejnun», «Iskandername» and etc. Those interpretations in Kazakh language became such a bridge between the literatures of two countries.

In this article we have seen many interpretations of translating Persian poetry into Kazakh, Russian and English languages. The differences in translating methods are explained by different styles of the authors.

Current political readings in translation studies seem challenged to handle the minor. This fact reveals a stubbornly national contour to contemporary translation theory. The national specter that reads the re-creation of a text in a new language as a question of national culture (be it the representation of the foreign culture or the challenge to the xenophobia of the receiving culture) betrays a surprisingly strong association of language and nation.

References

- Baker M., Saldanha G. Routledge encyclopedia of translation studies. – London: Routledge – 2009. – 698 p.
 Bahaa-eddin A. Hassan. Literary translation: aspects of pragmatic meaning. – London: Cambridge, 2011. – 30.
 Didier. Voegelin, C. Casual language. – London: Cambridge, 1982. – 178 p.
 Кумисбаев У. Арабская тема в казахской литературе: очерк. – М.: Журнал Простор, 2012.
 Интернетген: <http://ganjoor.net>
 Күмісбаев Ө. Шығыс шайырлары. – Алматы: Қазығұрт, 2011. – 223
 Riffaterre M. Semiotics of poetry, Bloomington: Indiana University Press, 2009. – 447.
 George Allen. The Persian Sufis. Cypr. <http://www.khamush.com>.
 Канапьянов К.Н. Поэзия М.Ж. Копеева и проблемы перевода. – Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова, 2013. – С. 141.
 Maryam Dilmaghani. Persian poetry in English. <http://englishpersianpoetry.com/>

References

- Baker M., Saldanha G. Routledge encyclopedia of translation studies. – London: Routledge – 2009. – 698 p.
 Bahaa-eddin A. Hassan. Literary translation: aspects of pragmatic meaning. – London: Cambridge, 2011. – 30.
 Didier. Voegelin, C. Casual language. – London: Cambridge, 1982. – 178 p.
 Kumisbaev U. Arabskaja tema v kazahskoj literature Ocherk. M: Zhurnal Prostor, 2012.
 Internetten: <http://ganjoor.net>
 Күмісбаев Ө. Шығыс шайырлары. А: Қазығұрт, 2011. – 223
 Riffaterre M. Semiotics of poetry, Bloomington: Indiana University Press, 2009. – 447.
 George Allen. The Persian Sufis. Cypr. <http://www.khamush.com>.
 Канап'janov K.N. Pojezija M.Zh. Kopeeva i problemy perevoda. –Pavlodar: Pavlodarskij gosudarstvennyj universitet im. S.Torajgyrova, 2013. –141.
 Maryam Dilmaghani. Persian poetry in English. <http://englishpersianpoetry.com/>

Мухитдинов Р.С.

ф.ғ.к., доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

**АРАБ ТІЛІНДЕГІ ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕРДІҢ
ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ**

Бұл мақалада араб тіліндегі қысқарған сөздердің қолдануылы мен жасалу тәсілдері және даму жолдары қарастырылады. Хадис іліміндегі терминдерді қысқартып жазу тәсілі сарапталады. Орта ғасырлардан қалыптасқан жиі қолданылатын сөз тіркестерін ықшамдап бір сөзбен айту, екі немесе одан да көп сөздерден бір сөз жасау тәсілі «нахт» кеңінен беріледі. Сонымен қатар техника мен ғылымның мүмкіндігі нәтижесінде пайда болған қысқартылған сөздердің де жасалу жолдары айтылады.

Түйін сөздер: араб тілі, қысқарған сөз, үнемдеу тәсілдері, тілдік үнемдеу, нахт, тархим.

Mukhitdinov R.S.

candidate of philology sciences, acting associate professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Methods of reducing expressions in Arabic

This article discusses the use and methods of creating and developing abbreviated words in Arabic. The method of abbreviation of terms in hadith is analyzed, as well as the «naht» method, which was widely used in the Middle Ages to shorten a few words, phrases and sentences in one word. This article discusses the modern problems of abbreviation, which appeared as a result of the development of science and technology.

Key words: arabic language, abbreviated word, methods of saving words, tarhim.

Мухитдинов Р.С.

к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Методы сокращения выражений в арабском языке

В этой статье рассматриваются использование и способы создания и развития сокращенных слов в арабском языке. Анализируется метод сокращения терминов в хадисах, а также исследован метод «нахт», который был широко использован в средние века для сокращения нескольких слов, словосочетаний, фраз и предложений одним словом. В данной статье обсуждаются современные проблемы аббревиатуры, появившиеся в результате развития науки и техники.

Ключевые слова: арабский язык, сокращенное слово, методы экономия слов, тархим.

Кіріспе

Техниканың дамуы және информацияны жылдам жеткізу мен лезде қабылдау кейбір тілдік нормаларды, қалыптасқан сарынның өзгеруіне өз ықпалын тигізіп отыр. Тіпті, уақыт үнемдеу мен жалқаулық салдарынан оғаш қателіктердің де жиі орын алатыны айтылып жүр. Уақыт үнемдеу мақсатында қысқарған сөздерді қолдану жиіледі. Бұл, әсіресе, ғаламтор заманындағы әлеуметтік желілер мен уатсап секілді байланыс құралдарында анық байқалады. Уақыт үнемдеу үшін адамдар сөздерді ықшамдаумен қатар әртүрлі символдарды да қолдануды жиілетті. Оған сол уатсап пен ұялы телефон арқылы хат жазғанда қолданылатын смайликтердің қолданыс үлесіне зерттеу жүргізу арқылы да көз жеткізуге болады.

Негізгі бөлім

Араб тілінде сөздерді қысқарған формасында қолдану орта ғасырлардан бар әдіс. Оны, әсіресе, хадис ілімі бойынша жазылған еңбектерден жиі байқауға болады. Мысалы, хадси иснадын жазған уақытта адамдар арасында бір-бірінен хадис жеткізуде қолданылатын حدثنا "хаддасана" (бізге айтты) деген сөзді қысқартып ح "х" деп жазу әдісі бар. Сол сияқты روى عن "рауа ған" (пәленше түгеншеден риуаят етті) деген сөзді қысқартып тек қана көмекші сөз عن "ған" (-дан, -ден, -тан, -тен) ғана қолданылатын да әдіс сол ғасырдан қалыптасқан.

Араб тілі грамматикасында сөздерді ықшамдап, қысқартып қолданудың бірнеше тәсілдері бар. Осы тәсілдерге тоқталып, оларды баяндап өтелік.

Бірінші, сөздердің жиі қолданылуына және тілге жеңіл тиюіне қарай сөздің соңғы әрпінің түсіп қалуы. Бұл тәсіл يكون (яқуну) "болу" және تكون (тәқуну) "болу" етістігінің осы шақ үшінші жағы мен екінші жағының насб және жазм халінде болған кезінде қолданылады. Бұл тәсіл Құран кәрімде де жиі кездеседі. Мысалы, "Әнфал" сүресінің 53-аятында, "Тәубе" сүресінің 74-аятында, "Нахл" сүресінің 120-аятында, "Ғафир" сүресінің 28-аятында يكون "яқуну" етістігінің соңғы "нун" әрпі түсіп қалса, "Һуд" сүресінің 17-аятында, "ниса" сүресінің 40-аятында, "Мариям" сүресінің 9-аятында تكون "тәқуну" етістігінің соңғы "нун" әрпі түсіп қалған. Әбу

Бәкір әл-Журжани мұны "нун" әрпінің тиянақсыз әріптерге (әлиф, уау және иә) ұқсас болуымен байланыстырып түсіндіреді (әл-Журжани, 2008: 849)

Шейх Фахруддин әр-Рази: "Грамматистердің көпшілігі "нун" әрпінің түсіп қалуын оның таза ғұннаға ұқсамауымен және тиянақсыз (харф иллә) әріпке ұқсауымен байланыстырған. Сөздің соңында келгендіктен, тиянақсыз әріп тәрізді түсіп қалған", – деген (әр-Рази, 1420: 496).

Екінші, сөздерді жеңіл оқу үшін сөздің соңғы әрпінің түсіп қалуы. Оған мысал ретінде تَفَعَّلَ тафағғала уазында (қалып) келген етістіктердің осы шағындағы осы шақты білдіретін حرف المضارع харф әл-мударифтың (бұл жерде префикс сияқты) түсіп қалуы. Құран кәрім кітабында تتكون сөзіндегі етістіктің осы шақта тұрғандығын білдіретін алғашқы ت тө префиксі он жеті рет түсіп қолданылған. Мысалы, "Әнғам" сүресінің 152-аятында, "Һуд" сүресінің 22-аятында жоғарыда аталған сөздегі қосымша тө әрпі түсіп қалған.

Ендігі кезекте араб тіл білімінде ғылым тіліндегі «нахтың» қолданысы жайында тоқтала кетсек, сөзжасамның ең үлкен тобына «әл-иштиқақ әл-куббар» الاشتقاق الكبير жатады. Бұл тип «нахт» النحت деп аталады. Бұл типті араб лексикологиясында жеке қарастырады. Ал Белкин «Араб лексикологиясында» сөзжасамның төртінші типі деп береді (Белкин 1975, 119).

Үшіншіден, араб тілінде, әсіресе, өлең шумақтарында қарапта сөзден кейін келген сөздің соңғы әрпін түсіріп тастау жолы да кең етек жайған. Араб тілінде бұл тәсіл "тархим" деп аталады. Бұл тәсіл де тілге жеңіл тию үшін және естуші тарапқа белгілі болғандықтан қолданылады.

«Нахт» теориясы бойынша екі немесе одан да көп сөздердің құрамындағы бірнеше әріптерінің түсіп бірігуінен жаңа сөз пайда болады. Араб тіліндегі сөзжасамның бұл түрі қазақ тіліндегі біріккен сөзге ұқсайды. Бұл теорияны жақтаушы Ибн Фарис үш көп әрпі бар етістіктер үш әріпті екі етістіктің бірігуінен жасалған дейді. Мысалға мына сөздерді береді: دحرج (дахража – домалату, түсіру) етістігі دحر (итеру) етістігі мен جرى (жүгіру) етістігінің бірігуінен жасалған; هرول (һаруала – асығу, жүгіру) етістігі һارب (һараба – қашу, жүгіріп кету) етістігі мен ولي (уалла – айналдыру, бұру) етістігінің бірігуінен жасалған.

Ибн Фарис араб тіліндегі төрт әріпті және бес әріпті түбірлердің шетел тіліндегі сөзжасам ережелеріне сай жасалу теориясын ұсынған. Египет тілші ғалымдары Абдуллаһ Амин, Ибраһим әл-Басиюни мен Абдул-Азиз Абдул-Хафиз әл-Хулидің, Абу ас-Суғуд Ахмад әл-Фахранидің еңбектерінде нахт сөзжасам категориясы ретінде кеңінен айтылған.

«Нахт» әдісі – екі немесе одан да көп сөздердің қосылуы арқылы жаңа сөздің жасалуын бейнелейді.

«Нахт» әдісі араб тілінде өте ертеден белгілі категория.

Кей кезде «нахт» категориясы негізгі ойды білдіретін сөзінің алдына لا болымсыздық демеулігі жалғану арқылы жаңа реңк пайда болады. Тілдегі мұндай құбылысты ислам өркениеті дамыған ғасырдан бері біледі дейді академик Махмуд Фаһми Хижази.

Жаңа ғасырда араб әдеби тілінде осындай тіркестер саяси-әлеуметтік, философиялық және ғылыми ұғымдарды білдіруде ең қолайлы болып саналып, терминдер жасауда пайдаланылады. Араб тілінде (لا + اسم) қалыбымен жасалған жаңа терминдер пайда болды. Олар ғылымның әртүрлі салаларында кездеседі, мысалы: мұндай сөздер де араб тілінде аз емес: لا ساқсыз, لا قانوني, لا سلكي. Мұндай терминдер, көбінесе, физикалық, зоологиялық және ботаникалық болып келеді:

физикалық терминдер: لا دورى, لا لون түссіз, لا دورى шенберсіз;

зоологиялық терминдер: لا جنسى жынысыз, لا حياتى тіршіліксіз;

ботаникалық терминдер: لا تزواجى ұрықсыз, لا ورقى жапырақсыз.

Араб тілінде (لا + اسم) қалыбымен келетін терминдердің өзі бірнеше жолмен жасалады. Олар:

(لا + اسم جامد) – түбір сөздің алдында болымсыздық мағынасын білдіретін لا демеулігінің келуі арқылы жасалатын терминдер, мысалы, жоғарыда берілген физикалық термин – لا فلز – минерал емес;

зоологиялық термин – لا حمله паразит емес;

ботаникалық термин – لا ثمر – жеміссіз
(لا + صيغة نسب) қатыстық сын есім формасымен келетін сөздің алдында болымсыздық мағынасын білдіретін لا демеулігінің келуі арқылы жасалатын терминдер, мысалы, физикалық терминдер – لا قطبي, لا زيغي –

ботаникалық терминдер – لاورقي, لا فلكي

зоологиялық терминдер – لا خلوي, لا قدمي

(لا + اسم مشتق) туынды сөздердің алдында болымсыздық мағынасын білдіретін لا демеулігінің келуі арқылы жасалатын терминдер бар, ондай сөздердің қатарында төмендегідей физикалық терминдерді ұсынуға болады: لا تناظر асимметрия.

(لا + مصدر صناعي) масдар синағидің (қимыл есім) алдында болымсыздық мағынасын білдіретін لا демеулігінің келуі арқылы жасалатын терминдер болады, мысалы: لا اختراقية дәнекерленбеген, لا امتزاجية өтпейтін (физикалық терминдер); لا زهرية гүлсіз (ботаникалық термин).

Жоғарыда берілген мысалдардың барлығы да белгілі хал формасымен де қолданыла алады, мысалы:

ال + لا + اسم

ال + لا + متجانس = اللامتجانس

الاضافي деп аталатын топтағы терминдер екі сөздің тіркесуі арқылы жасалады. Мұндай тіркестер матаса байланысады, яғни изафеттік тіркес болады.

التوكيب الاضافي деп аталатын топтағы терминдер (شبه + مضاف إليه) қалыбымен жасалады және олардың өзі бірнеше топқа бөлінеді:

(شبه + اسم جامد)

Бұл топтағы терминдердің екінші сыңары түбір сөз болады, изафеттік тіркесті شبه сөзі бастайды.

شبه الظل – физикалық термин, мағынасы – жартылай көлеңке.

(شبه + صيغة نسب) қалыбымен жасалатын

терминдер. Бұл топтағы тіркестер де изафеттік тіркес болады, терминдердің екінші сыңары қатыстық сын есім формасымен, изафеттік тіркесті شبه сөзі бастайды. Мысалы:

شبه محوري – жартылай осьті

شبه اسطواني – жартылай осьті

(شبه + اسم مشتق) – қалыбымен жасалатын

терминдер. Бұл топтағы тіркестерде изафеттік тіркес болады, терминдердің екінші сыңары туынды сөз формасымен жасалады, изафеттік тіркесті شبه сөзі бастайды. Мысалы: شبه الاستقرار

التوكيب الاضافي деп аталатын топтағы терминдердің бір тобы عدم сөзінің басқа сөздермен матаса байланысуы арқылы жасалады, изафеттік тіркесті عدم сөзі бастайды. Ондай тіркестер عدم + مضاف إليه қалыбымен жасалады және олардың өзі бірнеше топқа бөлінеді:

عدم + مصدر

عدم + مصدر صناعي

Мұндай тіркестер физикалық және көбіне ботаникалық терминдерді жасауда қолданылады:

عدم салмақсыздық, теңсіздік, التفتيح عدم жармау, гүлдемеу, عدم التغيير өзгермеушілік.

عدم үлгісімен жасалатын терминге мына мысалды келтіруге болады: عدم القابلية қабілетсіздік.

التרכیب الإضافي тобындағы терминдердің тағы бір тобы مضاف إليه مشتق + үлгісімен жасалады. Бұл топтағы терминдердің көбі физикалық, ботаникалық және зоологиялық болып келеді.

غير сөзінің тіркесуі арқылы жасалатын терминдердің қатарында қатыстық сын есіммен матасатын түрлері де бар, мысалы: غير عضوي.

التרכیب الإضافي тәсілімен жасалатын терминдердің қатарында жоғарыда келтірілген мысалдардан басқа үлгілер де бар.

التحنت әдісімен жасалатын терминдердің үшінші тобы التרכیب المزجي المختلط деп аталады. Бұл топтағы терминдер араб сөзінің соңына шетел тілінің жалғауы жалғану арқылы жасалады. Мысалы, латынша Lactate деп аталатын терминді араб тіліне لبنات деп өзгерткен.

Арабтандыру әдісімен жасалатын терминдерде шетел тіліндегі терминнің мағынасына сай сөзді араб тіліне аударып, соңына шетел терминдердің жалғауын жасау арқылы жасайды. Ондай жалғаулар мынадай сипатта болады:

ide = يد
ate = ات
ite = يت
ous = وز
ic = يك

Осы жолмен жасалған терминдер араб тілінде өте көп. Соңында ات = ate жалғауы бар

терминдер химия саласына тән: ذهابات aurate (алтын), كبريات сульфат.

Көптеген терминдер екі зат есімнен тұратын идафаның лексикализациялануы арқылы жасалады және ондай термин сөздер араб тілінде жеткілікті, мысалы: إنفلونزا الطيور құс тұмауы, مرض الحصبة, مياه (في العين) қызылша, سوء التغذية дистрофия.

Сонымен қатар изафеттік тіркестің ұлғаюы арқылы жасалатын терминдер қатары аз емес: تركيب الصور булемия, السينمائية киномонтаж, التعريب арқылы жасалған терминдердің орны ерекше.

Шетелдік терминологиялық жүйені көшіріп алу түрлі жолдармен жүзеге асады. Ол жолдар мыналар:

1) тілде бұрыннан қолданыста болған немесе әлі де қолданылатын лексиканы арнайы мақсатта терминге айналдыру;

2) тілдегі бар сөзжасам ережесіне сай жаңа термин сөз жасау;

3) терминдер мен терминологиялық сөз тіркестерін аудару, оларды эллиптирлендіру әдісімен қысқарту немесе күрделі сөз құрамына енгізу;

4) терминдерді тікелей шет тілінен алу.

Араб ғалымдары араб терминологиясын қалыптастыруда араб түбір сөздерін кеңінен қолдануды ең бірінші басымдылық деп санады.

Араб тіліне де ХХ ғасырдың екінші жартысында қазіргі заманауи БАҚ арқылы қысқарған сөздер көптеп ене бастады. Шет тілінде, әсіресе, ағылшын тілінде қысқартылып берілген ұйымдардың, өнеркәсіптердің, елдердің, мемлекеттердің, аймақтық және ұлттық партиялардың атаулары араб бұқаралық ақпарат құралдарында да кеңінен қолданылуда. Қазіргі араб қоғамындағы БАҚ-та жоғарыда аталған атаулардың қысқарған түрлері ағылшын тіліндегі нұсқаларымен қатар қолданылуы арта түсуде.

1-кесте

Syrian Arab News Agency	SANA	الوكالة العربية السورية للأنباء	سانا	Сирия Араб ақпараттық агенттігі
Kuwait News Agency	KUNA	وكالة الأنباء الكويتية	كونا	Кувейт ақпараттық агенттігі
Jamaheeriyya News Agency	JANA	وكالة الأنباء الليبية	جانا	Ливия ақпараттық агенттігі
Online Public Access Catalog	OPEC	منظمة الدول العربية المصدرة للنفط	الأوبك	Мұнай экспорттаушы Араб елдерінің ұйымы
General Agreement on Tariffs & Trade	GATT	المعاهدة الدولية للتعرفة الجمركية والتجارة	الجات	Тарифтер және сауда жөніндегі Бас келісім

Араб БАҚ-та ағылшын тілінде берілген әртүрлі компаниялардың атауларын араб әріптерімен қысқартып жазған кезде сөздің

соңына қарай “Company” сөзіндегі бастапқы “c” және соңғы “y” әріптері біріктіріліп жазылады. Мысалға:

2-кесте

Aramco	Arab American Oil Company	شركة الزيت العربية الأمريكية	أرامكو	Араб Америка мұнай компаниясы
Thameco	The Arabian Medical Company	الشركة الطبية العربية	تاميكو	Араб медициналық компаниясы
Jwico	Jordan wood Industries Company	الشركة الأردنية للصناعات الخشبية	جويكو	Йордания ағаш өңдеу компаниясы
Sesco	Saudi Electric Supply Company	الشركة السعودية للمواد الكهربائية	سيسكو	Саудтық электроматериал компаниясы

Жаһандану заманында кез келген тілде кірме сөздер мен терминдер өте көп кездеседі, заман ағымына қарай кейінгі жылдары солардың қатысуымен жасалған жаңа терминдер мен қысқарған сөздер саны күрт көбейіп келеді. Қазіргі араб ақпарат құралдарында латынша транскрипциясы бойынша жазылған шетелдік компаниялар мен түрлі ұйымдардың, мекемелердің күрделі атаулары да жиі кездеседі.

«ИШИМ-діктердің өздері бұл атаудан қазір бас тартып отыр. Өздерін тек ИМ – «Ислам мемлекеті» (арабша – ад-Дауля әл-Исламия) деп атайды. Бірақ, дүниежүзінің (бірінші кезекте Сауд Арабиясының) мұсылман ғалымдары аталмыш атаудың

«ислам» атты сөзін қолдануға тыйым салды. Араб әлемінде ұйым жай ғана «дауля» немесе «мемлекет» деп аталып жүр» (www.azattyq.mobi). Бұл пікірде «Ирак және Шам ислам мемлекеті» атауы ИШИМ сөзімен берілсе, басқа бір басылымдарда бұл атаудың ДА-ФИШ деген араб тіліндегі қысқарған нұсқасы жарыса қолданылуда. «БАӘ және АҚШ өздерін ДАФИШ атап жүрген содырлық ұйым жұмысына қарсы «Сауаб» орталығын құрды. Орталықтың ашылу салтанатына екі елдің Сыртқы Істер министрлері мен өзге де сала министрлері келіп қатысты» (<http://maturidi.kz>). Араб тіліндегі қысқарған сөздердің қазақ тілінде қолданылуы төмендегі кестеде салыстырып беріліп отыр.

3-кесте

Қазақ тілі		Араб тілі	
ДАФИШ	Ирак және Шамдағы ислами елдер	داعش	الدولة الإسلامية في العراق والشام
ХАМАС	Исламдық қарсыласу қозғалысы	حماس	حركة المقاومة الإسلامية
ФАТХ	Палестина азат ету ұйымы	فتح	حركة التحرير الوطني الفلسطيني
м.ж	Миляди жыл санауы	م	ميلادي
Һ.ж	Һижра жыл санауы	ه	هجري

Қорытынды

Ислам өркениеті мен қазіргі араб қоғамына тереңірек үңіліп, араб әлемін зерттеу үшін араб тілі туған тілі емес зерттеушілер сол қоғамның тілін, сөзжасам түрлерін, жаңа терминдерін түсініп, олардың қолданылуына, әсіресе, БАҚ-та жиі кездесетін

«ДАФИШ», «ХАМАС» сияқты араб тіліндегі қысқарған сөздердің нұсқасын қолдануда мұқият болулары керек.

Сөзімізді қорыта келе уақыт үнемдеу мақсатында сөздерді қысқартып жазу мен сөздер мен ұғымдардың орнына әртүрлі смайлик қолдану техника мүмкіндіктерінің артуымен жиілеп барады.

Әдебиеттер

- Әбу Бәкір Абдул-Қадир әл-Журжани. (2008) Даржу әд-дурар фи тафсир әл-әли уа әс-суар. – Британия: Мәжәлләту әл-хикмәти. 2-том. – 935 б.
Фахруддин әр-Рази. Мафатих әл-ғайб. – Бейрут: Дәр ихия әт-турас әл-араби. Һ.ж. 1420 ж. 15 том. – 536 б.
Белкин В.М. (1975) Арабская лексикология. – М.
www.azattyq.mobi
<http://maturidi.kz>

References

- Abu Bakr Abdu al-Qadyr al-Jurjany. Darju ad-durar fy tafsyg al-aly ua as-suar. – Britanyia: Majallatu al-khymat. 2-tom. 2008 j. – 935 b.
Fakhruddin ar-Razy. Mafatykh al-gayb. – Beyrut: Dar ikhya at-turas al-arabya. 1420 j. 15-tom. – 536 b.
Belkin V.M. Arabskaya leksikologiya. M., 1975.
www.azattyq.mobi
<http://maturidi.kz>

Назарова А.Ж.¹, Теменова Г.Қ.², Бегимова Г.³

¹аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Ayim76@mail.ru

²аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gulzadakanat@hotmail.com

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Қазақстан, Астана қ.,
e-mail: gukjik_76@mail.ru

ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ ЖЕР-СУ АТТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Топонимика ономастиканың жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын, мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл гректің «топос» – орын, жер, «онома» – атау деген екі сөзінен тұрады, яғни жер-су атаулары деген сөз.

Ономастика ғылымы аясында зерттелетін – топонимдер, талай ғасыр бойы этноспен бірге жасап келе жатқан тілдік бірліктер. Олар – қоғамның дамуы, өзгеруі сияқты құбылыстарды бастан кешіріп, әр дәуірдің куәгерлері ретінде өмір сүріп келе жатқан жәдігерлер. Сондай-ақ, жер-су атаулары – ұлттық тіл байлығымыздың және мәдениетіміз бен салт-дәстүріміздің, ғалам туралы таным-түсініктеріміздің көрсеткіші де.

Бұл мақалада түрік тіліндегі жер-су аттарының зерттелуіне қатысты жарияланған түрік ғалымдарының еңбектеріне тоқталып, еңбек туралы қысқаша мәлімет берілді. Сонымен қатар, бұл мақалада қарастырылған Ф. Көпрүлү бастаған Х. Нихал, А. Наджи, Х. Ерен, Ө. Башкан, Т. Байкара, Т. Гүленсой және т.б. сияқты ғалымдардың еңбектері түрік тілінің топонимдерін зерттеушілерге қайнар ретінде пайдалы болады.

Түйін сөздер: топоним, оним, ойконим, сөздік, ғылыми мақала, ғылыми журнал.

Nazarov A.Zh.¹, Temenova G.K.², Begimov G.³

¹senior lecture, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almata, e-mail: Ayim76@mail.ru

²senior lecture, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almata, e-mail: gulzadakanat@hotmail.com

³docent, L. Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: gukjik_76@mail.ru

Toponyms in the Turkish language

Toponymy is a part of onomastics which researches the origin, names of the geographical names, their meanings, development of the structure, the current position of their location, their grammatical, phonetic form, writing and transmissions to a different language. It comes from the Greek word «topos», the place, the earth, «onoma» - consists of two words, i.e. means the name of the locality. The toponyms that are explored in onomastics are linguistic units that exist for many centuries along with the ethnos.

Also, the names of localities - is an indicator of our national linguistic wealth, culture, traditions and the knowledge of the world around us. In this article, information was given on the studies conducted by Turkish scientists on the names of localities in the Turkish language.

And also, in this article such scientists as H. Nihal, A. Naji, H. Eren, O. Bashkan, T. Baikara, T. Gulensoy etc. under the initiative of F. Koprul, were considered whose works served as a good source for those who studied toponyms in Turkish language.

Key words: toponym, onym, oikonym, dictionary, scientific article, scientific journal.

Назарова А.Ж.¹, Теменова Г.Қ.², Бегимова Г.³

¹ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Ayim76@mail.ru

²ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulzadakanat@hotmail.com

³доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: gukjik_76@mail.ru

Исследование топонимов в турецком языке

Топонимика является частью ономастики, которая исследует происхождение, названия географических названий, их значение, развитие структуры, текущее положение их расположения, их грамматической, фонетической формы, письма и передач на другой язык. Оно происходит от греческого слова «топос», место, земля, «Онома» – состоит из двух слов, то есть означает название местности. Топонимы, разведанные в ономастике, являются языковыми единицами, которые существуют на протяжении многих веков вместе с этносом. Кроме того, названия населенных пунктов – это показатель наших национальных языковых богатств, культуры, традиций и знания о мире вокруг нас. В этой статье была предоставлена информация об исследованиях, проведенных турецкими учеными на названиях населенных пунктов на турецком языке. А также, в этой статье такие ученые, как Н. Nihal, А. Наджи, Х. Эрен, О. башкана, Т. Байкары, Т. Gulensoy и т.д., по инициативе Ф. Коргул были рассмотрены, чьи работы послужили хорошим источником для тех, кто изучал топонимы на турецком языке.

Ключевые слова: топоним, оным, ойконит, словарь, научная статья, научный журнал.

Кіріспе

Ономастика ғылымы аясында зерттелетін топонимдер – талай ғасыр бойы халықпен бірге жасап келе жатқан тілдік бірліктер. Олар қоғамның дамуы, өзгеруі сияқты құбылыстарды бастан кешіріп, әр дәуірдің куәгерлері ретінде өмір сүріп келеді. Сондай-ақ, жер-су атаулары – ұлттық тіл байлығымыздың және мәдениетіміз бен салт-дәстүріміздің, ғалам туралы таным-түсініктеріміздің көрсеткіші де болып табылады.

Атаулар жүйесі ішінде топонимдер дүниежүзі халықтарының этнологиялық кеңістігінде әмбебаптық сипатқа ие болып табылады. Себебі, топонимдер халықтың өмір сүру тарихымен бірге жасасып, бірге өзгеріп, халықтың игілігіне қызмет етіп келе жатқан тарихи жәдігерлер. Олар кешегі күннен елес, ертеңгі ұрпаққа – мұра.

Жер-су атаулары дүниесі алуан түрлі және қызғылықты болып келеді. Адамзат баласы ғасырлар бойы қалыптасқан топонимдердің күрделі әлемінде өмір сүріп келеді. Топонимдер уақыт өткен сайын ұмыт болуы, өзгертілуі мүмкін. Дегенмен, кейбір топонимдердің «жасы» бірнеше ғасырды құрайды және жер-су атаулары белгілі бір аумақты мекен еткен алуан түрлі халықтардың тілдерінде, әртүрлі факторлар әсерімен қалыптасады.

Негізгі бөлім

Топонимдер – жер бетіндегі кез келген табиғи немесе адам жасаған объектілер атауынан тұратын жалқы есім түрі. Топонимдер *гидроним*,

ороним, *ойконим*, *урбаноним*, *спелеоним*, *дромоним*, *ареноним*, *дримоним* және т.б. түрлерге бөлінеді. Атауы бар объектілер нақты аймаққа бекітілген. Кез келген топоним атау қызметімен қоса объектіге сілтеу қызметін де атқарады. Сонымен қатар, олар объектінің ерекшелігіне, атаудың идеологиялық және эмоционалды бояуына қарай қосымша ақпарат бере алады. Белгілі бір аймақтың топонимикасы тарихи қалыптасады. Онда өткен дәуір топонимдері сақталады, сондықтан топонимдердің әр қабаты тарихи дәуірге, сол аймақта қоныстанған халық тарихына қатысты “қаттамаға” теңейді. Дегенмен барлық топонимдер осы тұрғыдан талдана алмайды. Ең алдымен географиялық объект атаулары (*гидронимдер*, *оронимдер*, *аренонимдер*) туралы айту керек. Топонимдік жүйеде тілдік қатынас орын алған. Топонимдерді ономастиканың арнайы бөлімі – *топонимика* зерттейді [12].

Топонимика ономастиканың жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын (этимологиясын), мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл гректің «топос» – орын, жер, «онома» – атау деген екі сөзінен тұрады, яғни жер-су атаулары деген сөз [12].

Тіл білімі тұрғысынан алғанда, топонимдер жалқы атаулар болып табылатын сөздер ретінде қарастырылады. Барлық топонимдерді қандай географиялық объектінің атауы екендігіне қарай бірнеше топқа ажыратады. Географиялық нысандардың атауларын географиялық сипаты

жөнінен топтастыру олардың басты белгілерін жалпылау арқылы немесе шектеулі топонимдер тобын жете зерттеп, басқаларын солармен салыстыру арқылы жүзеге асырылады.

Топонимдік топ – бір типтегі географиялық объектілердің атауларының жиынтығы. Негізгі топонимдік топтарды *оронимдер*, *гидронимдер*, *хоронимдер*, *ойконимдер*, *дромонимдер*, *спелеонимдер*, *дримонимдер* құрайды.

Жер бедерінің сипаты кез келген халықтың жер-су аттарында көрініс тапқан. Таулар мен жазықтардың, үстірттер мен ойпаттардың, қыраттар мен ойыстардың, тіпті кішігірім төбешіктер мен ойпаңдардың өз атаулары бар. Бұларды жалпы атпен *оронимдер* (грекше *оро* – «тау», *онома* – «атау») деп атайды [6]. Мысалы, *İsfendiyar Dağları*, *Canik Dağları*, *Rize Dağları*, *Mescid Dağı*, *Kop Dağı*, *Ilgaz Dağı*, *Koroğlu Dağı*, *Küre*, *Ilgar Dağı* (Kuzey Anadolu Dağları); *Toros Dağları* (Güney Anadolu Dağları); *Madra*, *Yunt*, *Aydın*, *Menteşe*, *Türkmen*, *Emir Dağı*, *Murat Kaz dağları*, *Uludağ*, *Yıldız Dağları*, *Tekirdağ* (Batı Anadolu Dağları); *Elmadağ*, *Akdağlar*, *Tecer*, *Erciyas*, *Karacadağ* (İç Anadolu Dağları); *Munzur Dağları*, *Palandöken*, *Bingöl Dağları*, *Allahüekber Dağları*, *Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağı*, *Tendürek*, *Süphan*, *Nemrut* (Doğu Anadolu Dağları) *Akdaşmevkisi*, *Akyermekisi*, *Atiniyaylası*, *Garıgayaderesi*, *Garadaşdepesi* (Гарадашдепеси), *Gocadepedüzü* және т.б.

Топонимдердің келесі бір үлкен тобын су нысандары құрайды. Жалпылама түрде олардың атауларын *гидронимдер* (грекше *гидро* «су», *онома* – «атау») деп атайды [6]. Мысалы, *Karadeniz*, *Ak deniz*, *Marmara denizi*, *Ege denizi*, *Van gölü*, *Devederesiyolu*, *Garasuderesi*, *Gargakuyusuzirvesi*, *Halkabunarı-mevkisi*, *Kelpunarçeşme*, *Ötebunarbaşı*, *Sakarya ırmağı*, *Çanakkale Boğazı*, *İstanbul Boğazı*; *Beyşehir Gölü*, *Tuz Gölü*; *Anadolu Kavağı*, *Rutmeli Kavağı*; *Gülek Geçidi*, *Büyük Menderes Nehri*, *Çoruh Nehri*, *Manavgat Nehri*, *Habur Çayı*, *Delice Irmağı*, *Kızılırmak*, *Gökırmak*, *Karamenderes Nehri* және т.б. гидронимдерге мысал бола алады. Гидротопоним өзі анықтап тұрған су нысанының орнын басқа нысандарға қатысына қарай айқындау арқылы оның географиялық ерекшелігін көрсетеді.

Кез келген табиғи немесе әкімшілік аумақтың, облыстың, ауданның атауларын *хоронимдер* (грекше *хоро* – «өлке, аймақ», *онома* – «атау») деп атайды [12]. Мысалы, *Ankara*, *İzmir*, *Trabzon*, *Çanakkale*, *Yozgat* және т.б.

Ал елді мекен, қоныс атауларын жалпы атпен *ойконимдер* (грекше *ойкос* – «мекен, үй», *онома* – «атау») деп атайды [12]. Ойконимдерді *астио-*

ним (қала атауы) және *комоним* (ауыл атауы) деп бөледі. Мысалы, *Eskişehir*, *Erzurum*, *Erzincan*, *Ardahan*, *Gaziantep*, *Konya*, *Samsun*, *Sivas*, *Adana*, *Kastamonu* және т.б қалалардың атауы астионим, ал *Odunpazarı*, *Kuzağıl / Yeşildere (Konya)*, *Akkom / Akdere (Kars)*, *Sırazkom / Sarıyamaç (Ardahan)*, *Aşağıhaydarkom / Yaylacık (Erzurum)*, *Mihlisobası / Gülhüyük (Ankara)*, *Akmezrea / Kavakpınar (Elazığ)*, *Hamidiyeçiftliği / Geçitli (Ankara)* сияқты ауылдардың атауы *комоним* болып табылады.

Кез келген қатынас жолдарының (су жолы, құрлық, тағы жолдар, жерасты жолдары) атауын *дромоним* (грекше *дромос* – «жол» және *онома* – «атау») деп атайды [12]. Мысалы, *Akyollarmevkisi*, *Demiryolumevkisi* (Демірйолумевкиси), *Uluoylartarlaları* (Улуойлтарлалары), *Yumuşakuyolmevkisi* (Йумушақйолмевкиси). Үңгірлердің атауларын жалпы атпен спелеонимдер (грекше спелео – «үңгір», *онома* – «атау») деп атайды. Мысалы, *Akça* (Акча), *Başını* (Башины), *Boğazcın* (Богазд-жыйын), *Konya Ovası*, *Haymana Ovası*, *Muş Ovası* және т.б.

Дримоним (грекше *дримос* – «емен орманы, орман», *онома* – «атау») орманды алқаптың, тоғайдың атауы болып табылады [12]. Мысалы, *Geniş Yapraklı Orman*, *Kızılçam ormanları*, *Karaçam Ormanları*, *Meşe Ormanları*, *Kayın ormanları*, *Kamalikkorusırtı*, *Kocaormantepesi* орманы және т.б.

Түрік жер-су аттарының зерттелуі Түркия Республикасы құрылғаннан кейін басталды. Бұл саладағы зерттеу жұмысы профессор Фуад Көпрүлүннің топонимдерге қатысты алғаш зерттеген еңбегі 1925 жылы «Türk mecmuası» журналында жариялаған «Oğuz etimolojisine dair tarihi notlar (Оғыз этимологиясына қатысты тарихи жазулар)» атты мақаласы болып табылады. Фуад Көпрүлүннің осы мақаласынан кейін Х. Нихал мен А. Нажидің 1928 жылы «Türk mecmuası» журналында «Anadolu'da Türklere Aid Yer Adları (Анадолыда түріктерге тиесілі жер-су аттары)» мақаласы, 1929 жылы Маариф Векалетидің «Coğrafi İsimlerin İmlaları Hakkında Raporlar (Географиялық атаулардың емлесі жайында жазбалар)» мақаласы және 1933 жылы Х. Намықтың мақаласы жарық көрді.

Сондай-ақ, Хасан Ереннің «Yer Adlarımızın Dili (Жер-су аттарының тілі)» (1965), «Türk Yer Adları: Sökün (Түркия жер-су аттары: Сөкүн)» (1965), «Türk Yer Adları: Keçiborlu (Түркия жер-су аттары: Кечиборлу)» (1972), Доган Аксанның «Birkaç Türkçe Yer Adı ve Bunların Dilbilimi ve Kültür Bakımından Önemi (Бірнеше түрік тіліндегі жер-су аттары және олардың тіл білімі жә-

не мәдени маңызы)» (1968), Өзджан Башканның «Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme (Түркия аулы аттарын зерттеу)» (1970), Доган Аксан «Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar (Анадолы жер-су аттарының жаңа зерттеулері)» (1973-1974), А. Меджит Догру «Köy Adları ve Anadolu Yer adları (Ауыл аттары және Анадолы топонимдері)» (1978), «Türkiyede Kızılderili Dilinde Yer Adları Üzerine İnceleme (Түркияда үнділер тілінде топонимдердің зерттелуі)» (1985) атты еңбектері топонимика саласында зерттелген маңызды еңбектер болып табылады.

Профессор Фуад Көпрүлүннің топонимдерге қатысты алғаш зерттеген еңбегі 1925 жылы «Türk mecmuası» журналда жариялаған «Oğuz Etimolojisine Dair Tarihi Notlar (Оғыз этимологиясына қатысты тарихи жазулар)» атты мақаласы болып табылады. Ф. Көпрүлү бұл мақалада оғыз тайпасына тоқтала отырып, олардың Анадолыға қоныстанған аймақтарына тоқталады. [6,].

Ғылыми тұрғыдан жазылған Фуад Көпрүлүннің «Oğuz etnolojisine dair tarihi notlar (Оғыз этимологиясына қатысты тарихи жазулар)» атты мақаласы топонимика саласындағы алғашқы еңбектердің бірі бола отырып, түрік жер-су атауларына қатысты көптеген ғылыми мақалалар мен кітаптардың шығуына себеп болды» деп жазады профессор Д.Х. Өмер Карпуз [7].

1928 жылы Х. Нихал және А. Нажи «Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri (Анадолы түріктерінің жер-су аттары)» атты еңбектерінде ауыл аты ретінде қолданылып жүрген Avşar (Авшар), Dodurga (Додурга), Yeni Dodurga (Иени Додурга), Bayat (Баят), Kaуı Köyü (Кайы Көйү) және т.б. сияқты топонимдердің оғыз тайпаларынан шыққандығын жаза отырып, оларды жүйелейді және қай аймақтарда орналасқандығын көрсетеді [8]. Х. Нихал және А. Нажидің осы мақалаларынан кейін «Coğrafi İsimlerin İmlâları Hakkında Rapor (Географиялық атаулардың емлелері жайында жазбалар)» атты кітаптары жарық көрді. Бұл еңбекте жер-су аттарының қолданылуындағы тұтастықты сақтауды басты назарға алады.

Сонымен қатар, 1928 жылы «Halk Bilgisi» журналында жарияланған Мехмет Шакирдің «Sinop ve Çevresinde Oğuzlarla, Diğer Türk Zümrelerine Ait Köy Adları (Синоп және айналасындағы оғыздармен, басқа да түрік халықтарына қатысты ауыл аттары)» атты мақаласы жарық көрді.

1936 жылы Ф. Аксудың «Isparta İli Yer Adları (Іспарта аймағының жер-су атаулары)» атты мақаласында қала, ауыл, аудан, жайлау

және ферма сияқты қоныс аттары және де тау, шың, жота, бұғаз, өзен, шатқал, бұлақ, көл, үңгір сияқты табиғи жер-су аттары қарастырылған. Ф. Аксудың осы шығармасынан кейін, Сырры Үчермен бірге Месуд Коман «Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerine Bir Deneme (Кония аймағының жер-су атауларына зерттеулер)» атты шағын бір еңбектері жарияланды. Осы еңбекке қосымша ретінде Ысхак Рефет Ышытманның 1945 жылы жарық көрген «Köy Adları Üzerine Bir İrdeleme (Ауыл аттарына зерттеулер)» атты мақаласын да атап өтуге болады. Мақалада Анадолыда түрік және әсіресе оғыз тайпаларына тиесілі жер-су аттары туралы баяндалған.

Осы жылдары «Türk Dili Belleten» журналында Исхак Рефет Ышытманның «Köy Adları Üzerine Bir İrdeleme (Ауыл аттарын зерттеу)», Абдулкадир Инанның «Anadolu'nun Toponimisi, Türk Boylarının Adları Meselesi (Анадолының топонимикасы, Түрік тайпалары атауларының мәселесі)» және Хасан Ереннің «Yer Adlarımızın Dili (Жер-су аттарының тілі)» мақалалары жарық көрді [1, 19].

1950 жылы профессор Хасан Ереннің «Türk Yer Adları (Түрік жер-су аттары)» атты еңбегінен кейін, 1965 жылы «Түрік тілі зерттеулері» журналында «Yer Ydlarımız Dili (Жер-су аттарымыздың тілі)» атты бір мақаласы жарияланды. Хасан Ерен бұл мақаласында топоним ғылымының әлемде пайда болуын қарастырды және Түркияда осы салада жасалған еңбектер жайында атап өтті [1, 20]. Хасан Ереннің бұл еңбегі топонимикадағы алғашқы еңбектердің бірі болып табылады.

Джевет Түркайдың 1979 жылы жариялаған «Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler (Пример-Министр архивінің мәліметтері бойынша Осман Империясында Оймак, Аширет, Жамағаттар)» атты мақаласы да түрік жер-су аттарына қатысты жазылған маңызды мақалалардың бірі болып саналады.

Профессор Джемал Ариф Алагөз «Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler (Түркияның жер-су аттары туралы кейбір пікірлер)» атты мақаласында пайдаланған дерек көздерді Херман Лаутенсахтың «İber Yarımadasının Coğrafi Tablosunda Mağribi-Berberi Arap Çizgileri» атты еңбегінен және Фарук Сүмердің «Оғыздар» кітабынан алған екен. А. Алагөз осы мақаласында 1930-1940 жылдары жер-су аттарын алғаш зерттеушілердің бірі Абдурахман Айгүн екенін атап өтті.

Профессор Мехмет Ерөз «Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları (Әлеуметтік тұрғыдан жер-су аттары)» атты мақаласында «Бұл тақырыппен байланысты, профессор Джафероглының, Фындыкоғлының, Абдулкадир Инанның, профессор Тоғанның, Рашонидің, Кафесоғлының атын және олардың еңбектеріне тоқталу керек» – деп, Түркияда жер-су аттарын зерттеген ғалымдардың есімдерін атап көрсетті [7, 43].

Тунжер Гүленсой «Elazığ, Bingöl ve Tunceli İleri Yer Adlarına Bir Bakış (Элазлыг, Бингөл және Тунжели жер-су аттарына көзқарас)» атты мақаласында түрік жер-су аттарына жүргізілген зерттеулердің жеткіліксіз екенін және жасалған зерттеулерге байланысты бір сын пікір айтты. Тунжер Гүлесной: «Түрік топонимдеріне қатысты зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Х. Ерен, Д. Аксан, Ө. Башкан сияқты түрколог және тілші ғалымдардың тек бірнешеуінің ғана еңбектері топонимдерді зерттеуге арналған, осы тақырыпқа байланысты көптеген мәселелердің әлі де зерттелуі керек», деді [1, 19].

Түрік топонимдеріне байланысты кең зерттелген еңбектердің бірі Али Ачыкелдің Хаджетепе университеті, Әдебиет факультеті журналында жарияланған мақаласында түрік топонимдері зерттеулерінің 1920 жылдардан бастау алғандығы атап көрсетіледі. Али Ачыкел мақаласында зерттеулерде көбінесе қазіргі топонимдердің орфографиялық анықтамасы басты тақырыпқа алынғанымен топонимдердің тарихи негізі жөнінде сөз қозғалмағандығын жазады. Тарихқа сүйенетін болсақ, 1920 жылдан бастап топонимика зерттеулері басталғалы және осы салада бірнеше еңбектер жарық көрген еді.

«Ad değiştirme uzmanlar kurulu» тарапынан жарияланған «Türk Yer Adlarını Türkçeleştirme (Түрік жер-су атауларын түрікшелеу жұмыстары)» мақаласы ең көп қарастырылған еңбектердің бірі болып табылады. Түріктердің тарих, мәдениет және мифологиямен байланысты ауыл атауларының өзгертілуі зерттеушілерге басты тақырып болды. Анадолы топонимдерінің толыққанды зерттелмеуіне әрі Түркияның, әрі басқа түркі елдерімен байланыстың үзілуі зерттеу жұмыстарында кейбір қиындықтар тудырды. Профессор Тунжер Гүленсойдың Түрік тілі ұйымының қолдауымен 1995 жылы жарық көрген «Türkçe Yer Adları Kılavuzu (Түрікше жер-су аттарының жол көрсетушісі)» атты еңбегі осы тақырыптағы ең маңызды мәселеге тосқауыл болған еді.

1970 жылы жарық көрген Өзджан Башканның «Türkiye Köy Adları Hakkında Bir İnceleme (Түр-

кияның ауыл аттары туралы зерттеулер)» атты еңбегінде топонимдерді топтастырды. Осы салада зерттелген еңбектердің ішінде Өзджан Башканның осы еңбегі ең көп көзге түскен және қолданылған еңбектердің бірі болып табылады.

1974 жылы, Доган Аксан тарапынан жарияланған «Anadolu Yer Adları Üzerine Yeni Araştırmalar (Анадолы жер-су аттарына жаңа зерттеулер)» атты мақала түгелдей болмаса да, жер-су аттарының лексика-семантикалық құрылымын зерттеуге арналған. Доган Аксан осы жұмысында Өзджан Башканның жасаған топтастыруына әртүрлі пікірлер айта отырып, баға берді және осы еңбекке өз үлесін де қосады. Мысалы, Өзджан Башканның «İnsanlara ve Topluma Dayalı Adlar (Адамдарға және қоғамға қатысты есімдер)», «İnsanların Varlığına Bağlı Adlar (Адамзаттың болмысына қатысты есімдер)», «İnsanların Vücuduna Bağlı Adlar (Адамдардың дене-мүшелеріне қатысты есімдер)» бөлімдерінде бас, құлақ, тіл, иық, маңдай, көз, қол сияқты сөздерді қоршаған ортамен байланыстыра отырып, топтастыруына жаңа топонимдер енгізді. Алайда, Өзджан Башканның топтастыруында қалып қалған этнотопонимдер, топотопонимдер сияқты көптеген маңызды мәселелерді, Доган Аксанның топтастыруында да кездестіре алмаймыз.

«Anadolu Yer Adlarına Bir Bakış (Анадолы жер-су аттарына көзқарас)» атты Тунжер Гүленсойдың еңбегін де айтып өтсек болады. Гүленсой, Өзджан Башкан тарапынан жасалған топтастыру тәжірибесінің әлі өңделмеген бір еңбек екендігін айта отырып, сол туралы зерттеу керегін түсіндіріп кетеді. Анадолы географиясы топонимдер сияқты географиялық бөлімдер (шағын өзен, тау, жазық, көл, аңғар, өткел, жайылым өріс, жайлау) жағынан да маңызды болып табылады.

Түрік тіліндегі топонимдердің зерттелуіне қатысты соңғы уақыттарда Түркияда мақала және кітаптар, дипломдық жұмыс, магистрлік және докторлық диссертациялар жазыла бастады. Осы тұрғыдан Памуккале университетінің оқытушысы Левент Кургунның 2002 жылы қорғаған «Denizli İli Yer Adları (Денизли аймағының жер-су аттары)» атты докторлық жұмысын атап өтсек болады. Бұл докторлық жұмысы топонимдерді зерттеу жұмыстарын аймақтық зерттеулермен кенейту арқылы жалғастыруға болатындығын дәлелдейді. Левент Кургун бұл жұмысында Денизли аймағының топонимдерінің негізін және олардың жасалу жолдарын көрсетумен қатар, топонимдермен байланысты зерттеулердің қалай қолданысқа шыққандығын,

осы жұмыстардың әлемде және Түркия елінде қалай пайда болғандығы жайында айтып өтеді.

2007 жылы жер-су аттарының лексика-семантикалық құрылымын зерттеуге Левент Кургун тарапынан ұсынылған «Türk Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma» атты еңбек өз үлесін қосты. Зерттеуші Левент Кургун жер-су аттарының географиялық объектілерін қолға түсіре отырып, олардың «анықтаушы» немесе көшірілетін, жасалуына, лексикалық негізіне, қайдан анықталғандығына және қайдан көшірілгендігіне қарай топтастыруға болатындығын айтқан. Нәтижесінде, шығу тегіне қарай жер-су аттары деген атау берген.

Сонымен қатар, 2013 жылы Мұстафа Шенелдің жарық көрген «Elazığ İli Yer Adları Üzerinde İnceleme (Елазык аймағы жер-су атаулары туралы зерттеу)» атты кітабында да топонимдер мағыналық жағынан топтастырылады. Жер-су аттарының түрлері «Мағына жағынан топонимдер (Топонимдер)», «Мағына жағынан су атаулары (Гидронимдер)», «Мағына жағынан тау атаулары (Оронимдер)» түрінде топтастырылып, «Табиғатқа және физикалық шарттарға байланысты жер-су аттары», «Адам және қоғамға байланысты жер-су аттары», «Адамның болмысына байланысты жер-су аттары», «Тарихқа байланысты жер-су аттары» сияқты төрт үлкен тарауға бөлініп қарастырылды [2, 10].

Сердар Явуз бен Мұстафа Шенелдің «Yer Adaları (Топоним) Terimler Sözlüğü (Жер-су аттары (Топоним) терминдер сөздігі)» атты мақаласында «Тіл білімінің ономастика саласының зерттелуі басқа шет мемлекеттерде жолға қойылған болса, Түркияда жасалған зерттеу жұмыстары аздық танытады. Түркия Республикасының Ішкі Істер Министрлігінің 1976 жылғы жарлығымен кірме сөздерден жасалған топонимдерді қолданыстан шығару мақсатында 12 мың 200 ауылдың аттары өзгертілді. Алайда, құрылған комиссия мүшелерінің құрамында тарихшылардың, түркітанушылардың және сол аймақтың тарихы мен диалектік ерекшеліктерін білетін адамдардың болмауы жанадан қолға алынған топонимикалық зерттеулерге және оның классификациясына өз әсерін тигізбей қоймады. Өйткені, кейбір ауыл аттары еш деректерге сүйенбей өзгертілді. Сол себептен де, Түркияда жүргізілетін топонимикалық зерттеу жұмыстарына пайдалы және осы зерттеу жұмыстарының іргетасын қалау мақсатында, барлық жер-су аттарына қатысты зерттеулерді шолып сараптай келе терминология жасауға тырыстық», деп жазады Мұстафа Шенел [5, 2242].

Профессор, доктор Доған Аксанның Türk Dil Kurumu ұйымының қолдауымен 2000 жылы жарық көрген Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, 244 s. 2000) атты кітабы жарық көрді. Бұл еңбекте түрік тіліне қатысты проблемалар, тіл білімінің қазіргі таңдағы өзгеріске ұшырауы, түзетулер және тілі біліміне қатысты емес кейбір тақырыптар кеңінен қарастырылған. Сонымен қатар, бұл еңбек тіл білімімен айналысып жүрген ғалымдарға, тіл жанашырларына және түрік тілін үйренушілерге пайдалы болады.

Мұстафа Шенелдің 2013 жылы түрік топонимдеріне қатысты «Elazığ İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme 1. Baskı, Manas Yayıncılık, 892s. 2013» кітабы жариялады. Ғалым кітапта топонимдерді 4-тарауға бөліп қарастырады: 1. Онимдер, 2. Гидронимдер, 3. тарауда Тау аттары, 4. тарауда Басқа да топонимдер. Сонымен қатар, түрік тіліндегі жер-су аттарына этимологиялық, морфологиялық және семантикалық зерттеулер жүргізе отырып, кітаптың соңында топонимдерді топтастырып, олардың қай картадан және қандай дереккөздерден алынғандығы туралы мәлімет беріп кетеді.

Алпаслан Алиагаоглуның 2013 жылы Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü журналының 29 санында «Şehirsel Toponimi: Balıkesir İlinde Mahalle Adları, Bir Sınıflandırma Denemesi» атты мақаласы жарық көрді. Ғалым мақаласында Балыккесир аймағындағы қалаларда орналасқан шағын аудандардың атауларын зерттеп, қала әкімшілігі мен жергілікті тұрғындардан жинаған мәліметтері бойынша шағын аудандардың классификациясын жасаған.

Харун Тунчел Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler журналында жариялаған «Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler (Түркияда аты өзгенген ауылдар)» атты мақаласында Түркиядағы атаулары өзгертілген ауылдарға тоқтала отырып, өзгертілген ауыл атауларының қаншалықты дұрыс немесе бұрыс екенін және осы жаңа атаулардың таралуын қарастырады. [9, 25].

Профессор Тунжер Гүленсойдың «Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış» мақаласында түрік тіліндегі жер-су атауларында кездесетін антропонимдерді және антропонимдерде кездесетін топонимдерді қарастырады [10]. Сонымен қатар, ғалымның жер-су атауларына қатысты 1995 жылы «Türkçe Yer Adları Qılavuzu» атты еңбегі де жарық көрген.

Несрин Байрактар «Türkçede Renk Adlarıyla Özel Ad Yarımları (Түрікшедегі түс атауларымен жалқы есім жасау)» атты мақаласында былай

деп жазады: «Түрік тілінде түс атаулары көптеп кездеседі. Бірақ, көптігіне қарамастан түс атауларының тілі білімінде атқаратын қызметі және жалқы есімдердегі орны туралы зерттеу жұмыстары жеткіліксіз. Бұл зерттеу жұмысында алдымен карта және сөздіктерден жалқы есімдердің картатекасы жасалды, одан кейін сол жалқы есімдердегі түс атаулары жан-жақты зерттелді. Түрік тілінде жалқы есім жасауда 17 әртүрлі түс аттарының қолданылғандығы белгілі болды. Ақ, қара, көк және сары сияқты негізгі түс аттарының көне заманнан күні бүгінге шейін кең мағыналы екені және осы түс аттарының көп қолданылғандығын көруге болады» деп жазды автор [4, 102]. Яғни, ғалым түрік тіліндегі түс аттарының көптігін және тіл білімінде олардың жалқы есім жасауда атқаратын қызметіне тоқталды.

Ибрахим Шахин «Türkçe Yer Adlarının Yapısı Üzerine (Түрік тіліндегі жер-су аттарының құрылымы)» атты мақаласында көне түрік тілінде жазылған шығармалардағы жер-су аттары мен қазіргі түркі тілдеріндегі топонимдерді салыстыра зерттей отырып, түрік топонимдерінің грамматикалық құрылымында айтарлықтай бір өзгерістердің болмағандығын айтады. Яғни түрік тіліндегі жер-су аттарының көне түрік тіліндегі құрылымын сақтап қалғандығының дәлелі бола алады [3].

Нури Акбаярдың 2001 жылы «Osmanlı Yer Adları Sözlüğü (Осман кезеңіндегі топонимдер сөздігі)» атты сөздігі жарық көрді. Бұл сөздік, Осман империясы кезінде басқару жүйелері орналасқан жер-су атауларын қамтуымен, олардың араб графикасымен берілуі және сол көне жер-су атауларының қазіргі нұсқаларымен берілуімен ерекшеленеді [2].

Арада көп уақыт өтпей Тахир Сезен 2006 жылы «Osmanlı Yer Adları Sözlüğü (Осман кезеңіндегі топонимдер сөздігі)» атты сөздікті түзіп шықты. Осман империясы құлағаннан кейін қырықтан астам мемлекет пайда болды. «Мұрағатта жасалған зерттеулерде әсіресе Түркияның территориясына кірмей қалған бұрынғы Осман империясы кезіндегі жерлердің атауларының өзгеруіне байланысты картадан табу қиынға соқты. Сол себептен Тахир Сезен «Osmanlı Yer Adları Sözlüğü» сөздігін дайындады» деп, жазады Түркия Республикасы Мемлекеттік Мұрағатының директоры Юсуф Сарынай [1,5]. Бұл сөздікте барлық топонимдер алфавиттік ретпен тізіліп, жер-су атауларының көне нұсқасы қатар берілген.

Профессор Өмер Карпуз және доцент Левент Кугунның «Organ Adlarından Oluşan Yer Adları

(Дене мүшелерінің атауымен жасалған жер-су аттары)» атты мақалаларында топонимдердің басқа ғылым салаларымен байланысын былай деп тұжырымдайды: «бір жер-су атауының көптеген ғылым саласында дереккөз болғаны және зерттеу кезінде өзіне де сол ғылым салаларының пайдасының тигендігі, нәтижесінде сол ғылым салаларының зерттеу әдістерін қолданғандығы белгілі болды. Алғашқы тілшілер топонимдерді «тарих, география және тіл білімі» үшбұрышы деп қарастырды. Сонымен қатар, психология, әлеуметтану, археология салалары да топонимдермен байланысты», деп тұжырымдайды автор [7. 10].

Мехмет Йылдрымның «Uşak İli ve İlçeleri Yerleşim yeri Adları (Orun)'nın Yapı ve Köken Bakımından İncelenmesi» атты магистрлік диссертациясы жеті тараудан тұрады. 1-тарауда топонимика және оның маңызын, зерттелуін қарастырумен қатар, топонимдерді жіктейді. 2-және 5-тарауларында аймақ, аудан және ауыл, көше аттарының зерттелуіне, ауыл аттарының тарихына, олардың берілуіне және этимологиясына тоқталады. Ғалым 6-тарауда топонимдердің құрылымына тоқталса, 7-тарауды топонимдердің семантикасына арнайды.

Элиф Булут 2013 жылы қорғаған «Kastamonu İli ve Merkez Güney İlçelerindeki Orun, Bazı Cadde ve sokaka Adları Üzerine Bir İnceleme» атты докторлық диссертациясында Кастамону аймағындағы облыс, аудан, ауыл, даңғыл және көшелердің түрлерін, грамматикалық құрылымын, лексика-семантикасын кеңінен қарастырған.

Гүленай Пынарбашының 2014 жылы Стамбұлда жарық көрген «Anadolu'ya Adını Veren kadınlar» атты еңбегі аңыздар мен әңгімелердегі Анадолияның қала атаулары, елді мекендер, жер-су аттары және қаһарман әйелдердің аттарымен байланысты жер-су аттары сияқты үлкен төрт тарауға бөлінген. Бұл тарауларда Анадолияның аңыз-әңгімелеріндегі мекендер, топонимдер туралы айтылып, осы жер-су аттарындағы әйелдердің мәдениеті мен психологиясы зерттелген.

Мурат Ханилченің «Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası Örneği (1455-1575)» атты мақаласында Орта Анадолияның солтүстігіндегі Сивас аймағына қарасты Зиле аймағындағы топонимдер қарастырылған. «Зиле аймағы 1071 жылғы Малазгирт жеңісінен бүгінге шейін түрік халқының орналасқан мекені ретінде және Анадолия түріктерінің мәдениетінің ең көне тарихы ізін қалдырған жері болып саналады. Мақаланы жазу барысында 1455-1600 жж. кезеңдер аралығындағы естелік дәптерлер, Түркия Республикасының Ішкі Істер Мини-

стрлігінің қолдауымен 1928 жылы жарық көрген «Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimiz Adları» және 193жылы шыққан «Köylerimiz» атты еңбектер негізгі дереккөздер ретінде пайдаланылды», дейді автор[11, 90]. Осы дереккөздерден алынған елді мекен атауларының құрылымы мен шығу тарихы және қазіргі кезде басқару орталығы болған облыс пен аудан атауларының кестесі жасалған. Алдымен жер-су аттары морфологиялық және этимологиялық тұрғыдан зерттеліп, соңында топонимдерді категорияларға бөле отырып, атаулар жайында мәлімет берілген [11].

Түрік тіліндегі топонимдердің Фуад Көп-рүлү Хусейн нихал, Тунжер Гүленсой, Өзджан Башкан бастаған ғалымдардың еңбектерімен қатар, Хасан Ереннің «Yer Adlarımızın Dili (Жер-су аттарының тілі)» (1965), «Türk Yer Adları: Sökün (Түркия жер-су аттары:Сөкүн)» (1965), «Türk Yer Adları: Keçiborlu (Түркия жер-су аттары:Кечиборлу)» (1972), Доган Аксанның «Birkaç Türkçe Yer Adı ve Bunların Dilbilimi ve Kültür Bakımından Önemi (Бірнеше түрік тіліндегі жер-су аттары және олардың тіл білімі және мәдени маңызы)» (1968), Өзджан Башканның «Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme (Түркия ауылы аттарын зерттеу)» (1970), Доган Аксан «Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar (Анадолы жер-су аттарының жаңа зерттеулері)» (1973-1974), А. Меджит Догру «Köy Adları ve Anadolu Yer adları (Ауыл аттары және Анадолы топонимдері)» (1978), «Türkiyede Kızılderili Dilinde Yer Adları Üzerine İnceleme (Түркияда үнділер тілінде топонимдердің зерттелуі)» (1985) атты еңбектерді атап көрсетуге болады.

Түрік тіліндегі жер-су атауларына қатысты әдебиеттерді қарастыра отырып, топонимдермен байланысты ғылыми еңбектердің соңғы кездерде көбейгендігін және Түркия сияқты тарихы те-

ренде жатқан елдің топонимдерге бай екендігін көруге болады. Түркияның жер-су атауларына қатысты жариялаған 284 еңбекті айтуға болады. Оның 152 кітаптар мен ғылыми мақалалар, 69 әр түрлі симпозиумдар мен конференциялардың баяндамалары, 63 дипломдық, магистрлік және докторлық диссертациялар болып табылады. Диссертациялардың тақырыптары аймақтық жер-су атауларын зерттеуге бағытталған. Сонымен қатар, география, тарих және әдебиет бөлімдерде дайындалған жұмыстарда да топонимдерге қатысты тарауларды көруге болады.

Қорытынды

Қорыта келе айтқанда түрік тіліндегі топонимдерге қатысты ғылыми еңбектердің көбінің ғылыми мақалалар екендігін, кітап санының аздығын және жер-су атауларының әр түрлі кезеңдерде бірнеше ғалымдардың тарапынан зерттелгендігін байқауға болады. Сонымен қатар, түрік топонимдік зерттеу жұмыстары *оронимдер*, *гидронимдер*, *хоронимдерге* қарағанда ойконимдердің, яғни ауыл, елді мекен атауларының көп зерттелгендігін жоғарыда қарастырылған еңбектерден көруге болады.

Біз бұл мақалада түрік тіліндегі жер-су атауларының зерттелуін қарастырудағы мақсатымыз түркі тілдеріндегі, соның ішінде түрік тіліндегі топонимдерге қатысты ғылыми зерттеулер жүргізіп жүрген ғалымдарымызға түрік тілінде жарық көрген кітаптар мен ғылыми еңбектерді өз шама-шарқымызша жақыннан таныстыру болды. Ескерте кететін жәйт, жоғарыда атап өткен 284 еңбектің бәрімен таныстыру мүмкін болмады. Жер-су атауларына қатысты еңбектердің әр қайсысына жеке-жеке тоқталып, мақала жазуға болатындай өте кең ауқымды еңбектер екендігін айтқымыз келеді.

Әдебиеттер

- Tahir Sezen Osmanlı Yer Adları (Alfabetik S irayla) T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ Yayın Nu:21, Ankara, 2006
- Nuri Akbayer Osmanlı Yer Adları Sözlüğü Tarih Vakıf Yayınları, İstanbul, 2001
- İbrahim Şahin TÜRKÇE YER ADLARININ YAPISI ÜZERİNE A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum 2007
- Nesrin Bayraktar. Türkçede renk adlarıyla özel ad yapımı. Journal of Language and Linguistic Studies, 9 (2), 95-114; 2013.
- Turkish Studies- International Periodical For the languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volum 8/8 Summer 2013, p. 2239-2254 Ankara- Turkey
- Ömer Yağmur Höbek Köyü Yer Adları Üzerine Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt / Sayı XLIX2446et
- Prof. Dr. D.H.Ömer Karpuz, Yrd.doç Levent Kurgun Organ Adlarından Oluşan Yer Adları www. kurgun.com
- H. Nihal, Ahmet Naci, “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri”, Türkiyat Mecmuası, C. II, 1928, s. 243-259.
- Harun Tunçel Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 10, sayı: 2, sayfa: 23-34, Elazığ, 2000

Tuncer Gülensoy Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış. Ankara, 1998
Murat Hanılçe Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası ÖRNEĞİ (1455-1575),
Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/2, Winter 2013, p. 89- 135, ANKARA-TURKEY
Каймулдинова К.Д. (2011) Топонимика. Оқулық. Алматы: Дәуір. – 584.

References

- Tahir Sezen Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sıra) T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ Yayın Nu:21, Ankara, 2006
Nuri Akbayar Osmanlı Yer Adları Sözlüğü Tarih Vakıf Yayınları, İstanbul, 2001
İbrahim Şahin TÜRKÇE YER ADLARININ YAPISI ÜZERİNE A. Ü. Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum 2007
Nesrin Bayraktar. Türkçede renk adlarıyla özel ad yapımı. Journal of Language and Linguistic Studies, 9 (2), 95-114; 2013.
Turkish Studies- International Periodical For the languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volum 8/8 Summer 2013, p. 2239-2254 Ankara- Turkey
Ömer Yağmur Hübek Köyü Yer Adları Üzerine Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt / Sayı XLIX2446er
Prof. Dr. D.H.Ömer Karpuz, Yrd.doç Levent Kurgun Organ Adlarından Oluşan Yer Adları www. kurgun.com
Makale için bkz., H. Nihal, Ahmet Naci, “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri”, Türkiyat Mecmuası, C. II, 1928, s. 243-259.
Harun Tunçel Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 10, sayı: 2, sayfa: 23-34,
Elazığ, 2000
Tuncer Gülensoy Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış. Ankara, 1998
Murat Hanılçe Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası ÖRNEĞİ (1455-1575),
Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/2, Winter 2013, p. 89- 135, ANKARA-TURKEY
Kaymuldinova K.D. Toponomika. Okuluk// Almaty: Davir - 2011. – 584.

Рысбаев Ә.Б., Теменова Г.К., Назарова А.Ж.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: esabatyrbek@gmail.com

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТТАРЫНА ҚАРАЙ ТОПТАСТЫРЫП МЕҢГЕРУ ЖОЛДАРЫ

Фразеологизмдер тілдегі алар орны өте елеулі бірліктердің қатарына жатады. Қай тілде болмасын фразеологиялық қор өте бай және әр келкі. Түркі тілдері фразеологизмге ерекше бай және өмірдің түрлі саласында жиі жұмсалады. Шет тілінде еркін қарым-қатынас жасау үшін фразеологиялық қор болуы шарт. Мақалада шет тілінің мол фразеологиялық қорын меңгеру үшін олардың лексика-семантикалық сипатын танып білудің маңызы, оларды ана тілі материалдарымен салыстыра топтастыру жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: фразеологизмдер, фразеологиялық қор, шет тілі.

Rysbayev A.B., Temenova G.K., Nazarova A.J.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: esabatyrbek@gmail.com

Methods of classification of phraseologisms on lexical and grammatical features

Phraseologisms are one of the most significant units in the language. The phraseological foundation of any language is very rich and diverse. Turkic languages are rich with phraseological units and are often used in various spheres of life. For free communication in a foreign language it is necessary to have a phraseological stock. The significance of learning of lexico-semantic signs of phraseological stock in foreign language and their ways of comparison with materials in mother tongue are considered in this article.

Key words: phraseologisms, phraseological stock, foreign language.

Рысбаев А.Б., Теменова Г.К., Назарова А.Ж.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: esabatyrbek@gmail.com

Методы классификации фразеологизмов по лексико-грамматическим особенностям

Фразеологизмы – одна из самых значительных единиц в языке. Фразеологический фонд любого языка очень богат и разнообразен. Тюркские языки богаты фразеологизмами и часто используются в разных сферах жизни. Для свободного общения на иностранном языке необходимо иметь фразеологический запас. В статье рассматривается значимость пути освоения лексико-семантических признаков большого фразеологического запаса иностранного языка и пути их сравнения с материалами родного языка.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологический запас, иностранный язык.

Кіріспе

Фразеологизмдер тілдегі алар орны өте елеулі бірліктердің қатарына жатады. Қай тілде болмасын фразеологиялық қор өте бай және әр келкі. Түркі тілдері фразеологизмге ерекше бай және өмірдің түрлі саласында жиі

жұмсалады. Күнделікті ауызекі сөйлеу тілінен бастап, көркем сөз, ақпараттық құралдар, көркем әдебиет пен саяси мәтін түрлерінде молынан ұшырасады. Былайша айтқанда, жеткілікті мөлшерде фразеологизм білмей ауызша немесе жазбаша тілді дұрыс түсіну қиын, тіпті мүмкін емес екені түсінікті. Шет тілінде еркін

қарым-қатынас жасау үшін фразеологиялық қор болуы шарт. Шет тілін үйрену барысында жекелеген лексикалық бірліктер мен грамматикалық тұлғалардың қызметін, қолданысын меңгерген секілді фразеологизмдерді де үйрену, жаттау, т.б. қажет. Басқаша айтқанда, шет тілін үйренуде фразеологизмге жігі көңіл бөлінгені жөн. Тіл бірліктерінің ішінде алар орны өте маңызды болғандықтан және олардың бойында тілдің сан қилы сипаттары көрінетіндіктен фразеологизмдерді оқыту жолдары жүйелі болуға тиіс.

Негізгі бөлім

Фразеологиялық оралым түрлерін үйретуде назарда ұсталуға тиіс жайлар қатарында фразеологизмді тану, мағынасын түсіну, негізгі мағына мен ауыспалы мағынаны ажырата білу секілділерді атауға болады. Орынды, дұрыс қолдана білу де өте маңызды. Фразеологияны игеру тіл үйренушінің қарым-қатынас дағдысын ұштап, айтар не жазар сөзінің бойына қан жүгіртіп, әр беріп, эмоциялық бояу үстейді, көркем шығармалар мен публицистикалық мәтіндерді мазмұн, реңктерімен толық түсінуін жолға қояды. Фразеологиялық оралымды жекелеген компоненттері бойынша тану және ішкі мазмұнын ұғу оңай емес. Фразеологиялық мағына көбіне оны құраушы сыңар сөздерге байланысты болмайтындықтан, фразеологиялық оралымның ішкі мазмұнын үйрету жолдары айқындалуға тиіс. Фразеологиялық оралымдар сөздіктерде түгел болмаса да беріледі, бірақ оларды сөздіктен табу да оңай емес, сондықтан сөздік қолдану жолдары да үйретілгені жөн. Фразеологиялық мағынаның қалыптасуы сөз болғанда оны құраушы сөз тіркесі қашан да назарда ұсталады, демек, фразеологиялық оралымды үйретуде оның мағынасына негіз болған тіркес түрлерін тану да өте маңызды.

Жазбаша немесе ауызша мәтінде ұшырасатын фразеологиялық оралымдарды тану, таныс емес оралымдардың мағынасын айқындау үшін белгілі бір дайындық керек. Фразеологиялық мағынаны пайымдауда оралым құрамындағы бүкіл тіл бірліктерін саралап, тіркестің семантикалық өрісіне сай ұғым шығару, мәтіннің маңызды сипаттарын білу және қате түсінген бір фразеологизмнің мәтіннің тұтас мазмұнына нұқсан келтіретінін ұғыну керектігі естен шықпау керек. Сондықтан таныс емес тіркестің мағынасын табуға арнайы дайындық қажет.

Түркі тілдері құрылымы жағынан морфологиялық тұлғаларға бай, сөздер қызметі жағынан құбылғыш болумен қатар, семантикалық өрісі

тұрғысынан да жаңарып, кеңейіп тұруға икемділігімен, мүмкіндігінің молдығымен ерекшеленеді. Мұның сыртында тағы бір ерекшелігі – аталуы қиын дерексіз ұғымдарға атау беруде нақты, деректі ұғымдарды негіз етіп алуға бейімділігі басым. Осы басты ерекшелігінің арқасында көптеген дерексіз ұғымдарға деректі заттарға ұқсату немесе нақты амал-әрекет бейнесін үлгі алу арқылы атау берілген. Бұл тәсіл негізінен дерексіз ұғымдарды бас, қас, көз, құлақ, мұрын, қол, тізе, аяқ секілді дене мүшелерімен жасалған әрекеттерге немесе қоршаған ортадағы қолмен ұсталып, көзге көрінетін әр қилы нақты оқиға, жағдайға ұқсату жолымен жүзеге асқан. Дерексіз бір ұғымды атау үшін нақты бір іс үлгі етіліп, астарлап түсіндіру дағдысы деректі заттан, амалдан бастау алған осы өзгеше қолданысының нәтижесінде уақыт өте келе мағыналық түлеуге ұшырайды. Осылайша, мағыналық тұрғыдан өзгеше әр түрлі жаңа ұғымдардың атауы – күрделі етістіктер пайда болған. Мәселен, *çatıg at-* етістігі деректі ұғым ретінде алғанда біреудің үстіне балшық лақтыру дегенді білдіреді. Ал ұқсату арқылы астарлы мағынада жұмсала келе, біреудің үстіне балшық лақтырып бүлдіру әрекеті біреудің атына кір келтіру секілді жаңа мағына иеленген. Сөздер іштей мағыналық түлеуді бастан өткеріп, тұрақтану арқылы бір жағынан мүмкіндігінше тіл байлығын молайтып, екінші жағынан астарлап, бейнелі сөйлеуге және деректінің дерексізденуіне ұштасып жатқан даму жолында қоғам мүшелерінің түсінісу мүмкіндігін барынша жоғары деңгейге жеткізген. Деректі бір амал, әрекетті білдіретін етістікті тіркестердің мағыналары дерексізденіп, түсіндірілуі қиын дерексіз ұғымдарға атау болған.

Фразеологизмдер өздеріне тән айырықша белгілерімен, сипаттарымен ерекшеленетін күрделі бірліктер. Фразеологиялық оралымдардың сыртқы құрылымдары қандай күрделі болса, ішкі мағыналық құрылымы одан да күрделі. Бұл бірбірімен тығыз байланыстағы құбылыс. Жалпы фразеологиялық оралым түрлерін сыртқы құрылымдары жағынан тілдегі басқа бірліктерден ажырату қиын. Ол үшін тіл бірліктерін тұлғалық, мағыналық жақтарынан сараптауға қажет білім қоры болуға тиіс.

Фразеологизмнің тілдегі қызметі сөзбен жуықтайтыны белгілі. Олардың сөйлемдегі қызметтері де белгілі бір сөз табының қызметімен бірдей. Сондықтан да, фразеологизмдер таза лексикалық бірліктер қатарына жатпағанмен, оларды «...сөз таптарына қарай классификациялау да

ең негізгі мәселелердің бірі» [адам дене мүшелері атауының қатысымен жасалған фразеологиялық оралымдар. Анатомиялық атаулардың жалпы фразеологизм тудырудағы қызметі ерекше] адамның ойлау, сезіну қабілетіне байланысты, солар арқылы танылатын дерексіз зат есімдердің қатысымен жасалған фразеологиялық оралымдар. Ең көп қатысатын мұндай сөздердің қатарына ақыл (akıl), көңіл (gönül), жан (can), сөз (söz), пікір (fikir) т.б. жатады;

– көмекші есімдердің қатысымен жасалған фразеологиялық оралымдар. Түркі тілдерінде бірқатар екі сыңарлы фразеологиялық оралым-

ның жасалуына алды, арты, асты, ара, сырт деген секілді көмекші есімдер негіз болған;

– қоршаған орта, табиғатқа және тұрмыс-тіршілікке байланысты атаулардың қатысымен жасалған фразеологиялық оралымдар. Бұлардың жекелеген түрлерінен жасалған екі сыңарлы бейнелі тіркестің саны екі тілде де алдыңғылар тәрізді көп емес, бірақ өзіндік орны бар тұрақты тіркестер.

Қазіргі түрік және қазақ тілінде фразеологиялық оралым түрлерін жасауға белсенді қатысатын есім сөздерді кесте арқылы көрсеткен ыңғайлы.

Екі тілдегі фразеологиялық оралым жасауға ұйытқылық ететін зат есім түрлері мен екі сыңарлы фразеологиялық оралым саны

Фразеологиялық оралым түрлерін жасауға белсенді қатысатын есім сөздер	Қазақ тіліндегі саны	Түрік тіліндегі саны	Фразеологиялық оралым түрлерін жасауға белсенді қатысатын есім сөздер	Қазақ тіліндегі саны	Түрік тіліндегі саны
Бас – baş	60	79	Ақыл – akıl	20	40
Көз – göz	48	66	Ес – us, hafıza	21	
Тіл – dil	26	16	Сөз – söz	34	35
Ауыз – ağız	27	42	Ой – düşünce	18	4
Бет - жүз – yüz	19 - 6	27	Дауыс – ses	8	9
Аяқ – ayak	19	32	Әңгіме – sohbet - konuşma	10	3
Қол – el - kol	33	26 - 8	Көңіл – gönül	43	22
Бауыр – bağır	7	5	Күш – kuvvet	11	4
Арқа – sırt	10	8	Жын – cin	10	2
Бел – bel	9	8	Әл – hal	12	5
Жүрек – yürek - kalp	10	38 - 10	Сенім – güven	7	5
Құлақ – kulak	19	22	Күн – gün - güneş	16	13 - 4
Іш – iç	15	42	Жол – yol	11	47
Ми – beyin	7	4	Іс – iş	8	20
Бой – boy	24	6	От – ateş	15	10
Мойын – boyun	7	10	Тас – taş	6	6
Мұрын – burun	4	8	Жер – yer	18	32
Табан – taban	7	3	Дәм – tat	9	13
Тіс – diş	9	3	Алды – ön	14	12
Жан – can	23	26	Ара – ara	6	20
Сырт – dış	5	3	Қарсы – karşı	4	6

Фразеологиялық оралым жасаушы сыңарлардың қай түрі болмасын, тұтас тұлғаның

қалыптасуына өзіндік үлестерін қосады. Түркі тілдеріндегі қос сыңарлы фразеологиялық

оралымдардың есім сыңарлары орын тәртібі жағынан бірінші тұрып, фразалық тіркестің семантикасына ұйытқы іспетті болса, екінші сыңарлары – етістік сөздер фразеологиялық мағынаға өз үлестерін қосып қана қоймайды, тұтас тұлғаның грамматикалық сипатын да анықтайды. Жалпы фразеологизмді зат есім, сын есім, үстеу немесе етістік деп бөле-жарып қарауға, оның (фразеологизмнің) лексика-грамматикалық, әрі лексика-семантикалық сипаты негіз болатыны белгілі. Бұл сипаттары сыңарларының белгілеріне, тұтас тұлғаның сөйлемдегі қызметіне байланысты. Фразеологизмнің баз бір сыңарлары оның семантикалық тірегі іспетті болса, енді бір сыңарлары грамматикалық өзек қызметінде тұрады. Түркі тілдеріндегі екі сыңарлы фразеологиялық оралымдардың грамматикалық өзегі – олардың екінші компоненті етістік сөздер. Яғни түркі тілдеріндегі қандай да бір тиянақты тіркесті етістік деп танығанда, оның етістік сыңары таяныш етіледі. Фразеологиялық оралым етістік сыңарының арқасында сөйлемде басқа мүшелермен етістік секілді байланысқа түсіп, етістік қызметінде жұмсалады. Есімше, көсемше, етіс тәрізді етістікке тән формалар да фразеологизмнің етістік сыңарлары арқасында көріне алады. Сондай-ақ, белгілі форма арқылы тұтас тұлға кимыл атауы да бола алады. Бір сөзбен айтқанда, етістік сыңары болмаса, фразеологизмнің етістік қызметін атқарып, етістік фразеологизм деп танылуы мүмкін емес. Бұл жағынан алғанда, түркі тілдеріндегі фразеологиялық оралымдардың етістік сыңарларын сөз тудырушы қосымша мо-

фемаларға, оның ішінде есімнен етістік жасайтын жұрнақтарға және есім сөздерге тіркесіп, құранды күрделі етістік жасайтын көмекші етістіктерге ұқсатуға болады. Бұлардың қайсысы да тұтас тұлғаның категориялық мәнін айқындайтын бөлшектер.

Түбі бір туыс түркі тілдеріндегі көптеген етістіктердің дыбысталуы, мағыналары жағынан бір-біріне ұқсас болып келуі заңды құбылыс. Мұндай ұқсас етістіктердің фразеологизм жасаудағы қызметтерінде де ұқсастықтар бар. Мәселен, ал етістігі түрік тілінде де осылай дыбысталады (al), негізгі мағыналары да бір-біріне жуық және бұл етістік екі тілде де көп мағыналы сөздердің қатарына жатады. Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде ал етістігінің 40 мағынасы көрсетілсе, қазақ тілінде 10 шақты мағынасы берілген. Екі тілде де бұл етістік фразеологизм құрамынан ең жиі ұшырасатындардың бірі. Басқа да фразеологизм жасауға жиі атсалысатын етістіктердің сыртқы дыбыстық жамылғышы мен ішкі мазмұны екі тілде көбіне ұқсас. Бұндай етістіктердің қатарына ал - al, аш - ақ, ат - at, бас - bas, тұт - tut, кір - gir, құр - kur, шық - çik, шек - çek секілді түбір етістіктер жатады. Бірақ мұндай ұқсастық өнебойы көрінетін құбылыс емес. Кей етістік фразеологизм жасауға бір тілде белсенді қатысса, екіншісінде керісінше немесе бір етістіктің екінші тілде тура баламасы жоқ, бар бола қалғанда да дыбысталуы мүлде басқа болуы мүмкін.

Фразеологизм құрамында көп кездесетін екі тілдегі етістіктерді салыстыру үшін кестемен берген жөн секілді.

Екі тілдегі фразеологиялық оралым құрамында жиі кездесетін дыбысталуы және негізгі мағыналары ұқсас етістіктер

Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше
Ал -	Al-	Қал-	Kal-	Біт-	Bit-	Ти-	Değ-
Ат-	At-	Қан-	Kan-	Ет-	Et-	Тол-	Dol-
Атта-	Atla-	Қарай-	Karar-	Жан-	Yan-	Төк-	Dök-
Аш-	Aç-	Қат-	Kat-	Же-	Ye-	Тұр-	Dur-
Ашыл-	Açıl-	Қаш-	Kaş-	Жет-	Yet-	Тұт-	Tut-
Байла-	Bağla-	Қой-	Koy-	Жүр-	Yürü-	Түс-	Düş-
Бақ-	Bak-	Қон-	Kon-	Жүргіз-	Yürüt-	Тік-	Dik-
Бар-	Var-	Құр-	Kur-	Кел-	Gel-	Тіле-	Dile-
Бас-	Bas-	Қыз-	Kız-	Кер-	Ger-	Ұр-	Vur-
Бат-	Bat-	Қыл-	Kıl-	Кес-	Kes-	Ұш-	Uç-

Бер-	Ver-	Отыр-	Otur-	Кеш-	Geç-	Шал-	Çal-
Бол-	Ol-	Сал-	Sal-	Көр-	Gör-	Шаш-	Saç-
Бу-	Boğ-	Сат-	Sat-	Күл-	Gül-	Шек-	Çek-
Бұз-	Boz-	Сұқ-	Sok-	Кір-	Gir-	Шығар-	Çıkar-
Бүк-	Bük-	Тақ-	Tak-	Қақ-	Kak-	Шық-	Çık-

Екі тілдегі дыбысталуы өзгеше болғанмен семантикалық тұрғыдан мағыналас, әрі фразеологиялық оралым құрамында жиі ұшырасатын етістіктердің салыстырмалы кестесі

Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше	Қазақша	Түрікше
Айнал-	Dön-	Күй-	Yan-	Жи-	Topla-	Соқ-	Vur-
Айт-	Söyle-	Қайт-	Dön-	Жоғал-	Kayıbet-	Сын(дыр)-	Kır-
Аудар-	Çevir-	Қара-	Bak-	Жібер-	Bırak-	Тап-	Bul-
Жабыл-	Kapan-	Қос-	Kat-	Келтір-	Getir-	Тарт-	Çek-
Жап-	Kara-	Өт-	Geç-	Көрсет-	Göster-	Таста-	Bırak-
				Көтер-	Kaldır-	Ұста-	Tut-

Екі тілдегі іс-қимыл, амал-әрекет білдіретін фразеологиялық оралым түрлерінің қалыптасуына негіз болған тілдегі жиі жұмсалатын лексикалық бірліктердің фразеологизм құрамындағы кей сипаттары баяндалып, олардың салыстырмалы үлгісі берілді. Бұл шет тілін үйренушіге құрылымы тұрақты, мағынасы тиянақты, бұған қоса, көбінікі астарлы, бейнелі болып келетін фразеологиялық оралым түрлерін тануда бағыт беруге тиіс. Фразеологизмді үйрету мақсаты айқындалып, жаңа материалдың жұмсалу жиілігі, қажеттілігі, студенттің білім деңгейі, үйретілетін фразеологиялық оралымдарды грамматикалық тұрғыдан, ұйытқы сыңарларына, семантикалық өрісіне және түріне қарай топтастырылуы фразеологизмді тану, үйрену үдерісін жеңілдетуге тиіс амалдардан саналады. Фразеологиялық оралымдарды салыстыру, аудару, дәлме-дәл аударма кезінде туындайтын қайшылықтарды пайымдау, тіркестің тура және ауыспалы мағыналарының арасындағы айырмашылықты салмақтау, тілдің басқа бірліктерімен салыстырып, олардың аражігін ажырата білу секілді дағдылар мен білім қорлары өте маңызды.

Түркі тілдерінде фразеологиялық оралым түрлерінің өте көп болуы және олардың іс жүзінде өте жиі жұмсалуды тіл үйрету үдерісінде оларға ерекше көңіл бөлу керектігін көрсетеді. Адамзат қоғамының қарым-қатынас қажетін өтеуде жекелеген сөздер қандай қызмет атқарса, тұрақты тіркестердің де бұл тұрғыда алар орны ерекше. Әр қоғам өз тілін дамыту үстінде сөздік құраммен қатар тұрақты тіркестер құрамын да барынша байытып отырған. Лексикалық бірлік болып табылатын жекелеген сөздер де, тұрақты тіркес саналатын фразеологизмдер де тілдегі «дайын материалдар», сөзді де, фразеологизмді де қоғам мүшесі дайын күйінде алады, пайдаланады, сөйлеу үстінде ешкім сөз немесе фразеологизм жасап әуре болмайды. Ауызша немесе жазбаша қарым-қатынас кезінде сөз қандай қажет болса, фразеологизмдер де сондай қажет. Жансызға жан бітіретін фразеологиялық бірліктерсіз тілді көзге елестету қиын. Қоғам мүшелерінің бір-бірімен түсінісу мүмкіндігін арттыратын фразеологизмдердің пайда болуы тілдің бір қажеттілігі екені анық. Тіл үйрету үдерісінде фразеологиялық оралым түрлерін жүйемен, мақсатқа сай беру жолдарын меңгеру де қажеттілік.

Әдебиеттер

- Кеңесбаев І. (1977) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, «Ғылым». – 711 б.
 Болғанбайұлы Ә. (1997) Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, «Санат». – 255 б.

- Смағұлова Г. (1996) Фразеологизмдердің варианттылығы. Алматы, «Санат». – 127 б.
Aksoy Ö.A. (1978) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – Ankara, 392 б.
Жуков В.П. (1978) Семантика фразеологических оборотов. – М., 159.
Аханов К. (1972) Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: «Мектеп». – 215 б.

References

- Kenesbayev I. Kazak tilinin frazeologiyalik sozdigi. Almati. «Glim». 1977. – 711 b.
Bolganbayuli A. G. Kaliuli. Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasi men frazeologiyasi. Almati. «Sanat». 1997. 255 b.
Smagulova G. Frazeologizmderdin varianttiligi/ Almati. «Sanat», 1996. – 127 b.
Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ankara. 1978. – 392 b.
Jukov V.P. Semantika frazeologiceskih oborotov. Moskva. 1978. – 159.
Ahanov K. Grammatika teorqyasinin negizderi. Almati. «Mektep». 1972. – 215 b.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Тарих	Раздел 1 История
<i>Ashinova Zh., Kim Kyoung Hee, Bekzhanova S.G.</i> Influence of the Factor of Japan's Geographical Position on its Economic Development	4
<i>Baisultanova K.</i> New directions in the demographic policy of China	11
<i>Балакаева Л.Т., Жанузаков А.</i> Клубная деятельность в современной Японии	17
<i>Балакаева Л.Т., Увалиева Ж.</i> Массовая культура Японии	25
<i>Борантаева Ф.Ж., Байсултанова К.Ш.</i> Оңтүстік Кореяның «жұмсақ күш» стратегиясының теориялық және тәжірибелік мәселелері	35
<i>Габдуллин К.Т., Шупанова Р.Э.</i> Сравнительный анализ энергетической политики Казахстана и Ирана в сфере ВИЭ	43
<i>Ешметова Б.Б.</i> «Мәңгілік ел» идеясы: түркілік дүниетаным және өркениет	53
<i>Ильясова З.С., Айгүмүсова А.Т.</i> Сопоставительный анализ сведений о Дешт-и Кыпчак ал-‘Умари и ал-Калкашанди	60
<i>Kortabayeva G.K., Sarsen Sh.M.</i> Functions of Turkic musical instruments in Shamanism	67
<i>Байсұлтанова К.Ш., Маулит Б.</i> ҚХР шаруашылық және іскерлік мәдениетінің концептуалдық негізі	72
<i>Макангали Б.К.</i> Коллективная безопасность в рамках Совета Сотрудничества Залива: проблемы и перспективы	79
<i>Nadirova G.E.</i> New Trends In The International Academic Mobility	96
<i>Оңғарова Е.М.</i> Каспий теңізінің геосаяси теориялар шеңберінде талдау	102
<i>Сапанов С.Ж., Мұртаза А.Ш., Шәріпқазы Н.</i> Түркияның Орта Азиялық сыртқы саясатының стратегиялық векторы	109
<i>Smagulova K.K., Nazarova A.Zh., Turkmen F., Begimova G.A.</i> Suffism And Its Spread In Centrak Asia And Iran	122
<i>Ташкенбаева Б.Ж.</i> Оңтүстік Кореяның экономикалық жетістігіне әсер еткен конфуцийшілдік дәстүрдің кейбір факторлары	132
<i>Тулибаева Ж.М.</i> Хивинские исторические сочинения XIX – начала XX века	140
<i>Сауданбекова Ш.Т., Югай М.Р., Баткалова К.М.</i> Двустадийная погребальная обрядность Японии как культурная модель	146

<i>Амирбекова У. А.</i> Ортағасырлық корей әдебиетіндегі өнегелі әйел бейнесі: «Нефрит павильонындағы түс» шығармасы негізінде.....	154
<i>Аханов Е.А., Ибрагимова А.</i> Специфика перевода экологических законов Японии.....	162
<i>Бегимова Г.А., Асхатова Ф.Е.</i> Қазіргі түрік заң тілінің ерекшеліктері, қалыптасу жолы	169
<i>Бисенбаев П., Сағындықов Н.</i> «Ескендір-наме» – өсиет-накылға құрылған поэма.....	177
<i>Бисенбаева Ә.П.</i> Биң Шиннің поэзиялық шығармаларының ерекшеліктері	186
<i>Есбосынов Е.З., Ешметова Б.</i> Ономастика (зоонимдер) мысалында орыс тіліндегі түркізмдер.....	193
<i>Жұмажанова Ф.Т., Көптілеуова Д.Т.</i> Қазақ әдебиетінің кенес дәуірінде ислами көріністердің суреттелуі.....	200
<i>Katirdinova N., Kaliyeva Sh.</i> Communicative-pragmatic analysis of diplomatic papers (based on verbale notes).....	207
<i>Кудыр Т., Mukhanbetkaliyeva A.</i> Interpretation and understanding of the text in the translation of Persian poetry	215
<i>Мухитдинов Р.С.</i> Араб тіліндегі қысқарған сөздердің жасалу жолдары.....	221
<i>Назарова А.Ж., Теменова Г.К., Бегимова Г.</i> Түрік тіліндегі жер-су аттарының зерттелуі.....	227
<i>Рысбаев Ә.Б., Теменова Г.К., Назарова А.Ж.</i> Фразеологизмдерді лексика-грамматикалық сипаттарына қарай топтастырып меңгеру жолдары	236

CONTENTS

Section 1 History

<i>Ashinova Zh., Kim Kyoung Hee, Bekzhanova S.</i> Influence of the Factor of Japan's Geographical Position on its Economic Development	4
<i>Baisultanova K.</i> New directions in the demographic policy of China	11
<i>Balakayeva L.T., Zhanuzakov A.</i> Club activities in the modern Japan	17
<i>Balakayeva L.T., Uvalieva J.</i> Mass culture of Japan.....	25
<i>Borantayeva F.Zh., Baisultanova K.Sh.</i> Theoretical and practical aspects of South Korea's "soft power" strategy.	35
<i>Gabdullin K.T., Shupanova R.E.</i> Comparative analysis of the energy policy of Kazakhstan and Iran in the field of renewable energy	43
<i>Yeshmetova B.B.</i> The idea of 'Mangilik el': Turkic outlook and civiliazation	53
<i>Ilyassova Z.S., Aigumussova A.T.</i> Comparative analysis on excerpts about Desht-i Kypchak from Al-'Umari's and Al-Kalkashandi's essays.....	60
<i>Kortabayeva G.K., Sarsen Sh.M.</i> Functions of Turkic musical instruments in Shamanism	67
<i>Baisultanova K.Sh., Maulit B.</i> Conceptual basis of economic and business culture of PRC	72
<i>Makangali B.</i> Collective Security under the Gulf Cooperation Council: problems and prospects	79
<i>Nadirova G.E.</i> New Trends In The International Academic Mobility	96
<i>Ongarova Y.M.</i> Analysis of the Caspian Sea within the framework of geopolitical theories	102
<i>Sapanov S.Zh., Murtaza A.Sh., Sharipkazy H.</i> Strategic Vector of Turkey's Foreign Policy in Central Asia	109
<i>Smagulova K.K., Nazarova A.Zh., Turkmen F., Begimova G.A.</i> Suffism And Its Spread In Centrak Asia And Iran	122
<i>Tashkenbayeva B.</i> Influence of Confucian values on the economic development of South Korea.....	132
<i>Tulibayeva Zh.M.</i> Khivan Historical Manuscripts of the 19th-the Early 20thCentury	140
<i>Saudanbekova Sh.T., Yugay M.R., Batkalova K.M.</i> Two-Stage Funeral Rites of Japan as a Cultural Model.....	146

Section 2
Philology

Amirbekova U.A.
The image of exemplary woman in medieval korean literature:
based on the composition “Sleep in a jade pavilion” 154

Ahapov E.A., Ibragimova A.A.
Specificity of translation of Japanese environmental laws 162

Begimova G.A., Askhatova F.Y.
Features of modern Turkish legal language and historical formation of law terms..... 169

Bissenbayev P., Sagyndykov N.
“The Tale of Iskander” – a poem of covenants and teachings 177

Bissenbayeva A.P.
Features of the poetic works of Bean Shin 186

Yesbossynov E.Z., Yeshmetova B.B.
Turkic words in Russian language based on onomastic 193

Zhumazhanova F., Koptyleuova D.
Description Of The Reflection Of Islam In The Kazakh Literature Of The Soviet Era 200

Kamirdinova N., Kaliyeva Sh.
Communicative-pragmatic analysis of diplomatic papers (based on verbale notes)..... 207

Kydyr T., Mukhanbetkaliyeva A.
Interpretation and understanding of the text in the translation of Persian poetry 215

Mukhitdinov R.S.
Methods of reducing expressions in Arabic..... 221

Nazarov A.Zh., Temenova G.K., Begimov G.
Toponyms in the Turkish language..... 227

Rysbayev A.B., Temenova G.K., Nazarova A.J.
Methods of classification of phraseologisms on lexical and grammatical features 236